

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERELZIA LEÁNYISKOLÁK
SZERKESZTI
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

GYULAI PÁL.

HATVANEGYEDIK KÖTET

(166. 167. 168. SZÁM.)

M. k. állami
FELSŐBB LEÁNYISKOLA
könyvtára.

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1890.

PM 1907/95

ELMÉLETI KÖNYVTÁR

EGYETEMI
BUDAPESTI
KÖNYVTÁR

~~BIBLIOTHECA SCIENT.
UNIV. CAE
B. S.
DUPLEX V. BITUM~~

Orsz. Levéltár Könyvtára
1895h 61 n. sz.

CLXVI. SZAM.

LONOVICS KÜLDETÉSE RÓMÁBA. Adalék a vegyes házasságok törté- netéhez. — Marczali Henriktől	1
A RÓMAI BIRODALOM PROVINCIÁL. (III.) — Király Páltól	27
A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN. Regény. (VII.) — Pálffy Alberttől	58
KÖLTEMÉNYEK. <i>A mi kertünk.</i> — Lévay Józseftől. — <i>A san-blas-i harangok.</i> — Longfellow után, angolból. — Szász Bélától	88
AZ IPARI KARTELLEKRŐL. (III.) — Mandello Gyulától	92
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN LEVELEI. — k. —	153
ÉRTESETŐ. Széll F.: <i>A Bessenyei-család története.</i> — d. — Oláh Gy.: <i>Magyarország közegészségi viszonyairól.</i> — G. E. — Vergilius: <i>Aeneise.</i> <i>Ford. Barna Imác.</i> — n—n. — Echegaray J.: <i>A nagy Galeotto.</i> Ford. Patthy K. — Haraszi Gyulától	160

CLXVII. SZAM.

VÁMPOLITIKÁNK JÖVŐJE. — Matlekovits Sándortól	177
EGY SPANYOL REALISTA FESTŐ. Velazquez Diego. — rf.	207
ANGOL ÉS NÉMET KÖZGAZDASÁGTAN. (I.) — Pikler Gyulától	231
A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN. Regény. (VIII.) — Pálffy Alberttől	259
KÖLTEMÉNYEK. <i>A rabmadár.</i> — Kozma Andortól. — <i>Szelek között.</i> — Burns után, angolból Lévay Józseftől	292
FRANCZIA, ANGOL ÉS AMERIKAI EGYETEMEK. — Grósz Emiltől	295
RÉGI UTAZÁSOK MAGYARORSZÁGON ÉS A BALKÁN-FÉLSZI- GETEN. 1054—1717. — Szamota Istvántól	304
ÉRTESETŐ. Rudolf trónörökös: <i>Tizenöt nap a Dunán.</i> — Im. — Kautz: <i>A nemzetgazdaságtan rendszere.</i> — F. B. — Daday J.: <i>A magyarországi myriopodák magánrajza.</i> — Silex. — Székely B.: <i>A párisi életből.</i> — Br. — Stourm: <i>Le budget.</i> — F. B.	318

CLXVIII. SZAM.

MUNKÁSVÉDELEM ÉS MUNKAJOG. — Földes Bélától	337
A NEMZETI ŐRSEREGRŐL. — Salamon Ferencztől	359
ANGOL ÉS NÉMET KÖZGAZDASÁGTAN. (II.) -- Pikler Gyulától ...	375
A FELLAH. — Ifj. Jankó Jánostól	391
A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN. Regény. — (IX.) — Pálffy Alberttől	416
KÖLTEMÉNYEK. <i>A nő</i> . Emléklapra. — Lévy Józseftől. — <i>Pusztai</i> <i>csárda</i> . — Lenau után, szabadon Radó Antaltól	453
AZ EZÜSTPÉNZ-VERESI TÖRVENY AZ EGYESÜLT-ÁLLAMOKBAN. — Mudrony Páltól	459
NÉHÁNY SZÓ A TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT FÖLADATÁ- RÓL, tekintettel Silex bírálatára. — Z. Z.	474
ÉRTESITŐ. Rambaud A.: <i>Oroszország története</i> . — Szilágyi Sándortól. — Schmidt S.: <i>A drágakövek</i> . — Nagyszigethi Kálmántól. — Bonghi <i>Andrássyról</i> . — Kubinyi M.: <i>Árva vára</i>	479

LONOVICS KÜLDETÉSE RÓMÁBA.

Adalék a vegyes házasságok történetéhez.

A középkor századaiban a legfőbb hatalmi kérdések körül folyt a harc egyház és állam között; századunkban látszólag csekélyebb, de lényegökben épen oly fontos téren központosúl az: az iskola és házasság kérdéseiben. A család berendezése, a jövő nemzedék nevelése az eszköz, a melylyel úgy a papi, mint a világi hatalom saját eszméiknek akarják megnyerni és alávetni az emberiséget.

Hazánk, bármint álljon is más tekintetekben, e kérdésről illetőleg mindig a legszorosabb összeköttetésben volt a nyugateurópai haladottabb országokkal. Szent-László és Kálmán törvényeinkbe igatták VII. Gergely reformjait. Reformatiónk és ellenreformatiónk története csak egy része az általános európai küzdelemnek, és attól elszigetelve nem is érthető. Végre Mária Terézia és II. József oly terjedelemben érvényesítették az állam jogait az egyházzal szemben is, annyira kiterjesztették a világi hatalom hatáskörét a tisztán egyházi ügyekre is, különösen pedig annyira tisztán politikumnak nézték az iskolát, mint a fölvilágosodás korának bármely más uralkodója. A tolerantia-edictum, különösen pedig az 1790—1791. országgyűlés 26 és 27. pontjai által az állam különböző hitfelekezeti keresztény polgárainak jogait és lelkiismereti szabadságát biztosította az uralkodó katolikus vallás ellenében. Azóta legalább nagyjában béke állott fenn; katolikusok és protestánsok mellőzték régi gyűlölségüket és közös nemzeti és művelődési czelok felé törekedtek.

Ez egyetértésnek e század negyedik tizedében véget vetett

a vegyes házasságok kérdése, az utolsó, mely napjainkig igazi küzdelmet idézett elő az egyház álláspontjának védői és az állami és felekezeti egyenjogúság előharcosai közt. Ez sem áll egyedül. Legszorosabb kapocs fűzi azon bonyodalmakhoz, melyeket ugyancsak a vegyes házasság kérdése idézett elő Németországban, különösen pedig Poroszországban, melynek királya 1837-ben kénytelen volt börtönbe vettetni a renitens kölni érseket, Droste von Vischering-et, később pedig Dunin poseni érseket.

E küzdelemnek, melynek utolsó hullámcsapásai mai napig észlelhetők, egyik legfontosabb részletét kívánjuk ismertetni. Midőn az országos közvélemény egyre erősebben zúdult föl a főpapság ellen az e tárgyban követett eljárásáért, a szorongatott püspöki kar a buzgó vallásossága, hazafisága, tudománya és ekesszólásával egyaránt kiváló csanádi püspököt, Lonovics Józsefet, küldötte Rómába, hogy nehéz helyzetében, midőn állampolgári kötelessége ellenkezésbe látszott jönni főpásztori lelkiismeretével, a szentszéktől nyerjen biztos útmutatást. Minthogy pedig Ausztriában épen úgy meg volt a vegyes házasság okozta nehézség, a császári kormány ugyancsak a csanádi püspököt bízta meg képviselétével a szent széknél, megfelelő intézkedések elnyerése végett. Lonovics ez alkudozásról, mely 1840 júliustól 1841 májusig húzódott, naplót vezetett, még pedig míg az Alpeseiken innen volt, latin, Itáliában s római tartózkodása alatt, magyar nyelven. E naplót, mely a hozzá csatolt eredeti okiratokkal és levelezésekkel együtt tanulmányunk legfőbb forrása, Hopf János kalocsai kanonok úr volt szíves rendelkezésünkre bocsátani, irodalmi fölhasználás végett. Midőn a következőkben tartalmát vázoljuk, egyúttal kifejezzük kívánságunkat, vajha az egész, sajtó alá készített kézirat is nemsokára napvilágot láthatna a tudós kanonok úr által, ki mint hosszú éven át Lonovicsnak megbízott barátja, legjobban ismertetheti nagyhírű volt előljárójának az ország és az egyház békéje érdekében tett fáradozásait.

I.

Magyarországon az 1790—91. 26. törvényczikk 15 pontja intézkedett a katolikusok és protestansok közt kötendő vegyes

házasságok felől. Szerinte: a vegyes házasságokból származott és származandó gyermekek, ha az atya katolikus, ennek vallását követik, ha az anya katolika, csakis a férfi-gyermekek követhetik atyjok vallását. Az ily házasság mindig a katolikus plebános előtt kötendő, kinek azonban semmi ürügy alatt sem szabad az elé akadályokat gördíteni. — Világos, hogy e törvény úgy a gyermekek vallására, mint a házasság kötésének módjára nézve a katolikus egyháznak kedvező. De midőn azt mintegy uralkodó posztójában megerősíti, egyúttal gondoskodik arról is, hogy a katolikus papok túlbuzgósága ne nehezítse végrehajtását, mint ezt József császár házassági patensével szemben különösen Andrassy Antal, rozsnyói püspök, megkísérelte. — Az erdélyi törvénykönyv sokkal erősebben biztosította a felekezetek egyenjogúságát. Szerinte (1791. 57 és 58.) különböző recipiált vallású házaspárak gyermekei vallásra nézve szülőik nemét követik. Később külön is ki van mondva, hogy a vegyes házasságokból eredő fiúgyermekek atyjok, a leányok pedig anyjok vallásán neveltessenek és kereszteltessenek meg.

Hosszú időn át e törvények védelme alatt zavartalan volt a béke. A két egyház versengése nem dűlta föl azon családok nyugalmát, melyeknek kebelében azok mintegy találkoztak és kezet fogtak. Legfőlegb arra igyekeztek a katolikus papok, hogy a lelki vezetésök alatt álló mátka eszközöljön ki leendő protestans férjétől nyilatkozatot, mely szerint kész mindkét nembeli gyermekeit a római katolikus vallásban neveltetni (reversalis). E reversalisok számos surlódásra adtak ugyan alkalmat, de szorosán véve törvénybe nem ütköztek, a mennyiben ez érvényöket el nem ismerte. Különben a katolikus papok nem szokták megtagadni részvételöket az esküvői szertartástól, melynek törvény szerint előttök kellett megtartatni, sőt nem ritkán még beszédeket is tartottak a házaspárakhoz.

Az 1830 óta Belgiumban és Németországon erőre kapott új katolikus irány csakhamar véget vetett e praxisnak. Mind több pap akadt, a ki megtagadta áldását a vegyes házasságtól, ha csak reversalis által nem biztosíthatta egyháza részére a jövő nemzedéket. Mind erősebben keltek ki a szószéken és a gyóntatón azok ellen, kik testi szenvedélyöket követve, nem átallanak frigyre lépni olyannal, ki elszakadt az igaz hittől. Mint főpapságunk történetében gyakran előfordúl, nem a rendesen mérsékeltebb primások és érsekek, hanem egy suffra-

ganeus, Lajcsák Ferencz, előbb rozsnyói, majd nagyváradí püspök, volt e szélső irány zászlóvivője. Eljárása már az 1832—6. országgyűlésen nagy fölindulást keltett, és magok a katolikus rendek, élükön Beöthy Ödönnel és Deák Ferenczcel, keményen kikeltek a püspök intoleranciája ellen. Végzés azonban nem jöhetett létre, mert a főrendek ellenmondottak minden ide vonatkozó javaslatnak. Az 1839—40-diki országgyűlésen újra tárgyalták ez ügyet, és ekkor már sikerült különösen Széchenyi és Dessewffy grófoknak engedésre bírni a mágnásokat is. A megtámadott főpapi rend, élén a primással, nem folytathatva az előbb követett enyhe gyakorlatot, mert az már nagyon is élénk visszatetszést okozott volna az új harezi kedv által lelkesített, új hódításokra vágyó Rómában, és a hitbuzgó katolikus világban — körlevelet bocsátott ki, melyben kárhóztatva a vegyes házasságok egész intézményét, a papságot óvja azok megáldásától és csupán «passiva assistentiá»-ra szorítja. Pusztá jelenlétök áldás nélkül nem támadhatja ugyan meg a házasság érvényét, melyet még a tridenti zsinat sem von kétségbe, de talán képes lesz elrettenteni az ily, az egyház által nyilvánosan rosszalt, frigtől mindazokat, kikben földi tekintet még nem ölte el egészen a római hithez való ragaszkodást. E körlevéllel és egy 1839 július 2-dikán Rómába intézett fölirattal a magyar püspökök elhagyva az addig követett, a törvényeknek megfelelő engesztelékeny eljárást, az ecclesia militanshoz csatlakoztak. Elszigeteltségök különben is csak addig volt föntartható, míg a római udvar vagy nem ismerte gyakorlatukat, vagy pedig nem érezve magát elég erősnek annak megakadályozására, mintegy «dissimulálta» annak ismeretét.

Magok a püspökök, különösen Lonovics maga, később megvallották, hogy a passiva assistentia nem vezet a kívánt czélhoz. A rendek nagy része ellenben törvényes sérelmet látott benne. Hisz az 1790-diki törvény nem csak a katolikus pap jelenlétét írta elő, hanem azt is, hogy semminő módon ne akadályozhassa a vegyes házasság megkötését. Már pedig világosan erre czeloz, úgy Lajcsák püspök pásztorlevele, mint Kopácsy primás körlevele. Fejér György kanonok ugyanakkor könyvet is írt «de mixtis matrimoniis», melyben a legszigorúbban elítéli a vegyes házasságot és e könyv a magas klérus pártfogásának örvendett. Nem csoda, ha a legtöbb törvényhatóság, élén

Pestmegyével, fölíratot intézett a királyhoz e vallásos sérelem megorvoslása végett. Kitűnt, hogy az újonnan fölmerült nehézségekkel szemben elégtelen és erőtelen a törvény.

Se a főpapság, se a kormány nem húnyhattak szemet az ország lázasan fölizgatott véleményével szemben. Mivel az előbbi még a katolikus világiak támogatására sem számíthatott, el kellett készülnie annak, hogy az egyes megyék pörbe fogják és el is ítélik az 1647. 14. törvényczikk szerint, mely 600 forintnyi bírsággal sújtja a vallásos törvények egyházi és világi megsértőit. A kormány nem tagadhatta, hogy a klerus ellenkezésbe jutott a törvénnyel és így a királyi hatalommal is, de nem szolgáltathatta ki legbiztosabb támaszát az oppositiónak. Ily viszonyok közt Metternich herczeg, ki az országgyűlés bezárása alkalmából lejött Pozsonyba, Lonovicsra vetette szemét, kit képesnek tartott e nehézségek legyőzésére.*) A főpapi kar pedig mindjárt a diéta bezárása után, május 14-dikén gyűlést tartott, melyben elhatározta, hogy Rómához fordul útbaigazítás végett. E fölíratot Lonovics szerkesztette, kit azután a primásnak és püspöktársainak bizalma az alkudozások vitelére is kijelölt, és ki szívesen vállalta el e nehéz megbízatást.

A fölírat**) a magyar püspökök aggodalmas helyzetét írja le. Ők az Úr nyájának előőrsei. Itt a katolikusok egyenlő, vagy túlnyomó számú protestanssal és görög keletivel állanak szemben, és gyakori a folytonos érintkezésből származó vegyes házas-ság. Míg egyrészt Isten segítségével teljesíteni akarják a kánonok és szent constitutiók parancsát, más részt attól tartanak, e szándékuk nem jő-e ellenkezésbe a polgári törvényekkel, melyek a kor szellemének hatása alatt a máshitű honpolgárok megnyugtatására, az egyenlőség és kölcsönösség megállapítására czéloznak, azon határon túl is, melyet a katolikusok kötelessége és meggyőződése kiszabna? Ezért Szentségedhez menekülünk és szent keblébe öntjük kétségünket és aggodalmunkat, hogy tana által okuljunk, előrelátása által erőt nyerjünk, végre az

*) 1840 május 12-dikén írja nevének: «J'ai arrangé un rendezvous avec l'Évêque Lonovics: avec lui j'arrangerai les affaires ecclésiastiques.

**) Kelt Pozsonyban 1840 június 10. Kiadta Roskoványi, *De Matrimonii mixtis inter Catholicos et Protestantos*. II. kötet 804. lap. stb.

apostoli döntés tekintélye által biztosítva, egy értelemben jár-hassunk el.» E szándékukat helyesli és előmozdítja a király is.

Elmondja, mint mozdították elő a vegyes házasságok eleinte az egyház terjedését, és mint nem követelték e miatt az egyház által különben ily esetben előírt dispensatiót. Később, midőn a polgári törvény eltért a kánonitól, nem lehetett mind-járt megszorítani az ilyen frigyeket. Majd az 1790—91-diki tör-vény hatása alatt a reversalisok érvénye is csökkent. Bár se az egyházi, se az állami törvény nem írja elő a papi áldást, az mégis tényleg oly szokás kapott lábra az országban, mely szerint az ily házasságokat, még ha nincs is kikötve minden gyermeknek a katolikus hitben való nevelése, szent szertartással tisztelik és áldják meg. E szokás föntartását úgy a protestansok, mint sok katolikus a főrendek, de különösen a rendek közül, szigorúan sürgetik, azt állítva, hogy az áldás megvonása által akadályozzák a vegyes házasságot és sértik a törvényt. A püspökök e törvényt, mely különben annyira kedvez a katolikus hitnek, nagy veszély nélkül meg nem sérthetik. Törvényes kereset alá esnek, mely-től a különben oly jó indulatú kormány sem mentheti meg őket. Azután meg attól tarthatni, hogy sok menyasszony, ha látja, hogy különben sem részesül papi áldásban, egyenesen hite-hagyó lesz. Egyetlen módja a kánoni és a hazai törvény meg-tartásának és megegyeztetésének a passiva assistentia. Felő, hogy a rendek úgy is eltörlik az 1790—91-diki törvényt, és elrendelik, hogy minden gyermek atyja hitén neveltessék, a reversalisok érvénytelenek legyenek, a házasságok pedig akár a katolikus, akár máshitű pap előtt köttessenek.

Külön megemlítetik még az erdélyi egyházmegeye álla-pota, hol az áldást nem tagadják meg, pedig a törvény ott a gyermekek nevelésére nézve még kedvezőtlenebb, mint Magyar-országban.

Bécsben már azelőtt is elkezdették a tárgyalásokat a szent szekkel. Metternich herczeg nem annyira Ausztria érdekében járt el ott, mint inkább az akkor szövetséges Poroszországéban, hol a vegyes házasság kérdése már is oly heves összeütközés-hez vezetett egyház és állam közt. Modus vivendit kellett ta-lálni, hogyan engedelmeskedhetik a katolikus lelkész az állami törvényeknek, a kánonok megsértése nélkül? Az osztrák bu-reaukratia ragaszkodott II. József házassági patenséhez és a polgári törvénykönyvhöz, mely sok tekintetben a papság óhajai

ellenére szabályozta az interconfessionális viszonyokat, és porbe fogta az azok ellen vétő papokat. Viszont az udvarnál szigorú katolikus irány jutott túlsúlyra, különösen mióta Ferencz császár, azután meg a praesumptiv trónörökös, Ferencz Károly, bajor hercegnőket választottak hitvesül. Ferencz császár halálos ágyán is kifejezte kívánságát az egyházi törvényhozásnak a vatikáni követelések értelmében való megváltoztatása iránt, és ez óhaja egy fontos része volt politikai testamentumának. Hasonló irányban használták föl nagy befolyásukat az özvegy császárné, az uralkodó császárné és Zsófia főhercegné. A katolikus egyház, mintegy renaissance-át eli; Németországon és Angliában kivivott sikerei után erősebbnek látszott állása, mint valaha, a harmincz éves háború óta. Sokan álmodoztak arról, hogy már az egész protestantismus fölbomlik, vagy beleolvad az anya-egyházba. Politikai tekintetben nagy jövőt látszott ígérni a Habsburg-háznak, ha e világmozgalomnak élére áll, mint a hogy azt később a concordatum által meg is tette. Metternich már kilátásba is helyezte a szent széknek jelentékeny engedmények megtétele vagy legalább előkészítését, ha az most a vegyes házasságok kérdésében engesztelő politikát követ, és nem nehezíti meg kormánya állását. Ő tőle nem lehetett várni a kérdés gyökeres megoldását oly értelemben, hogy az ily házasságot a polgári hatóságokhoz utasítsa, mint ez már akkor sok katolikus országban dívott, és mint az már az államtanácsban szóba jött.

A pápai szék gondolkodása módját különösen egy az 1840 elején a bécsi udvarhoz intézett jegyzékből ismerhetjük meg. Panaszodik, hogy a császári kormány oly rendelkezéseket kíván tőle, melyek egész természetöknél fogva alkalmasak a disciplina gyöngítésére. Mindazon által, tekintetbe véve a császári udvar nehézségeit, nem idegen alkuba bocsátkozni azon rendszabályok felől, melyek «sérthetetlen kötelességeinek határain belül, és azon elvek sérelme nélkül, melyektől el nem térhet, megfelelnek az idők és helyek követelményeinek, és így a császári kormány szempontjának is.» A tridenti zsinatban előírt formától nem térhet el. Hisz, ha a protestans pap előtt tett nyilatkozat elég a házasság érvényességéhez, a katolikus fél elveszti az összeköttetést lelki páztorával és nagyon is ki van téve az elcsábítatásnak. A passiva assistentiát kellően kell magyarázni. Mintegy folytatása ez a

katholikus fél komoly, de sikertelen intésének. Mivel a házasság érvényét biztosítja, alkalmazható oly esetekben, melyek még különben sem akadályozhatók meg. Természetes, «hogy nem kedves az akatholikusok és az olyan katolikusok előtt, kik szenvedélyvel és a vallásukéval ellenkező szellemmel eltelve, mégis a katolikus egyház tiszteletreméltó szertartásaira tartják méltóknak ugyanazt a frigykötést, melyre annak elvei és disciplinája ellenére lépni óhajtanak szentségtörő módon, más vallású személyekkel. De az igazi katolikus nem viseltetik iránta ellenszenvvel. Fékül szolgál a vegyes házasság ellen, és arra bírhatja az akatholikus felt, teljesítse azon föltételeket, melyek nélkül az egyház nem részesíti áldásában». Ettől tehát a szent szék nem idegen. A tárgyalásokhoz a császári tartományok és Magyarország viszonyainak belső ismerete szükséges, mely fölvilágosításokkal kellően csak a püspökök szolgálhatnak. — Világos, mennyire elítéli a pápa e szavakkal a magyar püspökök eddigi gyakorlatát, mennyire igazolja újabb álláspontjokat, és mennyire útját egyengeti Lonovics missiójának.

Bécsben sem tettek ez ellen kifogást. Metternichnek az államtanácsban (július 30.) tett nyilatkozata szerint, «Lonovics egész személyisége alkalmas, hogy a római udvarnak megajlja a kellő belátást az ügyek állásába, mely ott oly gyakran hiányzik». Hasonló dicsérettel halmozza el a primás által Magyarország és kapcsolt részei püspöki kara nevében részére kiállított megbízó levél. «Méltóztassék Szentséged az általa előadandó kéréseket kegyesen fogadni, és mindazt, mi a katolikus egyháznak e honban való békéjét és a protestans polgártársak közti nyugalmas megmaradását illetőleg, a katolika vallás elveinek épségben tartásával az Úrban megengedhető, atyai gondviseléssel megengedni és e módon segíteni egyházunkon és annak szolgálain, a naponkint jobban fenyegető veszélyek között.» A magyar kancellária a királyi jóváhagyással együtt fölszólította, vegye útját Bécsnek, mivel a házassági ügyben nem csak a magyar, hanem a német tartományok főpapságának előterjesztéseit is ő fogja Rómában képviselni.

Lonovics szeptember 12-dikén indult el Temesvárról vikáriusa, Fábry Ignác, kíséretében.*) Pesten hosszú beszél-

*) Összes úti költsége 6700 forintra ment. Ennek megtérítését magára vállalta a püspöki kar, de mivel Lonovics soha sem követelte, a megtérítés elmaradt.

getése volt a nádorral, ki nem helyeselte, hogy a püspökök már előbb bocsátották ki körleveleiket, mielőtt még választ nyertek volna a pápától. Egyáltalában véve, azt óhajtotta volna, ha a pápa e kényes ügyben mérsékeltebbek tanácsát követi. Ha a főherczeg az állami szempont érvényesítője, viszont Metternich, kivel Lonovics több ízben és hosszasan értekezett Bécsben, úgy szólva pápaibbnak mutatkozott a pápánál. Kikelt a josphinus törvényhozás ellen, melyet febronianus tanácsadók oktroyáltak e hívó, jó katolikus császárra, ki azonban nem bírt logikusan gondolkozni; és élete legfőbb föladatának vallá, az elhúnyt Ferencz császár utolsó, az egyházra vonatkozó akaratának teljesítését. Nagy büszkén emlegette az egyház által Németországon kivívott győzelmes állást, mely előtt az új porosz király (IV. Fridrik Vilmos) is meghajlik. Ismételten fölszólítja a püspököt, fejezze ki legmélyebb hódolatát a szent szék előtt, és azon buzgó óhaját, hogy minél hamarább megváltoztathassa az egyháznak nem kedvező törvényeket. «Elveimet, így szól, helyeslik Rómában, csak azt kéri, engedjenek viszont neki, midőn azokhoz igyekszik alkalmazni a tényeket».

Az alkudozás pontjait a következőkben foglalja össze Lonovics: 1. A törvény szerint a katolikus pap előtt kötendők a vegyes házasságok. Oly esetben tehát, midőn a protestans vőlegény nem akar megválni jogától gyermekei nevelését illetőleg, «passiva assistentia» szükséges, ha a házasságot nem akarják lehetetlenné tenni. Ez pedig a szent szék beleegyezését igényeli. 2. Az utolsó országgyűlés javaslata, a mely szerint a vegyes házasságok mindig a vőlegény lelkesze előtt kötendők, kizárja a passiva assistentiát. Mivel pedig a tridenti zsinat a házasság érvényéhez lényegesnek mondja ki az illető plébános jelenlétét, a protestans pap által megáldott frigy érvényes volna ugyan a katolikus félre nézve polgári, de nem egyúttal egyházi tekintetben. Ez utóbbi csak pápai dispensatio által volna elérhető, és ennek kieszközlése tulajdonkép főtárgya az alkudozásnak. Kívánatos volna, ha e dispensatio már most megadatnék, mert különben Ő Felségének esetleg oly törvényt kell majd szentesítenie, mely a kánonival ellenkezik. 3. A kánoni törvény egyáltalában tiltja a vegyes házasságot, az «impedimentum disparitatis cultus» alapján. A dispensatiót Róma magának tartotta fönn. Mivel azonban Magyarországon és az örökös tartományokban eddig sem volt szokásos Rómához folyamodni, ha

más kánoni akadály nem forgott fönn, ez a jövőre nézve is majdnem lehetetlen és nagyon gyűlöletes színű volna. Végre 4-szer, a kiadandó brevében külön is ki legyen mondva, hogy azokat a vegyes házasságokat, melyeknél a gyermekek katolikus nevelésének biztosítása által elég tétetett az egyház elveinek, forma szerint megáldhatja a katolikus lelkész. Egy Innsbruckból november 2-dikán a primáshoz intézett levélben Lonovics megjegyzi, hogy világosan látja küldetése célját; az nem más, mint a pápát a protestans pap előtt kötött vegyes házasságok érvényességének elismerésére bírni.

Látszólag minő csekély kérések, és mégis mily mélyen nyúlnak be azon hatalom körébe, mely az egyháznak reá bízott kincsével oly takarékosan sáfárkodik, mely a nagy költő szavai szerint, csak venni tud, de adni soha, és a mely lényeges árt követel mindig cserében, ha a legcsekélyebbet is föladjá abból, mit jogának tart.

XVI. Gergely pápa mellett Lambruschini statustitkár vitte akkor a szent szék ügyeit. Lambruschini, mintegy átmenetet jelöl a régibb kor pápai diplomatái közt, kik legfőlebb ügyességre különböztek a többi diplomatáktól, és az újabb iskola követői közt, kik nyíltan és őszintén lépnek föl, annál biztosabbnak érezve magok alatt a talajt, mennél inkább csak egyházi érdekeket képviselnek a világi birtok elvesztése után. Örvend a római egyház újabb erő kifejtésének, de inkább csak a pápai szék hatalma jelének tekinti azt. A nagy politikában inkább hajlik a francia párthoz és már ezért sem hajlandó engedni a Habsburgoknak. Ily alkudozóval szemben, ki a magyar püspök ellen a szent szék óriási morális tekintélyére is támaszkodhatott, csak egy vezethetett célhoz: annak kimutatása, mennyire veszélyeztetheti a pápának halasztása, vagy épen rideg tagadása, az egyház legfontosabb érdekeit. Tulajdonképpen áll Lonovics diplomatiái munkája, melynek sikere épen annyira bizonyítja ügyességét az emberekkel való bánásmódban, mint hazaszeretét és politikai belátását.

II.

A római napló bár első sorban a küldetés célját és az ahhoz vezető eszközöket világítja meg, kiterjeszkedik azon

benyomásokra is, melyeket a keresztyénség fővárosa, annak épületei, műtárgyai és emlékei a fogékony lelkű, mely vallásosságú íróra tettek. «A Szent-Péter templomába mentem, bámulva annak roppant voltát, minden részeinek tökéletes egybehangzását, örömkönnnyekkel telt szemekkel tekintve, mint esküdtek össze oly sok talentumok s valamennyi szép mesterségek és művészetek, hogy a világon legszebbé, legpompásabbá tegyék az apostolok fejedelmének templomát. Belső megindulással, szent elragadtatással borúltam ennek sírjához, buzgón esedezve királyomért, honomért, szorongattatott egyházunkért s mind azokért, kikhez szívem érzelmei vagy a kötelesség kapcsai csatlolnak. Ugyanaz nap megtekintém a Pantheont, áldva Istenünket, hogy a római nagyság korából a maga imádására föntartotta azon templomot, mely egykor valamennyi képzelt Isten tiszteletére volt szánva. A Vaticanum és Pantheon a keresztyén religió győzelmének legfőbb tropheumjai.» Nápolyi kirándulásra is jut néhány nap. A római társas életben nem vesz részt, csak azon bíbornokokhoz jár el, kik ügye eldöntéséhez járulhatnak. Bemutatja a pápának a Rómában időző magyarokat, köztök gróf Szécsen Antalt, kire nézve a szent atya megjegyzi, minő szépnek találja a magyar öltözetet. — Éles szeme bele pillant a papi kormány gyöngéibe is.

De ezek csak elszórt megjegyzések, a fő mindig az alku-dozás maradt. Ennek nem adhatjuk elő minden szövevényét és fordulatát. Ha ezek nélkül diplomatiái tárgyalás épen nem képzelhető el, annál kevésbbé lehetett ezt remélni a Vatikánál. Csak arra szorítkozunk, mi valóban lényeges Lonovics küldetésének menetére és eredményére nézve.

November 27-dikén tiszteleg először a pápánál. «A palotába érvén, minden várakozás nélkül ő szentsége elé bocsájtattunk (a császári követtel, Lützw gróffal), ki is, midőn előtte térdemet meghajtám, leírhatatlan kegyességgel fölemelt s karjai közé szorítva, mindkét arczámat megcsókolá». Lonovics előadja küldetése czeljét, átnyújtja a folyamodványokat, «befejezésül boldognak jelentém magamat, hogy midőn a magyar főpásztoroknak századok lefolyta után, most nyíla először az apostoli szék iránti hódoló tiszteletök s mozdíthatatlan hűségök bebizonyítására alkalmuk, csekély személyem volt legyen az, melyet érzelmeik tanúsítására választottak». A pápa kegyes, de nem sokat ígér. Igaz, hogy XIV. Benedek pápa megadta a

most kívánt engedményt a Hollandiában lakó katolikusokra nézve, és azt elődje, VIII. Pius, kiterjesztette Poroszországra is. De ott protestans többség közt laknak a katolikusok. Egészen másként áll a dolog egy oly országra nézve, hol a tridentinumi határozatok állami törvénynyé váltak. Nevezetes, hogy e pápa e nyilatkozata csaknem szószerint megegyezik dr. Jarcke véleményével, ki mint volt porosz protestans a legtúlzóbb katolikus iránynak volt képviselője a bécsi államkancelláriánál, s ki Lonovics támogatására most Rómába küldetett. Hasonló meggyőződésű volt Lützwow gróf is, kiről Széchenyi naplóiban oly kevés dicsérettel emlékezik meg. Nagy elismerésre méltó, hogy a csanádi püspök mégis oly állhatatosan küzdött, midőn oly kevés támaszt talált azokban, kik világi létükre inkább lettek volna hivatva, mint ő, az állam és a polgári törvény mellett foglalni állást. A vele való tárgyalásra a statutitkár a tudós Brunellit jelölte ki; maga a pápa pedig, különös kegyességéből minden csütörtökön szívesen látta magánál a magyar püspöki kar küldöttét. Ez alkalmakkor az öreg pápa örömet mondott el egyet-mást ifjúkori emlékeiből, megbeszélte a napi eseményeket, megmutatta az irodalomban való nagy jártasságát, különösen, ha ez a katolikus egyház újabb vívmányait elismerte (például Macaulay cikkét a pápaságról a *Edinburg Review*ben is fölemlíti), de főleg conservatív meggyőződéseit hangsúlyozza. melyek miatt elutasította magától Lamennaist és a lengyeleket. És mégis, mily kevésbé hálásak iránta a fejedelmek, különösen pedig az osztrák császár, ki nem csak föntartja a josephinus törvényhozást, hanem még ki is terjesztette azt olasz birtokaira.

Deczember 5-dikén kezdődik az érdemleges értekezés Brunellivel. Lonovics elmondja a magyar mozgalmakat, ismerteti a megyék föliratait, melyek már letétellel fenyegetik a primást is, végre hivatkozik a szent szék azon határozataira, melyek tiltotaknak jelentik ugyan ki a tridenti formán kívül kötött házasságokat, de azért érvényességök ellen nem tesznek kifogást. A passiva assistentia nem vezet célhoz, csak vallásos indifferentismust szülhet, a mellett pedig a készülő törvényjavaslat azt egészen kizárja. Kívánságait ezekben foglalja össze: Adja meg nekünk is ő szentsége, a mit a bajoroknak (1832-ben) s már előbb VII. Pius a rajnai porosz megyéknek megadott, név szerint, hogy a) a reversalis nélkül egybekelni szándékozó vegyes

vallású jegyesek vallásuk mellőzésével kihirdetessenek; b) a háromszori hirdetés után az illető lelkész bizonyosságot adhasson azon hozzátétellel, hogy a szándékolt házasságra nézve nincs más akadály, mint a vallás különbsége; c) eventualiter kimondassék a *passiva assistentia* megadhatása is, d) kijelentessék, habár mellékesen is, hogy a tridentumi forma nélkül kötendő egyes házasságok tiltottak ugyan, de érvényesek (*illicita, sed valida*), végre e) a kiadandó bulla a egyes házasságokra nézve minden ingerlés kikerülése végett, mennél kímélőbb kifejezésekkel éljen. Brunelli a legtöbbre nézve egyetért és azt tanácsolja, hogy legerősebb gyámokaival ne lépjen előre mindjárt, hanem tartogassa azokat későbbre. Capaccini, alstátustitoknok, csak a d) alatti pontban lát veszélyt. A statustitkár pedig kitérőleg válaszol: «majd meglátjuk»-kal. Így a főlebb valónak mindig módjában marad a talán a kellő határon túl kedvező alárendeltjét desavuálni. Csak egy közös mindnyájuknál, a pápától kezdve a *prælatusig*, az örökös panasz az osztrák törvények ellen.*) Mert ezek nemcsak magában véve gonoszak, hanem ösztönül szolgálnak az akatholikus és schismatikus államoknak is az egyház jogainak megnyirbálására. A pápa a kívánatok megadásától különösen azért is fél, nehogy oly példát állítson föl, melyen sokan megütközhessenek. «A politikai intézkedések a szükség s körülményekhez képest változók s visszavonhatók, de az apostoli szék a maga határozatait többé vissza nem vonhatja, hanem azok örök időkre neki s az egyháznak zsinórmértékül szolgálnak.»

E kerékvágásban mozog nehézkesen tovább az ügy. Új okkal a *passiva assistentia* ellen deczember 31-dikén áll elő Lonovics. A nem egyesültek ugyanis áldás nélkül se szentségnek, se érvényesnek nem tartják a házasságot, és így nálók a *passiva assistentiának* nincs értelme. Nekünk főkép a katolikus féllal kell foglalkoznunk, válaszol a pápa. Különben is lehetnek aztán a n. e. templomba. Hisz az a legnagyobb baj, viszonzá Lonovics, ha magunk vagyunk kénytelenek a katolikus félt a másikkal együtt a más vallású templomba utasítani. Az állam pedig nem nyugodhatik meg oly rendelkezésben, mely szerint a hitves társak egyike, önházasságát tulajdon egyháza

*) «Ausztria pártolja a katolikusokat Boszniában, mert ott nincsenek behozva a József törvényei» (deczember 24).

elvei szerint nem tarthatná érőteljesnek». A császári kormány elleni panaszokra Lonovics tényekkel válaszolhatott; a Tirolban két évvel azelőtt történetekre, midőn a protestans zillerthaliakat onnét kiűzték, a protestans világ ellenmondása és gúnnya ellenére. Szembetűnő, hogy a pápa kezdettől fogva sokkal előzékenyebb a magyar, mint az osztrák kívánságok iránt. Nem is nehéz megtalálni ennek nyitját. Nem lehetett kétség az iránt, hogy a magyar közvélemény végre is ki fogja erőszakolni az oly törvény hozását, mely a protestansok sérelmeit megorvosolja. Ha tehát a pápa nem enged, csak saját egyházának árt vele. Ausztriában ellenben annyira szilárdnak látja hatalmát és oly csekélynek a kormány ellenállási képességét és akaratát, hogy rövid idő alatt, minden kölcsönös engedmény nélkül is, célhoz remél juthatni. Talán nem csak ez egy alkudozásra nézve áll megjegyzésünk.

Lonovics, ha szükségesnek látja, tudományos vitára száll magával a pápával is. Így például, midőn január 7-dikén azt fejtegeti előtte, hogy a tridentinumnak a házasságot illető határozata nem dogmatikus, csak disciplinaris, és így megváltoztatható; midőn meggyőzni iparkodik a pápát, hogy e határozatokat maga a zsinat sem akarta kiterjeszteni a protestansokra, végre midőn tagadja, hogy Magyarországon, bár «Mária országának» nevezik és annyi kiváltságot élvez benne a főpapság, uralkodó volna a katolikus egyház. Azt hisszük, mindezeknél többet nyomott a latba az a megjegyzés: «ha a szent szék a kívánt nyilatkozatot megtenni óvakodnék, még az sem lehetetlen, hogy Franciaország s Anglia példájára az én hazámfiainak elméjében is föltámad a polgári házasságok eszméje». A pápa tudományosságának és igazságszeretetének bizonyítéka, hogy az ilyenmő vitáktól nem idegenkedett, és miattok nem neheztelt. Még erősebben taglalja e kérdéseket a statustitkárhoz ismételten beadott emlékirataiban, melyekben az álláspontja ellen fölhozott vagy fölhozható okokat czáfolja, és melyek közül különösen az 1841 január 14-diki, tudományának és latin stílusának szép példája. Az okoskodás két részre oszlik. Politikailag: ha a szent szék az általa sürgetett validitási nyilatkozást megtagadná, ez a hazafiakban nagy ingerültséget szülne: azt kiáltanák a katolikusok, hogy a szent szék Magyarországtól bajos körülményei közt is megtagadja, a mi általa máshol vagy meg van adva, vagy el van ismerve, s minek ellen-

kezőjét még soha egy esetben sem mondta ki; a protestansok pedig boszankodva hirdetnék, hogy e tagadás által a szent szék az ő házasságaikra a concubinatus bélyegét üté, s ekként miután a katolikus hitre tért protestans házások még eddig soha sem recopuláltattak, az ily házásoktól eredt magzatok törvényességét s polgári örökösödését veszélybe hozná. Egyházzilag pedig, mivel a vegyes házasságok nem tartoznak a tridenti végzés alá, nincs semmi ok, miért ne mondja ki a szent szék a validitást, melyről XIV. Benedek és XIII. Kelemen pápák nyilatkozatai után senki sem kételkedik. Azt mondják ugyanis, hogy a protestánst mind a helynél fogva, melyben lakik, mind a társaságnál fogva, melyhez tartozik, a tridenti végzés nem kötelezi, s hogy ő a vegyes házasságban ebbéli kivételét a contractus egysége s elválaszthatatlansága miatt a katolikus féllel is közli, még ha ez oly helyen lalnék is, a hol az említett végzés őt kötelezné. Ez pedig nem csak a hollandusokra áll, hanem minden protestansra s minden vegyes házasságra egyaránt.*)

Brunelli ez okokat igen fontosaknak tartja, de ígéreteiben egyre tartózkodóbb lesz, hisz nem sokára összeül a kérdésben végső javaslatot tenni hivatott congregatió. A statustitkár márczius 4-dikén biztató hangon szól. «Valamint az orvos, midőn különféle betegek vannak, mindegyiknek nyavalyájához alkalmazott irt nyújt, úgy mivel az ő felsége uralkodása alatt levő tartományok polgári s egyházi állásukra nézve egymástól különböznek, a főnforgó ügyben a szent szék határozatát is e különbséghez szükséges alkalmazni. E szerint véleménye az, hogy Magyarország állapotja s az abban levő vallásbeli felekezetek kölcsönös viszonyai különösb tekintetet kívánván, reá nézve történjek meg az, mit kértem s kívánok, de nem Ausztriára s az örökös tartományokra nézve.» Épen így szól márczius 9-dikén is. Lonovics kéri, ne válaszssa el a két ország ügyét, és ne sértse kedvezőtlen válasz által Metternichet, ki annyit kész tenni az egyházért. Mindezekről siet a püspök értesíteni a statuskancellárt és a primást. Ez utóbbinak már márczius 13-dikán kilátásba helyezi az ügy végleges és kedvező elintézését legfőbb három hét alatt.

Egyszerre változik a helyzet. Brunelli, kinek jelentését

*) Ez emlékiratot is kiadta Roskoványi, i. m. III. k. 464. lap.

már tárgyalja az egyház rendkívüli ügyeiről tanácskozó congregatio, a remélhető kimenetel iránt márczius 20-dikán igen rejtélyesen s tartózkodva szólt; «annyit azonban nem kevés megilletődéssel kivehettem szavaiból, hogy a pápa még Magyarországra nézve sem hajlandó javallataimat elfogadni. Aggodalmam annál inkább növekszik, minthogy a pápa érintett idegenkedése felől más úton is tudósítva vagyok». Márczius 27-dikén tartja utolsó hosszas conferentiáját a statutitkárral. Április 1-én maga a pápa biztosítja, hogy a kérdést megelégedésére fogja elintézni. Végre április 5-dikén értesíti őt Lambruschini, hogy a pápa Magyarországra nézve már határozott, még pedig kedvező értelemben.

III.

Mind a pápa ingadozásának, mind a végleges kedvező határozatnak csak az akkori magyar mozgalmakban találjuk meg kulcsát.

A mit az 1839—40-diki országgyűlés be nem fejezhetett, a vallásügy elintézését, annak sürgetését és előkészítését az épen tevékenységeket a politikai élet minden terén, eredeti hatáskörük túllépésével is érvényesítő megyék vállalták magokra. Pestmegye már 1840 júliusban felszólalt a püspökök körlevele ellen, és a királyhoz intézett fölratában orvoslását követelte. Példáját sok megye követte. Szó volt már a primás és a püspökök bevádolásáról. Említettük, hogy külön törvényszék elé rendelték állíttatni a püspöki körlevélnek engedelmeskedő plébánosokat. Legtovább ment Borsodmegye, mely már az egyházi javak lefoglalását és iskolai czelokra való fordítását pengette. A *Pesti Hírlap*, mely épen 1841 elején kezdte meg pályafutását, majd minden számában tudósítást közöl valamely megyegyűlésről és a benne hozott határozatokról, ez által tüzelve a még hátramaradókat is.

Lonovics küldetésének híre épen nem volt képes megnyugtani a kedélyeket. Attentatumnak tartották az ország függetlensége ellen, ha egy ily fontos, az egész hazát érdeklő ügyben, a kormány idegen hatalommal, a pápával tárgyal, még pedig püspök, tehát épen nem részrehajlatlan közeg által. Különbén az alkudozás úgy is semmis, a végleges eldöntés úgy

is az országgyűlést illeti, melynek összehívását a kedélyek megnyugtatósa végett, napról napra hangosabban sürgették.

Nem ismertethetjük részletesen mind e fölíratot és beszédet. Elégge hű képét nyerjük az egész országos mozgalomnak, ha bemutatjuk Zalamegye fölíratát. Ez nem csak tartalmánál fogva fontos, hanem azért is, mert az ellenzéknek, sőt már az egész országnak legtekintélyesebb embere, Deák Ferencz, indítványozta azt, továbbá mert oly megyétől ered, mely a legtisztábban katolikusokhoz tartozik.

«Áldás gyanánt adta Isten a vallást az emberiségnek, s e legszentebb áldást is indulat s vakbuzgóság oly gyakran tevék már súlyos átkoknak forrásává. — A múlt idők vérző sebeit orvosolni, s a béke, egyetértés áldásait jövőre biztosítani kívánták és remélették az ország rendei, midőn 1790-ben a 26. törvényzikket alkották. De a súlyos bajok még sem enyésztek el, mert azon törvény rendelete gyakran elmellőztetett, értelme önkényesen s egyoldalúlag félremagyaráztatott, sőt tartalma világosan megsértetett. Naponkint szaporodtak e sérelmek, s az 1832. 6-diki országgyűlésen képviselői által törvénysértést panaszolva s orvoslást sürgetve szólalt föl a nemzet. Akkor ugyan e sérelmek Felsőged királyi széke elé nem juthattak, mert a két tábla véleményeit egyesíteni nem lehetett; azonban a legközelebb lefolyt országos gyűlésen ez is megtörtént s a nemzet panaszai Felsőged elébe terjesztettek. — Fölterjesztett sérelmeink orvoslását várva, meg valánk győződve, hogy újabb vallásbeli sérelmek nem zavarják egyetértésünket.»

«De szép reményeinket csökkentve, fájdalmasan riasztott föl bennünket az ország primásának, esztergomi érseknek, a vegyes házasságok iránt közelebb kiadott egyházi rendelete, melyet a többi megyés püspökök is magokévé tevének. A körlevelekben, melyek mellett ez egyházi rendeletek behozattak, nyilván kimondatik, hogy azok, kik e házasság által magokat vagy leendő gyermekeiket a római katolikus vallástól lehető eltérés veszedelmének kiteszik, nemcsak az egyházi törvényeket sértik, hanem a természetnek és Istennek törvénye ellen is egyenesen és súlyosan vétkeznek; az illető lelkészeknek pedig meghagyatik, hogy a vegyes házasságokat, melyeknél a más vallású férj gyermekeinek a római katolikus hitbeni neveltetéséről reversalist nem adott, meg ne áldják, azoktól az egyházi szokott szertartásokat megtagadják, a feleket nem a tem-

plomban, hanem a paplaknál, vagy más tisztességes helyen eskessék össze, nem egyházi öltözetben, hanem saját papi ruhájokban, s csak mintegy bizonyságok legyenek jelen; az így megkötött házasságokat azonban az egyházi könyvekbe bejegyezzék.»

«A természet törvénye, Istennek örök igazsága szent és változhatatlan. Ha bűn volna ez ellen a vegyes házasság, és pedig súlyos bűn, mint azt a pásztori levél állítja, akkor bűn volt az eddig is; mert az egyházi rend bűnököt oldhat, de nem teremthet. — A vegyes házasságot törvényeink nem csak megengedik, sőt pártolják is, midőn azt rendelik, hogy azoknak semmi szín alatt akadályok ne tétessenek. — Még súlyosabb az, hogy a polgári törvényre bűnnek bélyege nyomatik, midőn a pásztori levél Isten és a természet törvénye elleni bűnnek mondja azt, mit a polgári törvény világosan megenged, sőt határozottan pártol. Ez összeütközés következtében — csökkenteni fog a vallásosság, mert fölzavarják ez egyházi rendeletek és pásztori körlevelek sok ezereknek házi nyugodalmát; s azokban kik eddig a törvény engedelmes pártolása mellett vegyes házasságra léptek, ha e tanítás szíveikbe száll, iszonyú aggodalom fog támadni, mert visszaborzadnak ártatlannak vélt s eddig boldogul élt napjaiktól, melyeket e tanítás szerint súlyos bűnben töltöttek; visszaborzadnak férjeiktől, kiket büntársaiknak fognak tekinteni s ártatlan gyermekeiket bűn magzatainak nézik. És a bűnnek e nyomasztó érzetével lesznek kénytelenek a vélt bünt folytatni, mert a házasságot fölbontaniok nem lehet.»

Midőn így hazafias aggodalmaikat a fölség keblébe öntik, kijelentik szoros ragaszkodásukat az 1790. 26. és 1647. 14. törvénycikkekhez, a királyt pedig kéri, hogy legfelsőbb fejedelemi hatalmával úgy is, mint apostoli király «e törvénybe ütköző rendeleteket megsemmisíteni, hazánk főpapjait oda utasítani, hogy a törvényeknek s törvények iránti tiszteletnek sértésével kiadott körleveleiket visszavegyék». Együttal az 1647: 14. törvénycikk értelmében a törvénysértők ellen külön törvényszéket állítanak föl, melynek többi közt Deák Ferencz is tagja volt, a népet pedig a szolgabírák által kellően fölvilágosítani rendelik.*)

*) Mind a fölíratot, mind a végzést ld. *Pesti Hirlap* 1841 jan. 27-diki számában. V. ö. *Deák Ferencz beszédeit*. I. k. 470—477. l.

Legközelebb érintette Lonovicsot Temesmegyének idevágó végzése, melyet bár meglehetősen biztos volt arról, hogy annak nem lesz semmi foganatja, a mennyiben ezt Metternich neki még Bécsben megígérte, még sem mulasztott el azonnal beküldeni a statutitkárnak a maga és társai szorongatott helyzetének illusztrálására. Ebben Vukovics Sebő, mint szolgabíró által hivatalosan intetik, «hogy mind külső alakjára, mind belső tartalmára nézve ily sérelmes pásztori körlevelét, melynek törvénytelen rendeletét e megye kebelében időközt egybe adott vegyes házasságoknál már is a római katolikus lelkészek néhányai bűnösen foganatosítani kezdék, négyszer 15 napi törvényes határidő alatt annál bizonyosabban visszavonni méltóztassék, mivel ellen esetben az intéző tiszti ügyész kénytelen leendő NMéltóságodat az 1647: 14. törvény és azon alapuló megyei közbizottságnál fogva az érintett törvény értelmében ki-nevezett törvényszék megítélése alá terjesztendő pörbe idéztetni.»

Nevezetes még egy titkos tudósítás Pestmegye 1841 február 3. közgyűléséről, melyet Metternich elküldött Lonovicsnak. E szerint a közvélemény óriási többsége a püspökök ellen foglal állást. Nem is szólva a liberalisokról, azok kik híven szolgálják a királyi érdekeket, megbízható körben úgy nyilatkoznak, hogy a püspökök eljárása sérti a királyi jogokat, melyek egy pontban sem oly világosak, mint a vallás ügyében. E gyűlésen már egy pap (Horarik) is felszólt a püspökök ellen. «Az izgatottság nőttön nő, és attól tartanak, hogy sok katolikus protestantismusra tér. Csak egy neves ember kell, ki megkezdje, számtalan fogja követni.»

Azután, a püspökök korántsem léptek föl oly tömören és egységesen, mint azt a szent szék várta volna. Épen midőn javában harcoltak a körlevelek miatt, történt, hogy az erdélyi püspök, Kovács Miklós, ki e körlevelet még ki sem hirdette volt, személyesen áldotta meg a helvét hitvallású Komáromy György házasságát Csáky Eulália grófnéval.

Ily tények voltak azok, melyek által Lonovics bizonyos nyomást gyakorolhatott a Vatikánra. Maga is néha elégiái hangon szól naplójában lehető martyromságáról. Ezek «Magyarország különös viszonyai, melyek orvoslást kívánnak». Az ingadozást, mely márczius végén észlelhető, szintén megmagyarázhatjuk. A bécsi nuncius, Altieri herczeg, olynemű értesítést kül-

dött Rómába, mintha a közszellem Magyarországon csöndesednék. Őt megye sorakozott már a püspökök mellé. Minek engedjen tehát a pápa, ha Magyarország ezt nem is követeli?

Kellő időben érkezett e remények lelohasztására a magyar kancelláriának egy 1841 márczius 26-dikán kelt és Metternich által azonnal Rómába küldött jelentése. E szerint minden közgyűlés végzése megegyezik a pestiével, a világi hatalom benyúlása az egyházi ügyekre fenyegetőbbé válik, a klérus és a kormány zavara nőttön nő, és ez annál inkább kénytelen sürgetni a Rómában folyó alkudozás befejezését, mennél általánosabb a megyék követelése országgyűlés elé vinni ez ügyet. Csak oly megyék tiltakoztak az ellen, hol a kormány befolyása túlnyomó (Szepes, Sáros, Heves), és még ezekben se lehet bízni». A pápai határozás az napra esik, midőn ez írat Rómába érkezett.

De mit tett e kérdésben a kormány? Csak a megyék és a püspökök nyomtak-e a latban?

Mint az 1825—48-diki korszak minden más kérdésében. úgy ebben sem a kormány volt irányadó vagy épen döntő. Az események készületlenül találták, erélyes elhatározásra képtelen volt. Még 1839 áprilisban meghagyja az 1790: 26. törvényzikk teljesítését, de azután mit sem tesz az az ellen föllépő püspökökkel szemben. Épen oly kevéssé bántja a megyéket. Nyugtalanyságot, zavart enged az országban előidézni, annak pedig nem bír vagy a törvény föntartásával, vagy pedig újnak hozásával véget vetni. Mit eredményezhetett e gyöngeség mást, mint hogy itt is, mint annyi más téren, az oppositiónak kellett megtennie azt, mi különben a kormány kötelessége. E tehetlenség azonban nem csak a magyar ellenzéknek vált hasznára, hanem ép úgy a pápai széknek. Oly kérdésben, melyet addig mindig teljesen önállóan intézett el az ország, a szent szék ítélő székéhez kellett fordulni. Megengedték, hogy a püspökök, kik annyi időn át megmaradtak a törvény mellett, attól eltérjenek és Rómából várják a jelszót, hogyan feleljenek meg kötelességöknek.

A császári kormányról sem mondhatunk sokkal jobbat. Metternichről sokkal jobban tudták, mennyire tehetetlen az udvarnál uralkodó szellemmel szemben, melyet neje, Zichy Melánia grófné már családjába is bevitt, semmint siettek volna bármit is tenni kedvére. Ez ügyben írt levelei mind bizonyítják

határozatlanságát és ezt a magas hang, melyen szól, nem palástolhatja el. Február 21-diki levelében nem kételkedik a sikerben. «A rómaiak hibája, hogy nem ismerik eléggé a külföld sajtóságos helyzetét. Mindig magasan kell tartani az elvet, de az elv alkalmazása mozgékonyt igényel, és ennek czélszerű szabályozásához tudomány kell, mely Rómában gyakran hiányzik. — Magyarországon tudatlanság is részes a zavarban. Ha egyszer a pápa megegyezett a császárral, az utóbbi hangosan emelheti föl szavát, mit eddig nem tehetett. A két legfőbb hatalom egyesült szava erős támasza lesz a püspökségnek, és a radikális szédelgés el fog válni attól, mit csak a tudatlanság idézett elő. A vegyes házasságok kérdése nehéz teher minden, felekezeti tekintetben, vegyes országra nézve; az orvoslás eszközeit azonban a helyi szükségletek szerint kell megállapítani.» Midőn e pythiai szavak ellenére is késik a határozat, február 28-dikán érthetőbben beszél. «Ha a kormány rövid idő múlva nem emelheti föl szavát Magyarországon, ez beláthatatlan következéseket vonhat maga után, nem csak zenebonát, hanem elszakadásokat is a felső és alsó osztályokban. Adja ezt elő nevében erélyesen azon férfiaknak, kik utoljára is csak azt akarhatják, mit mi követelünk, de elvetendő okokból épen ott húznak-halasztanak, hol minden elveszett nap bajnak tekintendő.»

Legérdekesebb a márczius 26-diki hosszú levél, melyben kimerítőbben szól úgy a magyar ügyekről, mint saját viszonyáról Rómához. «Vannak emberek, kik a magyar püspökség mostani küzdelmétől a vallásos érzés izmosodását várják és azt remelik, hogy így csak döntőbb lesz az egyház diadala. Ez emberek tévednek, mert abstractionnak hódolnak. Nem ismerik az országot és a megyékben tartott értelmetlen beszédeknek messze a birodalom határán túl terjedő káros hatását.» A római udvarról így nyilatkozik: «Ha az egyház legfőbb kormánya joggal igényelheti is a csalhatatlanságot az elvek kijelentésében, ez nem terjed ki az ott tanácsoló férfiak eljárására. Eljárásukra befolyással van olasz szellemök, és a külföld nem ismerése. Az ottani intézők, ha egyúttal államférfiak volnának, nem tévesztenék szem elől késlekedésök két rossz következtetését. Először is azt kell hinnii, Róma maga sem tudja, mit akar és mit kell akarnia, azután, hogy küzdelem van a császár és pápa közt. Ez pedig nem áll, mert nem dogmáról, hanem elbánás

módjáról van szó, küzdelem pedig nem lehet ott, hol a császár a pápa segítségéhez folyamodik az állam és egyház közös javára.»

«Nem értik Rómában, miért nem tesz a magyar király? Inkább meg kellene ezt neki köszönni. Nem tesz, mert várja a pápa segítségét; mert szoros sorban akarja összetartani a püspöki kart, mert végre a püspöki karnak a szent székkal és a koronával való egysége által biztosítani akarja magának a teljes egyházi s világi erőt.» Lehet e nagyobb lemondás a magyar királyra nézve, mint a mi e szavakban rejlik, melyek csak hímet varrnak a kormány tétlenségére és tehetetlenségére! De azt mindenestre megérdemelte Metternich, mire oly büszke, hogy Rómában hisznek neki. Ha meg panaszkodik, hogy nem értik, annak okát inkább magában kereshette volna, mint a római bibornokok tudatlanságában.

Midőn a magyar ügy már el van intézve, április 25-dikén a hivatalos okiratokat várja be, hogy azokkal megegyeztesse a kormány álláspontját. «Az ügy tárgyalása nem könnyű, mert a törvényes kérdést az országgyűlésnek kell föntartani. Nekünk fő gondunk az összhangot biztosítani a korona és a püspöki kar közt.»

IV.

Az alkudozások eredményét a pápának 1841 április 30-dikán kelt, Magyarország primásához és két érsekéhez intézett, apostoli brevéje foglalja magában.

Megrováson kezdi. «Kötelességünk buzgón föntartani a szent tan és disciplina épségét, és így zokon kell vennünk mindazt, mi azt veszélyeztetheti. Elégge világos, mint fogta föl mindig az egyház a katolikus és akatholikusok közötti házasságokat. Mindig tiltottaknak és veszeseknek (perniciosus) tekintette őket, úgy a szentségben való bűnös közösség, mint a katolikus házafél eltántorításának veszélye, és a magzatok rossz nevelése miatt.» Mind a régi, mind az újabb kánonok szigorúan elítélik azt. «Ha néhol a helyek és idők nehézségei miatt meg is tűrik az ily házasságokat, az semmi esetre sem jelent se helyeslést, se beleegyezést, hanem csak türelmet, melyet nagyobb bajok elkerülése végett reánk ró a szükség, nem pedig

az akarat.» Ebből folyólag történt, hogy ha a szent szék valamit engedve a kánonok szigorúságából, néha meg is engedte a vegyes házasságot, ezt csak fontos okból tette és úgy is nehéz szívvel mindig kikötve, hogy a katolikus fél lehetőleg térítse el a tévedéstől a másikat, és különösen, hogy mindkét nemű gyermekek a katolikus hit szentségében nevelkedjék. Ez óvadékok az isteni és természeti törvényben gyökereznek, mely ellen súlyosan vét, ki vakmerően kiteszi magát, vagy jövő sarjadékát a tévelygés veszélyének. «Leveletekből pedig megértettük, hogy azon birodalomban a katolikus lelkészek közt általánossá vált a visszaélés, a vegyes házasságokat minden dispensatio nélkül, sőt a szükséges óvadékok nélkül is, megáldani és a szent szertartásokkal megtisztelni. Megértitek, tisztelendő testvéreim, minő súlyosan ért ez minket. Különösen mert láttuk, mennyire elharapódzott a vegyes házasságok szabadsága és így napról napra jobban terjedt a vallásos indifferentismus azon nagy királyságban, mely azelőtt csak díszére vált a katolikus hitnek. Nem is titkoljuk, hogy nem feledkeztünk volna meg legszen-
tebb hivatásunkról, ha előbb értésünkre esik e dolog.»

De vigasztalódik. «Mihelyt a bajról értesültünk, megtudtuk törekvésteket is annak orvoslására. Örömtől eltelt szívünk, megtudva, minő buzgóságtól lángoltok a katolikus hit tisztaságának megőrzésére, és minő engedelmességgel és hódolattal keresitek meg az apostoli széket, mint az igazság vezérét és igazságát. Nem kételkedtetek, mihelyt megtudtátok más országokhoz intézett nyilatkozatainkból, mennyire ellenkezik a lábra kapott gyakorlat az egyház elveivel és tanaival, és a ti és nyájatok örök üdvösségeért szembe szálltatok minden támadható veszélyel.» Fölszólítja őket, maradjanak meg a választott úton és irtsák ki azon rossz szokásnak még csíráját is.

Mivel azonban oly kényszerítők a körülmények, szükséges volt a «passiva assistentiá»-t hozni javaslatba. Ezt meg is engedi, úgy mint azt VI. Pius 1782-ben és 1795-ben tette. A katolikus pap azon esetben, ha az akatholikus fél nem egyezett be az előirt óvadékokba, mégis jelen lehet a házasságnál, de csak mint tanú. Ily esetben is kívánatosabb, ha a házasság a katolikus lelkész előtt megy végbe, mintha az eretnek paphoz fordulnak, és a pap mint autorizált tanú a két házasság felbejegyzésének meghallgatása után a házasságot, mint érvé-

nyest jegyezheti be az anyakönyvbe. *) De épen e miatt annál múlhatatlanabb a katolikus lelkész kötelessége a katolikus félt kellően meginteni, hogy bűneinek megbocsátása végett ne csak maga maradjon meg vallásában, hanem igyekezzen arra téríteni férjét is, és gondoskodjék mindkét nemű gyermekének a katolikus vallásban való neveltetéséről.»

«Szívünk belsejéből fájlaljuk, hogy e tolerantiát egy katolikus hite által oly jeles országra is ki kellett terjesztenünk, őszintén vallva Isten előtt, hogy minket csak arra az egy ok vezetett, vagy inkább kényszerített, hogy ez által még nagyobb bajokat tartsunk távol a katolikus egyháztól. Igyekezzetek kell, hogy a vegyes házasságnak adott e türelem ne csökkentse a katolikus népben az ily házasságokat rosszaló kánonok emlékét.»

Valódi mestermű! Az elvek szigorú rideg föntartása, a mellett a pillanat szüksége iránt a kellő hajlékonyság. A Vatikán egész historiai szelleme nyilatkozik e sorokban. Az új fejlődést különösen az jelöli, hogy midőn az egyház kénytelen is megalkudni a megerősödő állammal, annál buzgóbban veszi munkába a belső missiót, a kedélyeknek és lelkiismereteknek papi ellenőrzés alá vetését.

Kiegészíti a brevét egy ugyanaznap kelt, szintén a magyar érsekeknek és püspököknek szóló nyomtatott, a statustitkár által aláírt utasítás. **)

Ez elnézőbb a püspökök iránt. Elismeri, hogy mihelyt fölismerték az elharapódzott rossz szokást, azonnal hozzá is fogtak megszüntetéséhez. Csakhogy megyéikben oly törvény uralkodik, mely a közbeke örve alatt kedvez a vegyes házasságoknak. Ezért rendelték el a «passiva assistentiát», magok pedig a szent atyához fordultak, ki tekintve nehéz helyzetöket, segíteni iparkodott rajtuk, «mennyre apostoli tiszténél fogva teheti, épen tartva a katolikus tan elveit, melyektől a legkisebben sem szabad eltérni». Ha tehát az említett körülmények beállanak, czentúl is megengedtetik, hogy a katolikus lelkész

*) E rendelkezést bocsátotta ki VII. Pius 1803-ban, a mainzi egyházmegyére nézve, midőn az francia uralom alá került és ott a Code Napoléon jutott érvényre.

**) Mind a brevét, mind az utasítást kiadta Roskoványi i. m. III. kötet.

a szokott módon hirdessen, nem említve a mátkapár vallását, és erről bizonyítványt adjon ki, kijelentvén, hogy nincs más akadály, mint a vallás különbözősége, de a jóváhagyás legesekélyebb színét is kerülve. Ha pedig akatholikus pap előtt akarnák megtartani az esküvőt, először is Isten szerelmére intse meg a püspök vagy lelkész a katolikus felet, és riaszsza el az ily botránytól. Ha pedig, mitől Isten mentsen, mindezen intés ellenére megtörténik, a püspökök és papok eszélyesen ne vegyék számba és tartsák érvényesnek, bár tiltott (prudenter dissimulanda, et quamvis illicita pro validis habenda), ha csak valami más kánoni akadályba nem ütköznek.

Útja volt tehát egyengetve a «modus vivendi»-nek. Az 1844: III. törvényezikk 2. pontja törvényeseknek jelenti ki azon vegyes házasságokat is, melyek evangélikus lelkipásztor előtt kötöttek, és törvényesíti az 1839 márczius 15-től (a nagyváradai pásztorlevél dátumától) 1844 november 10-ig ily módon kötött házasságot is. E törvény kétségtelenül a katolikus egyház domináló állásának csökkenését jelöli az 1790. 26-hoz képest. E változásban bizonyára nagy része volt a megváltozott korszellemnek. De alig ment volna keresztül e törvény oly gyorsan, ha a főpapság a reversalisok és a passiva assistentia által nem lép le maga a saját kijelentése szerint reá nézve oly kedvező régibb törvény talajáról, és nem idézi föl maga ellen úgy szólva az egész ország közvéleményét, felekezeti különbség nélkül.

* * *

Metternich, ki oly biztosra vette a sikert, Ausztriára nézve sokkal kevesebbel volt kénytelen megelégedni. Midőn Lonovics a magyar ügy elintézése után a pápánál az osztrák kormány kívánságait szorgalmazta, a szent atya április 29-dikén kereken kijelentette, hogy nem fogja megtenni (sia certo Monsignore che non lo farò). Hiába utalt azután Lonovics Lambruschininál arra, mennyi várható a császári kormány jóakaratótól, ha e kérését kedvezően intézik el. «Olcsóbb áron annyit a mennyit innen a szent szék magának bizton ígérhet, nyerni nem lehet». Az osztrák kormány nem csak Magyarországnál, hanem még annál is kevesebbet eszközölt ki, mit a pápa 1832-ben a bajoroknak adott meg. Nem engedett meg többet, a pusztá passiva assistentiánál. Ennek pedig ismét csak Metter-

nich maga volt az oka. Első emlékiratában ugyanis vagy a passiva assistentiát kérte, vagy pedig hogy a tridenti zsinat rendelkezésében dispensáljon. Erre a pápa, Brunelli nyilatkozata szerint nem találta helyesnek, hogy ott, hol a vegyes házasságok iránt fennálló törvény némi tekintetben kedvező, határozatában azon túl menjen. És még ez engedmény is csak a német szövetség területére szólt, melyre nézve a szövetségi acta 16. pontja biztosította a keresztyén felekezetek polgári egyenjogúságát. Galicziára nézve, melyhez Magyarország még jogot formált, megígérte a statustitkár a Magyarországra nézve tett rendelkezések kiterjesztését.

Nagy és érdemes munkára tekinthetett vissza a csanádi püspök, midőn 1841 júniusban visszatért hazájába. Nem egyes ember dolga megoldani végkép az állam és egyház viszonyából eredő problémákat. De megtett mindent, mit lehetett hazája belső békéjének helyreállítására, az egyházi rend követeléseinek fõntartása és óvása mellett.

MAR CZALI HENRIK.

A RÓMAI BIRODALOM PROVINCIÁI.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

X.

SYRIA ÉS NABAT.

A rómaiak csak nagykesőn határozzák el, hogy elfoglalják a Földközi-tenger keleti partvidékét is. Nem az ellenállástól féltek, hanem a hódítás degeneráló következményeitől, és sokáig meglegedvén a politikai suprematiával, csak akkor kebelezik be Egyiptomot és Syriát, midőn az állam már majdnem monarchia. Ezzel teljesen kikerekítették a birodalom határai, de míg külsőleg egységessé lőn, belsőleg megoszlott: latin és görög részre. Hellas és Macedonia sohasem görögösítették volna el a birodalmat: a görögség elenyészőleg csekély volt Európában és Afrikában a latinság roppant tömegével szemben, de annál erősebb a harmadik világrészben és Egyiptomban. A hellenismus itt Nagy-Sándor által uralkodó hatalommá tétetvén, betetőztetett, s Antiochia és Alexandria ép oly tűzpontjai lőnek a görög műveltségnek, mint Róma a latinnak. Syria az a terület, melyet Pisidia, Isauria és Nyugat-Kilikia hegyei Kis-Ázsiától, e hegyek keleti folytatásai s az Euphrates Árméniától meg Mesopotamiától, az arab sivatag pedig Parthiától és Egyiptomtól választanak el.

Syria a megosztás alkalmával császári tartomány lőn, és óriási városaival, földművelésével, s ipar és kereskedelmével vált ki.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 164. és 165. füzeteiben.

Metropolisa Antiochia, mely Konstantinápoly alapítása előtt a római kelet legnagyobb városa, s népesség dolgában csakis Róma, Alexandria s talán Seleukia múlják fölül. Központtá nem fekvése tette, hanem a monarchia: A makedon hódítók katonai szempontból alapíták, mint oly centrumot, mely egyformán dominálta Egyiptomot, Mesopotamiát és Kis-Ázsiát, s közel volt a Földközi-tengerhez is. A Seleukidák és Lagidák azonos és különböző czéljai élénken visszatükröződnek Antiochia és Alexandria hasonlóságai és különbségeiben: amaz, az egyiptomi uralkodók tengeri hatalmának és politikájának alapja, ez pedig a Seleukidák szárazföldi hatalmának központja. Királyai többször kibővítvén, midőn a rómaiak kezébe kerül, négy, falakkal elkülönített, de közös kőfallal is befogott részből állott. Bevándorlókban nem volt hiány. Midőn Róma meghódítja Görögországot, tömérdek aetoliai és euboiai költözködik át; sűrűn érkeznek a zsidók is, mert kivételes előjogokkal dicsekvő hitközségek a diaspora fejének tekinteték. A rómaiak idejében a város, mint katonai központ elveszté jelentőségét, és sajnosan érezvén a jó kikötő hiányát, a Flaviusoktól Constantinig a császárok óriás összegeket költének el a tengerrel való összeköttetés létesítésére, de füstbe ment minden áldozat, s a mérnökök minden erőfeszítése. Volt nagy gyáripár is, de mégis inkább fogyasztó, mint termelő. Az ó-kornak nem volt egyetlen városa sem, melyben oly mohón éltek volna, mint itt: jellemzi ezt a város elnevezése is: «Antiochia a Daphne mellett», mintha azt mondanók «Buda-Pest a Városerdő mellett». Daphne a várostól 7·5 km.-re fekvő, 112 □ km. kiterjedésű park, pompás borostyánfákkal, cyprusokkal, melyeket még a keresztyén császárok is kímélnek; gyönyörű szökőkutak, vízesések tevék a sétányt kellemessé; itt volt Apollo remek temploma, itt tarták a nagyfényű ünnepeket, különösen augusztus 10-én. A város környéke, mely két, erdőfödte hegyoldal között fekszik, a vízgazdag Orontes völgyében 22·5 km. a torkolattól, még ma is egyike a föld legszebb pontjainak. Középületei valóságos műremekek, s az Orontesszel párhuzamosan két oszlopcsarnokos sugárút — középen kocsúttal — vágta át, melyet sokszor utánoztak, még Rómában is, de elérni nem tudtak sehol. E csarnokok a járókelőket mindig megvédték az idő viszontagságaitól. A házak — kivétel nélkül — vízvezetékekkel valának ellátva, s az utcákat világitották, a mit egyetlen ó-kori városról nem tartának fenn.

Syria fényoldala a közgazdasági állapot; a gyáripár és kereskedelem fölülmúlja Egyiptomét. «Syriában bőven van gabona, bor és olaj», írja egy IV. századbéli utazó. Nyers terményeket azonban nem igen exportál a tartomány, inkább földolgozottakat, s ez adja meg voltaképi jelentőségét. A nagy ipartermeléshez járul a tekintélyes transito-kereskedés, mely még azután is óriási marad, hogy az indiai és arabiai export elkerülve Syriát, Egyiptomon keresztül jut nyugatra, mert megmaradt még a nagy és gazdag Mesopotamia, sőt az eufrátor kolati nagy emporiumokból is rendes karavánok járnak Palmyrába, ennek bukása után pedig Beroea-ba (Aleppo), Bostrába stb. S e nagy forgalom miatt Róma Syriában, Parthia, majd Perzsia pénzegysége szerint vereti az ezüst érmeket. A syriai gyáripár egy részét az iparczikkeknek Babylonból való szállítása hozta létre, különösen, a vászon- és selyemipart, s mint ezek úgy a bőr- és szőrmeárúk, az illatszerek, fűszerek, kelet rabszolgái Syrián át érkeznek az itáliai kikötőkbe. De mi- ben a syriai kereskedelem különbözik az egyiptomitól, az a legfőbb, hogy az egyiptomiak kikötőkben adák el czikkeiket, míg a syrek magok szállítván, facturáik föltalálhatók a császárság idejében mindenhol, ép úgy, mint Homér korában. A tyrosiaknak Italia két fő kikötőjében: Ostia és Puteoliban valának legnagyobb raktáraik. — Voltak a többi nagy városnak is, így az apameiaiaknak. Syrek vannak Salonában (Dalmatia), Apulum és Sarmizegetusában (Dacia), Malacaban (Hispania), Galliában, Germaniában, Bordeaux, Lyon, Orleans és Trierben, hol még a keresztyénség fölvétele után is szokásaik szerint élven, conventjeikben a görög nyelvet használják. Csak is így érthetjük meg a syriai nagy városok közállapotait, különösen Antiochiában. A nagy városok előkelősége gyáros volt és kereskedő, a lakosság nagy tömege pedig gyármunkás, hajós, s mint a középkorban a keleti kereskedelem nagy jövedelmeiből képződött tőkék Genuában, Velenczében halmozódtak föl, úgy hajdan a nyugoti kereskedelem jövedelme folyt Tyrosba, Apameába. A nagy terjedelmű kereskedelmi vidék, s az általában mérsékelt határ és közbenső vámok mellett, már magában a syriai kereskedés is, óriási tőkét öntött kezeikbe, és hogy jól használták, igazolják, nem a régi nagy városok csekély maradványai, hanem az inkább elhagyott, mint elpusztúlt Orontes-jobbparti vidék, Apameától a hajlásig, mely után tengerbe siet a

folyó. E területen 160—180 km. hosszúságban, körülbelül 100 helység romjait találjuk, a fölismerhető utakat, a szilárd kemény kőből épült, most már tetőtlen házakat, melyeket oszlop-csarnokok, karzatok, erkélyek díszítenek; ablakaik, kapuik gazdagon, ízlésesen ékítvék, kő arabeszkekkel, kertek, fürdők, a gazdasághoz tartozó helyiségek, a földszinten istállók; a sziklába vájt olaj- és szőlőpréseket, s a szintén sziklába vágott, gazdagon díszített, sarcophagokkal megrakott sírokat. Községi életre vonatkozó adatokat nem találunk; az antiochiai, apaméai biztos jóllétet élvező kereskedők lakhelyei ezek. Ez építmények a IV. századtól, a VI. végéig terjedő időből származnak, tehát a késő császárság korából, s egész az izlámig nyúlnak.

Syria keleti részében, Arabia és Nabatban, a római uralom által biztosított hellenizmus talán még nagyobb culturát producált, mint a sajátképi Syriában. A földművelés állapotáról nem maradtak ugyan írott adataink, de meg vannak az emelésére szánt óriási építmények romjai, az Aulus Cornelius Palma rendeletére épített roppant vízvezeték, mely a Hauránból Kanathába vezeti a vizet, s ettől nem messze a másik, Arrháig, mindkettő méltó arra, hogy Trajan foruma s az ostiai kikötővel együtt említettessék. A kereskedelem hasonló virágzásnak indulván, Bostra egyike volt az emporiumoknak, melyek kelet kereskedelmét a Földközi-tengerrel közvetíték. Trajan óta Trajan új Bostrájának neveztetik, Pius óta görög fölíratú érmekeket veret, majd Alexander által coloniává emeltetven, latin körírat váltja föl a görögöt; Petrát Hadrian alakítá görög községgé.

A nemzeti és görög elemek vegyülése által e vidéken sajátos civilisatio fejlődött ki, s erről sokkal teljesebb kép maradt reánk, mint az ó-kor bármely civilisatiójáról, mert Petrának sziklából faragott építményei, a Hauránnak fa hiányában teljesen kőből épült házai, melyeket az izlám által inaugurált barbar beduin-uralom nem igen érintett, jó részben megvannak még, s élénk világot vetnek a régmúlt művészetére, életmódjára. A Herodes által épített kanathai Baalsamin templom eredeti részei eltérnek a görög architectura szabályaitól, s nagy hasonlóságot mutatnak ugyanazon király jeruzsalemi templomaival, de míg itt az épület díszítésére a képzőművészet nem használtatott, amott teljes erejében érvényesült. Hasonló jelleget észlelünk a petrai építményeken is. Később még magasabbra emelkednek. S míg a zsidó és nabati királyok idején a

civilisatio van, melyet bátran összehasonlíthatunk a Rajna romanizált vidékéével, s keleti Syria ív és kúp építményei bátran kiállják a versenyt a Belgica nemeseinek, gazdag kereskedőinek kastélyaival, sírjaival.

XI.

A ZSIDÓK.

A birodalom alattvalói közül csak a zsidók nem tudtak, vagy nem akartak megnyugodni sorsukban, bárha a kormány a legnagyobb előzékenységet tanúsítá irántok minden időben.

Palæstina lakossága azonban csak elenyésző töredéke volt a zsidóságnak; — a babyloni, syriai, kis-ázsiai, egyiptomi, sokkal nagyobb számú volt, mint az, befolyásosabb, és minde- nek fölött műveltebb, még a Makkabæusok regeneratiója után is, — s községeik hasonlíthatatlanul nagyobb fontosságúak, mint maga az anyaország.

A Palæstinán kívül levő zsidótelepek csak másodsorban keletkeznek azon indokból mint a phœniciek vagy görögökéi. Természeténél fogva földmívelő nép lévén, s a tengertől is messze lakván, nem a magok jószántából hagyják el hazájokat, hanem Nagy Sándor és utódjai viszik ki őket s colonizálják — de polgárjogok nélkül. És ez így ment generatiókon át, — úgy hogy a zsidóknak jelentékeny része van a görög városok alapításában, s bármily különösen hangzik is, — kelet hellenizálásában. Főképen Egyiptomban. Alexandria ép úgy zsidó, mint görög város, mert öt negyede közül kettő az övék. A császárság első századában a Nilus-melléki ország nyolcz millió lakosa között egy millió a zsidó, kiknek műveltségök, gazdagságok által sokkal nagyobb befolyásuk van, mint a mennyi számarányuk szerint megilletné őket. Syriában és Kis-Ázsiában épen így van. Telepeiken azonban elfeledvén ősi nyelvöket, ez teljesen kihalt, s helyét itt a görög, Judæában pedig az aramæi foglalja el. Az eredeti hébert csak az isteni szolgálatban alkalmazván, szent könyveiket is görögül olvasgatják, a fordításból, mely az egyháztörténetben *septuaginta* néven említetik. De e hellenizálás nem érinti nemzetiségöket. Együtt laknak tömegesen minden városban, külön negyedekben, s tel-

jes autonómiával bírnak a községi magistratus mellett. Különállásuk nemzetiségök legfőbb biztosítéka, — erős nemzetiségök pedig nagy befolyásuknak alapja. S mégis a zsidó diasporának az ősi hazához viszonyítva roppant terjedelme és nagy jelentősége, míg egyfelől elvitázhatatlan tény, másfelől — problema, mert az őshaza a külföldi telepeknek csak magvát adta. A régi judaismus azonban nem exclusiv, sőt ellenkezőleg terjeszkedni óhajt, mint a keresztyénség vagy az izlam. Az evangelium említ oly rabbikat, kik egy proselytáért készek messze földet bejárni; beveszik hitközségeikbe a félproselytákat, nem követelve a circumcisiót sem. És ez tömérdek embert vonzott hitközségekbe, már csak azért, hogy részesüljenek nagy kiváltságaikban. Később a nemzeti vallások elhanyaglása is hasznára válik propagandájoknak. Tömérdeken járulnak Jahve oltárai elé, kik utálattal fordulnak el attól, mit a görögök és egyiptomiak vallásnak neveznek, s a mosaismus egyistenhívésében, erkölcsztanában keresnek és találnak megnyugvást. Különösen az asszonyok érdeklődnek keleten a zsidó vallás iránt — de nyugaton is, így a főnemesi házból származó Pappæa Sabina, Nero neje, buzgó Mózes hitű volt, és nagy protectora a zsidóságnak. Áttérések is fordulnak elő, így: Adiabene dynastiája Tiberius idejében formasierint áttér a zsidóságra. Ez érintkezés végül mégis bizonyos denationalizálással járt, de ennek ellenére a zsidóság annyira egynek érzi magát, hogy ennek párja csak a Vatican lehet. A szent Salem a zászló, Zion temploma a palladium, akár a parthoknak, akár Rómának hódolnak, s aramæi nyelven vagy görögül beszélnek, és akár a régi Jahveban hisznek, akár az újban. Hogy a hódítók a zsidóknak politikai jogokat engedélyeznek, az ép oly nagy jelentőségű, mint az egyházi állam a katholicismusra nézve, de másfelől ép úgy nem bírt az döntő súlylyal, mint emez. A zsidó hitközség tagjai kötelesek valának, kivétel nélkül évenként legalább egy didrachmát adni a jeruzsálemi templomnak, — s legalább egyszer áldozni életökben azon helyen, mely Jahvenak egyedül volt kedves a világon. A theologia is közös maradván, a babyloni és alexandriai rabbik ép úgy művelik azt, mint a jeruzsalemiek.

Keleten Róma teljes önállóságot ad a zsidóknak, meghagyja régi intézményeiket a nélkül, hogy reformkísérleteket tenne az általános antisemitismus elenyésztetésére. De a mit megtett keleten, nem tévé meg nyugaton. E jelenség a biro-

dalom belső, dualis természetének következménye. Nyugoton a zsidó hitközségeknek nincsen semmi jelentősége, nincsen semmi nyoma autonomiájoknak. Vallásukat is csak túrték, — s talán még kevésbé mint a syr és egyiptomi cultusokat. Tiberius megtiltja a mosaismus nyilvános gyakorlatát. Később visszavonja ugyan rendeletét, — de utódjai ép oly ridegek irántok, bár keleten föntartják intézményeiket, sőt aggodalmasan kerülnek minden összeütközést.

És a zsidó külön ország meg sem volt tartós. Kr. u. 6-ban Augustus mint másodrendű tartományt kebelezi a birodalomba, — s e minőségben marad végig.

Az új provinciát Publius Sulpicius Quirinus szervezé, a keleti viszonyok legkiválóbb ismerője. A királyok által eddig gyakorolt pénzverést most a birodalom vevé át, de az érmeik a császár képmása nélkül készültek, nehogy a zsidók érzékenysége fölingereltessék, s annyira kerülnek a zsidók által mindenféle alakban gyűlölt képeket, hogy a katonák Cæsareaban hagyják a császár szobrával ellátott signumaikat, midőn Jeruzsálemben tevének szolgálatot. A templom csarnokában állami költségen mutaták be naponkint a bika és bárány áldozatot, s a szentek szentjébe való belépés halálbüntetés terhe alatt tiltatik. Végül a királyi várban őrzött főpapi öltözetet is kiadák. A római kormány megrespectálta tehát a zsidók minden méltányos igényét.

S mindemellett a császári kormány erős ellenzéssel találkozott, mely kitérésre juttatá a szenvedélyeket, midőn Caligula 39-ben a meggondolatlan rendeletet adja ki, hogy szobra a jeruzsálemi templomban fölállíttassék, és ekkor föllázadva, többé le nem tevék a fegyvert, míg Titus el nem pusztítá Jeruzsálemet, hogy ott az írás szavai szerint kő kövön nem maradt.

A háború befejezte után bekövetkezett a politikai fordulat is. A zsidóságot, mint vallási és nemzetiségi közösséget lehetetlen volt tovább föntartani, — mert veszélyei nagyon is érezhetőkké váltak a legutolsó háborúban. A centralis cultus eltöröltetett, a jeruzsálemi templom leégett, Vespasián pedig bezáratta az egyiptomi zsidóság központi szentélyét, az Onias-templomot Memphis közelében, melynek ép oly tekintélye volt, mint a szentírás görög szövegének az eredeti mellett. Eltöröltetett a főpapság, el a sanhedrin, s ezzel a zsidók elvesz-

ték vallási központi hatóságukat. Az eddig túrt fejadó most már kötelezővé tétetett, de nem a jeruzsálemi templom javára szedték, hanem a zsidókra nézve végtelenül keserű ironiával a capitoliumi Jupiter, s ennek földi helytartója, képviselője — a császár javára. Jeruzsálem elpusztított, — megmaradt lakóit széttelepíték, — s halálbüntetéssel sujtaték mindenki, ha a romhalmaz területére merészelt lépni.

Politikai tekintetben a jeruzsálemi templom elpusztítása teljesen helyes volt. Az egység symboluma szűnt meg létezni. S ehhez járult még, hogy a zsidók, s a zsidó hitközségekhez tartozók közül a diasporában, sokan, nagyon sokan nem a vallás nemzeti formájához, hanem a zsidó morális parancsokhoz s monotheismushoz ragaszkodván, a szentek szentjének pusztulása által legkevésbé sem érintetének. Ezek közé tartozának a keresztyének is, — kiknek elválását a zsidóságtól — nem lévén a keresztyénség nemzetiséghez kötve — csak elősegíté Salamon fényes alkotásának lángbaborúlta.

Azonban alig heverte ki Palæstina e pusztulást, midőn 116-ban újra kitör a forradalom. Róma győzött ismét, — de 580.000 ember életének árán!

A lázadás leküzdése után Judæának még neve is eltöröltetvén, a zsidó tartományok Palæstina vagy Syria-Palæstina nevet kaptak. A kicsi ország pusztá és kihalt lön, — s a szent város helyére alapított gyarmat, Aelia Capitolina, nem tudott fölvirágzani. A helyőrségeket megszaporták, két legiót küldének oda, és Piusnak mégis jelentékeny sereget kell mozgósítania a lázadók megfékezésére. Severus idejében ismét harcolnak, — de utóbb semmi hírt sem veszünk forradalomról. Megnyugodtak.

S a római kormány, e rémítő háborúk után is, mégis megmarad a türelmesség útján. A szabaddalmi rendszabályokat nem vonja vissza, s a zsidók továbbra is fölmentetének minden oly kötelezettség alól, mely ellenkezett vallásukkal, szokásaikkal. Claudius tilalma a cultus gyakorlata ellen az utolsó ilyenmű rendelkezés, — több hasonlóra nem akadunk. Szabadon telepedhetének mindenhová, Jeruzsálem és Cyprus kivételével, — s ők bőven használják jogukat. Fő lakhelyeik továbbra is a keleti görög provinciák maradnak, s a némileg két nyelvű Rómában is a görögökhöz csatlakoznak. Uralkodó nyelvek a hellén, görögül írnak, hasonlóan a kebelökből kivált keresz-

tyének is, kik az első három században szintén görögül írnak, e nyelven végezvén szertartásaikat is. Restrictiv rendszabályokat nyugaton nem adnak ki ugyan ellenök, de azért a nyugoti diaspora még azután is csekély és jelentéktelen a keletihez képest, hogy erre oly rémítő csapásokat mér a borzasztó polgárháború.

A zsidóság e korban mint hazájához állhatatosan ragaszkodó nemzeti és vallási hatalom tűnik föl, mely a birodalmi kormányval még Judæa határain kívül is fegyveresen száll szembe, s vallási téren nagy propagandisticus mozgalmat fejt ki. Nagyon érthető tehát, hogy Róma Jahve vallását csak oly mérvben akarta megtűrni mint Mithrát vagy a Zoroastrismust. Az önerején nyugvó zsidóság ellen irányuló állami reactionnyilvánulásai voltak a szigorú rendszabályok, melyeket Vespasian és Hadrian a zsidók országa, Traján pedig a diaspora ellen adott ki, melyeknek hatása sokkal inkább érezhető, mint a közösség megsemmisítése, s a zsidóság tekintélyének és hatalmának elnyomása. S valóban nyugat e reactiójának — mely kelet ellen irányul, következményei a későbbi keresztyénség és későbbi zsidóság. És azon nagy propagandisticus mozgalom, mely kelet mélyebb vallásos fölfogását nyugatra viszi, — ily módon megszabadul a zsidóság szűk köréből, élválik a pharisæusoktól, bár továbbra is Mózesre és a prófétákra támaszkodik. A keresztyén jövő ideáljai általánosak lőnek, mióta nem volt Jeruzsálem. De a szélesebb és mélyebb alapokra fektetett új hit, mely lényegével nevét is megváltoztatá, épen e catastrophák idején nőtt nagyra, míg a szűk látkörű csökönös ó-hitű zsidóság nem egyesülhetvén Jeruzsálemben, a gyűlöletben egyesül pusztítói, s minden szabadabb és magasabban járó mozgalom ellen, mely a mosaismusból kiválasztá a keresztyénséget. A zsidóság külső hatalmát megtörvén a császárok, megsemmisítik az államot az államban, s a fölkelések nem ismétlődnek többé, a propagandisticus tevékenység pedig a tulajdonképi veszélyes momentum a keresztyénségre — mely elől az Úr választott népe elzárkózott — szállván át, a zsidóság az általános emberi fejlődésre nézve megszűnt létezni. De ha a legiók elpusztíták is Jeruzsálemet, a zsidóságot nem tudák elpusztítani, s így, a mi egyfelől gyógyszer volt, más részről méregként hatott. S a zsidóság nem csak fönmaradt, — de meg is változott, és roppant úr tátong a régi meg új között.

Amaz propagandát csinál vallása érdekében, papjai naponként áldoznak Augustusért, a templom csarnokai telve vannak pogányokkal, — míg ez merev rabbinismus, mely Ábrahám ölen és Mózes törvényein kívül a világon semmiről sem akar tudni. A zsidók mindig idegenek valának a birodalomban, s azok is akartak maradni, de most az idegenkedés bennök is, ellenök is óriás mérvekben növekedvén, mindkét oldalon érvényesülnek annak rettenetes, utálatos és ártalmas következményei. Horatiusnak a tolakodó, szegény getthói zsidó ellen irányuló kicsinylő gúnyja, s Tacitus ünnepélyes, lángoló gyűlölete közt, melyet az emberiségnek e söpredéke ellen táplál — nagy időköz van, melyet azon véres háborúk töltenek ki, s azon elkerülhetetlen kényszerűség fölismerése, hogy e megvetett népet meg kell törni, feken tartására pedig óriási áldozatokat hozni. A császári rendeletek minduntalan ismételvén a zsidók üldözése ellen való tilalmakat, igazolják, hogy az intelligentia nézeteit a tömeg, mint rendesen történni szokott, tényekre fordítá le. A zsidók sem tettek máskép. Elfordúlnak a tisztátalannak tekintett görög tudományosságtól, elvetik a bibliának görög fordítását is, s a mindig nagyobb mérvű hittisztítás nem csak a görögök és rómaiak ellen irányul, hanem a samariai «félzsidók» s eretnekek ellen is; a betűhívés a szentkönyvek tanaival szemben a paradoxonságig emelkedvén, megszilárdul a szentnek tekintett hagyomány is, megölve minden szellemi életet, szabad gondolkozást. Az űr, mely a talmud e korra eső kezdetei, s a zsidók által írt — és a «fölségesről» szóló értekezés között van, mely az eget-földet megrázkódtató homeri Poseidont és a napot teremtő Jahvet egymás mellé merészli helyezni, illusztrálja legjobban a különbséget az első és harmadik századbéli zsidóság közt. A zsidók és nemzsidóknak egymás mellett élése a mily elkerülhetetlen volt, az adott viszonyok között ép oly elviselhetetlenné vált, a hit, jog és erkölcsi élet közötti ellentét mindinkább élesedett, s a kölcsönös nagyzás és gyűlölet mindkét részen rombolólag hatottak. E századokban meg sem kísérlék a kiegyenlítést, sőt ellenkezőleg minél szükségesebbnek látszik, annál jobban elodázzák. Ez elkeseredés, góg és megvetés természetes következményei az előzményeknek; — s azon idők örökének súlyát még ma is érzi az emberiség.

XII.

EGYIPTOM.

A két, egymással mindig versengő állam — Syria és Egyiptom — egy időben, minden ellenállás nélkül jut Róma birtokába. S ha nem érvényesítik is II. Sándor (673=81 Kr. e.) költött vagy valódi végrendeletét, az utolsó Lagida uralkodók már Róma védnöksége alá tartoznak; — a senatus dönt minden trónviszályban, s mióta Syria helytartója Aulus Gabinius (699=55 Kr. e.) Ptolæmeos Auletes királyt legiók élén viszi Egyiptomba, a római katonaság többé el nem hagyja a tartományt.

Egyiptom a rendes eljárástól eltérőleg kebelezetett a birodalomba. Az eddig uralkodó principium, a dyarchia — a princeps és senatus közös, kettős uralma — mellőztetvén, a tartomány kormányából teljesen kiszorították a senatus és annak tagjai, sőt senatornak és senatori rangot viselőnek meg partra szállani sem szabad. E szervezet indoka, nemtekintve a pénzügyi okokat, a tartomány kormányformája volt. A senatus provinciái a római municipalis rendszer alapján több-kevesebb önkormányzattal bírtak, vagy pedig már a hódítás alkalmával valának görög mintára szervezve. Ha a császár hajlandó lett volna lemondani az egyiptomi uralomról, úgy a tartomány kormányformáját alapjában át kellett volna alakítani, míg így, személyi uralomra lévén az berendezve, egyszerűen a birodalomhoz csatoltatott, s conserváltatott minden intézménye. Ezért nincsen tartománygyűlés. Ez a fölülről teljes korlátlansággal vezetett, s minden alattvaló sorsát egyformán szíven viselő kormányforma, a Lagidák kiváló specialitása és a pharaók rendszerének egyszerű græcizálása. Ily kormányzat az uralkodótól személyes mindennapi munkát kíván, s kiváló ember kezében, jól fegyelmezett, lelkiismeretességre szoktatott hivatalnoki karral a legjobb, — de silány uralkodó idejében a legrosszabb. — És mégis föntarták, mert Egyiptomnak ez volt a normája. Megtartá a császárság is.

E kormányrendszeren alapult Egyiptom pénzügyi fensősége a Seleukidákkal szemben, melyet megéreztetett Rómá-

val is, — s a császárság financialis túlsúlya a senatussal szemben, a «Fekete ország» birtokának eredménye. Ha valamely kormánynak az a legfőbb föladata, hogy minél nagyobb jövedelmet teremtsen elő valamely területről, — úgy az ó-világban a Lagidák a legkiválóbb államférfiak voltak. Hogy a rómaiak idejében mit jövedelmezett, nem tudjuk. A perzsáknak 700 babiloni ezüst talentumot, körülbelől 2.000,000 forintot fizetett. A Ptolemæusok birtokai, — fénykorukban, 14,800 egyiptomi ezüst talentumot (28·5 millió forint) jövedelmeztek s ezenkívül 1·5 millió artab (591,000 hektoliter) búzát, — kormányuk vége felé pedig 6000 talentumot (11·5 millió forint). A rómaiak Egyiptomból kapták a fővárosuk élelmezésére szükséges gabona egy harmadát 20 millió római vékát (1·74 millió hektoliter), melynek nagy része a tulajdonképi dominiumokból származott, kisebb részét pedig bevásárlák. — De ezenkívül az adók legnagyobb része penzül vettetvén ki, lehetetlenség meghatározunk, hogy Egyiptom mily összeggel járult a birodalom háztartásához.

A kormány ügyeit a császár nevében lovagi rangú, teljes hatalommal bíró helytartó vezette. Alexandria ki van ugyan véve hatósága alól, — de önkormányzattal még nem bír. Császári tisztviselők igazgatják ügyeit.

Egyiptom mindenekelőtt földművelő ország, bár a termő talaj csak 900 kilométer hosszú, sárga homoksvatagok által határolt keskeny szalag a Nilus két partján, mely csak a deltában szélesedik ki, s termőkelessége a folyam áradásától függven, ha ez nem történik meg, nyomorba sülyed az egész lakosság. Egyiptomban a kezelési költség igen csekély levén, a búza százszorosan terem, virágzik a zöldség, szőlő és gyümölcstermelés, különösen a datolyapálma, megélhet a legsűrűbb népesség is, és még mindig jut kivitelre. Ez volt oka, hogy az idegenek uralma óta e nagy gazdagságból édes kevés maradt meg. A lakosság — mint a perzsák idejében — és most, robotolt, a Nilus pedig megáradt, de másoké volt az aratás. Épen ez által jut a tartománynak oly fontos szerep Róma történetében, mert Italia földművelése megcsökkenvén, az «Urbs» pedig a világ legnagyobb városává fejlődvén, rend kívül kényes kérdéssé lön annak olcsó élelmezése, s hogy ezt a császárok megtudák oldani, biztosíták az egyeduralmat is. De a megoldás csak Egyiptom birtoklása által történhetett, s mivel annak egyedüli

ura a császár volt, függésben tarthatá általa egész Itáliát és szomszédjait. Midőn Vespasián kezébe ragadá az uralmat, csapatait Itáliába küldé, de maga Egyiptomba ment s a búzaszállító flotta lefoglalása által foglalta el Rómát. S ha valaha római uralkodó keletre akará áttenni székhelyét — sohasem gondoltak Antiochiára, pedig ez volt keleten a császári residentia, hanem Alexandriára, mely a principatus bölcsője és erős vára. Ezért a kormány minden lehető megtett a földművelés emelése érdekében. Az eredmény a Nilus áradásától függvén, csatornák, töltések, víztartók, emelők segélyével a termő talaj jelentékenyen szaporodhatik. A régi nemzeti királyok is elkövettek mindent, de a későbbi, pénzügyileg teljesen megbénított kormányok elhanyagolván a vízműveket, 14 rőfnyi (11·92 méter) áradás adott csak közepes termést, nyolcz rőfnyivel pedig (6·24 méter) általános éhség ütött ki. Augustus megtisztítottván a csatornákat, 12 rőf (9·36 méter) áradás teljes, nyolcz rőf pedig (6·24 méter) közép termést adott. Századokkal később Probus ugyanezt tevén, s constatálhatjuk, hogy szíven hordván a földművelés ügyét Augustusnak minden tisztességes utódja, Róma kormánya alatt az majdnem félezred éven át virágzott. Hogy mily hatással volt ez Egyiptomra nézve, nem állapítható meg, mert a tartományban a birodalom fő jövedelmiei az államjavakból folytak be, ezeknek művelési költsége pedig végtelen csekély, míg hozamuk nagy, mert a bérlők a termésnek csak kicsi részét tarthaták meg, vagy pedig tekintélyes bért fizettek. S a birtokosok is — átlag parasztok — jelentékeny adót fizetnek pénzüll vagy természetben. A földművelő népesség, — kevés igényű lévén, sűrű maradt az egész császárság alatt, — de az adó súlyát kétségtelenül sokkal jobban érzé, mint a Ptolæmeusok alatt, mert a provincia jövedelme külföldön fogyott el.

Virágzik a gyáripar is, különösen a vászon- és üvegyártás. Legfőbb ipartermék azonban a papyrus, melynek növénye táplálékot is nyújtott, s a melyből az ó-kor írópapírját állíták elő. Termékeit leginkább keletre, Arábia, India és Chinába szállítá, vagy délre Abyssiniába, s a néger országoknak, részben pedig Rómába. Hogy mily terjedelmű volt az ipar, elegendő illusztrálja a véletlenül fönmaradt adat, hogy a hajó, mely Augustus idejében a Porta del Popolo mellett fölállított obelisket hozá alapjával együtt, még 200 matrózt, 1200 utast, 400,000 római

véka (34,000 hektoliter) búzát, s egy-egy rakomány vásznat, üveget, papírt és borsot szállított. «Alexandria, mondja egy harmadik századbéli író, a bőség, gazdagság és fényűzés városa, melyben senki sem henyél, az egyik üveg-, a másik papírgyáros, a harmadik vászonszövő, — s egyedüli Isten a pénz.» És ez jó részt így volt az egész tartományban.

A régi Egyiptom lakosságát hét millióra teszik, — Vespasian jegyzéke szerint 7·5 millió fejadó-köteles lélek van a tartományban, s ehhez járulnak még a görögök, a rabszolgák, úgy hogy az egész népeiséget bátran számíthatjuk nyolcz—kilencz millióra, s így a rómaiak idejében 39,200 négyszög kilométerre téve a termőtalaj kiterjedését, 200—240 lélek jut egy négyszög kilométerre. (Magyarországon csak 48.)

A régi cultus a római uralom idejében rohamosan hanyatlak, s alig egyéb már a babonák végtelen sorozatánál, — de azért a tömeg szívósan ragaszkodik hozzá, megbecsüli papjait, szorgalmasan járja a templomokat, a hatóságok azonban távol maradnak minden ünnepélytől. Nincs is semmi nyoma a rómaiságnak a hieroglyph föliratokban.

Fővárosa Alexandria, melynek az utolsó Lagidák idejében 300,000 szabad lakója volt. E szám Róma kormánya idejében jelentékenyen növekedvén, a város legalább felmilliónyi népeiséggel dicsekedhetik. Csak a birodalom középpontja előzte meg, multa fölül. Második városa tehát a világnak, győztes versenytársa Antiochiának, központja Afrika, Ázsia cultusainak, melyek elárasztják nyugatot is, központja az újra eledő s a hatalom által pártolt, támogatott hellén tudományosságnak.

Syria határain kívül Alexandriában olvad össze leginkább a hellenismus kelet szellemével, s míg ott azon vallás keletkezik, mely meghódítja nyugatot, innen a homogen philosophia indul ki, mely az ember szelleménél magasabb tényezőket is elismer, hirdetvén a túlvilági Isten létét s a kinyilatkoztatást. Ez a philosophia az új pythagoræismus — kétségtelenül a philosophiai alapokon nyugvó új zsidóság és az új platonismus. S a hellenismus és kelet egymásra hatásának következménye az is, hogy az itáliai görögség a császárság első századaiban egészen egyiptomi jellegű és Pythagoras, Mózes meg Platónak Alexandriában újra éledt s átalakult philosophiája mellett Isis cultusa divatozik legjobban az ildomossághoz tartozó jámborsággal, babonákkal. Divatos az egyiptomi művészet is, és ott

talaljuk Campaniában ép úgy mint Hadrian tiburi villájának freskóin. Ép ily szerepvívó az alexandriai tudományosság is, melyet az állam támogat, de a melyet inkább macedoni Sándor mint Alexandria nevével kellene együtt említenünk, s megtestesülése azon gondolatnak, hogy a civilisatio bizonyos fokán a tudományok és művészetek az állam tekintélyével, hatalmával támogatandók, s következménye azon világfontosságú esetlegnek, mely összehozá Sándort és Aristotelest. Itt nem keressük, hogy e nagy conceptióban miképen vegyülnek a helyes és nem helyes, a szellemi érdekek emelése és károsítása, s hogy miképen viszonylik a szabad görögök isteni költészete, magas szárnyalású gondolkozása e kései, de gazdag másodvirágzáshoz, mert ha az intézmények, melyek e nagy eszme kifolyásai, az elmúlt szép időket nem hozhaták is vissza, legalább kárpótlást szereztek és adtak az örökre elveszettért a szellemi munkáságnak ez egyetlen, még szabad terén. Mindenekelőtt a helyi viszonyokat kell tekintetbe vennünk. A műkertek bizonyos pontig függetlenek a talajtól, — a tudományos intézményekkel is így van, — de itt az udvarhoz kötvék, reá vannak utalva. Anyagi segélyben máshol is részesülhetnek, de ennél sokkal fontosabbak a legmagasabb körök kegye, mely dagasztja vitorláikat, s a nagy centrumoknak a tudományosságot tápláló és kibővítő összeköttetései. A diadochok korában a hány állam, annyi volt a központ, de a Lagidáké a legfényesebb, legtekinélyesebb. A köztársaság meghódítá valamennyit, s megszünteté udvaraikat, a hozzájuk fűződő intézményekkel együtt; a jövendőbeli császár is fölbontá a legutolsó udvartartást, de nem törle el a tudományos institumokat, és ez eléggé jellemzi — nem épen rosszul, a kort, a megváltozott időket. A cäsarok kormányának philhellensége leginkább — és előnyére, abban különbözék a köztársaságtól, hogy a görög litteratoroknak nem csak Rómában adott megélhetési módot, de a görög tudományosságot is támogatá, védelmezé, Nagy-Sándor örökének tekintvén e kötelezettséget is. Az eredeti tervet, mint a birodalom restauratiójával is történt, nem hajták végre ugyan egész terjedelmében, de a Lagidák által Alexandriába hívott szabadalmazott és nyugalmazott múzsafiaiak nem veték meg a császárság javadalmazását sem, — és a cäsarok bőkezűsége nem volt kisebb a királyokénál. Az alexandriai könyvtár s philosophok, költők, orvosok, egyáltalán tudósok részére tett alapít-

ványok érintetlenül maradtak az előjogokkal együtt, sőt Claudius megszorította azokat, a kikötéssel tetézve bőkezűségét, hogy historiai görög munkái minden évben fölolvastassanak a tudósok körében. A világ legnagyobb könyvtárával együtt megtartá Alexandria főnálláság a tudományos suprematiát, míg az izlám azt el nem égeté, az antik civilisatiót pedig el nem pusztítá. Alexandria benszülött tudósai sokat, és sok kiválótt termeltek, bár a római korban távolról sem volt az a jelentőségök a hellenismusra nézve, mint egykor, a jobb időkben, a pergamoni udvari tudományosság és művészetnek. Az ok nem a tehetségek vagy anyagi erő hiánya volt, — ezek megvoltak, megvoltak az udvari philosophok és költők is, de megszűnván az udvar, megszűnt a nagy politikai és tudományos tényezőknék egymást éltető surlódása, munkája is. Az új birodalomnak volt ugyan udvara, de ez Rómában székelvén, a latinok kezében pontosulának össze a politika szálai s a császári költészet és tudományosság ép úgy fölvirágzott és termelt hosszasan, mint egykor a pergamoni, s az első Ptolemæusok udvarában. Sőt még a görög tudományos köröket is Rómába igyekezett csoportosítani és nem Alexandriába, bár a fővárosnak nem voltak oly nagy könyvtárai, mint Alexandriának, sem oly múzeuma, mint ennek. De a könyvtári állások összeköttetéseket adának az udvarral, hasonlóan a Vespasian által alapított görög szónoklati tanszék is, mely a világ legelső cathedrájának tekintetik, s nem udvari hivatal, mint amazok. A görög tudós részere adományozható legmagasabb állás a császári irodák hellen osztályainak főnöksége volt. Ez állások nagy előmenetelnek tekintetvén, általános vágy tárgyai valának. Alexandria a tudományosságnak özvegyi háztája volt, tisztességes és hasznos, de mely a császárság szellemi kifejlődésére és elcsenevészedésére alig gyakorolt befolyást. A múzeum üres helyeit gyakran adományozák kiváló idegen tudósoknak is, — mert nagyobb figyelemmel valának a múzeum könyveire, mint a gazdag kereskedő és gyárváros polgáira.

Egyiptom külkereskedelmét, különösen Kelettel, Róma alapította meg. «A Ptolæmeusok idejében — írja Augustusnak egy kortársa — alig 20 hajó mert kimenni esztendőnként az arabiai öbölből, — míg most egyedül Myos Hormos kikötőjéből indul évenként 120 vitorlás Indiába.» S ez óta a kereskedés haszna — melyet előbb az arabiai közvetítőkkel kellett meg-

osztani, egészen a római polgároknak marad. Ezt a birodalom okosan alkalmazott védvámái által érte el. De a külkereskedelem mérlegét — Egyiptomra nézve nemcsak a finansziális rendszabályok alakíták activvá, befolyásolá azt a keleti czikkek keresletének rohamos emelkedése is, és főképen, hogy Arabia és India felé a legrövidebb s legolesőbb út Egyiptomon át vezetett, mely Nero idejében még könnyebbé lön, mert Hippalos egyiptomi hajóskapitány megismervén a monsunt, az arabiai öböl torkolatából a nyílt tengert átvágva evezett Indiába. Ezóta az ő nyomain haladt minden hajós. E forgalom nőttön nőttön, Plinius idejében 100 millió sesterciusra (11 millió forint) emelkedik, s ebből Arabiára 55 millió sestercius (hat millió forint) esik. E nagy összeg egy része visszakerül ugyan a birodalomba a keletiek fogyasztásának révén, de az import mégis hasonlíthatatlanul nagyobb mint az export, — s így a kelettel való tengeri kereskedelem az egész birodalomhoz viszonyítva passiv ugyan, de Egyiptomra nézve activ, mert az ő hajói és kereskedői közvetítik. A kincstár vám alá vetvén a saját behozatalt is, jelentékeny hasznot kapott, — de még inkább az üzletvilág, melynek a védvámok kezébe adák az egész forgalmat.

XIII.

AFRIKA.

A római köztársaság Afrikában nem követi rendes politikáját. Itt nem szervez, nem alkot, s mintha a Hannibal ellen egykor égett gyűlölet még most is élne, Karthagónak birtokba vett területét nem telepíti be, sőt még az önkéntes települést is megakadályozza. Afrikának nincs is története a republica idejében, mert Jugurtha háborújának is csak annyiban van jelentősége, hogy összefonódik a belharczokkal.

A nagy provincia sorsát Julius Cæsar győzelmei fordítják jobbra, mert míg a birodalom többi tartományai csak urat cserélnek, itt az eddig követett rendszer is megváltozik. A phœnikiek uralma Afrikában nem volt tényleges birtoklás, — s a helleneknek Nagy-Sándort megelőző kis-ázsiai hegemoniájával hasonlítható össze. És Róma még azt sem veszi át egész teljessé-

gében, csak színét, virágát pusztítja el. Most azonban Karthágó újra éled, s mintha a termékeny föld csak a csírára vált volna, rövid idő alatt ismét virágzó, hatalmas gyarmattá válik. A belvidék, a nagyterjedelmű Numidia római tartomány lesz és legionariusok védik a barbár törzsek becsapásai ellen. Mauretaniát (Marokkó) pedig előbb hűbér állammá teszi, majd bekebelezi és Cæsarral megkezdődik a nagy provincia latinizálása, civilisálása, s ez oly gyökeret ver lassanként, hogy bátran versenyezhet a birodalom bármely részével.

A phœnikiek nyelvének helyét a latin foglalá el, bár a görög sokkal inkább el volt terjedve, míg a latint csak az állami tisztviselők és katonák beszélik. A hellenizálást könnyebb is lett volna végrehajtani, mint a romanizálást, — de Afrika éjszakai partjai, Kyrene nyugati határától fogva nem tekintetvén keletnek, a birodalom intéző körei nem akarák a görög nyelv jogosultságát elismerni, s miként Galliában megakadályozák a görög civilisatio kifejlődését, terjedését, úgy a «Fekete világrészt» is a latin műveltségnek foglalák le.

A tartomány szervezete községi volt, melynek alapja a phœnikiai városi rendszer. Így alakítá meg Julius Cæsar Carthagót s csak később alakul coloniává, nyomán pedig a többi nagy város. De vannak kivándorlók, különösen veterán telepések által keletkezett községek is, melyek teljes római jogot élveznek azonnal. S ezeknek hatása érezhetővé válik nem sokára, mert a császárság első századának végén latinul beszél egész Afrika intelligentiája. Mellette azonban közkeletű a régi phœniciai nyelv, a nők szívesen használják, még a legelőkelőbbek is, a nép nagy tömege közt pedig annyira általános, hogy még a IV. században sem alkalmaznak szívesen olyan papokat, kik nem tudnak beszélni a falusiakkal.

A városi szervezet köréből ki valának véve a nagy birtokok, melyek Afrikában sokkal gyakoribbak, mint bárhol, és sokszor ép oly zárt területek, mint bármely város, a földesúr belsősége mellett keletkezett nagy és népes községek, néha tényleges önkormányzattal. Hatóságuk azonban vagy nem mervén, vagy nem tudván bevonni a közterhek viselésébe, a latifundiumok apránként kiválnak a községek kötelékéből, különösen akkor, ha a császárok birtokába jutnak. A cæsarok pedig a jól jövedelmező afrikai uradalmakat szeretvén leginkább, sűrűen szereztették azokat vétel vagy confiscatio út-

ján; — így Nero elkobozza fél Afrika földesurának vagyonát, a mi pedig egyszer császári lett, az is szokott maradni.

A nagy kiterjedésű provinciák fényoldala az Egyiptoméval versenyező földművelés. Numidia némely vidékén oly sűrűn találjuk a városok romjait, hogy a lakosság alig volt gyérebb, mint a Nilus mellékén, és majdnem kizárólag mezei munkából élt. Cæsar ellenfelei az afrikai seregeket e vidék paraszt lakosságából assentálták, s oly tömegesen, hogy a földek a háború évében míveletlenül maradtak. S mióta Italia kevesebbet termel mint fogyaszt, Afrika jelentékeny gabona-adót fizet, évenként 12 millió római mérőt (1.010,000 hectoliter), 20 milliót pedig Egyiptom adván: Italia, illetőleg Róma összes szükségletének két harmadát Afrikából fődözi. Reá van utalva egészen s ezért minden párt annak birtokát igyekszik legelőször biztosítani. Így tett Vespasian, így Severus. A földművelés mellett virágzik az olajbogyó és szőlőtermelés. Numidia és Muretania-ban pedig a marha- és lótenyésztés.

A római kincstárnak legjövödelmezőbb tartományai közé tartozik tehát Afrika. Hogy azonban a római nemzetiség nyert-e vagy vesztett a nagy provincia assimilatiója által, az egészen más kérdés. Az italiaiak gyűlölete az afrikaiak ellen azután sem enyhül meg, hogy Karthago római colonia lesz, s latinul beszél az egész partvidék. Severus Antoninust három nemzet bünei rutítván, vad kegyetlenségét afrikai apjától származtatják, a negyedik századbéli hajóskapitány pedig, midőn azt mondja, hogy Afrika szép tartomány, de lakói nem érdemlik meg, mert alattomosak, szótlanok, s ha akad is közöttök jó ember, úgy ez nagy ritkaság, csak a közvéleménynek ad kifejezést, a nélkül, hogy a gonosz Hannibalra gondolna. Az irodalomra is volt hatásuk, — de ez épen nem örvendetes. Az új élet, mely a rómaiak által kipusztított nemzetek hazájában keletkezett, sehohsem üde egészen, mert alkotásaik, Gallia úgy mint Afrika befejezetlenek maradtak. De a Garonne és Rhone melléki új-rómaiakra mégis csak jobban illik a toga, mint a numidiakra vagy gætulokra, bár Karthagónak lakossága és gazdagsága versenyez Alexandriáéval, s Róma után nyugatnak legélénkebb városa, egyik központja a latin civilisatio és műveltségnek, — de a legromlottabb is talán. Augustinus élénk színekkel ecseteli, hogy mint bukott el számos, a provinciából bekerült ifju a circus és nyilvános helyek élvei között, hogy mennyire meg-

ragadta őt is a színház szerelmi darabjaival, tragédiáival. Szorgalmasok és tehetségesek is az afrikaiak, s fontosnak, talán fontosabbnak tartván, mint bárhol a birodalomban az ifjuságnak latin mint görög kiképztetését, az általános művelődés magas fokon áll, és virágzó az iskoláztatás. A Pius korabeli philosophus, Appuleius, s a hírneves Augustinus, jó polgári családból való mindkettő, az madaurai, ez a szomszédos kicsi Thagasteből, — kezdetben otthon tanulnak, s Appuleius aztán Karthagóba, Rómába és Athénbe megy, Augustinus pedig Madaurába majd Karthagóba, és körülbelül ez történt minden jómódú ifjuval. Juvenalis a pénzre vágyó rhetornak azt tanácsolja, hogy menjen Galliába, — vagy inkább Afrikába, mert — «ez az ügyvédek dajkája». Cirta közelében a császárság idejéből származó fényes fürdőt ástak ki, melyeknek mozaikjai élénken illusztrálják, hogy milyen volt az élet hajdan a fényes palotában; — a díszes épületek, nemes lovakkal telt istállók rajzai foglalják el ugyan a legnagyobb tért, de nem hiányzik a philosophi locus sem, — s könyveivel a pálmák árnyékában üldögelő úrnő sem. De épen ez az iskolásdiság a legnagyobb baja Afrika irodalmának. Későn keletkezik, — Hadrian idejében és Pius korában még nincsen egyetlen kiváló terméke sem, mert művelői leginkább iskolamesterek, kik e révén lesznek írókká. Az említett uralkodók alatt azonban a főváros legkiválóbb tudósai és tanítói afrikaiak, így a cirtai rhetor Marcus Cornelius Fronto, a karthagói jeles philolog Gaius Sulpicius Apollinaris, ki Pius udvarában a hercegek nevelője. Ennek lőn a következménye, hogy e körök az irodalmi nyelvet vagy Ennius és Cato ridegségebe akarván öltöztetni, erőszakoskodó puristák, mint Fronto és Apollinaris, vagy pedig megfélekezvén a latin komolyságáról, fölületes és könnyelmű görögösödést üznek, mint Appuleius, a *Szamárról* írt s a kortársak által annyira megbámult regényében. És ez új irodalomban hemzsegnek a reminiscentiák, az idegenszerű szóképzések, fordulatok. Severus császáron mindig észrevehető volt, hogy afrikai, bár maga is tudós és író, — épen így honfitársain, ha még oly szellemesek is, — ha kezdettől fogva latin képeztetésben részesültek is, mint a karthagói Tertulián, mert styljök rendszeren idegen színezetű, darabos, merev, mondataik szakgatottak, telve szójátékokkal s erőszakos ugrásokkal. Nincs meg bennök a valódi görög kedvessége, sem a valódi római méltósága. Érde-

kes megemlítenünk, hogy a pogányság afrikai latin irodalmának nincsen egyetlen számbavehető költője sem. Csak a keresztyénség idejében lesz máskép, s ekkor Afrikának nagy szerep jut, — mert általa lesz világvallássá a Syriában keletkezett új hit. A bibliának görög nyelvre fordítása adá meg a zsidóságnak világra szóló jelentőségét, — ez történt a keresztyénséggel is, mely a szolgaságban sínló keletről hódítja meg az uralkodó nyugatot szent könyveivel, melyek latinra fordíttatának, de nem a nyugati művelt köröknek finom, az iskolában tanult nyelvére, hanem a népére, mely már foszladozván, alapja lón a román nyelveknek. A palæstinai egyházi állam bukása után a zsidóságtól elvált keresztyénség épen az által lett világvallássá, hogy a birodalom nyelvén kezdé beszélni s a szent iratokat latinizált névtelen férfiak, ugyanazt tevék a második században, mit most a propaganda fidei és az angol biblia-társulat missionariusai. E névtelenek részben italiaiak, de leginkább afrikaiak. Afrikában úgy látszik kevesebben érték, mint Rómában, a görög nyelvet, hogy sem a fordítások nélkülözhetők lennének, a keleti elemeket pedig legalább a keresztyénség első időszakában szívesebben fogadák itt, mint a birodalomnak latinúl beszélő bármely részében. Az új vallás által keltett polemicus irodalom is latin, és legkiválóbb művelői a karthagói Tertullianus, Cyprianus, a siccai Arnobius, Lactantius és Minucius Felix — mindnyájan afrikaiak, — a későbbi Augustinusszal együtt. Az alakuló egyháznak itt valának legjobb hívei és képviselői, kik meggyőző erővel, ékesszólással, gúnynyal, élczczel, majd szenvedélyes haraggal küzdenek a pogány istenek ellen és Augustinusnak, ki előbb utolsó cseppig kiüríti az élet gyönyöreinek kelyhét, és később lángoló szenvedélylyel ragaszkodik hitéhez, — nem találjuk párját az ó-korban.

Íme a birodalom provinciáinak óriás tableauja, művészi kézzel festve — melyet a genialis író a keresztyénséget vázoló néhány ecsetvonással fejez be!

És letéve könyvét, önkéntelenül kérdjük, vajon helyesen történt-e ez, midőn a birodalmat azon korig ecseteli, melyben annak képe egyszerre megváltozik, melyben állami létét új alapokra fektetik. Avagy Italia történetének elbeszélése alkalmával akarja beleszólni a világfontosságú tényező fejlődésének történetét? Lehet, de akkor sokat kell ismételnie a provinciákéból, ez pedig Mommsen szépérzékével nem fér össze;

azt kell hinnünk tehát, hogy tisztán és kizárólag a pogány Róma történetét akarja megírni, mellőzve a classicus világ egyöntetűségét zavaró jelenségeket. De így a historián kívül a kép teljessége is csorbulván, ide csatolom néhány vonással a hiányzót, hogy ott legyen a zárkő is, melyet a gondolkodó olvasó föltétlenül keresni fog a birodalom óriás épületén.

XIV.

A KERESZTYÉNSÉG.

A római provinciákban, mint hivatalosan elismert vallás, egyedül a mosaismus maradhatott fenn, mely a régi természeti vallásokkal való küzdelmében megalkotá a földöntúli Isten fogalmát, fölismeré a világ teremtőjét, s meghonosulván Judæában fönnállott évezredekén át a létét fenyegető milliónyi vihar ellenére. A rómaiaknak az emberiség érdekében tett szolgálatai között egyike a legnagyobbaknak, hogy megvédték a monotheismust a Makkabeusok küzdelmeinek idejében. Később sem szándékoztak elnyomni, s Pompeius belépett ugyan a szentek szentjébe, de az isteni szolgálatot nem zavará meg, sőt a templom kincseit is érintetlenül hagyta.

A római birodalom befogadá tehát a monotheismust. De míg a régi itáliai, görög, ázsiai és afrikai cultusok elterjedtek és szerepeltek Rómában, a mosaismus nem emelkedik ki a homályból, mert különemű volt, s a római előtt érthetetlen. Oka ennek, hogy a többi vallás a rómaiakéval rokonságban volt, mindenik a természeti erők personificatióit ismervén el istenségekül, míg a mosaismus alapja az intelligens Istenben, a világ teremtőjében való hit. És e hitet szigorú, legtöbbször politikai jellegű szabályok védelmezik, úgy, hogy a monotheismus a nemzetiséggel azonosul.

S a vallásnak a nemzetiséggel való azonosulása volt az ok, hogy Judæában a császárság és vallás összeütköznek. A zsidók oly királyról álmodoztak, ki megszabadítja őket Rómától s a világot ép oly vas kézzel fogja kormányozni, mint a rómaiak. Így értelmezik ők a Messiasról való hitet, egy régi jövendölés alapján.

Vallásuk provinciális formája lehetetlenné tevé, hogy

útat törjön a nagy világba, és képtelen lévén még arra is, hogy szembeszálljon valamely erősebb hatalommal, — ha megkezdődött a harc, úgy ez csak Judæa pusztulásával végződheték. E crisis közepett, midőn a római politikai és katonai polytheismus egymásnak harci keztyűt dobna, vezeti a csillag az írás szerint a mágusokat a jászolhoz, melyben az isteni gyermek nyugodott.

S midőn Krisztus megkezdé működését, már a mosaismus is meg volt hasonulva önmagával. Próféta támadt kebeléből, ki a vízbe merülés által történő megtisztulás s az erkölcsös, jámbor és egyszerű élet szükségességét hirdeté. (Jos. Antt. XVIII., 4. 2.). Ez keresztelő Szent-János volt. Jézus is hozzá csatlakozott, megkeresztelteté magát, — de nem állapodik meg mint tanítója a zsidó czeremoniáknál. Ő magasabbra emelkedvén, — mellőzni kívánja ezeket, mert Jahve nemcsak a zsidók Istene, Istene ő az emberiségnek, az egész világnak.

E magasztos értelemben magyarázta a szent könyveket is, mindinkább kitüntetvén az istenségnek universalis, mindent felölelő voltát. Az ő általa hirdetett Isten többé nem szigorú, kegyetlen, minden hibát, a törvénytől való bármily csekély eltérést rettenetesen büntető Úr, hanem atya, ki gyermekeit szeretettel fogadja, magához öleli, s áldó, védő kezeit kiterjeszti zsidókra mint pogányokra, kinek tudta nélkül még egyetlen hajszalunk sem görbülhet meg. Ezzel eltért azon tanoktól, melyeken az imperium nyugodott, de eltért azoktól is, melyeket a jeruzsálemi templom hívei egyedüli igazságoknak vallottak. Az Isten atyja lön az emberiségnek, nem ura, félelmes ura, mint eddig. Ily istenség nem vihető be a politikába, s ezért mondá Jézus: «adjátok meg a császárnak a mi a császáré, az Istennek a mi az Istené».

A természeti erők azon harczában, melyet a régi mythologia mint az istenek és titánok harczát tüntet föl, melyben az istenek győztek, a legkiválóbb alak Prometheus, ki legyőzve a sziklához lánczoltatott. Az istenek megbüntették őt, mert az emberiségnek, szükségleteinek, életének, anyagi és szellemi erejének fölébresztésére és kiképzésére szentelte magát. Ez időtől kezdve az emberiség az Olympus isteneinek volt alávetve. És a polytheista tanok századokig kormányozák a világot, de most teljes levén a bomlás, tarthatatlanok lőnek ezek is. E tanok végső fejleménye a polytheismus betetőzése, a császár divina-

tiója volt, de egyszersmind romlásának legfőbb oka, a mint elhangzának Jézusnak idézett, világfontosságú szavai, Prometheusnak föl kellett oldatnia sziklájáról, hogy az ember visszatérhessen a régi természetes existenciához. Az emberiség közvetlen érintkezésbe lépett az istenivel, nem a természeti erővel, magával az istenséggel, s ez összeköttetést a keresztyénség létesítette.

Eddig az istenség az emberiség fölött elérhetetlen magasságban volt, de most Jézus által az emberiség felé fordul, emberivé válik, mert az embert saját képére és hasonlatosságára teremté; szoros kapcsolatba lép teremtményeivel, az embernek morális, intellectuális lényével. Az emberiség előtt megnyílt az Isten országa, melyet a zsidók már oly rég vártak materiális értelemben. Krisztus in idea alkotá meg azt, ő lett a Messias . . . és ez volt oka Golgotha tragédiájának. (V. ö. Ranke: *Weltgeschichte*. III. 150—194. 1.)

Az új tanok gyorsan terjedtek. Az első pünkösdi ünnepen, mint az apostolok cselekedeteiben olvassuk (2, 11.), rómaiak is valának jelen, kik hazamenvén, mindenfelé elbeszéltek a látottakat, hallottakat, s Kr. u. 58-ban már azt írja Szent-Pál a fővárosi híveknek, hogy a «hogy a ti hiteteket az egész világon hirdetik». (Rom. 1, 8.) S tekintetbe véve az akkori körülményeket, az apostolt alig lehet túlzással vádolnunk. Hiszen már az első évtizedekben vannak követői az új hitnek, még a császári palotában is, sőt a dynastia tagjai között. A Flaviusok családjának tagjai között a G. de Rossi által összeállított leszármazási tábla szerint hatan voltak keresztyének (*Bulletino* 1865. 21. lap); egy a császári palotában lakó hatalmas úrnak külön üdvözetet küld Pál apostol; levelének tizenhatodik részében pedig a keresztyéneknek egész seregét köszönti névszerint vagy cumulative. Tacitus szerint Pomponia Græcina az új vallás követője volt, hozzá hajlik Commodus Marciája, Apollonius a senator, ki vértanúhalált szenved stb. Kezdetben nem törődtek a keresztyénséggel, — zsidó sectának nézték: «Ha valami törvényteleniségről vagy gonosz cselekedetről volna szó, óh zsidó férfiak! bizonyára meghallgatnálak titeket, de mivel valami ígéről és nevekről, és a ti törvénytekről van a kérdés, ti lássatok én ezekben bíró lenni nem akarok» mondá Gallio, Achaja helytartója, midőn Korinthusban a zsidók Szent-Pált mint eretneket ítélőszéke elé viték. És ez sokáig így volt, — s a

szabad vallásgyakorlatot és nyugalmat élvezheték kétségtelenül mindvégig, ha a legtisztább monotheizmussal megférhetett volna az állam vallásának bárcsak külső elismerése is.

«A kezdetleges keresztyénségnek nyugatra irányult minden nagy missiója, vagyis azoknak színtere, kerete a római birodalom volt. Az első században az Arsakidáknak adózó Euphrates és Tigris közt fekvő területeket kivéve — írja Renan az *Apostolokban* — a parthok birodalmában nem volt keresztyén térítő. Keletről a Tigris határolja keresztyénséget, melyet csak a Sassanidák alatt lép át. Két nagy ok: a Földközi tenger s a római birodalom teszik lehetővé a nagy eseményt.»

A Földközi tenger közvetíti már ezer év óta a civilisatio mozgalmait, s az eszmék érintkezését. A rómaiak elpusztítván a kalózokat, az élénk parthajózás rendkívül megkönnyíté a közlekedést. A birodalom országútjainak teljes biztossága, a szabad közlekedés, a Földközi tenger vidékein lakó zsidók, a görög nyelvnek a keleti részekben való általános használata, s végre, előbb a görögök majd a rómaiak által létrehozott egyforma civilisatio eszközlék, hogy a birodalom geographiai viszonyai világosan megszabták az utat, melyen a térítőknek haladniok kellett, kijelölve az országokat, melyeknek rendeltetésök volt keresztyénekké lenniök. Az «*orbis romana*», «*orbis christiana*»-vá lőn, s a keresztyénség rakta le az új monarchia alapjait.

A római császárság provinciái, provinciái voltak az új hitnek is.

Ha elgondoljuk, hogy az imperium nélkül az apostoloknak az egykori Kis-Ázsiával, a száz apró köztársaságra oszlott Italiával, Gallia és Hispaniával, Afrikával, Egyiptommal kell szembeszállaniok, nem tartjuk érthetetlennek sikereiket, vagy legalább is nem csodálkozunk, miképen szánhatták el magokat a világ megtérítésére. A birodalom tudatára is ébred ennek a IV. században és keresztyénné lesz, látván, hogy a keresztyénség az a vallás, melyet tudtán kívül nevelt nagyra, mely az imperium legtávolabbi határait is elérte már, mely vele azonosulva egyedül képes fölvilványozni a beteg óriást. Viszonzásul az egyház is római lőn. «Ha valaki akkor Pálnak azt mondja, hogy Claudius az ő legkiválóbb munkatársa, s viszont Claudiusnak, hogy az Antiochiából érkezett zsidó

rakja le a császárság új alapjait, — mennyire elbámul vala mind a kettő». Pedig csak az igazságot hallották volna.

E földrajzi okokon kívül rendkívül elősegíté az új tanok terjedését a pogány civilisatio, illetőleg világnézet átalakulása, s a keresztyénség a társadalmat mozgató hiedelmek, nézetek s meggyőzések között számosat talált, melyek megközelíték legfőbb principiumait, ha ugyan nem valának azokkal egyértelműek. Ilyenekül tekinthetjük Seneca, Epiktetos, Marcus Aurelius tiszta moralisát, axiomáikat a lelkiismeret s életmód tisztaságának föltétlen szükségéről; — a gondolatot, hogy közös eredetűek lévén mindnyájan, mindnyájuknak testvéreknek kell lennünk; az általános meggyőzést, mikép az irgalmasság a legnagyobb erény; a földi javaknak és élvezeteknek megvetését, melyet az erkölcsi tökély legmagasabb fokának tekintenek; az egyszerű, szerény, sőt szegény élet után való vágyakozást; a stoicusoknak, számtalan öngyilkosságot okozó halálmegvetését, melyet a keresztyénség kivetköztet ridegségéből, és valóságos halálvágygyá változtatván, vértanúi végtelen örömmel hálnak meg; ilyen az istenség és emberiség közt közvetítő szellemekben való hit; az általános meggyőződés, hogy a különféle mysteriumokba beavatottak lelkileg újjászületnek, hogy megtisztulnak a taurobolium által. S e meggyőződés már régen élt a birodalomban, és Virgilius oly bensőséggel ír róla, — s egy eljövendő Megváltóról oly hévvel beszél, s oly őszintén hisz benne, mintha a próféták: Daniel és Ésaías látomásai lebegtek volna lelki szemei előtt. Ily nézeteket megközelíthetett, sőt amalgamisálhatott a keresztyénség. «A ti vallástok, mondja Justinus a régi istenek híveinek, nem egyéb, mint hiányos keresztyénség.» Kelemen szerint Krisztus tanai csak betetőzik az emberi szellem eddigi munkáját, s a büszke Tertullianus, ki oly merészen szakít minden philosophiával, még is így definiálja: «testimonium animæ naturaliter christianæ.» S végül, — «ha a platonikusok meg akarnák vagy tudnák változtatni néhány szavokat, gondolatjokat — úgy keresztyének lehetnének» — írja Augustinus.

De leginkább a monotheismusban való hit általánossá válta segíté elő terjedését. És millió meg millió lévén az egy Istenben hívők száma, — az óriás többséget úgyszólván egyetlen név, az Isten neve választá el a keresztyénektől. S ők ezt az Istent

magoknak vindicálván, méltán írható Justinus a következőket: «Nincsen egyetlen görög, de barbár nép sem, vagy bármily nevezetű és szokásokkal bíró nemzet, és legyen bár még oly idegen a földműveléstől, művészetektől, lakják bár sátorok alatt, vagy vándoroljon fődött szekereken, melynél a megfeszített Krisztus nevében ne könyörögnének a mindenség atyjához és teremtőjéhez». (*Dial. cum Tryph.*) A keresztyénség már általános volt a második század utolsó tizedeiben is, úgy hogy Gibbon aligha számít helyesen, midőn az új vallás híveinek számát a birodalom népességének csak öt százalékára teszi.

Pedig tömerdek akadályja is volt a tanok gyors terjedésének. Így mindenek fölött a nevelés. A római birodalom gyermeke már a legelső fogalmakkal, az anyatejjel szívta be a polytheismust, s az istenek összeszövődvén gyermekkorának, ifjúságának benyomásaival, egész életére befolyást gyakoroltak. Azok körül fordúlt meg a gyermekek, ifjak neveltetése, hozzájuk fűződnek előítéleteik, babonáik, velök vannak tele az iskolában, a nyugalom óráiban forgatott könyvek. Az élet szükségében, nyomorában az istenekhez fordul mindenki, vagy oraculumaihoz, nekik váltják be fogadalmaikat stb.

A mythologiai képek oly elevenséggel bírnak, hogy még most is, két ezred év után, midőn már nem hiszünk bennök, varázserővel hatnak képzelünkre. Mennyivel nagyobb lehetett hatásuk akkor, midőn a szépnek eme kimeríthetetlen forrásából merített minden művészet. S a keresztyénnek, ki a zene, költészet, ékesszólás isteneiben csak dæmonokat látott, meg kellett válnia mindezekről. Nem vehetett részt az ünnepek örömeiben, nem tehetett ajtajára borostyán-ágakat, lámpákat, nem koszorúzhatta meg fejét, midőn mindenki virágot viselt homlokán, ellenkezőleg kerülnie kellett ezeket, mint a pogányságra emlékeztetőket. Ha lakodalom alkalmával Thalassiust és Hyment dicsőíték, ha temetéskor engesztelő szertartásokat végeztek, ha lakomákon a vendégszerető isteneknek áldoznak, ha a családi tűzhelynél a penateseket tisztelik, a keresztyénnek nem szabad jelen lennie, mert kísértetbe eshetnék. Ő nem közlekedhetvén, pogányokkal, meg kell válnia legkedvesebb multságaitól, kénytelen önmegtagadásban, elszigeteltségben élni. És vajon, kik tudtak ily erős lelkűek lenni? Nagyon kevesen. «Rendkívül nehéz dolog volt újjászületnem — írja Cyprianus, Karthago

püspöke — új életet kezdenem ugyanazon testben, s más embernek lennem, mint voltam azelőtt. Miképen lehetséges az gondolám: levetközni egyszerre a léleknek megrögzött szokásait, melyet a természet vagy hosszú gyakorlat önt belénk? Miképen legyen valaki mértékletes, ha a pogányoknak buja lakomáihoz szokott? Miképen jelenjék meg közönséges ruhában, midőn eddig drága kelmekkel, arannyal, bíborral fődte testét? A consuli méltósághoz és tisztelethez, a jó barátok és védenczekhez szokott ember, miképen határozza el magát, hogy zárkózott életet éljen? Nem kín-e mindig egyedül lenni? Ilyen gondolatokkal foglalkoztam én, minden remény nélkül valami jobbra, szeretettel csüggyve azon, mi második természetemmé vált». (Ep. 59. ad. Corn.)

Ünnepélyek alkalmával a nyilvános isteni tiszteletben óriási pompát fejtett ki a pogányság, míg a keresztyén szegény volt és egyszerű. Az a nemzet öskorához fűződve, istenité a világbirodalom alapítóit, törvényhozóit s a személyesített természeti erőket, míg emez letaszítá őket oltáraikról, hogy egy ács fiának emelhessen újakat. A nép a poytheismusban és ünnepéin, saját dicsőségének, nemzeti nagyságának tiszteletét látván, mily érzelmekkel nézheti azokat, kik meg akarák fosztani őt ettől, nemzeti letének egyik legfőbb föltételétől.

És kik voltak e merész vállalkozók? legtöbbször szegény zsidók, vagy megvetett kis-ázsiaiak, afrikaiak, s csak igen ritkán számot tevő elemek. Mesterök épen olyan volt, mint ők, kinek legelső tanítványai földhöz ragadt halászok vagy mesteremberek, kik a szegény rabszolgákat, tapasztalatlan ifjakat, törődött öregeket vagy a misera plebset magok köré gyűjtván, beszéltek a földre szállott, kínhalált szenvedett, s föltámadt Istenről, kik megtilták a hit fölött való vitát, mert magok sem tudtak számot adni hitöknek alapjáról, a kik még akkor sem tudtak egyebet mondani, midőn halálra kárhoztaták őket, csak annyit, hogy «én hiszek»!

Nem csoda tehát, ha annyi gúnynak voltak kitéve, ha az új vallást a legmagasabb osztályoktól lefelé, majdnem mindenki insania, amentia, dementia, stultitia, furiosa opinio, furoris incipientia stb. czímekkel illette, ha azt hívek rólok, hogy bárányt, keresztet szamarfőt imádnak. «Audio eos — mondja Minucius Felix — turpissimæ pecudis caput asini consecratum, inepta nescio qua persuasione venerari.»

De míg csak ily vádak hangzának a keresztyénség ellen, s míg a tudományokban jártas hívei philosophálnak, s bölcsész-köpenybe burkolózva, szelid vagy kemény szóval róják, intik a tömeget, nem valának veszélyesek, mert nem érinték az óriás állam lételének alapjait, az államvallás külsőségeit, dogmáit, de a mint túl menve azon, nem hajolnak meg a császár istensége előtt, s nem áldoznak Jupiternek, és a birodalom isteneit nem létezőknek vagy dæmonoknak tekintik, össze kellett ütközniök az állammal, mely nem tűrve ellenmondást, intézményeit, törvényeit kötelezőnek tartá mindenkire. S ez az oka, hogy véres jeleneteket látunk Nero alatt, hogy a humanus Trajanus és Marcus Aurelius megengedik üldöztetésöket, hogy Deciusnak, a birodalom megmentőjének, beleegyeztével vérfürdőket rendez a helytartók hivatalos buzgósága az egész imperiumban; Valerianus hasonlóképen, míg fia Gallienus türelmet parancsol, melyet teljes biztosságban élveznek a különben oly emberies gondolkozású Diocletianusig.

De ez már utolsó föllobbanása a pogányságnak, mert néhány évvel később, 312-ben, Constantinus államvallássá decretálja a keresztyénséget.

A körülmény, hogy a birodalom legkiválóbb uralkodói, közöttök az egy Istent hívő, s általános egyenlőséget hirdető Marcus Aurelius üldözik az új vallást, eléggé mutatja, bizonyítja annak rendkívüli jelentőségét s hogy mily nagynak képzelék vagy hitték az imperiumot fenyegető veszélyt azóta, hogy a keresztyénség kibontakozva kelet gyámsága alól, latinná s így általánossá lesz. Csak is ez adhatá meg neki a rendkívüli propagandisticus erőt, mely egyformán hódít minden vidéken Brittanniában, a Fekete és Kaspi tenger partjain, hogy behat a kunyhókba mint palotákba, be a Capitoliumba s megingatja Jupiter trónját.

A harmadik század végén nincsen a birodalomnak egyetlen néprétege sem, melyben ezrével ne lennének hívei, — de míg Róma a főváros, mely a köztársaság idejében ura a birodalomnak, a császárság idejében pedig központja és feje, addig a keresztyénség nem lehetett államvallás, mert minden pillanatban összeütközvén a régi cultusszal, intézmények és hagyományokkal vagy életerejét vesztí vala el, vagy mindent fölforgató forradalmat provocál, melyből, ha győzelmesen kerül ki, úgy csak a régi nagyság romjain ülheti vala meg győzelmét.

Ehhez az örök város decapitalisálása kellett, s ezt megtevé Diocletianus politikai szempontból, Constantinus politikai és vallásiból, és midőn a keresztyénséget birodalmi vallássá decretálja, — galvanisálja, ha nem kelti is új életre az antik civilizatiót, s az imperium él még századokig, de napja már leáldozóban van, s midőn eltűnik utolsó sugara is, sötét éjtszaka borul az ó-világ romjaira!

KIRÁLY PÁL.

A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN.

Regény.

Hetedik közlemény. *)

XIV.

A mi idő közben történt.

A báró, a budai helytartósági tanácsos, a lefolyt nyár alatt tökéletes regényhőssé változott. A megyékből érkező jelentések alapján értesült ugyan, hogy a kormánypárt győzelme legalább is kétségesnek mutatkozik: de más részről bő kárpótlást nyújtott szívének a remény, hogy Zsadányiék eltávozásával és Róza kisasszonynak atyjához történt visszatérésével biztos és kecsegtető pálya nyílt meg előtte. És mondá:

— Kétségtelen, hogy jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok. Ha nem lehetek holnap másod elnök a kamaránál, vagy a kancelláriánál, legalább megmaradok Klobuchevich báró, tanácsos, a ki kényelmesen várhat egy szerencsésebb követválasztási korszakra, ha azalatt boldog otthon, szép, fiatal, élénk és gyermekiesen viczkánczó feleséget ölelgethet s mellé húsz ezer forintocskát dug a zsebébe! Patvar vigye a bizonytalan jövő káprázatait, ha a kézzel fogható boldogság lábam előtt fekszik s csak kezemet kell kinyújtanom, hogy föl-emeljem.

Még tovább is folytatá tündér álmait:

— Lássuk csak, mit nyerek, mit vesztek e házasság

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 160., 161., 162., 163., 164. és 165. számaiban.

által? Higgadt elmém s józan megfontolásom súgja: hogy a mérleg egyik serpenyőjében földi gyönyör, a másikban egy darab durva, faragatlan kődarab nyugszik, mely egykor tiszta színaranyná is változhatik. A leány csoda-szépség s mellé született grófnő! tehát jó és rossz időkben, mindig udvarképes feleség. Ha mindjárt főkanzellár volnék is, a Frankenmarkt. név itt oldalom mellett pompásan fog hangzani. Tehát ne vesztegessük az időt, ne tétovázzunk, menjünk a papához, onnan egyenesen a paphoz s tartsunk esküvőt.

Ily dícséretes hangulatban keresé föl egy este a mai napig régi szerény valóságában megmaradt vármegyeház-útczában az ezredes lakását, mely egy földszinti kis ház három szobájából állott.

Belépvén a kapun, mindjárt jobbra a legelső ajtón kopogtatott, s maga az ezredes jött elébe.

A gróf (száz különböző okból) nem szerette a látogatókat, de mikor hallotta, hogy kihez van szerencséje? szemöldeinek redői kisimulának; ketes színű hálóköntösét begombolá s nagy udvariassággal vezeté be vendégét.

A bárónak nem tetszett a szoba rekedt levegője, még kellemetlenebbül érinté az egész lakásban elterjedő konyhabűz: de meggondolá, hogy a legcsillogóbb brillantot is a tenger iszapjában megfertőzött kavicsbányákban találják.

— Gróf úr — szólt, miután szemben a házi gazdával helyet foglalt — ma van ugyan méltóságodhoz legelőször szerencsém, de nem kételkedem, hogy Velejtedy grófné útján nem hallja legelőször nevemet. Bocsássá meg tehát bátorságomat, mert én egyenesen azon czélból jövök ide, hogy Róza kisasszonynak kezét megkérjem.

A nyugalmazott ezredes rangján alulinak tartotta volna a meglepetést színlelni. Inkább forgott szeme világa az örömtől s háromszor egymásután helybenhagyólag bölintott fejével.

Szóval: a nyílt szívből származó ajánlatot férfias egyszerűséggel elfogadta s ezzel, a mindkét részről előnyös üzlet, forma szerint is meg volt kötve.

— Báró úr — mondá — nagyon megtisztelti szegény házamat, de bocsássá meg, ha mindjárt családom ősi hagyományairól beszélek. Kérem, ne ijedjen meg! Nincs szándékom azzal kérkedni, hogy egykor V. Károly császár, a midőn az összeesküvőktől félt, a Frankenmarkt grófok kastélyában egész

éjet töltött; az is régen elmúlt, hogy nagyapám dicsőséges Mária Terézia trónjának védelmében a bal szemét elvesztette: egyedül azon históriai tényre szorítkozom, hogy a mióta Frankenkmarkt grófok léteznek, e házból ugyan soha gazdag hozomány nélkül menyasszonyt ki nem adtak.

— Oh, kérem, ez mellékes körülmény.

— Sőt lényeges és elkerülhetetlen. Az én leányom öné: de vagy teljes fél millióval adom, vagy mindjárt holnap beadom apáczának.

— Ah, apáczának

— E két esélyen kívül egy Frankenkmarkt kisasszonynak más rendeltetése nem lehet. Kérdem, van-e föltételem ellen komoly kifogása?

— Hogy értsem ezt, uram? Kifogásom, a félmillió hozomány ellen?

— Természetesen. Erről és nem másról beszéltünk. Elfogadja?

Klobuchevich báró egészen elkepedve nézett az ezredesre: azt hitte álmodik. Egyszerre fél millióval kínálják neki a leányt, a kinek kiházásítására idegen jötevők rakták össze a hozományt. Hah! minő eszme! Hátha a mende-mondák ellenére még most is megvolna az a fél millió, a' mit egykor a bankár leánya hozott a házhoz?

De csak hamar egészen mást kelle hallania. A gróf egy ideig kérkedőleg nézett a tanácsos szemébe, kezeit dörzsölé, még nyelvével is csattintott, mint a ki örömhírt hozva, nem akar ajtóstul együtt berohanni.

— Báró! fölteszi rólam, hogy komoly ember vagyok?

— Oh, bizonyára.

— És hogy nem ígérek valamit, a mit meg nem tartatok?

— Az ég őrizzen, hogy kételkedjem.

— Akkor hallja meg titkomat és kívánjon szerencsét hozzá. Éjjel és nappal folytatott tanulmány és gyakorlati kísérlet után, végre olyas valamit fődöztem föl, a miről eddig halandó léleknek sejtelve sem lehetett.

— Titok? oh kérem méltóságodat, hallgassa el előttem is: még nem tehettem annyi érdemet, hogy bizalmát ily nagy mértékben is megnyerhessem.

— Semmi szabadkozás. Én amolyan fél barátságot soha

életemben nem ismertem. Egészen öné vagyok, vagy sehogy. Tehát jövődöbeli kedves fiam uramnak megsúgom: kezemben van a titok kulcsa, mint lehet a leghatalmasabb bankot is, egy héten akár háromszor is, fenéig kiüríteni.

— A leghatalmasabb bankot? Méltóztatik az alatt talán épen a bécsi «National Bank»-ot érteni?

— Az ördögbe is! hogy jut ily képtelenség az eszébe? Én Párisban, Emsben, Baden-Badenben a faraó-bankot értettem.

— Ah, a faraó-bankot!

— A fél millió a legkevesebb, a mit nyernem kell. Ez mind leányom hozománya, mert én ezredesi nyugpénzemből gond nélkül élek. De hogy ez operatiót megkezdhessem, szükségös, hogy a házassági szerződés aláírása után leányom vegye ki pénzét az árvák kasszájából s nekem kölcsönözzön belőle mintegy tízezer forintot. Akkor kitűzzük a határnapot az esküvőre, én elútaozom s három hét múlva, beleértve az utazási időt is, itt termek a fél millióval!

Most már tudta a báró, hányat ütött az óra? Tulajdonképp szégyenlette, hogy legelőször is nem e gondolatra jutott. De okos vén kópé volt, épen nem mutatott meglepetést; inkább úgy viselkedék, mintha jámbor hittel ő is osztakoznék a javíthatatlan kártyás reményeiben.

Sőt az izzó vasat még vékonyabbra verte.

— Gróf úr — mondá — nem csalatkozik számításaiban? Ki tudja, hátha a tízezer forint kevés lesz. Sokszor csodálatos véletlenek fordulnak elő az életben. Megeshetik, hogy épen akkor nyerhetné meg a fél milliót, a midőn a tízezer forintot elvesztette, s tovább nem játszhatnék.

— Egy krajczárral sem kell több, mint mondтам. Csak az a kérdés: beleegyezik ön is?

— Én, gróf úr? E pénz menyasszonyom tulajdona: azt teheti vele, a mi neki tetszik. Még ha megkapja a fél milliót is: akkor is inkább levágnám a kezemet, mintsem feleségem szent tulajdonát csak a kis újjammal is érintsem.

— Értsük meg egymást. Én csak azt kérdeztem: egy szóval sem ellenzi, hogy leányom mostani hozománykájának felét kölcsön vegyem?

— Kérem alássan, már megmondтам: kétszer inkább az egészet, mint egyszer a felét.

— Maradjunk a felinél. A túlzás soha sem volt kenyerem. De meg kell mutatnom, miféle faj ez a Frankenmarkt nemzetség! Megengedem, hogy szép volt Velejteyné asszonyomtól és ismeretlen barátnőjétől, hogy Rózám jövőjéről tehetségök szerint gondoskodtak. Most azonban rám került a sor, hogy lássák: én is élek, én is, mint atya, kövelem részemet s nem feledkeztem meg kötelességeimről. Megköszönöm nekik a kis pénzecskét; meghódolok nagylelkűségök előtt, de ha idő közben megbánták volna elhamarkodásukat, rövid három hét múlva visszadobom, szemök elé a húsz darab piszkos ezer forintos bankót s aztán semmivel sem tartozunk egymásnak!

— Ez lesz a egjobb.

Így végződék a jelenet a jövődöbéli vő és após között. De mint előre értésül adtuk, Klobuchevich báró beszédében egy paránya sem volt az őszinteségnek. Hagyta a felőrült kerkedőt, hadd fecsegién a levegőbe; ő maga, kezdet óta tisztában volt teendőivel.

Mint ilyen-amolyan jogász, bölcsen tudta, hogy ha Róza kisasszony húszezer forintja az árvák pénztárában fekszik, ezt csak úgy veheti ki, ha nagykorú lesz, vagy a mi a törvény betűi szerint egyértelmű, ha férjhez megy. Tehát tanácsos úr épen nem volt jámbor hitű oktondi s mindig tudta, mit mond, mit cselekszik.

Ha tehát bizonyos volt benne, hogy menyasszonyának vagyona a házasság előtt kilencz lakattal lezárt, hozzá férhetetlen szentség: bátran ráhagyhatott mindent, a mit a vén eszelős kártyás követelt. Hiszen semmit sem veszthetett, csak nyerhetett. Mert ha annak idejében, egy szép este haza ős Budavárába átviheti menyecskéjét, majd megmutathatja, hogy az eddig ábrándozó fis-mollból fuvolózó vőlegény, mint férj, mint úr a maga házában, ha kell goromba G-durból is tud fagotozni!

Magától érthető, hogy ily példás, majdnem idylli egyetértéssel végbement leánykérő jelenet után az ezredesnek természetes kötelessége volt, a boldog eljegyzetteket szembe állítani.

Róza kisasszony a lakás legbensőbb szobájában női munkával volt elfoglalva: de e szentélybe idegent, ha mindjárt elfogadott kérőt is, bevezetni illetlen leendett. A gróf tehát meg-

zörgeté a kilincset és leányát kiszólitá. E közben még ideje volt megjegyezni:

— Báró úr, ha még most is megvolna valahol Thüringiában az én ősi kastélyom, lebocsáttatnám a kapu előtt a hidat és kísétálnék önnel a parkba, a hol ön és leányom hús hegyi levegőt szíva, beszélhetnének jövődő boldogságukról. Most e nyomorú fészekben csak saját dohányillatú szobámat ajánlhatom föl; de mint a közmondás tartja, a kik igazán szeretik egymást, egy dióhéjban is megférnek.

Róza kisasszony belépett s bár jól tudta, sőt az ajtón keresztül eléggé is hallhatta, mi vár itt rá, udvarias nyájassággal fogadá a tanácsos üdvözetét.

Az ezredes pedig hivatalos positurába csapva magát, apai komolysággal, de minden fölösleg szigort mellözve, mondá:

— Leányom, íme Klobuchevich báró tanácsos úr, megkérte kezedet és én örömmel fogadtam minket megtisztelő ajánlatát. Rajtad van a sor, hogy mint hű és engedelmes gyermek, atyád határozatát, mely élted boldogságát foglalja magában, hálával fogadd és megköszönd.

A kisasszony újra meghajtá magát, a mit a többiek világos beleegyezési jelnek tekintettek. Nem mosolygott ugyan, de nem is ellenkezett: mit várhattak többet egy alig tizenhét éves félénk lánykától?

Az ezredes úgy gondolta, néhány perczre félbeszakítja a jelenet ünnepélyességét. Át fordítá beszédét valamely közönyös tárgyra; panaszkodott a városban terjengő porfelleg ellen s jövendölé, hogy ha az idő tovább is így marad, hiába várunk «földeinkre» termékenyítő essőt. Azután ürügyet keresett, hogy néhány perczre magokra hagyhassa a boldogokat, bölcsen úgy ítélvén, hogy a piruló lányka a boldog igent és a sírig tartó hűséget legörömostebben a szülők jelen nem létében szokta elrebegni.

A mikor a boldogok így együtt maradtak, Klobuchevich báró, a ki gyakorlott udvarló volt, de az eredetiség teljesen hiányzott benne, gavalléros tempóban közeledett menyasszonya felé.

— Kisasszony — mondá fölfohászkozva — az élet csak egyszer ad ily pillanatot. Megengedi, hogy alabastrom fehér kezét megfogjam és ajkaimhoz emeljem?

Hosszan tartott e kézcsoók s aztán a nélkül, hogy a birto-

kába ragadott jobbot elbocsátotta volna, epedő szerelmes hősök módjára sokáig nézett a lányka szemébe, mint ha onnan várná a legelsőbb elvillanó választ.

— Kisasszony! Nem akarok jövendőről szólni; nem ismétlem barátaim és jóakaróim jóslatát, hogy ragyogó pálya vár rám. Én csak jelenemre, mint tényre hivatkozom, mely szerény, de nem dísztelen otthont ígér a nőnek, a ki sorsát egy egész életre az enyémmel összeköti. Érzem, hogy e pillanatban vakmerőség volna tőlem a földkerekség legszebb leányának végső és megmásíthatatlan határozatát kérni: de nézzen rám e mennyországot ígérő szemeivel és engedje kiolvasnom belőlök, hogy fölbátorítást nyertem egy kis reményre.

A lány kezét visszavonni igyekvék, de a báró hévvel szorongatta és ajkaihoz emelte. Ezalatt az együttlét perczei föltartóztathatatlanul múltak s a szomszéd szobában az ezredes köhécselni kezdett, mint a ki közelségét akarja hírül adni. A türelmetlen apák nem örömet játszanak szembekötődít: a mamák fél órára való foglalkozást is tudnak föltalálni.

Ekkor Róza kisasszony heves mozdulattal kirántá kezét és suttogó hangon mondá:

— Báró úr; én önt tisztelem, nagyra becsülöm, de a mit egyszer már mondtam, most is a mellett maradok. Az égre kérem, forduljon el tőlem, háládatlantól, mert én szívemnek nem parancsolhatok. Tekintsen engem örökké hí barátnőjének; de ezen túl semmit ne kívánjon mert én az öné soha sem lehetek.

Tanácsos uram visszahökkent. Ilyen nyílt visszautasításra csakugyan nem lehetett elkészülve. Hiszen már bizonyosnak tartotta, hogy megérkezett az üdvösség kapujához s most egyszerre érzi, hogy lerántják mennyországából. De ha a hallott szavakat jól is értette, hiúsága és elbizakodottsága sokkal erősebb volt, mintsem visszaveretésének teljes komolyságát fölfoghatta volna.

— Róza kisasszony — mondá oly hangon, mintha a félnék gyermeket fölbátorítani akarná — ez nem felelet az én szívem mélyéből származó esdeklésemre.

Az ezredes a szomszéd szobában már megzörgeté az ajtó kilincset, és ha még egy másodperczet késett, az épen elég volt, hogy a lányka vadúl nézzen szét a szobában és fönnebbi szavait kiegészítse.

— Bocsásson, uram és ne kényszerítsen. Még egyszer mondom: soha sem leszek az öné, inkább meghalok!

Ez még több volt az előbbinél. De a báró még fiatal korában olvasta egy régi német regényben, hogy a leány soha sincs közelebb a főkötőhöz, mint mikor a halált kezdi emlegetni!

Az ezredes kíváncsi arcczal lépett a szobába, de a mit látott, első pillanatra kétségbe ejté. Azt nem várta, de nem is óhajtotta, hogy a párocskát egymás karjai közé omolva találja, de a mi szemébe ötlött, épen nem hasonlított az érzékeny vigjátékok ötödik fölvonásához, a midőn már gördül lefelé a függöny és eltakarja azt, a mi még következik.

És mi volt első gondolata? Hogy leánya háladatlan, félre ismeri helyzetét? eldobja magától a kínálkozó szerencsét? Hogy egy Klobuchevich báró nem minden bokorban terem? hogy ily Isten áldása a leányok életében csak egyszer mutatkozik s aztán többé soha sem?

Ily mindennapiság eszébe sem jutott. Oli profanum, mondá s a vért ereiben egészen magasabb eszmék fagyasztották meg: mi lesz a tízezer forintból? mi lesz a bizonyos félmillióból? Ott hagyja e gyönyörű kerek összeget a párisi, emsi, baden-badeni faraó-bankban? E kimeríthetetlen pénzforrásban, mely ha olykor kiürül is, ott ólalkodnak a szomszéd teremben a titkos részvényesek, kik a hiányt tíz percz alatt kipótolják.

Egyedül a báró tartotta meg hidegvérűségét. Igaz: fülíg szerelmes volt; igaz: nagyon kecsegtette a gondolat, hogy kéjvágyó ajkait legközelebb a legízletesebb falat fölhabsolására nyithatja. De burokratikus észjárásánál fogva régen tudta, hogy nagy eredményeket csak fáradságos munka és kitartó türelem után lehet zsebre rakni: ez okból lehűtvén lázongó szenvedélyét, a belépő ezredest a város legfrissebb újságainak elbeszélésével fogadta.

— Hallotta, gróf úr, mi készül holnap, vasárnapra a városban? Az urak, mágnások, földbirtokosok, magokat jól föl-szedett fiskálisok holnap délután lóra ülnek, s mint a czirkus hősei, körül járnak az utczákon és összecsiszítik a népet.

— És miért?

— Gróf Batthyány Lajos, mint bakonyerdei kanász, fekete, kondor szőrű gubában; gróf Ráday Gida, mint áporkai

bocskoros, réz pitykés kék mándliban; báró Podmaniczky Frigyes tulipiros szűrben, mint somogyi juhászbojtár. A többi: Sobri, Zöld Marczy, Becskerekai és Palatinszki, mind fantasztikus betyár costumben.

— És miért?

— Hogy demonstráljanak (a tüntetés szó még nem volt föltalálva) Kossuth Lajos mellett, a kit holnapután megválasztanak követnek, a pozsonyi országgyűlésre.

— Kell-e ilyen spektakulum Pestnek?

— De hogy kell. A ki itt lakik, ha nemes ember vagy honoratior, kit a vármegye régen bevett az alkotmány sánczai közé, úgy is jól tudja, kire fog szavazni.

— Akkor még inkább nem értem

— Hát, hogy csak lássa a pesti Hausherr és Spieszbürger, mennyi magyar él még köztük, s hogy Rákóczi ivadékai még mindig élnek és uralkodnak.

— Hm, hm — gondolá Frankenmarkt gróf, de csak értelmetlenül mormogott. — De, kedvem volna régi ezredem csak egy svadronával találkozni velök a Kerepesi-út sarkán: majd megmutatnám nekik, ki a legény a csárdában?

Ennyi szóbeszéd épen elég időtöltés volt arra, hogy a báró vegye botját, kalapját, s jobb szerencse reményében, engedelmet kérjen újabb látogatásra.

Hogy mi történt a báró eltávozása után az apa és leánya között, az örökre a szoba négy falának titka marad. Mi csak a később bekövetkezett eseményekből vonhatunk következtetést.

XV.

Egy jól őrzött vár megostromlása.

Margit néni hitte ugyan, hogy Palikáját barátai tisztán korteskedési célból idézték föl Pestre: de nem volt bizonyos benne, nem rejlik-e a politikán kívül más közvetlenebb érdek is e rögtönzött útazásban?

Mihelyt Pál benyitott irodájába, a legelső volt, hogy Mihály hajdú a fenéig kiszáradt kalamárist színig tele töltötte. Aztán jöttek a kollegák és víg czimborák, a kik zajos

lelkesedéssel fogadták az elveszett, de ismét föltalált evangéliumi bárányt.

Mindjárt első este hatalmas lakomát csaptak tiszteletére s pohár között a szív titkos redői is megnyilatkoznak vala. A harmadik kocczintás után már mint egyhangúlag hozott határozatot kimondták: égbekiáltó vétek volna megengedni, hogy oly dicsőseges szépség, mint Róza kisasszony, annak az infamis pecsovics Klobucheveich bárónak a kezére kerüljön.

Az ötödik pohár mellett, minden jelenlevő megesküdt, hogy egyik, mint másik halálosan szerelmes az ezredes leányába. És ha eddig nem léptek föl, annak oka, hogy köztudomás szerint Zsadányi Pál a boldog s vele senki sem akar versenyezni.

Különben pedig régi elismert igazság, hogy barátaink jobban ismerik állapotunkat, mint magunk. Hányszor megjövendölik valakinek, hogy legfőlebb egy év alatt csőd alá kerül? Még többen látnak egyenesen a szívek kellő közepébe és onnan olvassák ki, hogy szeretünk és viszont szeretettünk, mielőtt magunk saját érzelmeinkkel számot vetettünk volna. Így történt, hogy ifjú uraimék a meg nem hamisított hegyaljai óbor mellett (akkor még létezett ily portéka) ellágyulván és könnyekbe lábbadozván, hazafias kötelesség gyanánt állapították meg, hogy a vármegye-útczai elátkozott kastélyból Pál szabadítsa ki szép tündér Ilonáját.

Azt mondták: nem voltunk vakok; láttuk mint találkozott össze a két szerelmes szeme a Velejtey grófné estélyein s akkor, ha pillantásaikkal megértették egymást, ragyogott az arczuk a boldogságtól.

Hatan voltak a társaságban. A három tiszteletbeli aljegyző és három jurátus, kik a *Nádor* vendéglő egyik külön szobájában (még akkor így hitták a chambre separéet-t) gyűltek össze.

Pál nem igen szerette, hogy szíve ügyét így tartózkodás nélkül a hivatlanok is tárgyalják. De még ízléstelenebbnek tartotta volna, a már jól berúgott legényeket nagy képpel rendre utasítani. A két aljegyző észre is vette a hibát, s innen túl igyekeztek is a vad ficzkók nyelvét compescálni.

De a három jurátus, Laczi, Sanyí és Gabi mentől többet ittak, annál inkább neki tüzesedtek.

Laczi véle: «én nem sokat teketóriáznék. Oda állítanék

egy hajdút az útcza szélére, hogy lesse az öreget, mikor viszi az ördög valahova, sétára; akkor pedig mint a karvaly lecsapnék a szelíd galambkára».

— De az a ménkütség — bölcsekedék Sanyi — hogy az öreg gróf kárhozott lelkek módjára ül a kártya mellett és ha égne is a ház fölötte, még a lábát sem mozdítaná meg.

— Már hogy ne mozdítaná? talán csak elmegy néha egy pohár friss sörre.

— Láttad valahol?

— Láttá a fenkő. De ha igazi német, még sem élhet es-ténkint négy vagy öt «kriglin» alúl.

— Én meg azt hiszem — végzé be az okoskodást Gabi — alig ha álnév alatt el nem jár a józsefvárosi purgerek közé, egy kis csöndes ferblire.

Ezen legalább nevetett a társaság. Föltenni, hogy a farao haut gout élveihez szokott Frankenmarkt leszálljon egész a ferbli gyönyöréig, avas szalonna szagú kártyákkal.

Mikor aztán elég volt a jóból és torkig eltelének Isten áldásaival, jurátus uraiméknak széles kedvök kerekedett, behívták a pinczért s azt parancsolták, ha a föld alól is, teremtsen elé valami czigány bandát.

Az idősbek, Pál és kollegái, azonban fölkerekedtek, kifizeték számlájokat és ott hagyták a vendéglőt. Lehet azonban, hogy amazok tovább is ott maradtak. Történhetett, hogy a pinczer föl is hajhászhatott a dunaparti lebujojkból egy hedegüs, egy klarinétos és egy brugós muzsikust, kik aztán húzhatták reggelig, kivilágos, kivirradtig.

Útközben Pál barátja, épen az a ki a múltkor a levelet is írta, egy pár szót tett a fiatal suhanczok védelmére. Hogy ne venné rossz néven, a mit ily éretlen gyerkőczök, kik az imént szabadultak ki az iskolából, bor között össze-vissza fecsegnek.

— Tréfaság — felelt Pál — én az ilyféle henczegéseket nem is hallom. Ismerem őket, jó fiú mind a három. Laczi kecskeméti gavallér, Sanyi nagykörösi termény, Gabi szegről végről még rokonom is. A mi pedig az én dolgomat illeti, nem szorúltam se tanácsukra, se segítségökre. Itt őrző angyalom, Velej-tey grófné, a kinek nem csak szíve, lelke, de éles és találékony esze is van. Ő aztán mehet oda is, a honnan engem kitiltanak. De egyszer-másszor mégis elviheti a leányt sétára, vagy haza uzsonnára s akkor megragadom a kedvező alkalmat.

— Így lesz legokosabban.

Ezzel a Hatvani-útcza sarkára értek, a hol útjok kétfelé vált. Pál megköszönte a barátságot, mindkettővel kezét szorított és csendes jó éjtszakát kívántak egymásnak.

És már meg is indultak, a midőn hallja, hogy egyik barátja utána kiált és nevéen szólítja.

— Palkó: várj még egy szóra, a fő dolgot majd elfeledtem.

— Parancsolsz valamit?

— Csak azt akartam kérdeni: jössz-e velünk holnap délután a Kossuth-demonstrációra?

— Hogy ne mennék? Én is ott leszek, mint lelkes publikum s ha reggelig kiköszörültem torkomat, majd hallasz belőlem egy igazi bihari éljent.

— Nem addig van az, pajtás. Neked lóra kell úlnöd, hogy ne te nézz, hanem téged nézzenek.

— A bizony szép volna, de két dolog hiányzik belőle. Először a ló, másodsor a kortes-maskara.

— Majd szerzünk.

— Köszönöm. Ismerem a gebéket, miket itt a vasárnapi hősöknek kölesönöznek. Aztán olyan szűr alá sem örömet bujnék, a miben Réthy komám Nagy Ignác *Tisztújításában* a két kulacos kortest játszta.

— Szó sincs erről. Batthyány Lajos hús paripát hozott föl urodalmi méneséből és elhiheted, hogy az ilyen vadcsikó csak olyan ficzkó alá való, a ki nyeregben született. A mi az öltözéket illeti, mi ismerősök, kiket az újságok fiatal óriásoknak csúfolnak, felöltjük az attilát, zöld tollas kucsmát csapunk fejünkre, nemzeti színű szalagot a vállunkra s készen vagyunk. A kiknek nem tetszünk, öltözzenek czifrában.

— Akkor veletek tartok. Másodsor is jó éjtszakát.

— — — — —

Vasárnap délután csakugyan végbe ment a hatalmas fölvonulás, minőt Pest még nem látott. A német polgár nem botránkozott meg, hogy grófok, bárók, gazdag földesurak olyan kaczkias parasztnak öltöztek föl, minő egy sincs az országban; de azért a kinek csak ép keze lába volt, kiállott az útczára s a menetet harsány éljenzésekkel üdvözölte. Voltunk összesen vagy huszonötezeren, de azt hittük csak Páris vagy London produkálhat ehhez hasonló dicsőséget.

Az akkori pesti polgár sajtóságaos kosztosa volt az Úris-tennek. Nem beszélt magyarul, nem is érzette szükségét, hogy nyelvünket megtanúlja. A kereskedő segéd (akkor boltos legyen), a pinczér, a bérkocsis szemedbe nevetett volna, ha magyarul szólítod. De azt még is tudta, hogy Magyarország a hazája és büszke volt rá: ellentétben Ausztriával és az egész nagy és művelt Németországgal, a hol absolutismus, meghunyászkodó szolgáltság és minden nemesebb eszmét üldöző rendőri kormány uralkodott.

A német polgár már akkor sejtette, hogy a legközelebbi jövőben fényes szerep várakozik rája. Nevetséges és elavult állapotnak tartotta, hogy a nemzet képviselőit egyedül csak a született nemesség választja. A megyei hajdú, az uraság bérruhás cselédje, a csizmadia-kontár, a börtönből kiszabadult futó betyár a szent korona tagja legyen, a gazdag polgár, a pompásan jövedelmező három emeletes ház birtokosa, a művelt kereskedő, a szorgalmas iparos pedig semmit, még ennél is kevesebbet számítson a mérlegben?

Mindenki tudta, hitte, érzette, hogy ha egyszer e nemesség képviselői a bécsi és budai iszonyatos nyomás alól fölszabadulhatnak és a törvénykönyvbe azt írhatják, a mi nekik tetszik, a mit a haza javára hasznosnak ítélnék: azon órában megszületett a közszabadság eszméje is; akkor az ország minden lakosára szükség lesz, akkor senki sem fölösleges, mert mentől többen osztozunk a jogban, annál biztosabb kezünkben a mód, az eszköz és a hatalom, hogy sorsunk fölött szabadon határozzunk.

Tehát ezt jelentette magasabb szempontból tekintve, az urak hátán a paraszt öltözet. A szür, a ködmön, a vörös cseréppipa a kucsma oldalán, a közelgő egyenlőség hajnalát jelképezte. Ez adott reményt, hogy a kik ma meg kizárva vannak a megyeház tanácskozó tereméből, a kik csak néma tanúi lehetnek a követválasztásnak, nem hosszú idő múlva, mint egyenjogú testvérek hivatalosak lesznek a szépen terített asztal mellé, azon fényes lakomára, mely az ország minden lakosát egy csoportba gyűjti.

E hitben és reményben kiáltottak eget rázó éljent az ellenzék vezéreinek. Mintha csak értésül adták volna: csak bátran, előre, uraim; a polgárság önök háta mögött áll s ha kell, a népek milliói is megteszik kötelességüket. Már volt a

légben valami új anyag, melyet eddig senki sem ismert, de a mely még a forradalomtól sem riadt vissza.

A pesti demonstratio azonban lényegesen különbözött a vidék hasonló pompa-kifejtéseitől. Hevesben, Szabolcsban, Borsodban s más törzsökös magyar megyékben az akkor még virágzó vagyonos nemes családok vitték a zászlót: itt az országos ellenzék szerepelt s hogy föllépésének törvényes színét föntartsa, a megye házának jól védett falai között ütött tábort.

A közgyűlésen az egész országban ismert szónokok uralkodtak, de ha a közjogi és sérelmi kérdések vitatása véget ért, a megye házi ügyeibe ezek nem avatkoztak. Ez okból Pest-megye «rendei» nem feltékenykedtek, inkább örömmel fogadták a kívülről összegyülekezett segédhadat. Hízelt nekik, hogy helyhatóságuk félszke nem csak középponti, hanem vezérlő megyének hírébe jutott.

Hogy aztán ki legyen a vicispán, főjegyző, szolgabíró és a többi, azt rájuk bízta. Világosabban szólva, az előkelő családok ősi szokás szerint, de még is békés kiegyezkedés útján, fölosztották magok között a hivatalokat.

A díszmenet bejárta a fő utcákat: Pál kevélyen ülte meg almáspej csikóját, de fél szeme mindig arra tévedt, merre legtöbb tollas női kalapot látott egy rakáson.

Épen most haladtak végig a Károly-kaszárnya (akkori szokottabb nevén «rokkantak laktanyájának») az Ország-útra épült homlokzata előtt, mely a szekerész-lovak istállójául szolgált.

Itt az alacsony kapu alatt sötétkedett Frankenmarkt ezredes, mérges szemmel, tajtékzó dühösséggel.

— Ah, ha itt volna, csak egy osztályom galicziai dsidásaimból, mellé a lutheranus templom előtt fél üteg kartács ágyú; én meg a parancsnok: majd megmutatnám én e czivil csőcseléknek, hogy kell csúfosan megfutamodni!

Ez bizony megeshetett volna: de nem következés, hogy egyszersmind itt végződjék a dolog.

A lutheranus templom előtti járdán azonban híre sincs az ágyúnak. Helyében más (néha még veszedelmesebb) ellenség foglal megvívhatatlan hadi positiót. Három úri nő: Czibakházy-né, Velejtey grófné és oh örömteljes fölfedezés!) senki más, mint Róza kisasszony! a kit a bámészködő sokaság majd úgy

megcsodál, mint magát az eddig Pesten soha nem látott díszmenetet!

Pál úgy elámult, hogy ha szomszédja nem figyelmezteti, lebukfenczezik vad csikójáról. Első gondolata volt, (az ember hirtelen meglepetésében mindig valami képtelen bolondságra határozza magát), hogy leszáll lováról és a hölgyek társaságához csatlakozik. De ez először a nemzeti ügy hűtlen elárulása volna; másodsor, hova tegye lovát? S miután így lóhátról a hölgyeknek nem udvarolhatott, példás türelemmel folytatta útját.

Ah, de újabb meglepetés! a jó hazafit az ég is megjutalmazza: a hölgyek szintén tova indulnak; a lassan haladó menettel könnyű versenyre kelnek s nem tágítanak addig, míg a körjárat visszaérkezik a megyeház udvarába, a hol Pál leszáll a nyeregből, átadja lovát a gróf Batthyány ménesmesterének s aztán vidám arccal (de egy kicsit lószaggal áthatott attilával) fölkeresi és föltalálja azokat, kiket látni óhajtott, s kikhez szíve, mint mesebeli mages-hegyhez, ellenállhatatlanul vonzódott.

Ez volna a jól őrzött vár megostromlása, melyről fejeztünk címében emlékeztünk? Egyelőre csakugyan úgy látszott. Mert ha a hadviselésben is szerepe van a jó szerencsének: miért kellett volna faltörő kosokat hurezolni az ezredes kapuja elé, ha a győzelem legszebb bére, a tüzet okádó sárkányoktól őrzött arany gyapjú, maga kijött az utcára s Pál föltalálható?

Mindjárt arról volt szó, hogy a társaság Róza kisasszonyt haza kíséri. Ez nem is nagy fáradságba került a megyeház kapujától a legközelebbi utca közepéig.

Pál nem bánta volna, ha az ezredes valahol Ó-Budán is túl lakik, de a grófné kijelente:

— A papa rám bízta kincsét, szeme fényét; örülök, hogy ily fényes kísérettel jöhetek, és beszámolhatok.

Most már Pál lemondott a reményről, hogy útközben csak egy fél szót is mondhasson a leánykának. Mert arra, hogy az asszonyokat hátra hagyja, maga pedig Róza kisasszonnyal előre menjen, az illem legbotránysabb megsértése nélkül nem is gondolhatott.

Ám de ma a szerencsés véletlennek csillaga uralkodott az égen. Még a megyeház szögletére sem értek s íme, mint ha a felhőkből pottyant volna, Klobuchevich báró elbizakodott

arcza vigyorgott elé, s tánczra erőltetett lábacskáival ott termett a hölgyek tiszteletére. Legelső szava mentség volt, hogy őt ugyan, mint komoly férfit, az ilyen farsangi hiábavalóságok nem érdekelhetik: de kárpótlásul megpillantott a tömegben három igen divatos kalapot s rohant ide, mintha szélvész hordta volna.

Ezzel aztán Pál javára minden gyökerestől megváltozott. Nagy udvariassággal engedte át helyét a bárónak, mint idősebbnek és érdemesebbnek. Neki «*elég volt*», ha lovagias kötelességeit Róza kisasszony mellett teljesítheti.

S miután az idő rövid volt, elhatározta, hogy a második perczeket jól fölhasználja. Rögtön, ex abrupto kezdte meg udvarlását.

— Róza kisasszony — mondá — úgy látom, hogy ez az ember még mindig nem szűnt meg reményleni.

— Nem az én hibám. Ünnepelesen megkérte kezemet és atyám örömmel fogadta ajánlatát. Aztán kérte tőlem: kezdem-e már őt egy kicsit szeretni? és én ismétlém: inkább meghalok, mint sem az övé legyek.

— Ez nagyon világos válasz volt. De ne feledje, hogy nem csak e két véglegesség közt van választása. Semmi szüksége e két szomorú esélyre, ha száz más is van. Hiszen ezer és ezer férfi van, a ki Róza kisasszonyt nyíltan vagy titokban szereti. Különösen pedig itt vagyok én, a ki azóta, hogy legelőször láttam, a szenvedély legégetőbb tüzével szeretem; a ki szívének fenkölt érzelmeit megérttettem, a ki túlvilági szépségét bámulom és imádom és a ki csak azért él, hogy viszon szerelmét megnyerhesse.

— Ön, uram?

— Én! Csak egy szavától, egy nyájas mosolyától függ földi boldogságom. Mert, a mi az úgynevezett nehézségeket, vagy épen akadályokat illeti, azért vagyok férfi, hogy legyőzzem és elbántsam.

— Egyelőre ez iszonyatos embertől kell megszabadulnom. A többire nézve lesz időnk a meggondolásra. Addig pedig köszönöm részvétét és föltétlenül bízom önben.

— Ah, a kisasszony bízik bennem! Esküszöm, hogy e kegyét igyekezni fogok megérdemlenni. A kinek kitűzött életczélja van, bizonyosan föltalálja hozzá az eszközöket is.

— Úgy értem uram, hogy semmi erőszak, vér vagy

párbaj: mert a versenytárs holttestén át nem keresem boldogságomat.

— Oh Istenem, e szó, hogy Róza kisasszony már saját boldogságáról beszél, oroszlán bátorságot önt belém! Fogadja legszentebb ígéretemet, hogy mindenben engedelmeskedni fogok.

De ha ketten vezették is a társaságot s mindenkép igyekeztek lépteiket lassítani: a rövid útat meg nem hosszabbíthatták. Ezer mondani valójok közül alig egyet, talán annak is csak felét cserélheték ki s ott állottak az ezredes lakásának kapuja előtt.

Frankenmarkt gróf az ablakból kinézve várta leányát s megpillantván a társaságot, hirtelen magára veté kabátját s kilépett a lakás bejárásának küszöbére.

A grófné, a késő időt okolván, nem fogadá el az ezredes udvarias meghívását. Megcsókolta a leánykát, átadá az atya védelme alá, és búcsut mondott.

Mi fog most történni? Az ellenség ott állott a jól őrzött vár kapuja előtt; megengedje vitélő Zsadányi Pál ifjú uram, hogy Klobuchevich báró győzelmesen helyt álljon a házban is, mint szívesen látott vendég vagy éppen mint elfogadott kérő belepjen, ő pedig mint megvert gyáva elkotródjék?

Hiszen, ha egyedül van, könnyű lett volna az elébe dobott kesztyűt fölvenni s a báróval versenyre kelni: ámde az előkelő társaságban otthonos fiatal ember jól ismerte a férfiak első kötelességét a hölgyek iránt. Képzelnie sem lehetett oly lelki állapotot, mely mentségül szolgálhatna arra, hogy a grófnét és a főispáni helyettes nejét útkokra bocsássa: maga pedig itt maradjon.

Hogy boszúságának és ketségbeesésének pohara csordul-tig teljék, Klobuchevich báró már bucsúzólag haljongott a hölgyek előtt, ertesül adva Pálnak, hogy mehet dolgára és ne késedelmeskedjék itt, a hol semmi keresete.

Czibakháznéné látta a keletkező vihart s Pál felé fordulva mondá:

— Zsadányi úr a mi lovagunk (máskor tegezte), számítok rá, hogy elkísér minket a grófné lakásáig.

Velejtem grófné azonban, mint Pál titkos pártfogója, hirtelen közbe lépett és új fordulatot hozott létre.

— A világért sem fársztjuk tovább az urakat. Itt az

útcza végén a megyeház túlsó homloka előtt áll kocsim és harmincz lépésnyire magunk is elsetálhatunk életveszély nélkül.

Ezt mondva, karon ragadta a főispáni helyettes nejét és oly gyorsan, mint tehetete, megindult.

Úgy látszott, hogy az ezredes is jól tudta, mi történik itt: az udvarias szójárások leple alatt, tehát hogy véget vessen minden ízetlenségnek, intett az uraknak, hogy kövessék a hölgyeket, iramodjanak utánok és ériék el őket.

Az urak engedelmesskedtek, mert ha ketten együtt mehetek, megszűnt köztük a versenygés. Mindjárt roham-lépésben indulva, az útcza sarkán utolérhették a szökevényeket.

Itt, a grófné pompás fogata mellett, Czibakházyiné sokkal szerényebb kocsiját is megpillanták. A hölgyek szokott nyájas-sággal fogadák az urak lovagias szolgálatát a fölszállásnál. Először a grófné kocsija robogott el, a nagy kaszárnya irányában, mely a legrövidebb út volt haza felé a Dunapartra. A Budán lakó Czibakházyinének szintén erre lett volna útja a hajóhíd felé, de ő méltósága halk szóval más parancsot adott s arra kocsija ellenkező úton a Hatvani-útcza felé kanyarodott. Bizonyára még volt a főispánnénak valami menőkéje valahova, mielőtt haza térne.

Ezzel az urak nem gondoltak s magokra maradván, visszafordultak az ezredes lakása felé. Pál áldotta sorsát, hogy ily szűk és néptelen utcán kellett mennie, mert ellenére az ellenzék fényes győzelmeinek, az országban még mindig dühöngött a pártviszály s az ifjú nem szerette volna, ha ismerősei meglátják, mily tizenhárom próbás megrögzött pécsovics fraterrel járkal az utcán.

Elérkezvén céljokhoz, az ezredes még mindig a ház kapuja alatt állott és elkezdett az urakkal föltünően hidegen és csupán a legközönyösebb tárgyakról beszélgetni. Tartott ez egy ideig, míg Pál és a báró eléggé meggyőződhetek, hogy Frankenmarkt gróf nem szándékozik őket a házba behívni.

Tehát szépen búcsut vettek. Pál a napot fél győzelemnek tekinté, a báró alig volt képes rossz kedvét leplezni.

A megyeház előtt pedig (titkon) egymást oda kívánták, a hol a bors terem, (nyíltan) pedig kedélyes «szervusz» mellett külön váltak.

XVI.

Szakítás, engeletlenség minden áron.

A magyar nemzet, bár csak a nemességet értették ezalatt (vagy talán épen ezért), nem adta meg magát. Fölvette az elébe dobott kesztyűt, küzdött, élethalálra szóló harczot vívott és fényes siker koszorúzta erőlködéseit.

Csodálatos világ volt az, 1847-ben. (De senki se kívánja, hogy ily időt újra éljen.) Nagyban és egészben, a nemzet hivatott képviselőinek nem rosszul folytak dolgai s még is a lakosság minden rétegében oly magyarázhatatlan elégedetlenség uralkodott, hogy boldog és boldogtalan valami ismeretlen változást várt: meggyőződven, hogy így, mint voltunk, tovább semmi esetre sem maradhatunk. Török vagy szakad, más világnak kell bekövetkeznie, mert a lassú halálnál nincs kétségbeejtőbb állapot. Mindenki elimádkozta a költővel, hogy «még jöni fog, ha jöni kell egy jobb kor», vagy meghalunk mindnyájan.

Ősz közeledtével, mint tény állott, hogy a kormánypárt hiába csábított, hiába vesztegette meg az ingadozókat és hiába ígért tiszta aranyért fapénzt, tökéletesen megbukott. Harminczkét ellenzéki megye ellenében alig tudtak hűszat meghódítani. És e kisebbség, tekintve az ellenzéki megyék nagyságát és szellemi erejét, alig ért föl a fönnébbi szám felével, harmadával. Pedig hozzá számították a három szlavoniai megyét is, kiknek követői épen úgy szavaztak, mint Pest vagy Bihar. Csak a legújabb időkben szoktatott minket a balsors azon tapasztaláshoz, hogy három ősi megye Horvátországhoz is tarthatik!

De mi volt megnyerve az országgyűlési többséggel? Tényleg semmi, csak mint akadály tűnt föl a kormánypárti romboló szándék meghíúsításában. A bécsi miniszterek zsoldosai ugyan megbénultak, a nélkül, hogy a többség ura lehetett volna a helyzetnek és kedve s akarata szerint dictálhatná az új törvényeket.

Ott Bécsben igen röviden és könnyedén bántak el a karok és rendek táblájával. Még oly kérdésekben is, mikben az elvetemültségig szolgálai főrendi tábla világos hazaárulás nélkül

nem tagadhatta meg egyetértését, a hatalom birtokosai könyörtelen nemmel feleltek.

Küldhetett az országgyűlés megecáfolhatatlanul indokolt fölíratot: a kancellária mindig talált valami régen elavult törvényt, melybe fogózkodott s azt válaszolá: Ő császári és királyi legszentebb felsége (sua sacratissima cæsareo-regia majestas) méltóztatik ezen és ezen törvény paragraphusához tovább is legkegyelmesebben ragaszkodni. Hogy minő nagy kegyelmesség volt e tagadó válaszbán, azon tetszésünk szerint töprenkedhettünk, oda fönn jó ízűen nevettek a letromfoláson. De itt alant senki sem tehetett ellene.

Azon időben a kormány nem szokott volt kész törvényjavaslatokat eléterjeszteni. Az úgynevezett királyi propositiók oly tárgyakat szemeltek ki, melyek senkit nem érdekeltek. Az alsó tábla tön kísérletet, hogy valami reformkát még is kicsikarhasson. De már a második forumon, a főrendek tábláján, száz üdvös eszméből kilenczvenet félre vetettek. A maradékból kilenczven Bécsben reszeltek le s így egy százalék maradt arra, hogy a nemzet képviselői, mint vívmányt, mint eredményt, választóik megvíasztalására haza vigyenek.

Világos, hogy ily gyalázatos állapot egyetlenegy független léleknek sem kellett. Csak egy számban kicsiny, hatalomban legyőzhetetlen csoport ragaszkodott hozzá. Az ország főméltóságai: a megyés és címzetes püspökök, a főispánok, a grófi és bárói rendnek elosztrákosodott tagjai. Ha ez nem volt elég, szereztek hozzá öt forint napidíj mellett egy csapat rég elzüllött mágnást. Ez öt forintos méltóságos urak között itt-ott egy-egy jeles vívó és lövő is találkozott, a ki járt-kelt Pozsonyban, mint ordító oroszlán keresvén, melyik jólelkű táblabíróba akadhatna bele, hogy karddal és pisztolylyal verje le azt, a mit az ész fegyvereivel megecáfolni nem lehetett.

Ez volt az állapot 1847-ben. Silányság és nyomorúság, a felhőkötől le a föld gyomráig. A legerőszakosabb elnyomás alatt kellett várni és túrni a hazafiaknak, kiket csak egy homályos-sejtelem a szebb jövő reményében őrzött meg a kétségbeeséstől. E víasztalás nélküli korszak éleszté föl Petőfi lelkében a harag- és gyűlölet villámait. Ő bocsátá ki hangzatos szózatát, a ki föllépésének kezdetén legyőzhetetlen idegenkedést érzett a politika ellen; később ennek szentelé lantját, ennek virágzó ifjúságát.

A fiatalság akkor is álmadozott a szebb jövőről és a «népek millióiról» a nélkül, hogy valóban bizonyos tény volna: velők tart-e a föld népe az elhatározó pillanatban? Sokan féltek, hogy a magyar nép meg nem bocsátva az évszázadok óta szenvedett jobbágvi elnyomatást, a fölszabadulás hajnalán, mint a lengyel paraszt, agyonveri a hazafias nemeseket s a holttestekkel úgy számol be titkos izgatóinak, mint a kártékony verebek fejével szokta.

Néhány író már létezett, de a tulajdonképi journalisták czéhe ismeretlen volt. A vezércikkeket államférfiak, tekintélyes hazafiak írták; a napi hírek registratorait és a külföldi események szószerinti lefordítóit e nevezet meg nem illethette.

A nagy urak úgy tekintettek le az írókra, mint csodabogarakra. Legtöbben hitték, azért lesz valakiből író, mert nem jutott számára hivatal. Nem munkálódhatnak hasznosan az irodákban, tehát firkálnak haszontalanságokat az újságokba. Épen így tekintettek az első magyar színészekre s megveték őket, mert a magyar faj csak veleszületett aristokratikus hajlamát tagadja meg, ha penzért, belépti jegy mellett komédiássá alacsonyítja le magát.

Ha valaki figyelmezteté öket, hogy az írónak esetleg harapós foga is lehet: nagyot nevettek. Hiszen a cigánynak is csak parancsolni kellett s azon nótát húzta, melyet a mulatók és fizetők kívántak. Végre pedig dönthetetlen trónon ült a censor, az ő vörös krétájával; következőleg okos ember nem félhetett olyan tigristől, olyan agyarkodó oroszántól, melyet az állatszeliidítő vasrácsos kalitkában fogva tart.

Azon napon, melyben Pestmegye rendei Szentkirályi Móriczot egyhangúlag, Kossuth Lajost nagy szótöbbséggel követté választották, Pál igen későn éjjel vergődött haza.

Shokás szerint Lizi szobalyány nyitá meg előtte a lép-csőre vezető ajtót. Ilyenkor, ha gyertyát tartott kezében, és úrficskáját szobájába kíséré, bizonyos jel volt arra, hogy megint valami mondani valója akadt.

— Uram — szölt és oda támaszkodott egy karszék hátához — nagyon szép az a fényes győzelem a vármegye házán, de nem kellene feledni, hogy itthon egészen más nap süt az égen. Kisasszonyunk elégedetlen, békétlenkedik, haragszik, sőt talán veszedelmes terveken is töprenkedik.

— Kossuth ellen?

— Ah, törődnek is az asszonyok a politikával. De tegnapelőtt este alkonyat táján itt volt Czibakházy né ő méltósága, és elmondott mindent. Egy keveset beszélt a nagy paradérról, annál többet, kiket látott? kikkel volt egy társaságban? Végre, kik kísérték haza Frankenkmarkt gróf szépséges szép leánykáját?

— És aztán?

— És aztán, a méltóságos asszonynak nem csak éles szeme, hanem még a csendes suttogást is jól meghalló füle van. Szóval: kisasszonyunk már tudja, hogy az ő háladatlan fiacskája átcsapott az ellenséghez, s a mérges kígyó ivadékának örök szerelmet esküdött.

— Egyebet nem hallott?

— Oh, kérem, bocsánat. A mi ezután következik, az nem az én dolgom: én csak kisasszonyom parancsát hozom, hogy holnap reggel el ne menjen hazulról, mielőtt pontban nyolcz órakor fölhozzák a reggeli kávé, mert kisasszonyom türelmének szála ketté szakadt. Még csak egy utolsó szava van s azután tudni fogja, mint kell a háladatlanságot megbüntetni.

Pál jól tudta, mivel tartozik az öreg Lizinek. Nem feledhette el a vett jótéteményt, tisztelte, becsülte azokat, a kik érte egykor türtek, fáradtak, szenvedtek, tiszta szeretetből, önzéstelenül és a nélkül, hogy jutalomra számítottak volna.

De most a fiatal embernek rossz kedve volt, boszankodott, dühöngött, hogy hivatlanok is beavatkoznak szíve ügyeibe s azért nyersebben, kíméletlenebbül, mint talán maga is akarta volna, káromló szóval utasítá vissza a nem kért részvétet.

— Micsoda haszontalan fecsegés ez? Azon kellett volna kezdenie és végeznie, hogy néném beszélni kíván velem, a többire semmi gondja. Menjen aludni, nincs szükségem se tanácsaira, se sopánkodásaira. Takarodjék, és ne lássam többé ez életben.

Szegény Lizi, földig leveretve fordult meg és útjában hangos zokogásra fakadt. Pál pedig megragadta karját s kidobta a szobából. Mert nincs is föllázítóbb fegyver az asszonyok sírásánál, a férfit le nem győzi, hitét, meggyőződését meg nem ingatja s még is hiába küzd ellene. Ingerli, boszantja, gorboságokra sarkalja, végre pedig a könnyek láttára, a jajgatások hallatára még inkább megrögzik lelkében s gonoszabb, megátalkodottabb lesz, mint különben történt volna vele.

Természetes következés, hogy az ily jelenetet a fiatal ember egy rosszul töltött éjszakával fizeti meg. Majdnem virradtig álmatlanul hanykolódik ágyában. Hiába erőlködött, hiába húnnya le szeméit, lázas képzelődéseiben, föl váltva, majd Róza kisasszony igéző bájai, majd Margit néni hideg és parancsoló arcvonásai rajzolódtak ki elméjében. Láta a leánykát iszonyatos atyja mellett kétségbeesni; látta nénjét, a mint reggelre fanyar oktatásait, keserű szemrehányásait rakásra hordja.

Egészen kimerülten kelt föl ágyából, s hogy a rákövetkező kemény dorgatoriumból egyenesen a szabad levegőre menekedhessen, mindjárt szokott sétaöltözékét hánnya magára.

A mikor az óra a nyolczat verte, a néni már asztal mellett ült. Kegye és mosoly nélkül fogadta öcscsét, de még is nem ellenkezék, hogy az ifju kezét csókoljon neki.

Maga az étkezés gyorsan és szó nélkül folyt le, de a csend csak a közelgő vihar pusztítását hirdeté előre. Midőn pedig Lizi kihordta az üres csészéket, a néni hátra taszítá székét, főlegyenesedett és eddig soha nem éreztetett fensőbbégi hatalmával kezdé:

— Tehát lázadás készül ellenem?

— Isten őrizzen e gondolattól, édes nénikém.

— Hogy történik tehát, hogy egy idő óta csak az ebédnél látlak. Elismerem, hogy már fiatal ember vagy, mint a többi és örömet elvacsorálgatsz pajtásaid társaságában: de már a reggeli kávé mellett sem akarsz enyém lenni?

— Bocsáss meg néni, épen ez órában, már dolgom van. Főnököm, Benyovszky ügyvéd, szigorúan követeli, hogy segédei pontban nyolcz órakor irodájában jelen lgyenek.

— Hallottam hírét.

Margit néni elhalaványodék. Nem ugrott föl székéről, nem jött vére lázongásba. Csak határozott volt, mint a lassú víz, mely a partot mossa és Pálnak ekkor még sejtelve sem lehetett, mily gyűlölet és kérélhetetlen lélek is lakozhatik nénje bensejében, ha családi harcz keletkezik a néni és unokaöcsce között.

— Szép — mondá — hogy végre értésemre adod, a mit én másoktól régen tudok. Nagyon hízelgő rám nézve, ha az én egykori kedves fiacskám két felé van lekötelve és a két kötelesség összeütközésével Benyovszky ügyvéd uram parancsolatára hallgat. De ne feledd, a mit egyszer már mondtam: egy

Zsadányi-ivadékból csak úgy lesz fiskalis, ha előbb végkép szakított velem, ha megtagadja vérét és átpártol az ellenséghez.

— Bocsáss meg, imádott jó néném, de a Zsadányi név és a tisztességes foglalkozás között nincs összeegyeztethető ellenét. Ha kevéssel ezelőtt hitted, hogy a kormánypárt győzelmével más világ keletkezik: bátran várhatod, hogy az ellenzék fölülkerekedésével a mi dicsőséges hajnalunk is fölvirrad!

— Ez politika; ehhez én nem értek, vagy legalább nem akarok érteni. Azért essünk át rajta három szóval. Ha a kormány többséget nyer, bizonyára módjában és hatalmában lett volna győzelmét teljes mértékben kizsákmányolni. De a ti többségtek csak arra való, hogy két-három hétig lármázhattok, azután pedig föloszlatják az országgyűlést, s mehetek a szép útravalóval haza.

— Azt majd meglátjuk. Épen most a XIX. század kellő közepét éljük s más nemzedék termett Árpád ősi földjére. Kiveszett már faja a Mária Terézia idejebeli meghunyászkodó nemességnek. Nem úgy van most, mint volt régen, nem az a nap süt az égen. Most már mi is vagyunk valaki, a kivel számolni kell s nem a jámbor juhok állnak szemközt a pásztorral, a ki ezelőtt csak azt fontolgatta: megtartsa-e nyáját a nyírás alá, vagy eladja a mézárósnak? Különbön pedig szívesen egyezkedünk, ha lehet, de daczolunk is, ha kell. Régen kinőttünk az iskola vesszője alól s ha csürökre kelünk, az bírja a ki marja. Rövid szóval: kimondtuk a jelszót: szabadság vagy halál!

A néni egyik fülén be, a másikon kibocsátá öcsésének henczegéseit s aztán nyugodt lélekkel tért napirendre.

— Már mondtam, hagyjuk a politikát, beszéljünk csak bázi ügyeinkről. Barátnóm, Czibakházyne, mint legfrissebb újságot besúgta már nekem, hogy tegnapelőtt este, saját füle hallatára örök hűséget esküdtél a Frankenmarkt-leánynak.

— Ha azt mondta, akkor jól hallotta.

— Így vagyunk? Tehát nyílt harc közöttünk? s még irántam való kíméletességből nem is tagadod? A mint tetszik, tekintetes tiszteletbeli aljegyző uram! Csak azt mondom, hogy életemben úgy, mint halálom után, Frankenmarkt-ivadék nem fog a zsadányi vén udvarházban megtelepedni.

Pál tiszteletteljesen meghajtá fejét.

— Imádott jó nénikém — felelé. — Erre se én, se ő nem is számíthatunk. Az én Rózám bőven megelégszik Pesten

valamelyik külvárosban két kis szobás szállással, ha mellé oly kopott ügyvédkét, mint én leszek, ráadásul kaphat. A mi Zsadányt illeti, az kizárólag tied; azzal legbölcsebb belátásod szerint szabadon rendelkezel. Én csak azt mondom, örök és lefizethetetlen hálával tartozom neked és emléked most és mindenha szent lesz előttem. De légy megnyugtatta, hogy én magam, vagy ha Isten is úgy akarja, mi ketten soha olyan házba lépni nem akarunk, a hol semmi keresetünk, vagy a hol minket szívesen nem látnak.

E pillanattól kezdve a szakadás a néni és unokaöccse között nyíltan, hivatalosan és diplomacice külön jelentve. Most már csak az lehetett kérdés, vajon engedhet-e valamelyik fél eddig elfoglalt állásából?

Erre semmi remény sem mutatkozott. Pál nem mond le szerelméről, a néni még kevésbé kiolthatatlan gyűlöletéről. Hol a halandó, ki e végzetszerű bonyodalmat megoldhatta volna? Ehhez is kardcsapás kellett, mint a mesebeli csomó ketté vágására?

— Azt mondad, néni — szólt hosszú hallgatás után az ifju — egy Frankenmarkt-ivadék soha sem találhatja otthonát Zsadányban? Ki merészkednék oda tolakodni, akaratom, beleegyezésed és formaszertint meghívásod nélkül? Látom, hogy ez másolhatatlan törvény előtted, de nem mindig ez volt véleményed is, egyszersmind. Bocsáss meg, mert Velejtey grófnétől tudom, hogy valamint mai napon számtalan idegen gróf és báró, házasság révén, kényelmesen úrkodik és dúslakodik a vérrel szerzett magyar birtokban: úgy nem egészen rajtad múlt, hogy mostanában a zsadányi udvarházban nem Frankenmarkt gróf alapított új családot.

A néni hősileg állta ki e kíméletlen rohamot. Úgy látzott, hogy el is volt rá készülve. Kesenyen mosolygott és megjegyzé:

— Ezt nem Velejteynétől hallottad. Én engedtem meg Lizinek, hogy jó előre értesülj s ha van benned szeretet irántam, óvakodjál minden elhamarkodástól. De rossz példára hivatkoztál, mert az én esetem egészen más.

— Úgy van nénikém, egészen más. Te mindig korlátlan úrnő voltál és tetteidről senkinek felelősséggel nem tartoztál, míg nekem csak az engedelmes unokaöcs szerepe juthatott. De már a mi a jövőt, a világos eredményt illeti: bocsáss meg nyílt-

ságomnak, ha kettőnk helyzete között különbséget látok. Én, mint férfi, akármilyen nevű asszonyt hozok a házhoz, az esküvő után kétségtelen Zsadányiné lesz belőle. E nevet kapja, e neven születnek az utódok is, ha Isten is úgy akarja. Veled ellenben még a név is kivész: értéktelen ronggyá válik a sárga pergamentre írott donacionalis level s a magyar Zsadányból lesz idegen hangzású Frankenmarkt grófság. Csak a birtok marad meg régi valóságában, ha urat is cserél. Azt hiszem, nem megvetendő kárpoztás lett volna ez a Thuringiában romba dőlt lovagvár helyébe, mely úgyszólván vagy tobzódásban régen elveszett, s melyet ma talán éppen egy dögbőrön meggazdagodott spekuláns tart birtokában. Ne vedd rossz neven tőlem, ha így beszéltem. Nincs ebben szemrehányás, mert semmi jogom hozzá: de védekeznem kellett, hogy el ne ítélj meghallgatatlanul s légy irántam kegyes és méltányos.

Margit néni néhány másodperczre elhallgatott, mert a leczke erős, talán igazságos is volt, mert a fiatal ember oda ütött, a hova nézett s a hol a legérzékenyebb hűrt találta. De az asszony, a kinek szilárd akarata s hozzá hatalma és szabad rendelkezési tehetsége van, soha meg nem adja magát. Ha a középponton csatát veszített, könnyedén átszökik az eddig sértetlenül maradt jobb vagy bal szárnyra és folytatja csatártüzét.

— Egyebet nem hallottál Lizitől vagy Velejteynétől?

— Egyik közülök holmi fölszáradhatatlan vértócsáról is mondott mesét.

— Bizonyára csak Lizi mondhatta. Te pedig azt hiszed, hogy ellenkezésem a Frankenmarkt-leány ellen csak onnan származik, mert az apja megcsalt engem, hűtlenül elhagyott, más pénzesebb menyasszonyt keresett, én pedig vén lány maradtam?

— Úgy van, néni. Kétség kívül ez elég ok a haragra, a gyűlöletre a bűnös ellenében.

— Hallgass, szerencsétlen és ne sértegezz engem. Mert ha ismered a vén örvongő kártyást, bátran következtetheted, hogy inkább örvendeznem kell, hogy ez undok állattól megszabadulhattam.

— És a vértócsa?

— Az legutolsó fegyverem: de csak akkor nyúlok hozzá, ha szíved végkép megkeményedett. Addig halld, a mit parancsolok.

— Egyebet sem kívánok, mint hogy engedelmeskedhessem.

Margit néni habozott, láthatólag fájdalmas belharczot vívott magában, mert érzette, hogy a régóta fenyegető válság pillanata megérkezett. Szerette kedves fiacskáját, még jobban, mint önmagát: ezért késedelmesen lépett azon lejtőre, melyről nincs út a visszatérésre.

— Palikám — mondá még egyszer, s talán utoljára, a régi boldog hanglejtéssel. — Tudod, hogy mindig jó nénéd, második gondos anyád voltam. Egész életemet arra szenteltem, hogy testvérem fiát boldognak lássam. Örömet meghalnék mindjárt ez órában, ha látnám, hogy ősi birtokunkban a Zsádányi-nemzetség utolsó sarjadéka virágzásnak indult s nekem e földön többé semmi teendőm sincs.

— Oh nénikém — felelt könnyekre fakadva az ifju — elreped szívem, ha azt hiszed, hogy ha tőlem hálát követelsz, elébb el kell sorolnod szereteted és jótéteményeid egész láncolatát.

— Ne szakíts félbe. Folytatom tovább s akkor felelj, ha bevégeztem. Lelkiismeretem és önérzetem súgja, hogy kötelességemet teljesítettem. Minden időben jó nénéd voltam, de még is nem azon bárgyú fajta, minőket a színpadon látunk. Tehetetlen nagynéniket, a kik sírnak, jajgatnak, szünet nélkül panaszkodnak és ájzuldoznak: titokban pedig lesve lesik a kedvező pillanatot, melyben valami hajánál fogva elérántott ürügy czíme alatt, könnyekben úszva megbocsátanak.

— Én csak arra kérlek, ismerd meg szívemet, légy irántam könyörületes.

— Nem lesz panaszod. De ha levert, elvetett, megalázott és siránkozó vén néni nem akarok lenni: ne félj, szeszélyes, önféjű és boszút lehelő zsarnok sem vagyok. Azért szenvedély, ingerültség és szemrehányás nélkül egyszerűen értésedre adom határozatomat.

— Parancsolj velem.

— Mától fogva régi kedves, barátságos és föltétlenül bizalmas viszonyunk megszűnt, örökre fölbomlott. Ezután nem arra hallgatok, a mit szívem sugal, hanem a mit a hideg megfontolás parancsol.

— Mindent hálával fogadok.

— Annál jobb. De ne feledd, hogy te kezdted a szakítást.

A midőn az ügyvéd mellé mint segéd beszegődtél, már megfogamzott lelkedben a függetlenség eszméje. Bizonyos esetre, előre fölmondtad az engedelmességet. Megbarátkoztál azon lehetőséggel, hogy Zsadányt többé még halálom után se lássad. Elhatároztad, hogy kiragadod magadat anyai hatalmam alól; saját erődből teremtesz magadnak életpályát: csak hogy feleségül vehesd azon leányt, a kit én ezer és ezer közül, egyedül, s mint kivételt örökre számúzni akarok szemem elől.

— Oh Istenem, minő sors csapása ez rajtam. Azt mondd ezer és ezer leány közül az egygyel nem fogsz kibékülni soha. Tehát, a kálvinista pap leánya, saját tisztartód, ispánod Juliskája, sőt a varrónő, a színésznő, tánczosnő, vagy épen a czirkusz kifestett lovárnője, végső esetben mind kegyelemre találhatna: csak ez egy, a ki szép, jó, nemes, művelt, mellé grófnak, ezredesnek leánya, a kit én szeretek, a ki engem, meglásd, önzéstelenül szeret, ez egy, örök utálatod tárgya, mintha varangyos béka volna! vagy pestist lehelne mindenütt, a hova közeledik!

— Még nem végeztem. Ez utolsó nap, melyben mint hű rokonok beszélünk. Holnap idegen vagyok hozzád, s még ha az utcán is találkozol velem, nem akarom, hogy mint ismerőst köszönts. De azért nincs szándékomban, hogy botrány, ízetlen pletyka keletkezzék a városban. Nem ütök zajt, nem kiáltok, hogy a szomszédok összezsúfoljanak, s azt mondják: a vén kisasszony elkergette öcscsét házából! Egyszerűen csak elbocsátalak, vagy ha jobban hangzik: visszaadom szabadságodat.

— Oh Istenem, ide jutottam!

— Más részről gondoskodtam, hogy a kezdet nehézségeit könnyebben legyőzhessed, mert az én hibám, ha gyermek korod óta, kényed-kedved szerint neveltelek; soha semmire gondod nem volt, s mindenben csak a készet találtad mellettem. Tudd meg, hogy néhány nap óta az én hű Lizim számodra szerény, de tiszta szállást talált a Hatvani-útczában. A mi szobádban van, azt úgy is ajándékképp kaptad tőlem. Vidd el, hordasd el s bútorozd föl új otthonodat. Most pedig élj szerencsésen, feledd el örökre, hogy valaha egy korlátolt eszű Margit nénéd is volt e világban s légy boldogabb az idegenek között, mint nálam voltál, a hol békés tanyádat megúntad, s a honnan minden áron megszabadulni kívánkoztál.

Ezt mondva (talán hogy kitörni készülő zokogását elrejt-

hesse) hirtelen megfordúlt, kinyitá a legközelebbi ajtót, eltűnt, s csak azt lehetett hallani, hogy a kulcsot nagy csattogtatva kétszer ráfordítja a zárba.

Tehát a végzetes percz, melyre ifjú uramnak elkészülve kellett lennie, elérkezett. Elűzve, elkergetve, kitagadva! Úgy távolból, a bizonytalanság ködében, mint a láthatáron fölmere-
dező sziklahegyek nem mutattak fenyegető arcot: de a meg-
jelent valóság, a megmásíthatatlan tény, megrázá testét lelkét.

Tántorgott; teste természetes nehézségének engedve az ajtó küszöbe felé, a hol nénje eltűnt, vonzódott s bizonyára le-
esik, ha idején korán segítség nem érkezik. Valaki háta mögött
termett s karját megragadá.

Lizi szobalyány, az egykori dajka volt, a ki elfojtá köny-
nyeit s Pált, a ki gépileg engedelmeskedett, kivezeté a szobából.

Itt a folyosón három bútorszállító napszámos épen most
hurczolá a lépcső felé Pál úrfi egyik öltönyszekrényét. Ez volt
az utolsó bútordarab, mely még hátra maradt; a többit azon
óra alatt, míg a nénivel beszélt, már lehordták és két teher-
szállító kocsi-ra föl is rakták.

Lizi mint gyermeket vezeté le úrficskáját s a midőn a
lépcsőn a legelső fordulóra ért vele, ruhája redői közül egy tár-
czát vett elé.

— Ez kisasszonyom ajándéka. Száz darab tizforintos van
benne s ha a mi szeretett Palikánk e pénzt visszaautasítaná:
előre mondhatom, hogy kisasszonyom ezt indokolatlan büszke-
ségnek, iránta tanúsított megvetésnek tekintené. Vegye ez aján-
dékot, mely talán egykor még összekötő kapocs lehet a jelen és
egy jobb jövő között. Őrizkedjek a feszült húrt a szétpattaná-
sig fölcsavarni, mert a visszaautasítás olajat önt a tűzre és kis-
asszonyom a megátalkodottnak soha meg nem bocsáthat; talán
még ha akarna sem.

Most már Pál lelkében is kitört a dacz ördöge. Egyszerre
elfeledé egész múltját; nem gondolt a holnappal. Még a hála
kötelességének érzete is elszéledt szívéből és fölkiáltott:

— Vigye vissza e pénzt, mert a kit szerettem, attól kár-
pótlást vagy alamizsnát el nem fogadok. Megyek, és egész jö-
vőmet saját erőmnek akarom köszönni.

Lizi nem felelt; a tárczát elrejtette vagy eltűnt a kezéből
s többé nem emlegette. De még egyszer vissza kelle mennie,
mert ez ingerültség perczében csak most vette észre, hogy Pál

hajadon fővel indul. Néhány másod perc múlva itt volt ismét a kalappal s aztán ketten lementek a lépcsőn.

A fiatal ember érezte magában az ellenmondást, hogy a ki a pénzt büszkén, talán épen pöffeszkedve visszautasítja, más részről a szállást, a bútort és más száz apróságot, a mivel szobája tele volt, s a mit mind egyedül csak nénye jóságának és szeretetének köszönhetett, azt mind, mint szerzett vagyont, hallgatólag megtartja.

— Tulajdonkép, azt sem tudom, hová megyek? hová küldenek?

— Kövesse csak a bútorszállító szekeret — felelt Lizi — egyenesen oda vezeti. Elég tudnia, hogy szállása a Hatvani-útczán lesz; három ablak az útczára, a második emeleten. Megmondhatnám a ház számát is, de míg oda ér, bizonyosan elfeledi. Csak azt jegyezze meg, épen szemközt fog lakni a Cziráky gróf palotájának kapujával.

(E ház most a nemzeti-kaszinó tulajdona.)

Így vált meg Pál nénjétől, s mihelyt az útcza friss levegője megcsapta arczát, bátorságát és önbizalmát rögtön visszanyeré.

PÁLFFY ALBERT.

A MI KERTÜNK.

A mi kertünk nem virágos,
Csak falusi árva kert,
Melyet olykor a víz-ár mos
S elsöpri ott a sikert.

Bomló félen a garádja,
Épség abban nincs sehol,
Itt-ott, jeltelen határa
A szomszédal egybe foly.

Egymást érik heverészve
Sivár földjén a rögek . . .
Édes anyám a kertésze
Alig mozdúl, oly öreg.

Az ég mégis ad a kertnek
Meleg esőt, harmatot,
Benne a magvak kikelnek
S szintúgy felvirulnak ott.

Az ég áll felette örül
S virága is megakad,
Mely itt a múlt évi törül
Tavaszzal mindig fakad.

Egy néhány szál bus árvácska,
Illatozó rezedá,
Fattyu-szekfű, majorána
S egy pünkösdi rózsafa.

Kedvesemnek kedvesb innét
Egy kis csokrot adni át,
Mint ha díszkertből keritnék
Jácintot, kameliát. —

Elmerengve, ide térve,
E vén gyümölcsfák alatt,
Szabadabban kelhet érte
Az érzés, a gondolat.

LÉVAY JÓZSEF.

A SAN-BLAS-I HARANGOK. *)

Mit szól San-Blas harang-szava
E sok hajóhoz, mely ama
Partoktól vígan indul el?
E szó nekik aligha több
Háblócscsanásnál, part fölött —
Hajót, hajóst mit érdekel?

De én, az álmodó álmodó,
Kinek a látszat s a való
Sokszor csak egy — nekem e dal,
San-Blas harang-csengése más,
Zenéjük titkos, mély, csodás,
Több, mint egy név, mely kél s kihal.

Az egyház nyelve a harang,
Ifjú s öreg szívét e hang
Legfenekén megilleti;
Egy hangon szól mindenkinek,
De mind önnyelvén érti meg,
Mert szava százezer neki.

*) Longfellow utolsó költeménye; írta halála előtt tíz nappal,
1882 márczius 15-dikén.

Bennök beszél hozzám a mult,
 Mely elsülyedt, mely tovamult,
 Erős és zordon vala bár;
 Midőn spanyolok zászlaját
 Látá e nyugati világ
 S papot uralt mind e határ.

A kis templom, mely egykoron
 Nézé a várost, partfokon,
 Most széjjelomlott törmelék;
 És a harangok lengenek
 Két összerótt fatörzs felett —
 Zöld rozsdá, moh befödte rég.

«De, hát, meghalt a régi hit
 S helyette, talán — kérdik — itt
 Új vallás birodalma van?
 Hogy minket itten tartanak
 Esőn, napon, nyílt ég alatt
 Pelengéren, hajléktalan?»

«Magas tornyunkról, hajdanán,
 Át házak és bástyák fokán,
 Intő s jaj-szót üzengeténk;
 Köröttünk vígan csattogott
 Fehér galambok szárnya, ott,
 Megannyi szent hó-lelkeként.»

«A szentek! Ah, tán feledik
 Tulajdonuk' és hiveik'?
 Szemükön álom, vagy halál —
 Hogy a nevöket hirdető
 Házon az ég csak a tető
 És fala, ime, romban áll!»

«Oh jertek, oh ragyogjatok
 Megint, ti egykor szép napok,
 Midőn tudának hinni még;
 Adjátok vissza a tüzet,
 Midőn a hős szív, vas kezek
 Az Úr templomát építék!»

«Akkor tornyunkról majd, megint,
Parancesszavunk is szerteint
S minden földet, vizet bejár —
Mint számüzött király teszi,
Ha megjön — s a nép érezi:
Papot ural minden határ!»

— Harangok! Szent Balázs fokán,
Sovárgni kár a mult után,
A mult nem hallja szavatok'!
Éj árnya helyett a világ
Útját fényben kerengi át,
Mindenfelé hajnal ragyog!

LONGFELLOW *után, angolból*

SZÁSZ BÉLA.

AZ IPARI KARTELLEKRŐL.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

IV.

AZ IPARI KARTELLEK.

(Folytatás.)

Az ipari kartellek keletkezése — élete — megszűnése.

E fejezet első részében közöltek nagyjában tájékoztatást nyújtottak az ipari kartellekről. Egynéhány, egyes kartell bemutatása pedig, mintegy kézzelfoghatóvá tette azok természetét az olvasó előtt. Hátra van már most, hogy az ipari kartelleket egyáltalában, egész lényegökben ismertessük. Itt már most abstractiót kell végezni. Elöttem van a sok száz egyes kartell, melynek szervezetét és történetét kisebb-nagyobb mértékben ismerjük, a legkülönbözőbb források nyomán.

Ki kell már most azokat a vonásokat emelnem, melyek hasonló föltételek mellett állandóan jelentkeznek, s így a törvényszerűség jellegét öltik magokra. Hogy a dolgot némileg rendszeresítsem, három szempontból vizsgálom már most az ipari kartelleket; szemügyre veszem ugyanis keletkezésöket, életöket és megszűnésöket, a nélkül azonban, hogy e fölosztásra különös nyomatékot helyeznék, vagy hogy benne holmi élettani fölfogásnak akarnék kifejezést adni.

Hol és mikor keletkezik kartell? ez az első kérdés, mely feleletre vár.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 164. és 165. füzetében.

Hogy a hol kérdésre válaszoljak, a kartell terjedelmét kell szemügyre venni. És itt rögtön kitűnik, hogy a legkisebb helyi kartelltól egészen a több világrészre kiterjedő óriásiig, található kartelleket. Némely kartell egy városra, másik egy vidékre, majd egy országra terjed ki, míg a nemzetközi kartellek úgyszólván határt nem ismernek; különben a terjedelem az illető iparágak minőségétől függ. Van iparág, melyet egy egész országban csak néhány vállalat képvisel, míg a másik iparágban számtalan vállalat működik; az elsöre példa a lőpor- és dynamit-gyártás, az utóbbira a vasipar. Közel fekvő, hogy az előbb említett iparágban előforduló kartelleknek nagyobb terjedelműeknek kell lenniök, mint az utóbbiaknak; a dynamit és lőpor-kartell tényleg nemzetközi, számos vasipari kartell pedig helyi; majdnem minden vidéken van egy-egy.

Képzeljük el már most, hogy hogyan történik valamely kartell alakítása? A rendes eset az, hogy bizonyos vidéken lévő, közel fekvő gyárak, melyek a dolog természeténél fogva egymással versenyeznek, idővel kartellt alakítanak. A gyárosok ismerik egymást, gyakran érintkeznek, dolgaikat megbeszélik és csakhamar fölismerik közös érdekeket. E pszichológiai momentum az, mely azt az ismételten kifejezett állítást igazolja, hogy a közeli fekvés a kartell-alakítás egyik föltétele. Valóban elősegíti e közeli fekvés az alakítást, de lényegileg nem szükséges hozzája, illetőleg mint azt rögtön látni fogjuk, csak másodrendű föltételét képezi.

Van ugyanis sok kartell, mely, mint az említett lőpor- és dynamit-kartell, egyáltalában csak kevés és egymáshoz közel fekvő vállalatból alakul. De ott a hol a közeli fekvés tényleg szerepet játszik, ott is csak azért teszi ezt, mert rendszerint a közeli fekvő vállalatok azonos, vagy hasonló termelési és eladási viszonyokkal bírnak. Már pedig ezeknek azonossága, vagy hasonlósága döntő momentum a kartell megköthetésére. Hogy miért van ez így, rögtön szembe fog tűnni. Mit is céloz tulajdonképen valamely igazi kartell? A meghatározásból tudjuk, hogy az ár megállapítására akar a kartell befolyást gyakorolni. E befolyásnak irányzata pedig az, hogy a kartell a vállalatok jövedelmét állandóan fönn akarja tartani, vagy még növelni. Erre a célra a kartell három irányban törekedhetik, melyről behatóbban alább lesz szó. Vagy először közvetlenül az üzem útján törekedhetik erre a kartell; ide

kell azokat az eseteket is sorolni, a mikor a kartell nyers anyagok vagy gépek beszerzésénél jár el együttesen és így megtakarításokat eszközöl; vagy másodsor a fogyasztókkal fizetetheti meg a kartell a nagyobb árakat, vagy végre harmadszor a munkásokkal szemben való magatartása által érheti el a kitűzött célt. De mindhárom irányban a kartell eljárását más szavakkal úgy is lehet jelölni: hogy ki akarja zárni bizonyos mértékben a vállalatok közt lévő versenyt, akár a beszerzésre irányul ez, akár javítások eszközzésére, akár az eladásra, akár a bér-megállapításra. Minden kartell tehát, mondom, valamiképen ki akarja zárni a versenyt. Ez pedig, a mint tudjuk, annyit jelent, hogy az illető kartell valamely monopoliumra akar szert tenni. E monopolium lehet különböző. Már a helyzetben, a fekvésben rejlik monopolium; bizonyos előállítási eljárásban, védjegyek vagy szabadalmak birtokában lehet monopolium. Egy egész külön természetű monopoliumot állapítanak meg a védvámok a belföldi vállalatok számára. E sokféle monopolium birtokában már most egy vagy több vállalat lehet. Ha csak egy vállalaté az illető monopolium, akkor kartell nem jöhet létre, mert hiszen nincsen verseny, melyet ki kellene zárni. De ha több vállalat bírja a monopoliumot, illetőleg több vállalat van abban a helyzetben, hogy hasonló módon termeljen és eladjon, akkor az ezek között főnforgó, vagy főnforgatható versenyt akarja a kartell ki-zárni. És már most beláthatjuk, hogy miért csak másodsorban fontos dolog a közeli fekvés a kartell-alakításra. A közeli fekvés rendszeren azonos termelési vagy előállítási és eladási viszonyoknak föltétele, már pedig csak ha ezek megvannak, jöhet szóba a verseny, melyet a kartell ki akar zárni. — Sőt mi több, ha e viszonyok nem hasonlóak, a kartell-alakítás szinte lehetlenné válik. Így például még 1887-ben a német gyapotfonó ipar terén alig tudtak kartellt létesíteni. Míg ugyanis egyes dél-németországi gyárok 22 fillérért tudták ugyanannak a cikknek fontját előállítani, addig más gyár csak 32—36 fillér költsézés mellett volt arra képes. A termelési költségek e különbözősét a különböző munkásviszonyok, a természeti erőkből, gépekben és helyzetben való eltérés okozzák.

Közel fekvő már most, hogy ha például egy ily gyárok között megkötött kartell a termelés megszorítását határozná el, ez különbözőképen érintené az egyes gyárat; mert

különböző faktorok alkotván a különböző költségeket, a termelés megszorításánál különböző mértékben csökkennek e költségek is.

A termelési viszonyok hasonlósága különben az egyes iparágakat is megkülönbözteti a kartell-alakítás szempontjából.

Nyers anyagot termelő iparvállalatok könnyebben egyesülhetnek, mert általában a viszonyok nagyobb hasonlatossága ezeknél megvan. A vastermelés nagyjában hasonlóképen történik egy egész országban, vagy legalább egy vidéken. Készgyártmányt előállító iparnál a termelési processus különböző és sokféle lehet. Ezért is ilyenél nehezebb az egyesítés. De továbbá még attól is kell itt tartani, hogy a fogyasztás más cikkek után lát, mely a szükséglet fedezésére alkalmas. A kartellek története erre több példát mutat.

Vizsont a földolgozott cikkekbeli kartelleket könnyebben alakíthatóvá teszi az a körülmény, hogy az ezek által okozott drágulás csakis a fogyasztó közönséget sújtja, míg a nyers anyagok áremelése, mielőtt a közönséget érné, rendesen több iparágat veszélyeztet. Ez nem csak a hatás szempontjából fontos, hanem épen azért jön itt tekintetbe, mert az a természetes ellenhatás, melyet minden kartell előidez, sokkal kisebb, ha az utolsó fogyasztótól indul ki, mintha egy egész iparág küzd a nyers anyag drágítása ellen.

Igen fontos föltétel továbbá, a kartell-alakításra az, ha a gyártás hasonlatosságáról van szó, hogy a közönségnek nagyjában mindegy legyen, hogy melyik termelőtől veszi az árukat.

Ha a különböző vállalatok gyártmányait bizonyos sajátosságok jellemzik és a közönség megrendeléseinel, hol ezt, hol azt a fajtát kívánja, a kartell-alakítás már nehezebb. Látni fogjuk, hogy mily utakat választottak a kartellek, hogy e nehézséget mesterséges módon kikerüljék.

Említettem, hogy minden kartellnek tulajdonképen monopolium birtokába kell jutni. Hogy vagyunk azonban azokkal az iparágakkal, a hol a termelés nem jár együtt bizonyos kizárólagossággal, a hol tehát csak elegendő töke kell, hogy a már létező vállalatok mellé újakat léptessenek? Tényleg az ipar ily ágai-ban ritkább a kartell-alakítás, mint azt legjobban is bizonyítja, hogy a kartell-alakítás tulajdonképeni hazáját az ásványtermeléssel kapcsolatos ipar képezi, a mely bizonyára a legkizárólagos-

sabb jellegű. De a mennyiben a többi iparágban is van számos kartell, ott a monopoliomot egyrészt a már meglevő, sok évi tapasztalatokkal bíró és ismert gyárak túlsúlyában kell keresnünk. Továbbá a kartellben egyesülő ily vállalkozók nagy tömege sokkal alkalmasabb küzdési fegyverekkel is bír, mint az egyes, a mi a monopoliom megalapítását szintén megkönnyíti és végre arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az újonnan keletkező vállalatok mindig nehezebben versenyeznek, mint a már meglevő régi vállalatok.

De mellőzzük ezt a különbözőést, mely az ipar egyes ágai között főnforog és ekkor úgy képzelhetünk el valamely országot, hogy abban számos kör van, melynek minde- nike különböző forrásból eredő monopoliom területét képezi. E körön belül az egymással versenyző vállalatok osztozkodnak a monopoliumban és ennek teljes élvezetét, teljes kihasználását a kartell által érik el. De maga e kép is, melyet most használtam, könnyen megérthetővé tesz egy megszorítást arra vonatkozólag, a mit a vállalatok helyzetéről, illetőleg a kartellek terjedelméről mondtam. A kör kerülete felé eső vállalatok ugyanis más helyzettel bírnak, mint a körön belül levők. Ezt példa világítja meg legjobban. A német vasipar belföldi monopoliomát, ha a termelési viszonyok esetleges eltérését nem tekintjük, a védvám, melyben ez ipar részesül és azok a szállítási költségek állapítják meg, melyeket a külföldi vas behozatala okoz. E szállítási költségek természetesen a távolsággal nőnek és így világos, hogy egy például a belga határon levő német vastermelő nincsen annyira védve, mint egy olyan, ki az ország belsőbb részében termel vasat. Innen van aztán az, hogy az említett termelő, vagy egyáltalában nem köthet kartellt vagy csak olyan föltétel alatt teheti ezt, ha megengedik neki, hogy — a mennyiben ár-megállapításról volna szó — a határ melletti üzletben olcsóbb áron áruljon.

Azt a kérdést vettem föl, hogy hol és mikor keletkezik kartell? A hol kérdésre megfelelően, választ kell már most adni a mikor kérdésére is. Nem mindenkor keletkeztek épen minden iparágban kartellek. A «mindenkor» fogalma rögtön rávisz bennünket a hypthesis terére.

A szükség gyermekeinek mondják a kartelleket és ezzel azt a magyarázatot érintik már is, hogy az általános gazdasági válság az, mely létre hozza a kartelleket, illetőleg, hogy a kar-

tell-alakítás útján védekeznek és küzd az ipar a válság ellen. Általánosságban lehetséges, hogy e nézet helyes. Az 1873-dik év mintegy fogantatási idő jelentőségével bír a kartellekre nézve. Ez után szaporodnak el a kartellek. — Azonban ha az egyes eseteket külön tekintjük, a tétel általánosságban fenn nem tartható, mert kétségtelenül igen gyakran az ipar nyomott helyzete viszi a gyárosokat a kartellben való egyesülésre. Azonban sok kartell a legjobb viszonyok közt dolgozó gyárakból fejlődött ki. Így, hogy csak egy-két példát említsek, a siegeni finom pléhhengermű-kartell és az osztrák-magyar jutte-ipari kartell a 87-es évben tényleg igen rossz üzletű viszonyok között keletkezett; viszont a német és osztrák email gyárak, továbbá a német jutte-ipar szintén 87-ben a legkitünőbb üzleti auspiciumok között kötött kartellt.

Milyenek már most azok az elemek, melyek között a kartellekre vezető érdekközösség létrejöhet? Brentano tesz arról egy megjegyzést, mely minden esetre finom megfigyelő képességre mutat. Szerinte az elemeket illetőleg hasonlóképen áll a dolog úgy a munkások, mint a vállalkozók egyesületeinél. Itt is, ott is, a legerősebb meg a leggyöngébb elemek nem igen hajlandók és nem is igen képesek az egyesülésre. Azok nem, mert le kell mondaniok előnyös helyzetükről, ezek nem, mert pusztulásnak néznek elébe, ha belépnek a kartellekbe, és lemondanak épen arról, a mi fő erejüket képezte: a végtelenségig vitt küzdésről. A kartellre leghivatottabb elemek közép erősségűek; ezek egyesülése fölér erő tekintetében majdnem az óriási vállalatokkal.

Azonban Brentano megfigyelése nézetem szerint fölötte kis tapasztalati látkörből van merítve. Ha nemcsak a német kartelleket nézzük, sőt ha a német kartelleknél is nemcsak az ásványtermelési kartelleket vesszük szemügyre, mely térről való Brentano megfigyelése, akkor azt látjuk, hogy a nagy vállalatok igenis hajlandók a kartell-alakításra és a legkisebbek is csak azért tartózkodnak, mert amúgy is tudják, hogy mindenképen a fölszívásnak néznek elébe.*)

*) A mennyiben Brentano tétele bizonyos korlátozással elfogadható, úgy látszik, hogy itt a társulás egy általánosabb jelentőségű törvényével állunk szemben. Ha mechanice fogjuk föl a társulást, ha benne az atomok összefoglalását látjuk oly czélből, hogy az aggregatum

A kartellt alkotó elemek számát is szemügyre kell vennünk. A legtökéletesebb kartell természetesen az, mely valamely iparág összes termelőit magában foglalja. Azonban ez az eset nem gyakori. — Rendszerint szükségesnek tartják, hogy valamely iparág termelésének 80 százaléka egyesüljön, hogy a kartell sikeres legyen.

Ha a kartell-monopolium természetét tartjuk szem előtt, a kartellt alkotó elemek számának szerepét beláthatjuk. Minél több ugyanis a kartellbe egyesítendő vállalkozó, annál nehezebb a kartell megalakítása, mert a vállalkozók számával növekedik azok érdekeinek eltérése és különbözősége.

Nézzük már most, hogy hogyan történik gyakorlatilag a kartellek megkötése. Rendszeresen az érdekközösséghez tartozó vállalkozók gyűlést szoktak egybehívni, mire esetleg már köriratok útján előlegesen hívták meg az egyeseket és írásbeli jelentkezés útján értesültek arról, hogy azok hajlandók kartellt alakítani. Gyakran más általános célú egyesületekből válnak ki kartellek, mert hiszen ez egyesületek legalkalmasabbak arra, hogy az egyes vállalkozók közötti érintkezést elősegítsék. A kartell megkötése szerződés útján történik. Vagy egymás között kötnek a kartellben egyesülő vállalkozók szerződést, vagy esetleg csak egy harmadik személylyel kötik meg azt. E szerződés természetesen az egész kartell szervezetét tartalmazhatja; lényeges azonban az, hogy benne több vállalat kötelezi magát arra, hogy a termelés vagy eladás iránt bizonyos szabályokat fog követni. A szerződés teljesítését bírságokkal szokták biztosítani, noha, mint azt már említettem, még így is, legalább eddigelé, alig ismerték el a törvényszékek e szerződések, vagy a bírság-megállapítások kötelező voltát. A bírság-megállapítás vagy úgy történik, hogy általában rónak bírságot a szerződésmegszegésre, vagy annak egyes különös pontjait védik bírságok útján. A bírság-megállapítás ritkább esete az, hogy egyszerűen kimondják az általános, vagy különös szerződésszegésre az ilyen

hasonló képességgel és erővel bírjon, mint az épen oly nagy egységes alakzat, akkor a törvényt talán úgy fejezhetjük ki, hogy minél kisebbek azok az atomok, melyeket egyesíteni kell, annál nagyobbak kell az összetartó erőnek lenni, és így az egész eleven erőből annál kisebb rész marad meg, mely a külső hatásban nyilvánulhat — azaz annál gyöngébb az egész alkotás.

vagy olyan összegben való elmarasztalást. Kedvelt módja a bírság-megállapításnak az, hogy a szerződő felek bizonyos óvadéki összegeket sola-váltók alakjában letesznek és a kartell intéző választmányra bízzák ezek kibocsátását abban az esetben, ha valamely fél a szerződést megszegi. Ilyenkor természetesen ez utóbbit terheli a kereset megindítása. Van azután a bírság-kikötésnek még egy harmadik neme, a mikor kikötik, hogy a bírság meghatározott termelési mennyiségen fölül való termelésnél, a termék nagyságával arányosan fizetessék. Ekkor azonban a bírság már a termelési adó jellegét ölti magára, miről később lesz szó.

Különben a kartellek szerződéseiket erkölcsi eszközzel is szokták biztosítani; így például a német superphosphat-kartell becsületszóval kötelezi szerződésében tagjait annak megtartására és a német szállítók kartellje a kartell-szegő tagokat nem tisztességes társaknak nyilvánítja.

Nézzük már most az ipari kartellek szervezetét; hogy és mint működnek ezek, mire törekednek és mit érnek el, és milyen hatásokat lehet észlelni? — egy szóval nézzük életüket.

Meg kell mindenekelőtt jegyeznem, hogy a kartellek már az első pillantásra is sokféléknek mutatkoznak. Meg is kísérelték már azok osztályozását és így különösen Kleinwächterrel megszokás különböztetni: termelési kartelleket, ár-kartelleket, termelési és ár-kartelleket, és végre a kelendőségi területet megosztó kartelleket. Azonban e fölosztás, miután nem is nyugszik egységes alapon, nem mondható helyesnek és a vizsgálatot is oly határozott korlátokba szorítja, melyek szabatosságának ártanak. Épen ezért e vizsgálatnál minden ilyenmű fölosztást mellőzök.

Följebb említettem már, hogy az a cél, melyre a kartellek törekednek, t. i. a vállalatok jövedelmének állandó fönntartása vagy emelése, három úton érhető el. Vagy először az üzem útján törekedhetik a kartell e cél elérésére, vagy másodsor a fogyasztókkal, vagy végre harmadsor a munkásokkal szemben való magatartása útján. A vizsgálat érdekében azonban e három utat nem az épen említett sorrendben veszem szemügyre, hanem a legelől említett utat végül fogom vizsgálni.

A második út a fogyasztókkal szemben való magatartás tulajdonképen az, a mit az áralakulásra gyakorolt befolyásnak

mondunk. Ez úton jár el a kartell, a mikor a fogyasztókkal nagyobb árakat fizettet meg, mint a melyeket a kartell nem létezése esetében fizettek, vagy fizethettek volna. Az áralakulásra befolyást gyakorolni több módon lehet. Először is közvetlenül történhetik e befolyás. Ez az egyszerű ármegállapítás. Másodszor a termelés útján hatnak az áralakulásra, a mennyiben ezt állandósítják, vagy megszorítják. A harmadik mód a kelendőségi területnek megosztása. Végre negyedszer másodrendű határozatokkal is lehet az alakításra befolyást gyakorolni; az eladási föltételek, a minőség, mérték, súly iránti megbeszélések tartoznak ide. A befolyás-gyakorlások e különböző módjai részint külön-külön, részint együttesen, részint kombinálva fordulhatnak elő. Vegyük már most e különböző módozatokat egyenként szemügyre.

A közvetlen ár-megállapításnak gyakorlati kivitele többféle. Ott hol az előállított cikkek nem sokfélék, alapár vagy alapár-scala útján történik a meghatározás. Hol a cikkek sokfélesége vagy nem súly és mérték szerinti eladásra kerülésök alapár-meghatározást lehetetlenné tesz, ott százalékos viszonyban lehet az áremelést vagy esetleg csökkentést kifejezni. Ez árak mindig minimalis árak. Azokon alul csak bizonyos kivételes esetekben szabad eladni; így például akkor, ha a kartellen kívül álló vállalatokkal, vagy a határbeli üzletben, ha külföldi verseny-vállalatokkal kell küzdeni.

A termelésre való hatás az áralakulás befolyásolásának második módja. Ez azonban általában nem azonos a minimalis árak megállapításával, mert hiszen tudjuk, hogy az árak nem alakulnak arányosan a kínálat növekedésével, vagy csökkenésével.

A termelésre való hatás is különbözőképen történhetik. Meg lehet állapítani a termelés evi nagyságát és ezt aztán bizonyos arányban föl lehet osztani. Vagy általában százalékos termelési leszállítás is mondható ki. De nemcsak absolute szorítható meg a termelés, hanem bizonyos mértéken túl meg is nehezíthető. Termelési kontingentálásnak mondható ez a módszer. Abban áll, hogy bizonyos meghatározott mértéken fölül a termelés a kartell-összesség javára megadóztatik. Az adóztatás alapját vagy a termék képezheti (dortmundi szénkartell), vagy pedig új gépek fölállítására után lehet bizonyos díj fizetése megállapítva. (Svájczai hímzőegyesület.) Az üzem ki-

terjesztését különben sok kartell teljesen tiltja. (Német juttekartell.) A termelés megszorítása vagy állandósítása úgy történik, hogy mindenekelőtt az előbbi idő termelését állapítják meg és aztán a megszorítást bizonyos kulcs szerint előírják. A termelés e megállapítása és a kulcs megválasztása gyakran nagy nehézségeket okoz. Így például a chilei salétrom-kartell megalkotásánál meg akarták az össztermelést határozni. Kitént, hogy az egyesek termelési képességeket majd kétszer akkorának vallották be, mint a milyen az tényleg volt (nyolcz millió métermázsa helyett tizenöt és fél milliót vallottak be).

A kulcs, mely szerint a termelési megszorítások vagy állandósítások végeztetnek, is sok viszálykodásra ad alkalmat. E kulcsot különböző módon lehet meghatározni. Így a magyar szesztermelők 1887-ben az egyes gyárak által fizetett adóösszegekkel fokozatosan emelkedő kulcs szerint határoztak el termelési megszorítást (10,000 forintnyi adóösszegig 20 százalékot, és 60,000 forintig 45 százalékot). A magyar malnok pedig, szintén 1887-ben, a fővárosiak számára 40 százalékos, a vidékiek számára 30 százalékos reductiót mondtak ki. Ez esetekben tehát a kulcs a termelési képességből indult ki. Más elvet mutat föl a felső sziléz szén-kartell. Ott ugyanis megállapították 1887-ben az előző évek termelési mennyiségeit és csak olyan bányának engedték meg az ezeken fölül való termelést (két százalékgig), mely az üzem kiterjesztésére már beruházásokat végezett. A kulcs kiszámítása különben történhetik az egyes vállalatok gépei után, a múlt évi jövedelem vagy a rak-tár után.

Nézzük már most, hogy hogyan viszik ki a termelés megszorítását.

Az egyik módját már említettem. Az eddigi termelést megállapítják és ennek százalékos csökkentését kimondják. Az illető iparág technikai sajátságaitól függ már most, hogy hogyan eszközlik e csökkentést. Vagy a munkaidőt kell megszorítani, vagy a munkások létszámát csökkenteni vagy az üzemre szolgáló technikai egységek bizonyos részét az üzemből kivonni.

Előfordúl azonban, hogy nem mondják ki a termelés megszorítását általában, hanem mindjárt a kivitel iránt intézkednek. Különösen a munkaidőre vonatkozik ez. Így például a lancashirei gyapotfonó iparnál divik az úgynevezett «half-time» megszorítás, azaz csak a munkaidő felében dolgoznak.

A német jutte-kartell is óraleszállításokat szokott végezni; továbbá a német szalmapapír-gyárosok kartellje is így járt el stb.

A termelési megszorítást másképen úgy viszik ki, hogy egyes vállalatokat (telepeket) egészen szüneteltetnek. A szünetelő telepeket természetesen kártalanítani kell ezért. Különösen a vasipar terén találkozunk e módozattal. Így a Comptoir de Longwy a rendes termelést véve alapúl, tonnánként öt frankot fizetett a szünetelő hutáknak. A felső-sziléz hengervas-kartell is 1887-ben két telepet bezáratott, és azokat úgy kártalanította, hogy bérösszegeket fizetett tulajdonosaiknak.

Ez eljárásnak mintegy megfordítottját kell az úgynevezett termelési adóban látnunk. Ott van ezzel dolgunk, a hol a megállapított mennyiségeken (a kontingensen) fölül való termelést bírsággal sújtják, mely bírság a termelt mennyiség egysége szerint fizettetik. E rendszer az előbbinél előnyösebbnek bizonyult; azonban különösen csak ott alkalmazható, a hol a termelés könnyen ellenőrizhető. A dortmundi szén-kartellnél találkozunk vele.

A termelési adóhoz hasonló a termelés kiterjesztésének az a megakadályozása, a mikor új gépek fölállítását ugyan el nem tiltják, hanem azok után bizonyos összeg fizetését követelik. Így van ez a svájci hímző szövetkezeti kartellnél.

A termelési megszorításnak végső módja az, hogy ezt ugyan általában ki nem mondják, a kartell azonban a termelés bizonyos részét engedi meg csak a belföldi piacra hozatni, és az ezen fölül való termelést a kivitelre utasítja. (Orosz cukor-kartell.)

Az átalakulásra való befolyásnak harmadik módja a kelendőségi területnek megosztása. Ez a versenyt az illető területen csökkenti és ennélfogva az árak emelkedését idézi elő. Rendesen, ámbár nem mindig, a kelendőségi terület fölosztása a termelési viszonyok bizonyos vidékek szerinti csoportosulása alapján történik. A vastermelésnél például az egyes medenczék képezik a környező vidékek számára a központot. Ily megosztásnál már az üzem javításával illetőleg a termelés egyszerűsítésével van dolgunk, miről még szó lesz. A terület megosztása egyes vidékek szerint történik; azonban országok szerint is meg lehet osztva az eladási terület. Utóbbira példa a nemzetközi sín-kartell: az előbbire a német hengerművek kar-

tellje. A kelendőségi terület egyes csoportjain belül természetesen egész külön kartell-szervezet létezhetik; sőt vannak kartellek, a hol e csoportokon és külön kartell szervezetükön kívül, még közös terület is van, melyre nézve a külön csoportok egy közös kartellt alkotnak (német hengermű-kartell). A területi megosztással kombináltatik az az eljárás, a mikor a kartell egyes tagjai bizonyos sorrendben, váltakozva kapják a megrendeleseket. Különösen ott van ez, a hol a megrendeleseket submissio útján végzik.

Ilyenkor azonban e megosztás nem mindig köztudomású dolog. A gyakorlat ugyanis az, hogy az összes pályázásra képes vállalatok benyújtják ajánlataikat; a dolgot azonban már előre úgy intézik, hogy a sorra kerülő vállalat a legjutányosabb ajánlatot nyújtsa be.

Az ár-megállapítás negyedik módja az eladási föltételek iránti egyezkedés. Rendesen a tiszta ár-megállapítással egyetemben szokott az előfordúlni, és ekkor ennek jelentősége az, hogy lehetetlenné teszi az ár-megállapítási határozatok kerülő úton való megszegését. Mindenekelőtt a rabattot szokták így szabályozni. Megszabják, hogy milyen vevőnek mekkora rabatt engedélyezhető. De általában is súly, mérték és minőség iránt szabályokat állapítanak meg. Így például a német nyers- és tábla-üvegegyesület behozta 1888-ban az üvegnek négyszög-méter szerinti való eladását és ezzel megszüntette az eltérő mérési rendszerek szerinti üzletet és különösen az úgynevezett pótmértéket. A német szállítók kartellje 1887-ben megtiltotta tagjainak, hogy bármilyen szolgáltatást (csomagolást stbt.) ingyen végezzenek.

E megállapítások nemcsak a kartellek, de általában az egész üzleti élet szempontjából fontosak. Ha meggondoljuk ugyanis azt, hogy minőség, mérték, súly stb. iránti eltérések, melyek a vevő előtt tudva nincsenek, az eladót a versenyre képesebbé teszik, könnyen beláthatjuk, hogy ezek megszüntetése egyrészt a nem tisztességes versenyző elemek kizárására fog vezetni, másrészt az egész kereskedelemnek szilárdabb alapot fog nyújtani.

Csak röviden akarok szólani arról a másik irányról, a melyben a kartellek kitűzött céljokat elérhetik: a munkásokkal szemben való magatartásokról. A dolog eldöntése, hogy vajon a kartellek jó vagy rossz hatással lesznek a munkáviszonyokra, igen egyszerű. Kétséget nem szenved, hogy a kar-

tell útján a vállalkozók határozottan erősödnek, épen úgy, mint a hogyan a munkások egyesületei ezek erejét gyarapítják. A munkások függő helyzetben vannak már egyes vállalkozóval szemben is; még nagyobb mértékben lesz ez a kartellnél. Tényleg határozott intézkedést a munkások ellen kevés kartellnél találtunk. Így például a hamburgi nyersvas-iparosok kartellje határozatokat hozott arra az esetre, ha a munkások strike-olnának, sőt egy külön biztosítási pénztárt alakítottak, melyből a strike-ok alkalmával károsuló vállalkozók kárpótlást nyernek. A német üveg-kartell megtiltja tagjainak, hogy a munkaadóját ennek beleegyezése nélkül elhagyó munkást hat héten belül munkába fogadjanak. Különben közelfekvő, hogy a munkások ellen hozott határozatokat a kartellek nem szívesen hozzák köztudomásra. Könnyen képzelhető azonban, hogy a kartellek a bérleszorításokat, úgynevezett fekete listák alkalmazását stb.-t, könnyebben vihetnek majd keresztül, mint az egyes vállalkozók. Mindazonáltal ebből nem szabad a kartellek ellen fegyvert kovácsolni. A kartellek csak olyan küzdő eszközei a vállalkozók társadalmi osztályának, mint a munkásegysületek a munkásoknak. Minden új küzdő eszköz pedig erőgyarapodást jelent a socialis küzdelemben. De ha nem szabad, az esetleges veszedelmek miatt, melyek a munkásokat fenyegetik, a kartelleket rögtön elítélni, nem is szabad azoktól, mint azt némelyek teszik, a munkáskérdés összes bajainak megszűnését várni. Valószínű azonban, hogy a kartellek a munkásviszonyok alakulására majd előnyösen hathatnak. A vállalkozókat viszonyaik javulása képessé teszi majd arra, hogy a föladatok egy részét, melyeket a social-politika rájuk ró, készségesen elvállalják.

Kimerítettem ezzel azokat a módokat, a melyeket a kartellek arra használnak föl, hogy céljokat a fogyasztóval és a munkással szemben elérjék. Arról kell most szólnom, hogy mint viselkednek a kartellek e cél elérésében, hogy hogyan viszik ki határozataikat, melyek az árakról, a termelésről, az eladás és több effélékről szólnak.

A kartellek életében elsörendű szerepet játszik a küzdés. Hisz ez természetes is. A modern gazdasági élet kiválóan küzdelme és nem is harmoniája az egyes érdekeknek. És mi szintén természetes, minden új gazdasági alakzat küzdési módszer után lát. Így a kartelleknek is már egész küzdési rendszerök

van. A kartellek küzdési taktikája fölötte összetett. Az összehasonlítás a Boycott rendszerrel, melylyel a munkások élnek, közel fekvő. Az alapeszme itt is ott is az, hogy a modern gazdaságban az egyes gazdasági alanyok számtalan szállal vannak egymáshoz kapcsolva. E szálak szövevényes hálót alkotnak. Elegendő, hogy csak néhány szálban kössünk csomót és már is az egész hálóra kiterjed ennek hatása. A Boycottnál megtiltják, például, hogy valamely újságra előfizessenek, mely szedőivel szemben a munkás-egyesületek kívánságának eleget nem tesz. De ez nem elég. Nemcsak az ez újságra való előfizetést tiltják meg a munkás-egyesületek, hanem az abban való hirdetést is. Oly kereskedőtől vagy gyárostól, kik ott hirdetnek, nem szabad semmit sem venni. És a munkások nem csak a kiskereskedőkre gyakorolhatnak hatást, kiknél vesznek, hanem a kiskereskedők útján a nagykereskedőkre is kiterjedhet hatásuk.

Hasonlóképen járnak el a kartellek is. Minden egyes kartell arra igyekszik, hogy az illető iparág azon részének összes érdekeltjeit, melyben a monopoliumot élvezni akarja, az érdekközösségbe bevonja. Nemcsak a termelő, hanem a nagy-, sőt még a kiskereskedők is, tagjai lesznek a kartellnek, vagy legalább hasonló szellemű eljárásra köteleztetnek. A kartellen kívül maradó elemek és épen úgy a kartell szabványainak magokat alá nem vető kereskedők ellen pedig küzdelmet folytat a kartell. Néhány példa legjobban megvilágítja majd e küzdési rendszert. A Dynamit Trust-Company 1887 és 1888-ban egy oly német gyár ellen, mely a kartellhez csatlakozni vonakodott, küzdelmet folytatott. Huzamosabb időn annyira leszállította az árakat (30—40 százalékkal), hogy az említett gyár végre kénytelen volt a kartellbe belépni. A német hengermű-egyesület 1888 őszén a kartellbe még be nem lépett termelők ellen azt a határozatot hozta, hogy a velők való versenyben harcz-árakat, azaz alacsony árakat szabhatnak meg az egyes vállalatok, sőt arra az eshetőségre is gondoltak akkor, hogy teljesen szabadon bocsátják az eladást, azaz semmiképen sem korlátozzák a minimális áron való eladást a célból, hogy a kartellen kívül maradt vállalatokat így tönkre tegyék. Szintén ily harczárakkal fenyegetődött 1888-ban a német sóbánya-kartell azon esetre, ha az állami sóbányák és földék nem csatlakoznak a magán bányák alapította kartellhez, vagy ha leg-

alább külön szerződéssel nem kötelezik magokat arra, hogy a kartell megszabta minimalis áron alúl nem adnak.

A nagykereskedőket, a kiknek a kartellek nagyobb ár-elengedést adnak, arra szokták kötelezni, hogy további eladásokban ez áron alól el ne adjanak. Így a rajna-westphali nyersvas kartell 1887-ben elhatározta, hogy csak oly kereskedőknek ad el, kik magokat erre nagy bírság terhe mellett kötelezik. Még a kiskereskedőket is korlátozza az eladási árak megállapításában a nyugat-német szén-kartell. — Ha az ily kereskedők a kartell határozatait meg nem tartják, a visszatörlesztés vagy az, hogy a megállapított bírságot velök megfizetik, vagy hogy nem adnak el nekik többé. Így 1888-ban a siegerlandi tükör-vas-kartell arról értesítette tagjait, hogy egy frankfurti nagykereskedő 7000 tonna vasat a napi áron alul bocsátott elárúsításra. A kartellhez tartozó 20 huta ennélfogva megegyezett abban, hogy az említett cégnek az illető év végeig több vasat nem szállít.

De ha egyrészt a kartell az ellenszegülő termelők és kereskedők ellen harcot folytat, másrészt a vele érdekközösségben levőket támogatja. Különösen ott teszi ezt a kartell, a hol a fogyasztók versenyképessége szóba jön, és így a kartell közvetett érdeke ezt parancsolja. Így a rajna-westphali nyersvas-kartell 1888-ban, ellenére annak, hogy kényelmesebben értek el magasabb árakat a megállapítottaknál, még sem emelte ezeket azért, hogy a kivitelre dolgozó gyárak számára a nyers anyagot kelleténél jobban meg ne drágítsa. Sőt épen a kivitelre dolgozó vállalatokat a kartellek támogatni szokták. Így a hengerdrót-kartell általában olcsóbban adja el az ilyeneknek az anyagot, mert a világpiaczi drót-árak jóval alacsonyabbak a belföldieknél. A hengervas-kartellnél a fogyasztók föltételes kedvezményben részesülnek, azaz a kartell ugyan nem kötelezi magát arra, hogy ezeknek olcsóbb anyagot szállítson, de megengedi tagjainak, hogy ezt tegyék.

Sőt az egyik kartell a másik kartellt támogatja is igyekezeteiben. Így a siegerlandi nyersvas-kartell elhatározta, hogy azoknak a hengerműveknek, melyek a hengermű-kartellbe be nem léptek, két—három márkával drágábban szállít nyers anyagot, mint a kartellált műveknek.

A kartell természetében rejlik, hogy a mikor valamely monopolium birtokát magának biztosítani akarja, nemcsak a

közvetlen versenyt zárja ki, hanem minden közvetett útat is el akar vágni, a melyen esetleg a monopoliumot fenyegető verseny keletkezhetnék. E törekvés abban nyilvánul, hogy a kartellek nem csak saját iparáguk bizonyos részét akarják egyesíteni, hanem azzal rokon gyártásokat is, sőt a nyersanyag-termelést is hatalmuk alá igyekeznek hajtani. A dornap-angerthali mész-ipar kartell, mely az alsó rajnai és westpháli hutákat mésszel látja el, a környéken levő összes mészkö-mezőket megvette 1888-ban, hogy így a kizárólagosságra szert tegyen.

A kartellek életének egyik főfeladatát alkotja az ellenőrzés, mely a küzdéssel párhuzamosan halad. Csakhogy míg a kartellek a kívül állók ellen küzdenek, addig az ellenőrzés befelé irányul. A kartellnek saját tagjait kell ellenőriznie. Annál nehezebb e feladat, mert mint tudjuk, a kartell jogilag védelemben nem részesül, minthogy a kartell-szerződések hatálylyal nem bírnak. Mindazonáltal az erkölcsi kényszer és az óvadékok váltó alakjában való letétele némi fegyvert adnak a kartell kezébe. — Az ellenőrzést vagy egy közösen megválasztott közeg, vagy fölváltva egy-egy kartelltag teljesíti. — Ez az ellenőrzés két rendes alakja. Azonban csak kivételesen van az ellenőrző közegnek intézkedési joga is. Így a dél-bajor malom-kartell hat kerületre oszlik, melyekben egyes bizottságok az árakat hétről-hétre megállapítják; különös viszonyokat illetőleg bizonyos latitude-del bírnak.

Mindazonáltal az ellenőrzés fölötté bajos a kartellált művek közt. Még a termelést inkább lehet ellenőrizni, azonban az eladásnál ez teljes lehetetlenség.

Volt eset, hogy a megállapított áron nagyobb mennyiséget, vagy jobb minőséget szállítottak, vagy más rokon cikkben, — mely a kartell tárgyát nem képezte — adtak kárpótlást egyes kartellált vállalatok.

Mindennek fölismerése csakhamar arra vezetett, hogy a kartellált vállalatokat központosították. Az útat erre az eladás egyesítésében találták meg. Az egyes vállalatok csak termeléssel foglalkoznak; az eladást egy közös központi iroda végzi. Így ebben a kereskedelmi és a technikai igazgatás teljes szétválasztását láthatjuk. Természetesen a gyakorlatban ez nem minden iparágnál jár sok baj nélkül és könnyen képzelhető, hogy a két igazgatás különválasztásából oly szervezeti lazaság eredhet, mely könnyen a vállalat virágzását veszélyezteti.

Azonban e veszedelmet kellő gonddal ki lehet kerülni. Számos kartell bír már ilyen központosított szervezettel. A rajna-westphali hengermű-kartellnek Düsseldorfban, a német hengermű-kartell közös területének Berlinben, a német drótszeg-kartellnek szintén Berlinben, a német finom pléh-kartellnek Waidenauban és Dortmundban, a német szóda-kartellnek Bernburgban van központi irodája stb. Ily kartellt képez a Comptoir de Longwy is és egyebek.

E központi iroda végezi az érintkezést a fogyasztó közönséggel. Ide érkezik minden megrendelés és ez az iroda osztja meg a rendeléseket az egyes vállalatok közt. A megosztás vagy bizonyos sorrend szerint, vagy akkép történik, hogy előzetesen megállapítják az egyes gyáraknak az évi termelésben való részét és ennek megfelelően osztják meg a megrendeléseket. Nehézségeket csak az okoz ilyenkor, ha oly czikkeket gyártanak az egyes vállalatok, melyeket védjegy különböztet meg egymástól. A gyakorlat azonban itt kibuvót keresett, és azt meg is találta. Hasonló elv szerint jártak el az ipar terén, mint a mely elv a vasúti kartelleknél megvan. A vasútaknál tudniillik a kedvezményes díjszabás csak akkor jut érvényre, ha a közönség az utat meg nem szabja, azaz megszabott út esetében drágábban fiztetetik meg a szállítást, mint különben. Így az ipar terén is bizonyos vállalatoknál megállapították azt, hogy ha valamely meghatározott védjegyet kíván a rendelő a kartelltől, akkor ezért egy bizonyos fölülfizetési díjtöbblet jár. Ebből aztán mintegy ki lehet elégíteni a kevésbbé kedvelt iparjegyű gyárakat.

Különben nem is szükséges, hogy a központi iroda a kartellált vállalatok összes termékeire nézve vezesse az ügyeket. Épen úgy mint az egyszerű kartellek kezdetben rendesen csak a legfőbb, legközönségesebb, legegyszerűbb czikkre kiterjeszkedő egyezséget kötnek meg, úgy itt is erre terjed ki először a központi iroda hatásköre.

Mindaz, a mit épen a tökéletesebb szervezetű kartellról kifejtettem, mihez még e fejezet elején levő egyes kartellek leírása is figyelembe veendő, rávitt bennünket arra az útra, a melyen a kartellek harmadik, illetőleg első sorban haladhatnak, hogy céljokat elérjék.

A központi vagy eladási irodával bíró kartellek az üzem, a termelés egyszerűsítését mozdítják elő és ezáltal akarják céljokat, a jövedelem nagyobbítását vagy állandósítását, elérni.

E harmadik illetőleg első irányhoz tartozik még, mint azt a fejtegetések kiinduló pontjánál megemlítettem, a gépek és nyers anyagok beszerzése iránti együttes eljárás. A cél elérése itt könnyen megérthető. A kartell tagjai mint vevők lépnek föl, és miután a keresleti oldalon a versenyt megszüntetik, olcsóbban vásárolhatnak. Erről tehát nem is kell már szólanom. Csak azt akarom megemlíteni, hogy a nyers anyagot együttesen például a német jutte-kartell szerzi be.

Fölötte fontos azonban az, hogy hogyan éri el az üzem illetőleg az eladás központosítása által a kartell célját. Mindenekelőtt ki kell emelnem, hogy technikailag nem központosul a kartell; azaz a tulajdonképeni gyártás tekintetében a kartell egyes tagjai megtartják önállóságukat. Legföljebb csak megkezdve láthatjuk e kartelleknél a technikai üzem központosítását. Ez azért fontos, mert, mint ki fog tűnni, ebben rejlik a kartell és syndicatus illetőleg trust közti különbség.

A termelés javítása tehát főképen azokban a megtakarításokban rejlik, melyek az eladás terén való egyszerűsítések által elértettek. Továbbá a termelésben való tervszerűség, melyet e központosított kartellek követnek is, jobb eredmények elérésére vezetett. Végre és különösen, a termelés fölosztásában kell e kartelleknél haladást látnunk, noha e fölosztás még nem általánosan elterjedt dolog.

Itt azonban már egyszersmind elértük a végső pontot; mert a termelés e fölosztásával már majdnem kezdetét veszi a technikai központosítás.

Két módja van e termelés-felosztásnak, melyről beszélünk. Vagy a szerint osztják meg a megrendeléseket, hogy az egyes gyárnak a megrendelőhöz való közeli fekvés szerint adják oda a beérkező megrendeléseket, vagy a megrendelt cikkek közül azokat gyártatják az egyes vállalattal, a melynek készítésében az kitűnik. (Specializáló megosztás. Példa: a cseh gép-kartell.) Mindkét mód pedig igen nagy haladást jelent, mert az egyik a szállítási költségekben való megtakarítással, a másik pedig az előállított cikkek minőségének javulásával jár.

Így tehát e központosított kartellekben a fejlődés magasabb alakjait kell látnunk, melyek gazdaságilag határozottan fölötte állanak az egyszerű ár- vagy termelési kartelleknek.

De megítélésöknél azt az egyet nem szabad elfelejteni, hogy azért e kartellek is más úton érhetik el a kitűzött célt.

A jövedelem emelését vagy állandósítását, a mint tudjuk, a fogyasztóval, a munkással szemben való magatartással és az üzem javítása útján lehet elérni. Könnyen lehetséges, hogy ily kartellek két úton is haladnak: az üzemet javítják, egyszersmind azonban a cikkek árát emelik.

Térjünk már most át a kartellek hatására. Ezt általánosságban csak nehezen lehet megállapítani, mert hisz a hatások egész hálózatával van dolgunk. Különösen fontos volna, hogy a kartellek és az áralakulás közti kapcsolatot pontosan, statisztikailag kimutassuk; ezt azonban az e téren való anyag- és adat-szegénység egyelőre meg nem engedi. Hanem általában a kartellek árfelhajtó irányzatát határozottan meg lehet állapítani; ezt épen úgy a kartell ideje alatti ár-számsorok bizonyítják, mint az a tény, hogy kartellek fölbontásánál rendszerint nagymérvű áresés szokott beállani.

Érdekes azonban az, hogy látszólag a legellenkezőbb okok miatt emelik a kartellek az árakat. Itt két ellentétes vezérelvet látunk érvényesülni: a szabad verseny és a monopolium elvét. Ha jók az üzleti viszonyok, tehát ha a kereslet növekedik állandó kínálat mellett, akkor a szabad verseny elve szerint az árak emelkednek és ekkor a kartellek is fölemelik a minimalis árakat; viszont ha rosszak az üzleti viszonyok, akkor a monopolium elve jut érvényre. Ekkor a kartellált vállalatok azon monopolium útján, melyet élveznek, tartják meg, vagy emelik föl az árakat.

Az ármegállapításnál nagy szerepet játszik a gyártmányt előállító iparnál a nyers anyagok áralakulása. Ezek drágulását ugyanis rendszeren a kartell megszabta árak emelkedése szokta követni. Így az amerikai gyapot áremelését 1887 nyarán követte például az alsó rajnai gyapotfonó kartell részéről áremelés; a német kemény-tábla és papiros-kartell 1888-ban azért emelte föl az árakat, mert a szalma ez évben rossz volt stb. Ritkábban követi a kartellek ármegállapítása a nyers anyagok olcsóbbodását; azonban erre is van eset. Így például a német jutte-kartell 1887-ben a nyersanyag-árak csökkenése folytán leszállította bizonyos cikkeinek árát. De nemcsak a nyers anyagok drágulását követheti a kartell részéről árfölemelés, hanem esetleg a fogyasztó viszonyait is tekintetbe veheti ennél a kartell. Láttuk már, hogy a kartell a támogatásra szoruló fogyasztóknak olcsóbb áron adott el. Itt azonban nem erről van

most szó, hanem arról, hogy a kartell az árakat fölemeli akkor, ha látja, hogy a fogyasztó képes nagyobb árakat fizetni. Így például 1887-ben a német jutte-kartell a zsákok árát föemelte, tekintve azt, hogy a czukor ára is emelkedett.

Ezekben foglaltuk össze a kartell hatását, az áralakulást illetőleg. Két másik irányban nyilvánuló hatása a kartelleknek az, hogy új vállalatok életbeléptetését, sőt új iparágakat is idéznek elő. Mindkettőre az indító ok az, hogy a kartell működése következtében beállott áremelkedés csábítólag hat a versenyre. Hogy a kartellbe zárkozódás mennyire indítja a versenyt új vállalatok életbeléptetésére, arra számtalan példa van. Az angol só-syndikatus ellen új bányákat nyitottak, sőt Cheshireben egy hallatlan mélységű aknát fúrattak. A német drótipar-kartell pedig 1889-ben lehetetlennek tartotta azt, hogy a vont drótok és peczkeket illetőleg egyezséget kössenek, mert tudták, hogy ez rögtön három nagy gyárt indítana arra, hogy üzemeket e czikkekre is berendezzék és kiterjeszszék.

Új iparágak akkor keletkeznek kartellek következtében, ha ezek az árakat oly magasra szabják, hogy a szükséglet más úton keres kielégítést. Egy francia Clouterie tôle syndikatus oly drágán adta el a szögeket, hogy nagy mérvben peczkeket (pointeket) kezdtek alkalmazni. Az amerikai jutteszák-trust pedig, mely a gyapot-csomagolásra használt zsákokat drágította meg, arra vezetett, hogy fenyőtükből állítottak elő anyagot, mely a jutteszákokat teljesen helyettesítette.

A kartell további hatását lehet vizsgálni, ha a kül- és belföldnek fogalmát tartjuk szem előtt. A kartellek tudvalevőleg a védvámokkal vannak szoros kapcsolatban. Van sok vállalat, mely csak ezeknek köszöni azt a monopoliumot, melyet épen a kartell útján kihasználnak. — A kartell előmozdítja a kivitelt. Tudjuk, hogy az egész újkori ipar egyik főelve az, hogy a termelést lehetőleg ki kell terjeszteni, a mikor tehát a kartell a belföldön az előállítási költségeknél jóval magasabb árakat ér el, az így eredő nyereségnek egy részét arra használja föl, hogy a termelt mennyiségek minél nagyobb részét a világpiacra vivén, ott alacsony árakkal versenyezzen. Magokban a védvámokban elrejtett kiviteli præmiumot kell látnunk és a præmium annál nagyobb, mert az utóbbi években általában minden cikk olcsóbb lett, a vámok pedig nagyrészt régibb keletűek és az abszolút súly után állapítottak meg.

Hogy a kartellek igen gyakran a külföldet olcsóbban látják el, mint a belföldet, ezt a következő példák bizonyítják. A német drót-hengermű-kartell alap-ára Németországon belül 220 márka, külföldön 180 márka volt 1880-ban. A német sín-kartell Olaszországban 163—166 márkán szállított síneket, Németországban pedig (az Oderaparti vasút építésénél) 223 márkát követelt bérmentesen a gyártól. Brazília számára 160 márkán tettek ajánlatot a síngyarak, Németországban pedig ugyanazon időben 187 márkát követeltek (Frankfurtban).

A kartell a külföldi versenyt sikeressé teheti, illetőleg a külföldi versenyt fölkeltheti. Erre több példát mutat a kartellek története. Így a magas vasárak Németországban a luxemburgi ipart, mely eddig csak Belgiumban adott el, arra indították, hogy Németország felé terelje czikkeit.

Az angol só-syndicatus következtében pedig a német só kivihetősége emelkedett. Angol sókivívők az áremelkedés miatt Afrikába német sót kezdtek szállítani, mely húsz százalékkal olcsóbb volt az angolnál; sőt mi több, Hollandiában, hol az olcsó vízi szállítás miatt az angol só dominált, az áremelés következtében Németország piacot szerzett sója számára.

Azonban gondoskodhatik a kartell esetleg a belföldi érdekek védelméről is, mint azt az orosz czukor-kartell bizonyítja, mely elhatározta, hogy a kivitelre való kényszert megszünteti, ha a belföldi árak bizonyos magasságot elérnek.

Azt is említették a kartell hatásai között, hogy ez a munkamegosztásra való törekvéssel ellentétes irányban hat. Azonban a dolognak illetéknépen való formulázása nem helyes, mert azt a hitet ébreszti, hogy a kartell az üzemet a fejlődés egy korábbi fokára szorítja vissza. Már pedig, a mint azt fentebb kifejtettem, ellenkezőleg, a kartellek működésében az üzemek javítását kell látnunk. E látszólagos hatást ott figyelték meg, a hol az ipar nemcsak a nyers anyagot dolgozza föl, hanem azt maga is termeli. Kiemeltem volt, hogy minden kartell arra törekedik, hogy a közvetlenül, vagy közvetve az érdekközösséghez tartozó tagokat magához fűzze. Innen ered a kartellek azon hajlandósága, hogy a gyártmányt földolgozó gyárak mellé nyers anyagot termelő vállalatokat csatoljanak. E kettős rendszer az illető vállalkozónak vagy kartellnek előnyt biztosít a kartell-

harczban, mert függetlenné teszi őt a nyers anyagot termelő kartell árfölhajtásától.

Végül még a kartelleknek a technikai haladásra való befolyását kell röviden szemügyre vennünk. Ez egy oly kérdés, mely különösen foglalkoztatja azokat, a kik eddig a kartellek mellett, vagy ellen nyilatkoztak. Kiindúlnak ugyanis abból a föltevésből, hogy az egész ipar kartellek útján van szervezve, és vagy azt állítják, hogy ekkor meg fog szünni minden technikai haladás, mert ennek éltető eleme, a verseny, nem lesz meg, vagy ellenkezőleg épen ez új szervezéstől várják a technikai találmányok legnagyobb mérvben való kihasználását. E kérdésről ily értelemben az irodalomnál lesz szó; bennünket itt csak a tényleges, a mostani viszonyok érdekelnek. És itt kétség nem fér ahhoz, hogy a kartellek, a dolgok mai állása szerint, épen-séggel nem hátráltatják a technikai haladást. A verseny egyelőre még meg nem szűnt, hiszen a kartellek még most is heves versenyben vannak a kartellen kívül álló egyes vállalatokkal és más kartellekkel. De a mi még sokkal fontosabb, a technikai haladásra vezető legelsőbbrendű tényező ma talán még erősebben működik, mint valaha. És ez a termelési költségek leszállítására, a nyereségnek pedig növelésére vonatkozó törekvés. A mai iparban megvan e nyereségre való igyekezet különösen azért, mert a gazdasági történet utolsó korszaka a vállalkozó nyereségét jelentékenyen csökkenteni látta; a meddig e törekvés meg lesz, addig a technikai haladás megszűnéséről sem kell tartani.

Inkább arról lehetne szólni, hogy mily hatással van a technikai haladás a kartellekre. Általában véve kartell-bontónak mondható e hatás. Azonban, hogy szabatosabb kifejezést nyerjen a dolog, megkülönböztetésre van szükség. El kell választanunk ugyanis azt a technikai haladást — oly találmányok vagy javítások alkalmazását — a mely a termelési költségeket leszállítja a nélkül, hogy a termelést ki kellene terjeszteni, attól, mely a termelési költségek leszállítását a termelés kiszélesítésével köti össze. E kétféle alkalmazása a technika vívmányainak más-más befolyással van azokra a kartellekre, a melyek a termelési mennyiségek iránt kötnek egyezséget. Az első esetben ugyanis a technikai haladás a kartellt nem érinti szükségképen, míg a második esetben ily technikai haladás okvetlenül a kartell fölbontásával jár.

Még csak a kartellek megszűnéséről akarok megemlékezni.

Sajátságos jelenség az ugyanis, hogy legalább eddigelé a legtöbb kartell rövid életűnek mutatkozik. A kartell természetében e jelenség nem leli meg magyarázatát, mert hiszen tudjuk, hogy a kartellek állandóan vagy legalább tartósan akarják kitűzött céljokat elérni. Így a magyarázatot az eddigi kartellek szervezetében kell keresnünk.

Tényleg azok a kartellek, a melyek tökéletesebb szervezetet — eladási irodát stb. mutatnak föl, ritkábban oly rövid életűek, mint a laza ár- és termelési kartellek.

A kartell megszűnése vagy alaki föloszlatással történik, vagy csak tényleg bomlik föl a kartell. Utóbbi eset a gyakoribb. Sok oka van annak, hogy miért szűnik meg valamely kartell. Mindenekelőtt az üzleti viszonyok változása okozhatja a kartell megszűnését. Ha rossz üzleti viszonyok közben alakult valamely kartell, az üzleti viszonyok javulásával elesik gyakran az a cél, melyet elérni akartak: például a termelés megszorítása. Gyakran rögtön mutatkozó nyereségre való kilátás viszi a kartell egyes tagjait a szerződés megszegésére. Így 1886-ban a cseh cukor-finomítók kartellje, már két forintnyi áremelést ért el, a mikor a kartell néhány tagja egész készletét a piacra vetette, úgy hogy az árak ismét csökkentek és a kartell fölbomlott. Mily nehéz egyáltalában a kartell-tagok ellenőrizése, oly közelfekvő s gyakori a kartelleknél a szerződésszegés, mely, miután a jogi védelem ki nem elégítő, rendszerint a kartell föloszlatására vezet.

De ha ezek az okok mintegy belülről hatnak és idézik elő a kartell fölbomlását, vannak olyanok is, melyek kívülről veszélyeztetik a kartelleket és gyakran előidézik azok megszüntetését. Minden kartellt az a veszély fenyegeti, a mint azt fentebb kifejtettem, hogy új vállalatokat léptetnek életbe. Ha a kartell nem képes ezt megakadályozni, vagy ha nem sikerül az új vállalatot a kartellbe vonni, rendszerint megszűnik a kartell, mert kitűzött célját az új vállalatok versenye miatt el nem érheti. De az épen említett kartellbe vonatásnak is vannak határai. Mert lehet, hogy annyi új vállalat keletkezik, vagy hogy oly nagy termeléssel bírnak az újonnan keletkezett vállalatok, hogy a monopoliumot nem is lehet már velök megosztani, azaz, hogy az illető iparcsoport elveszti jövedelmezőségét.

Ehhez hasonló eset az, a mikor a szünetelő telepeket kár-

talánító kartellnél a szünetelésért fizetett díjak akkorák, hogy az egész nyereséget fölemésztik. Ilyenkor aztán szinte jövedelmezőbb a szünetelés, mint a gyártás.

Az új ipari vállalatok életbeléptetésében rejő veszedelemhez csatlakozik még annak veszedelme, hogy a szükséglet, melyet valamely iparág szolgál, más módon való kielégítés után lát. Különösen akkor fenyegeti e veszély a kartellt, ha nagyon is magas árakat állapít meg. E fölötte magas árak egyszersmind a külföldi versenyt is föl szokták kelteni ott, hol az eddig nem is létezett. Így 1888-ban a német sárgaréz-hengermű-kartell oly magas árakat szabott, hogy Berlinben francia gyártól vettek a cikket, körülbelöl 20 márkával olcsóbban. Mind az ily körülmény természetesen kisebb-nagyobb mérvben hozzájárulhat a kartell megszüntetéséhez.

Végül még a kívülről ható okokról szólva, nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy a mint az egyik kartell a másikat támogatja igyekezéseiben, úgy egymás ellen is irányulhat két kartell törekvése. Egyáltalában folyton arra kell gondolnunk, hogy küzdelemmel van dolgunk. Az egyes kartellek előnyös monopolizáló helyzetet akarnak elérni, és ez igyekezetükben összeütköznek más érdekekkel. Tisztán az erők nagyságától függ, hogy mennyiben vezet ily összeütközés valamely kartell feloszlására. A német trágya-kartell ellen a kartellben egyesülő mezőgazdák keveset tudtak elérni. Ott természetesen, a hol a kartell ellen küzdők oly hatalmas küzdési eszközzel rendelkezhetnek, mint a milyen a vámrendszer megváltoztatása, ott mindig a kartell lesz a vesztes.

Ennek érdekes képét az angol fehérpléh-syndikatus mutatja. A fehérpléh-ipar igen nagy Angliában és különösen South-Wales a vidéke. A termelés háromnegyedét az Egyesült-Államokba viszik ki. Ez ipar terén 1888-ban syndikatust akartak létesíteni, csakhogy ez nem sikerült, mert a walesi gyárak ebbe be nem foglaltattak. A walesi gyárak azok, melyek a kivitel számára dolgoznak; ezek hajlandók lettek volna ugyan a syndikatus megalakítására, de ezt még sem teheték meg. A fehérpléh-kivitelre nézve ugyanis elsőrendű kérdés tárgyát képezik az amerikai vámok. Már pedig ezekről épen akkor folytak tárgyalások, a mikor a syndikatus megalakításának híre terjedt. Ennek hatásának tulajdonították azt, hogy az amerikai törvényhozás a vámokat le nem szállította. A walesi gyár-

rák pedig erre való tekintetből lemondtak arról, hogy syndikatust alkossanak.

V.

TRUSTOK ÉS SYNDIKATUSOK.

Föltűnhetett talán, hogy nagyon gyakran említettem a kartellen kívül a trustot és syndikatust is és mindeddig e fogalmakat nem határoztam meg közelebbről, sőt a kartellétől elkülöníteni sem igyekeztem azokat. Az előző fejezetben pedig úgy látszik, hogy mindent elmondottam, a mi a kartellekre vonatkozik és említést ott még sem tettem ezekről. Azonban a dolog mindjárt világos lesz előttünk, ha visszaemlékezünk arra, hogy a «kartellek életéről» való fejtegetésnek végső pontja az volt, hogy láttuk, miszerint az egész egyszerű, laza termelési, vagy ár-kartellból, mondhatni majdnem magasabb organismus fejlődik, melynek szilárd és összetett alkotása van: külön eladási és fölosztási iroda vezeti az ügyeket, sőt a technikai igazgatásra is a központból gyakoroltatik befolyás, a mennyiben a rendeléseket a fogyasztókhoz való közeli fekvés, vagy a szerint osztják meg, hogy mily különlegességben tűnnek ki az egyes vállalatok. Ott hol e végső pontot elértük, kezdődik az, a mit a syndikatusokról és trustokról akarok elmondani.

A kartell tágabb értelemben magába foglalja a syndikatust és trustot is, mert mind e három fogalom az ipari vállalkozóknak határozott alakban mutatkozó és az áralakulásra irányuló együttes eljárását jelenti, de szűkebb értelemben a kartell alatt épen ez eljárás egyszerűbb, lazább alakját, hogy úgy mondjuk, a fejlődésnek korábbi fokát akarjuk érteni. — Már a kartelleknél említett tökéletesebb alakok kerületi pontjait jelölik annak a körnek, melyet a szűkebb értelemben vett kartell jelentése betölt. E kerületen túl már a syndikatus és trust fogalma kezdődik.

Csak hogy, a mint azt annyiszor tapasztaljuk a külvilágnak tüneményeit csak fogyatékosan tudjuk kategoriákba szorítani. Így itt is a szóban forgó két fogalom nemcsak a kartelleknek magasabb alakjait jelenti, hanem — mert mind a syndikatus, mind a trust külön fejlődés útján jött létre, más jelentőséggel is bír.

A syndikatus hazája Anglia; sok körülmény működött ott közre, mely arra vezetett, hogy a kartell-alakítás, vagy jobban mondva a vállalkozói együttes eljárás, ezt az alakot öltse. Egyrészt a szabad kereskedelmi politika, másrészt az az angol nép természetében gyökerező törekvés önállóságra és függetlenségre, mely minden egyes vállalkozóban bizonyos bizalmat kelt önmagában és ellenszenvet minden egyesülésre: lehetlenné tették, hogy a kartelleknek előttünk már ismert alakjai Angliában tért hódítsanak. Ehhez járul az angoloknak az a kiváló ügyessége, melyet a tőke-ügyletek technikájában elsajátítottak. Innen van az, hogy az angolok nem gondoltak a kartell-alakításra oly értelemben, mint azt a continensen látjuk, hanem hogy náluk tisztán a tőkének jutott az egyesítő szerep.

A syndikatusnál néhány vagy sok, azonos vagy hasonló ipari vállalatot úgy egyesítenek, hogy azokat vagy egy részvénytársaság tényleg megveszi, vagy a részvénytársaságban való egyesülés csak színleges és az egyes vállalkozók alapjában csak mintegy összeteszik tőkéjüket és egy közösen választott igazgatásnak vetik magokat alá. De bármint történjék ez, akár kívülről jöjjön a tőkebeli egyesítés, akár belőlről, a végeredmény mindenként az, hogy az illető vállalatok nemcsak mint azt a szűkebb értelemben vett kartellnél láttuk: a termelés meghatározására, az ár megállapítására, az eladás szabályozására, vagy egységes végzésére nézve járnak el együttesen, hanem hogy az egész igazgatás egységes lesz, hogy másként szólva a sok egyes vállalatból egy nagy, óriási vállalat alakul. Szűkebb értelemben vett kartellnél — nem lehet elégszer ezt hangsúlyozni — a technikai igazgatás nincs egyesítve; legfőleg csak kezdeményezve van az egyesítés. Ezt az egyesítést azonban teljesen megtaláljuk a syndikatusnál. Ugyanazt kell tehát syndikatus alatt értenünk, a mit a continensen fuziónak szoktak nevezni. Még csak arra nézve kell különbséget tennünk, hogy ez egyesítés — a mint már említettem — a tőke útján vagy belőlről, vagy kívülről történhetik. Ha belőlről történik az egyesítés, azaz, ha a vállalkozók összeállanak, gyáraikat bizonyos értékben megbecsülik, ez érték fejében részvényeket kapnak és esetleg még a közös igazgatásnak szolgáló forgalmi tőkének készpénzt fizetnek be, ekkor az előbb meghatározott syndikatusnak tiszta képe áll előttünk. Csak akkor zavarodhatik meg e kép, ha a tőkebeli egyesítés kívülről jön és üzérkedő

szempontból történik. Ilyenkor ugyanis lehetséges, hogy a vállalatok teljes egyesítése tényleg meg nem történik; ez azonban csak azt jelenti, hogy a syndikatus nem sikerült.

A syndikatussal lényegileg teljesen azonos fogalom a trust fogalma. A mi annak különös jelentőséget kölcsönöz, az a jogi momentum, mely a fejlődésben leli magyarázatát. A trustnak hazája ugyanis Amerika. A trust fogalma az angol jogból van merítve és annak közelebbi jelentése, mint tisztán jogi dolog bennünket itt nem érdekel. Csak az fontos mi ránk nézve, hogy a trustnak, a vagyon-átruházásnak, intézményét a részvénytársaságoknál arra a célra alkalmazták, hogy a szavazati többséget bizonyos személyeknek állandóan biztosítsák. A részvényesek többsége ugyanis részvényeit bizonyos személyekre, trusteekre, átruházza, a kik a kézbesített részvények fejében nyugtákat (certificateket) szolgáltatnak ki. A certificatek átruházhatók, míg magok a részvények nem. Így a részvényesnek csak a jövedelemre (osztalékra) irányuló joga maradt meg, míg az a joga, hogy a szavazat útján a közgyűlésen és így az igazgatásban részt vegyen, a trusteekre ruházott át. Az amerikai törvényszékek elismerték, hogy ilyen vagyonbeli átruházások valakinek saját javára (és nemcsak mint eddigelé harmadik személy javára) jogérvényesek és hogy továbbá megengedhető, miszerint trusteeknek oly személy választassék, ki egyszersmind részvénybirtokos is. Az így alkotott trustnak célja az, hogy nagy társaságok állandó vezetőseit egyesek kezébe tegye és a részvénybirtokosok váltakozásától függetlenítse. A mint aztán több vállalat hasonló módon járt el, belőlök tulajdonképen egy fuzionált kartell lett, egy egyesített nagy vállalat. A trust tehát, ismétlem, a syndikatussal teljesen azonos fogalom és csak a jogi keletkezés az, a mely neki sajátos jelleget kölcsönöz.

Látjuk tehát, hogy miben különbözik fogalmilag a syndikatus és trust a kartelltől. Mind a kettőnél a sajátos fejlődés adta meg a külső jelleget, úgy hogy tényleg nem is jelöljük majd e szókkal azokat az alakokat, a melyeket a kartell-képződés minden valószínűség szerint már a legközelebbi jövőben létre fog hozni, hanem arra használjuk föl e kifejezéseket, hogy velök a területi különbözést megjelöljük. A kartellen a kontinensbeli vállalkozói együttes eljárást, a syndikatuson az Angliában honos, és a truston különösen az Egyesült-Államokban előforduló alakot értjük; mindazonáltal nem szabad megfeled-

keznünk arról, hogy a syndikatus és trust elméletileg véve, a fejlődés magasabb képződményei, noha az előző fokok nélkül, önálló fejlődés útján jöttek létre.

A syndikatus és trustra vonatkozók közül többet már az előző fejezetben általában kifejtettem, mert hiszen közelekvő, hogy mind a kartellben, mind a trustban és syndikatusban a monopoliumnak nyilvánulásával van dolgunk és így az arról mondottak ide is vonatkoznak. Már most csak az van hátra, hogy néhány különös dolgot említsek mind a kettőről.

Az angol syndikatusok közül mindenekelőtt meg akarom említeni a Salt-Uniont, mely nagy föltűnést keltett. — Nagy-Britanniának évi sótermelése két millió tonnát fölül múl, Amerika csak 800,000, Franciaország csak 700,000 és Németország alig egy fél millió tonnát termel. A termelésből 1·2 millió a belföldi szükségletet fődözi, a többi 800,000 a kivitel (Amerikába, Indiába) tárgyát képezi. 1888-ban társaság alakult, hogy megvegye az összes sóbányákat, összesen 51-et. Az angol sótermelés helyzete ugyanis a folytonos árcsökkenés és a cheshire-i bajok (a föld kivájása a bányák miatt — omlások, perek stb.) következtében szorongatott volt. — A társaság tőkéje három millió £; és az áremelésből tetemes nyereséget vártak. Az átlag-ára a sónak a különböző országokban igen eltérő: Angliában 6·60, Egyesült-Államokban 22·33, Franciaországban 17·00, Németországban 4·67, Olaszországban 14·25 M. Ez árak a régebbiekhöz képest jóval alacsonyabbak. — A syndikatus körülbelül 40 százalékos áremelést szándékolt, mely nem annyira a házi fogyasztást fenyegette drágulással, mint inkább az angol vegyészeti iparra nézve járhatott bajjal, mert ez amúgy is nehezen küzdött a világpiacon a német versenynyel.

Tényleg 1889 tavaszán nagy sódrágulás állott be Angliában. Ekkor azonban a syndikatust több csapás érte, egyes vidékeken új sóbányákat nyitottak, a munkások tetemes béremeléseket követeltek és a fogyasztás is olyannyira csökkent, hogy az említett év végével a só-syndikatusnak igen rossz helyzete volt.

Egy másik érdekes angol syndikatus a papir-syndikatus, mely 1889-ben 14 gyár megvétele útján alakult és két millió font tőkét képviselt. E syndikatustól azért vártak különösen nagy megtakarításokat, mert a megrendeléseket a szerint osz-

totta meg a gyárak között, hogy mily közel fekszenek a vevők-höz. E syndikatusnak igen rövid élete volt, mert az újságok, a melyek a papírárak nagy fölhajtásától tartottak, erélyes ellenállása következtében megszűnt. — Szintén csak terv maradt az angol kőszén-syndikatus, melynek útján negyedfél ezer bányát akartak egyesíteni. A megvételre 80 millió fontot véltek eleendőnek.

Virágzó syndikatust mutatnak föl az angol szappangyárak, az angol téglagyárak, porcellánföld-, palabányák stb. Az angol tőke különben a külföldön is nagyban játszik egyesítő szerepet. Így az Egyesült-Államokban is az ottani sósyndikatust angol tőke szervezte, a svéd és norvég gyufagyártást, az éjszakhoni fa-ipart stb. szintén angol tőke egyesítette nagy vállalatokká.

Különben más országokban is találkozunk syndikatusokkal. Így, hogy csak egyet említsek, Milanóban a «Cottonificio delle Valle Seriana» két gyapotfonó gyárat és egy szövő gyárat egyesített, négy millió lira tőkével. Genuában és Turinban két nagy gyár egyesült 16 millió tőkével stb. — Viszont Angliában is vannak olyan vállalkozói egyesületek, melyek teljesen a német kartelleknek megfelelnek. Példaképen említem a United Cotton Spinners Associationt.

Az Egyesült-Államokban a trust-mozgalom az utolsó években fölötte foglalkoztatta a közönséget és a tudományt. Mindenekelőtt a kérdés jogi oldala vert föl nagy port. A trustok ellen ugyanis nemcsak a jogszolgáltatást vették igénybe, hanem a törvényhozásban is nagy mozgalmat indítottak ellenük. A mi az elsőt, a judikaturát, illeti, ennek részleteibe nem lehet bocsátkoznom; csak azt akarom megemlíteni, hogy 1889 nyarán általános határozatot hozott a legfelső szövetségi törvényszék, melynek értelmében a trustok, mint olyanok, nem lettek törvénytelennek nyilvánítva, hanem csak azok közülök, a melyekről kitűnik, hogy a közérdeket sértik. A mi az anti-trust mozgalmat illeti, mely a törvényhozást hívta föl a trustok ellen, már számtalan bill került javaslatba; ez ideig azonban eredményről még nem lehet szó. Különben nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a trust és anti-trust mozgalom Amerikában úgy, mint a többi nagy gazdasági kérdések is, a politikai küzdelembe bevonatnak.

De hogy is volt az, hogy e gazdasági alakulás, mely na-

gyobb részt nem is történt nyilvánosan, annyira fölizgatta a közvéleményt? Ezt az amerikai napi sajtónak kell tulajdonítani, mely folyton-folyvást e kérdéssel foglalkozott. És tényleg tudnunk kell, hogy igen nagy a trustok száma az Egyesült-Államokban. Csak a legfőbbeknek nevét akarom említeni, azokét, a melyek a törvényhozás által kiküldött bizottság tanulmányának tárgyát képezték. Ezek a Sugar-, a Milk-, a Rubber-, a Cotton Seed Oil-, az Envelope-, az Elevator-, az Oil Cloth-, a Standard Oil-, a Butchers', a Glass- és a Furniture-Trust.

Akkora az az anyag a melyet a trustokról úgy az amerikai napi sajtó,*) mint különösen a hivatalos enquêtes reportjai földerítettek, hogy azok közelebbi ismertetésébe e helyen nem is bocsátkozhatom.

A leghíresebb trust, a melyet egyszerűen standardnak is mondanak, az olaj trust, a főntebb jelzett módon jött létre a különböző társaságokból, a melyek petroleumot termeltek. Keletkezésének története érdekes világot vet az amerikai üzlet életére, azonban itt tulajdonképen nem érdekel. Fejlődésének egy fontos momentuma csak az volt, hogy a trust a czélből, hogy magát függetlenítse a vasúti társaságoktól, a melyek a petroleum szállítását végezték, egy óriási csövezetékét készítette, melylyel a vasúti szállítást teljesen fölöslegessé tette. Lassanként a trust oly uralkodó szerepre jutott, hogy az egész világ-részben alig volt vállalat, mely nem hozzája tartozott, vagy jobban mondva, mely részét nem alkotta. Meg kell gondolnuuk, hogy az a tőke, melyet a trust eredetileg képviselt, a certificatek szerint 70 millió dollár volt, ez összeget később 90 millióra emelték és a trust tényleges értéke, a mint azt a new-yorki vizsgálati bizottság előtt bementdák, 150 millió dollár. Az épen mondottak kisebb vagy nagyobb mérvben alkalmazhatók a többi amerikai trustokra is és a mennyiben a tényleges anyagot vizsgáljuk, igen sokféle benyomást nyerünk az amerikai trustokról. Sok trust alakítását kísérelték meg tudniillik oly vállalatoknál, melyek arra valók nem voltak és a melyek ennélfogva csakhamar pusztulást értek.

*) Egy amerikai újságszélvény gyűjteményét a trustokról Waltershausen báró, strassburgi tanár, volt szíves nekem rendelkezésemre bocsátani, a miért neki hálával tartozom.

Egy fölötté fontos momentum, a melylyel az amerikai trustoknál foglalkoztak, az, hogy milyen hatást gyakoroltak ezek az ár-alakulásra. Az egész részletekbe bocsátkozó vizsgálat eredményeként határozottan ki lehet mondani azt, hogy noha egyes trustok időközönként megdrágították az egyes czikkeket, általában véve a trustok a czikkeek árának csökkentéséhez hozzá járultak. Ennek oka abban van, hogy kétségtelenül, minden nagyobb és jól szervezett trustnál óriási megtakarításokat értek el. Így a standard-oil trustnál a petroleum ára 1871-ben majdnem 25 cents volt, 1887-ben pedig nem egészen 7 cents. A mióta a trust mai alakjában létezik, az ár-ingadozások igen csekélyek. Baker szerint az évenként így a közönség számára megtakarított összeg eléri a 100 millió dollárt. A whiskey-trust is az árak leszállítását eredményezte, noha kis mértékben. A gummiczikk-gyártás trustje pedig alakulásának első hat hónapjában már az évi forgalmi tőke négy százalékát takarította meg és így van ez még több nagy trustnél is.

Viszont áremelések is constatálhatók; így időközönként a kendermag-olaj 34 centsről 56-ra emelkedett, a ricinus-olaj 12-ről 16-ra, a palatábla 18 százalékkal, az aczél-czikkeek majdnem 50 százalékkal emelkedtek. Azonban ezek jelentősége nem igen nagy, különösen mert csak rövid időre szóltak.

Még csak egyet akarok a trustokról megjegyezni, és ez alapszabályaikat illeti. A trust-alapszabályok tulajdonképen ugyanazt képviselik, mint a kartelleknél a szerződés; téves azonban, ha ezekből akarják némelyek a trustok lényegét megítélni és azért nem is tartjuk helyesnek az ily alapszabályok közlését. Ez alapszabályok gyakran csak a látszat kedvéért, a közönség megnyugtására, vagy esetleges perekben való præ-judiciumok megállapítására szerkesztettek; gyakran semmit mondó, általános emberbaráti frázisokat tartalmaznak.

VI.

IRODALOM. *)

Kleinwächter. — Brentano. — Szabad kereskedők és védvamosok. — Válság-elmélet. — Socialisták. — Monopolium-elmélet.

Ugyan alig lehet még tulajdonképeni irodalomról szó a kartelleknél, annyira új vizsgálati tárgyát képezik a tudomá-

*) Lexis: *Gewerkerceine und Unternehmerverbände in Frankreich*. 1879. — Kleinwächter: *Die Kartelle*. 1883. — Schäffle: *Die Kartelle*. 1883. Aufs. I. — Salamon: *Les Coalitions commerciales d'aujourd'hui* 1885. — Bayard: *Le comptoir de Longwy. Le genie civile*. 1886. — Maier: *Die korporativen Bestrebungen der Grossindustrie, mit besonderer Berücksichtigung der Kartelle. Allgemeiner Anzeiger für Druckereien*. Frankfurt a. M. 1887. — Maier: *Über industrielle Kartelle*. Berichte d. fr. dtsh. Hochstiftes zu Frankfurt a. M. 1888. — Spier: *Über Konventionen*. Zeitschrift des Ver. dtsh. Ingenieure XXXIII. — Köchlin-Geigy Corners u. Trusts. Zeitsch. f. schweiz. Stat. 1888. — Soc. d'écon. pol. de Paris. Discussion: *Les Syndicats des producteurs etc. Journal des Éc.* 1889. — Raffalovich: *Les coalitions de producteurs et le protectionisme*. 1889. — Brentano: *Vortrag über Kartelle*. — Discussion. *Mitteil d. Gesellschaft öst. Volkswirte* 1888—89. — Brentano: *Über die Ursachen der heutigen sozialen Not*. 1889. — Foxwell: *Du développement des Monopoles*. Rev. d'éc. pol. 1889. — Lindheim: *Eisenbahnkartelle u. Industrie-Syndikate*, 1889. — Gunton: *Economic and Social Aspect of Trust*. Pol. Sc. Quart. 1888. — Dwight: *The Legality of Trusts*. Pol. Sc. Quart. 1888. — Dodd: *Combinations their Uses and Abuses* 1888. — Jenks: *The Whiskey Trust* Pol. Sc. Quart. 1889. — Dodd: *Shall all Business Cooperation be rendered criminal, etc.* — Aschrott: *Die amerikanischen Trusts als Weiterbildung der Unternehmerverbände*. Arch. f. soz. Ges. u. Stat. 1889. — Engel: *Denkschrift betr. die Errichtung einer Zellstoffkonvention* 1890. — Jannet: *Le socialisme d'état et la réforme sociale*. Chap. VII. — *Les Syndikats industriels pour limiter la production*. 1890. — Waltershausen: *Der moderne Socialismus in den Ver. Staaten*. 1890. XII. fej. — Baker: *Monopolies and the people*. 1890. — Steinmann-Bucher: *Die Nährstände und ihre zukünftige Stellung im Staate*. 1886. — Wasserrab: *Preise und Krisen*. 1889. — Wells: *Recent Economic Changes* 1890. — *Report of the committee on general laws on the Investigation relative to Trusts*. 1888. — *Report of the Select Committee to Investigate and Report Alleged Combinations in Manufactures, Trade and Insurance in Canada*. 1888. — *Die Industrie zugleich deutsche Konsulats-Zeitung* 1887—89. — *Das Handels-Museum*. 1887—89.

nyos kutatásnak. Ha mégis külön fejezetben szólok a kartellek irodalmáról, ezt két okból teszem. Egyrészt a források jegyzékén kívül e fejezetben akarom két kiválóbb író eszméjét ismertetni és bírálni. Másrészt pedig e fejezet mintegy előkészítője már a következőnek, melyben a kartellek elméletéről lesz szó. Míg ugyanis az előbbeni két fejezetben pusztán a tényleges leírásra szorítkoztam és semmiféle magyarázatot meg nem kíséreltem, addig e fejezetben mindazok a különböző nézetek meg fognak említettetni, melyeket a kartell-tünemény magyarázatára alkottak. Ez által pedig egyengetve leszen az út a következő fejezet számára, a melyben — mint már említettem — a kartellek elméletét igyekszem majd kifejteni.

A fejezetben közölt írók közül behatóbban különösen kettővel szándékozom foglalkozni az egyik Kleinwächter, a másik Brentano.

Kleinwächter mindenekelőtt már irodalomtörténeti szempontból érdemel figyelmet. Könyvének megjelenése előtt ismerték már ugyan a kartelleket, sőt a napi sajtóban is volt már rólok szó, mégis e könyv megjelenése indította meg tulajdonképen a kartellekkel való behatóbb foglalkozást. A következőkben igyekszem majd Kleinwächter eszméinek menetét összefoglalva előadni.

Kiindulási pontja az, hogy mai gazdaságunk egységes szervezetet nélkülöz. Ennek következtében hiányzik minden szoros viszony szükséglet és termelés között, azaz az utóbbi minden tervszerűség nélkül történik. Azért, mert a termelés — úgyszólván — vaktában megy végbe, folyton túltermelés áll be; ennek következtében eladási pangások, kisebb és nagyobb kiterjedésű válságok mutatkoznak, melyek alatt úgy a vállalkozók, mint a munkások szenvednek. Kleinwächter már most a kartellben látja a javításra való törekvésnek kezdetét.

Ezek célja ugyanis kettős. A kartellek első sorban a termelést a szükséglethez akarják mérni; másodsor pedig az egész termelést föl akarják osztani a termelők között. Az eddig föltűnt kartellek azonban főként localis jelleggel bírtak, mit keletkezésök története magyaráz meg. Nemcsak egy helyen levő vállalatok hasonló viszonya, hanem a tulajdonosok ismeretsége, érintkezése segítette elő keletkezésöket. Ennek következtében azonban a kartellek a kitűzött célnak — az összes termelésnek az összesség szükségletéhez való mérésének — csak fogya-

tékosan tudtak megfelelni. De nem csak e localis jelleg az, a mi a kartelleket mai alakjukban ki nem elégítőknék mutatja. Szereplésüket a legszűkebb határok közé szorítja az a körülmény is, hogy a mai törvényhozás tulajdonképen nem is ismeri el a kartelleket. Általában véve az uralkodó jogok értelmében a vállalkozók egyesülései megvannak ugyan engedve, de az ily egyesüléseknek vagy megbeszéléseknek jogi hatály biztosítva nincs.

Hozzájárul e két körülményhez még egy harmadik, mely szintén a kartellek mulandóságát és így meg nem bízhatóságát előmozdítja. A dolgok mai állása szerint ugyanis a kartellek megnehezítik a technikai haladást, vagy más szempontból nézve a dolgot: a technikai haladás bontó hatással van a kartellekre. A mint a szövetkezett vállalatok egyike technikai találmány vagy javítás következtében előnyösebb, vagy újszerű föltételek mellett dolgozhatnak, érdekében van a kartell fölbontása, mert az emígy keletkező versenyben kedvezőbb körülmények között küzdhet, mint versenytársa. Kitünik tehát, hogy a kartellek mai állapotukban nem képesek arra, hogy az önmagok elé tűzött föladatot megoldják.

Lássuk már most, hogy miként kapcsolja össze szerző általános reformterveit a kartellekkel. Kleinwächter az egész gazdaságnak szervezését, az egész termelésnek tervszerűvé tételét kívánja. Szem előtt tartva azt, hogy a múlt század gazdasági intézményeit századunk törvényhozása teljesen eltüntette, már most az a nézete, hogy e negatív eljárásra egy positiv alkotásnak kell következni. Lehetetlennek véli — miután már tabularásával van dolgunk — a régi iparra való visszatérést; csak új alkotásról lehet szó. De hogy ez új irányzat sem önkényes, sem eltévesztett ne legyen, óvatosságra int, és különösen az életben magoktól létrejött képződmények tova fejlesztését tartja szükségesnek. A kartellek azok a vadon tenyésző növények, melyeknek nemesítő termelésére törekednünk kell. Első sorban testületeknek akarja Kleinwächter a kartelleket elismertetni. A vállalkozók egyesülései teljesen jogosultaknak nyilvánítandók. Veszedelem ebben még akkor sem lesz, ha a kartellek valamely iparágnak összes vállalatait is egyesítik majd magokban. Ily (nem szabályozott) monopolium ellen ugyanis elegendő védelmet biztosít a mai ipari szabadság, melynek következtében az árak túlságos fölhajtása azonnal a leghevesebb versenyt

támasztja majd, az újonnan keletkező vállalatok részéről. Ha az első lépés sikeres lesz, akkor másodsorban el kell majd azt dönteni, vajon adható-e a kartelleknek kizárólagos jog bizonyos cikkek termelésére. Kleinwächter e kérdésre igenlőleg válaszol. E kizárólagos jognak jelentősége: védelem vámok útján és az ipari szabadságnak megszüntetése. A történet a legközelebb fekvő példát erre a czéhekben mutatta meg és Kleinwächter azt hiszi, hogy ha a középkor talált módot arra, hogy a czéhmonopolium ridegségét a társadalom számára enyhítse, úgy az újkor is képes lesz hasonló eredmény elérésére. Azonban a szóban forgó kizárólagos jog igen különbözik attól, melyet a czéhek bírtak. Ezek ugyanis a közlekedési viszonyok egyszerűsége következtében helyi jellegűek voltak és a védelem egy rész a hely és hely között létezett korlátokban volt. Mai napság azonban az egy állam területén helyről helyre való forgalom már nem szorítható gátak közé. Épen ezért a kizárólagos jognak az egész állam területére kell kiterjednie és csak az ezen kívül eső részek ellen kell védelem: a vám. Különböztek továbbá a czéhek ez új kiváltságos termelési jogtól abban, hogy azok különösen a kézművességet szervezték, a kisipar rendszerére alapították az egész ipart, sőt mi több, azt akarták, hogy e stádiumában maradjon meg az ipar mindenkorra. A kartellek azonban épen a nagyiparnak képezik alakzatait. Még inkább az jöhetne kérdésbe, hogy vajon a kisiparosoknak kartellekbe való egyesítése lehetséges-e egyáltalában?

A czéhek kiváltsága sem volt teljesen kizárólagos, és hasonlókép az államnak sem szabad a társadalmat szinte megkötött kezekkel a kartellnek kiszolgáltatni. A teljes ipari szabadság épen oly kevésbé egyeztethető össze a kartellek rendszerével, mint a teljes monopolium. A kibuvó a közép úton van. Vissza kell térni az engedély (concessio) rendszerére. Az államnak joga van — tekintettel az össz-szükségletre — a régi vállalatok mellé újakat engedélyezni.

Ez engedélyezési jogban és a vámtörvényhozásban bírja az eszközt arra, hogy a kartellek netaláni visszaéléseit megakadályozza. Végre pedig az államnak az árak megállapítására is kellene befolyást gyakorolni, úgy a mint azt a vasúttakkal szemben teszi is, vagy a hogy a középkorban a városi hatóság azt a czéhekkel szemben tette.

Mily hatással lesz már most ez a kiváltságos helyzet az

iparra? E kérdésre már a fejlődés jelen állapotából következtetve lehet megfelelni.

A kartellekben egyesült gyárak bizonyos idő lefolyta után teljesen össze fognak olvadni, majd fusionálnak. Így azután az új iparszervezetben az állam, nem mint a közép korban, egyesek egyesülésével áll majd szemben, hanem úgyszólván személytelen óriási vállalatokkal. A szabad verseny szempontjából természetesen több súlyos ellenvetést lehet tenni mind ez ellen. Ez ellenvetéseket Kleinwächter egyenként vizsgálja. Első sorban az engedélyezési rendszerről mondható, hogy az a mai ipari szabadsággal szemben határozottan visszaesés. De tekintsük csak közelebbről a concessiók rendszert. Ennek alapeszméje az volt, hogy az ipargyakorlásnak engedélyezése a helyi szükséglet szempontjából ítélendő meg. A mikor a közlekedési eszközök tökéletesbítése eltávolította azokat a gátakat, melyek épen a «helyi szükségletek» létezését eredményezték, ez engedélyezési rendszernek is el kellett tenni. A helyi szükségletre ma sem lehet már tekintettel lenni, de tekintetbe vehető az össz-szükséglet.

A második ellenvetés, mely tekintetbe jó, a legfontosabb. Azt mondják, hogy ha a kartelleket kiváltságoljuk és az egyes iparágakból egy-egy óriási vállalatot csinálunk, a versenynyel egyszerűsre a technikai haladás is meg fog szünni.

Tényleg a verseny a haladás legfőbb ösztönzője és így úgy látszik, hogy a dolgok új rendjében, a versenynyel a haladás is megszűnnék. Csakhogy az új szervezetben csak a külső verseny fog megszűnni, az a mely az egyes gyárak között folyik. Belső verseny ezután is lesz; a különböző gyárak hivatalnokai és főként azok vezetői, mindenképen azon fognak igyekezni, hogy találmányokat csináljanak, javításokat eszközöljenek, hisz az előléptetést, díjazást ettől lehet függővé tenni. Csak az jöhet szóba, hogy vajon a monopolium vezetése hajlandó lesz-e azonnal a találmányoknak tényleges fölhasználására. Lehet, hogy ily értelemben a haladás lassúbb lesz majd. De ez nem valószínű. Ily nagy vállalatban is megvan a törekvés arra, hogy minél nagyobb haszonra tegyen szert akár a termelés kiszélesbítése, akár az előállítási eljárásnak javítása útján. Hiszen még az állami monopoliumok — dohány, posta stb. is azt bizonyítják, hogy haladásra törnek, pedig az állam jövedelemre irányuló érdeke kisebb, mint egy kereseti társulaté. Sőt mi több, a

technikai haladás egy irányban hatályosabb lesz a monopoliomos szervezet alatt, mint jelenleg. Javításokat vagy új találmányok alkalmazását ugyanis az illető iparág összes üzemében lehet majd azonnal eszközölni és így az azokból eredő előny az iparágnak, egész terjedelmében, válik majd hasznára.

Ezekben felel meg Kleinwächter az említett két ellenvetésre. Még csak arra a kérdésre kell válaszolnia, hogy hogyan képzei az árak szabályozását az állam útján. Kleinwächter szerint az állam mihez tartását ebben a testületileg egyesült munkások bérkövetelései szabhatják meg eléggé megbízhatóan. A munkások egyesületei éber szemmel követik a cikkek áralakulását és a bérköveteléseket ehhez mérik. Képesek is az ár és bér közötti viszonyt helyesen megítélni, miután a termelésben részt vesznek és így az állam a vállalkozók, a munkások és a fogyasztó közönség kívánságait egybevetve, állapítja meg majd az árakat.

Kleinwächter műve eszmemenetének végére jutunk. Az érintett előnyös szempontokhoz, melyek a kartell szervezetét kitüntetik, még egy fontos fog csatlakozni és ez e szervezetnek jótékony befolyása a munkás-kérdésre. A szervezett kartellek következtében a vállalkozók védelmet nyernek majd és így az állam is követeléssel léphet eléjük. Nemcsak a bérek minimumának biztosítását és esetleg időnkénti béremelést lehetne tőlök követelni, hanem még mindazon föladatokat is, melyeket a munkabiztosítás nevével jelölünk, a vállalkozókra lehetne bízni.

Ezekben foglaltuk össze Kleinwächter nézeteit.

Vegyük már most ezeket bírálat alá. Gondolatainak kiindulóját egy alapeszme képezi. Erre van az egész jövő államszervezete építve, melyet Kleinwächter már is alakulni lát. És ez alapeszme az, hogy a termelést a szükséglethez kell mérni; csak így gyógyíthatók a jelenkori gazdaság bajai, csak így lehet majd egy jobb, célzatos, szervezett államalakulathoz érni. Sajátságos, hogy épen az az iskola, melyhez Kleinwächter is tartozik, veti mindig szemére az orthodox tan híveinek azt, hogy elméletek elvonásokból és mesterséges consequentiákból áll és hogy nem realis. Valóban elvontabb, sőt talán mechanikusabb constructiót annál, melyet Kleinwächternél találunk, alig lehet képzelni. Itt van egyik oldalon az egyik nagyság: a szükséglet. Ezzel szemben áll a túlsó oldalon egy bizonyos másik nagyság: a termelés. A kettő közötti helyes viszonyt fõnn kell tartani és —

le monde va par lui même! Az egész állami szervezet csak arra való, hogy a termelők között a fölosztási arányt megállapítsa, illetőleg föntartsa; meg talán arra, hogy a különböző államokat a termelés és fogyasztás tárgyában minél jobban elkülönítse egymástól.

De vegyük a dolgot fontolóra. Miben rejlik tulajdonképen Kleinwächter tévedése? A szükséglet fogalma az, mely őt félre vezette. Ez a fogalom az az oszlop, melyen gondolatainak egész épülete nyugszik; ha elveszszük ez oszlopot, az egész épület is összedől. Kleinwächter azt képzeli, hogy a szükséglet valamely állandó, vagy legalább időközönként és összeségében változatlan, számbelileg fölfogható nagyság. Már pedig ez téves. — Hány szükséglet van, melyről tudjuk, hogy tágítható és megszorítható, s melyet bátran ruganyosnak lehetne mondani; e szükségletek a változók szerepét játszzák a funtióban. De mi több, azok a szükségletek is, melyek látszólag állandók, a legalsóbb rendű szükségletek is, legfőlebb bizonyos történeti időközön belül azok és akkor is csak határértékek, minimumok vagy maximumok változatlan. E határértéken belül azonban ingadozik nagyságuk.

A gazdasági válságokat épen nem a szükséglet és termelés közötti aránytalanság okozza. A dolognak ilyen szavakba öntése nagyon helytelen. Ellenkezőleg, épen a termelésnek a szükséglethez való alkalmazkodása idézi elő a gazdasági válságokat. Világosítsuk meg példával a dolgot. Ha egy iránytűre két ellenkező irányú egyenlő erős áram hat: a tű egyensúlyi állapotban lesz. Fokozzuk már most az egyik áram intenzitását és azonnal rá a másikat, úgy a tű nagymérvű ingadozásokat fog mutatni. — Így itt is. A szükséglet változik, követi a termelés. Ha szükséglet növekedik, ki kell terjeszteni a termelést; e kiterjesztés azonban nem azonnal áll be, hanem csak bizonyos idő múlva, úgy hogy azt mondhatjuk, hogy időközben a szükségleti oldal «szenvedett». Viszont ha a szükséglet csökkent, a termelésnek hasonló irányú változása csak bizonyos idő múlva állhat be és időközben ezen az oldalon észlelhető az iránytű ingadozása, a «szenvedés» jelképe. De még ez a fölfogás is egyoldalú, mert úgy látszik, mintha a szükséglet kizárólagosan ok és a termelés kizárólagosan okozat volna. Pedig a kettő között kölcsönhatás van. De maradjunk Kleinwächternél. Lehet, hogy azt mondaná ellenvetésünkre, hogy végre mi nekünk is meg kell en-

gednünk, hogy a termelés alkalmazkodása döntő a gazdasági viszonyok alakulására és hogy ez alkalmazkodások módja lehet egyszerűbb, vagy tökéletesebb. Ezt megadjuk és ha csak arról volna szó, hogy hogyan történhetik ez alkalmazkodás jobban, akkor ugyanarra az alapra helyezkednénk, mint a melyen Kleinwächter van. De ekkor is nagyon kétkedünk azon, hogy az egész iparnak állami szervezete — mert hiszen ez Kleinwächter tervének végső célpontja — jobban előmozdítaná ez alkalmazkodást.

Kleinwächternél azonban nemcsak erről van szó. «A szükséglethez kell a termelést mérni, ekkor tervszerű lesz a gazdálkodás» — ez, összetartva az állami szervezettel, annyit jelent, hogy állandósítsuk a szükségletet, állapítsuk meg lehető legpontosabban egy ország egyes, különböző szükségleteit és szervezzük ennek megfelelően a termelést. Ha pedig így érti Kleinwächter a dolgot, ekkor theoriája egy óriási hibát és veszedelmet rejt magában: a szükséglet állandósítása egyértelmű azzal, hogy minden haladásról lemondunk. Sarktételként merem odaállítani, hogy az egész kulturalis haladás, a történet bizonyossága szerint, a szükségletek nagyságának gyarapodásával és irányának változásával járt együtt. Kössük meg a szükségletek terjeszkedési hajlamát, de mondjunk le akkor arról, hogy továbbra jutunk. Az egyes társadalmi osztályok emelkedése és a kulturalis munkában való részesedésök csakis a szükségletek terjesztése és növekedése alapján volt lehetséges.

Az általános állami igazgatásnál pedig alig képzelhető, hogy a termelés a szükségletek változásait azonnal kövesse. Tegyük föl, hogy valamely iparágat eddigi alakjában valamely új találmány teljesen fölöslegessé tesz, képzelhető-e, hogy az illető kiváltságos vállalat azonnal odahagyja gyárait és újakat alapítson az új czikk előállítására számára? Aligha!

Így általában eltévesztettnek látszik Kleinwächter terve, de külön is véve szemügyre egyes javaslatait, nem lehet vele egyetérteni. Mindenekelőtt, ha megengedjük, hogy a szükségletek megállapítása nélkülözhetetlen, ha a termelést ehhez mérten berendezzük és ha nem tekintjük azt, hogy ez a haladás kizárását eredményezné — az a kérdés merül föl, vajon milyen alapon állapítandók meg majd a szükségletek? A felelet erre csak az lehet, hogy a megállapításnak az állami szervezés előtt létezett viszonyok alapján kell történni. Már pedig mi dönti

el azt, hogy épen az ez idő alatti szükségletet kell állandósítani, mi bizonyítja, hogy az ez időben létezett termelés legitim, azaz valódi szükségletnek megfelelő volt? Ennek megítélésére egyáltalán nincs alap és erre az államszervezés pártolói sem tudnak megfelelni.

Fölötte érdekes tovább, hogy mennyire következetlen Kleinwächter a részletekben. Tudjuk, hogy szerinte az új szervezés első lépését, mintegy átmenetet, a kartelleknek testületekként való elismerése képezné. Kleinwächter már most azt az aggodalmat, hogy a kartellek így majd a közönséget kizsákmányolják — azzal oszlatja el, hogy «a mai iparszabadság — úgy mond — ez ellen elegendő védelmet biztosít». De hisz épen ez az, a mit a szabad verseny bírálói kétségbe vonnak, a mikor a verseny szabályozó szerepét tagadják. «Tényleges monopoliумok keletkeznek versenyből» — azt mondja Kleinwächter, hogy lehet tehát a versenynyel az elismert monopoliумokat szabályozni akarni? És a bírálóknak igazuk van. Kleinwächter sokkal jobban ítéli meg a szabad versenyt, sem hogy elfogadhatnók tőle azt, hogy a verseny a testületileg szabályozott kartellek ellen elegendő biztosságot nyújt majd. «Új vállalatok fognak keletkezni». Igaz, de ezek beolvadnak majd a kartellekbe és különösen abban az időben, mely a verseny kifejlődése és a kizsákmányolás között van, kényök-kedvök szerint járhatnak majd el a kartellek.

Végre még egy döntő kifogást kell Kleinwächter ellen tennünk. Ha kész tervét nézzük és már benne vagyunk az államilag kiváltságolt iparágak üzemében, ott egy oly expedienst veszünk észre, melyet Kleinwächter nélkülözni nem tud, pedig ez az expediens minden alapot nélkülöz. Az államnak kell majd az ár-alakulásra befolyonia, taksákat kell majd megállapítania! Ha meggondoljuk, hogy mit jelent ez a mai ipar terjedelmében, őszintén megvallva nem érthető, hogy miként lehet ezt komolyan az összes iparágak számára javasolni. Mellözünk minden hátrányt, mely tudvalevőleg a taksa-rendszerrel jár és csak a kivihetlenségére utalunk.

De hiszen Kleinwächter argumentálása maga is mutatja, hogy mennyire nem szilárd alapon nyugszik okoskodása. Egy sajnálatra méltó circulus vitiosusban mozog. Azt a kérdést veti föl ugyanis, hogy mi lehet az ár-megállapítás alapja? És ekkor Kleinwächter, ki egyáltalában a munkások szempontját tartja

szem előtt, ezeknek akar ebben is szerepet biztosítani. Azt mondja, hogy a munkások, kik benne vannak a termelésben, a bér és ár közötti viszonyt igen jól tudják megítélni; utal továbbá a munkás-egyesületekre, melyek éber szemmel kísérik az ár-alakulást és bérköveteléseiket ehhez mérik. De hiszen ez teljesen megfordított viszony! Itt az ár ingadozik és a munkások követelése az, hogy a bér kövesse az ár ingadozásokat, vagy jobban mondva kövesse az ár-emelkedést. Ámde a Kleinwächter államszervezetében épen az ár az, a mit meg kellene alapítani. Tehát ehhez egy biztos támpontot a bérekben kellene keresni. De hol van ily támpont? Hol egy oly bér, melyre azt lehetne mondani, hogy ez a helyes bér, ehhez kell az árakat szabni?

Kleinwächter könyve megjelenésekor nagy föltűnést keltett és azt meg is érdemelte, mert a kutatás figyelmét egy eddig elhanyagolt térre vitte. El nem tagadható, hogy könyvének azon részei, melyek tisztán leírók, fölötte sikerültek, sőt mi több, a mennyiben Kleinwächter a kartelleket a történeti fölfogás szempontjából ítéli meg, egész helyesen és finom érzéket tanúsítóan jár el. Csak azt kell sajnálni, hogy Kleinwächter csakhamar odahagyja ez objectiv álláspontot és társadalmi reformterveit összekapcsolva a kartellekkel, egészen meg nem bízható pályára téved.

Teljesen más világitásban tűnik mindaz elő, mit Brentano a kartellekről írt. A németek e genialis tudósa történeti, nyugodt, objectiv megítélési képességet egyesít kiváló praktikus érzéssel. Utopistikus tervekről nála szó sem lehet; a mit ő gondol, az tényleg ki is vihethő. És épen a történeti irányban való foglalkozása képessé teszi őt arra is, hogy meg nem zavartatja magát a dolgok actualitása által, hanem hogy tárgyilagosan keresi azokban az utolsó okokat.

Összes munkáit, melyek pedig főleg a munkásviszonyokkal foglalkoznak, egy alapelv jellemzi. Ez elv az, hogy társadalmi és gazdasági viszonyaink számára szükséges ugyan a reform, és a munkásoknak a létezés ugyanazon biztosságát kell nyújtanunk, a melylyel a többi társadalmi osztályok tagjai bírnak; de e reformnak a mai gazdasági rend alapján, főelvének következetes keresztülvitele útján kell történnie.

E végeredményre jut Brentano a kartellek vizsgálatánál is. A kartellekben látja azt az eszközt, melylyel a beteg gazda-

sági élet gyógyításához hozzá lehet fogni. De tekintsük fejtegetéseit közelebbről. A kérdés, melyre Brentano meg akar felelni, az, hogy mik okozzák tulajdonképen a mai sociális bajokat? Két feleletet adtak eddig e kérdésre. Az első feleletet conservatív-juristikainak lehet mondani. E szerint a századunkban beállott gazdasági változásnak és az ezzel a munkások számára járt káros következményeknek oka abban van, hogy a régi iparjog szabályai megszűntek. — Ebben igaz annyi, hogy az ipari üzem megváltoztatása a régi iparjog megsértése nélkül lehetséges nem volt és hogy e megsértés a munkásokat tényleg károsította. De kettő benne hibás. Először az a fölfogás, hogy a régi iparjognak a munkásokra vonatkozó határozatai idealisok voltak, a mi teljesen ellenkezik a valóval. Másodsorban pedig e nézet hívei úgy szokták a dolgot föltüntetni, mintha a régi iparjog megsértése lényegileg az emberi rosszakaratnak lett volna következménye, és mintha a fejlődés e nélkül is végbe mehett volna. Így azonban annak utolsó oka, hogy miért nem lehetett az ipar-rendszert föntartani, megadva nincs.

A második felelet sociál-demokratikus-technikainak mondható. E szerint a gazdasági szervezés és ennek változásának kizárólagos okát a termelési eljárás technikai organisatiójában kell keresni. E fölfogás legtökéletesebb kifejtését Marx adta. A technikai eljárás megváltoztatása okozta a régi ipari rendszer gyökeres átalakulását, mert azzal kezdődött az, a mit Marx capitalisticus termelésnek és a munkás kizsákmányolásának mond. E fölfogásban is határozottan van igazság. Kétségtelen, hogy a cooperatio és a munkamegosztás keresztülvitele ugyanegy üzemen belül, a manufacturának a kézművesség helyébe való lépését eredményezte; a gépek alkalmazása pedig a manufactura helyébe a gyárat léptette. A gazdálkodás alakzatának megváltoztatása együtt járt a technikai változással. — Kétségtelen az is, hogy e változások a munkások számára nagy bajokat eredményeztek. De e fölfogásban is rejlik tévedés.

Első sorban nem igaz az, hogy az, a mit Marx kizsákmányolásnak nevez, csak a capitalisticus termelés idejében keletkezett; illetőleg, hogy e kizsákmányolás a cooperatio és munkamegosztás keresztülvitelével volt összekötve. Ma sem kapja a munkás sehol sem az előállított jószág értékét; de ha ez kizsákmányolás, akkor ez azóta létezik, mióta csak emberek dolgoznak. A különbség csak abban van, hogy míg az azelőtti

jogrendek arra irányultak, hogy mesterségesen leszorítsák a munka értékét, a mai gazdasági rend elvei a munka értékének a jog által való megszorítását kizárják. Marx határozottan téved, ha a mai kor gyári munkása előzőjeként a «független kézművest» említi. A mai gyári munkást a kézművesség legénye, a középkori czéh szolgálja előzte meg és ezt az uradalmi udvar jobbágya. A munka eredményének teljes értékét pedig ezek soha sem kapták. — Csak az kapta a termelés teljes értékét, a ki a munkaszolgáltatást más termelési elemekkel egy új termékévé egyesítette; a munkás tehát akkor, ha egyszermind vállalkozó is volt.

Másod sorban pedig téved e magyarázat, hasonlóan az elsőhöz abban, hogy ez sem adja meg az átalakulásnak utolsó okát. Mert tegyük föl, hogy helyes e fölfogás; tegyük föl, hogy tényleg a technikai eljárás változása döntő volt a gazdasági szervezet alakulására, mindazonáltal még mindig az a kérdés megoldatlan, hogy honnét ered egyszerre a XVI. században a tervszerű cooperatio és munka megosztásnak behozása az ipari üzembe, és honnét erednek egyszerre a XVIII. században azok a találmányok, a melyek a manufacturától a gyári iparra vezettek. Miért nem előbb találták föl a XVIII. század gépeit? Miért nem előbb bukkantak azokra a technikai javításokra?

Azt nem lehet mondani, hogy előbb nem gyűjtöttek eleendő tőkét; mert hogyan lehetne akkor az, hogy míg egyidőben az angol töke a technikai javítások keresztülvitelével a manufacturát hozta létre, az ugyanakkor nem kevésbé nagy német töke túlnyomóan a kézművességnél maradt meg, sőt a czéhek zárkózására és az iparüzés jogának a birtokhoz való fűzésére vezetett. Azt sem lehet állítani, hogy azokra a találmányokra csak azért nem jöttek előbb, mert a tudomány eléggé előrehaladott még nem volt; hisz e találmányokat nem a tudomány emberei, hanem ellenkezőleg természettudományilag teljesen műveletlen emberek csinálták.

Látjuk tehát, hogy a feleletek, melyeket kérdésünkre nyertünk, részben kielégítők, de csak részben. Az egyik felelet jogi, a másik technikai viszonyokban kereste az okokat, pedig a kérdés eldöntése első sorban a gazdaságtan terén van. Az ipari üzem megváltozásának oka az eladási viszonyok megváltozásában van. A középkori kézművesség első sorban a helyi piac számára termelt. Ez az akkori forgalmi és jogi viszonyok

természetéből folyólag védve és könnyen áttekinthető volt. A kifelé való eladásra csak ott termelt a kézművesség, a hol virágzó volt; de itt is az eladás kiváltságokon alapúlt, melyeket a fejedelmek idegen kereskedőknek adtak, tehát védve volt. Mi volt ennek következménye? A középkori kereskedő árúczikkeiért monopol-árakat követelhetett. A magas árakból természetesen a kézműves is nagy jövedelmet nyert, s így a czéhrendszer okozta drága üzemnek költségeit könnyen viselhette. A dolog megváltozott, mikor a mercantil rendszer érvényre jutott. Most arra igyekeztek, hogy az egész honi szükségletet a belföldön fődözzék, de mi több, arra törekedtek, hogy mentől többet adjanak el a külföldön. Innét az eddigi védelem helyett a legelkeseredettebb verseny a világ-piaczon. E küzdelemből származik az igyekezet, lehető legkisebb termelési költségek és tömeges termelés elérésére, de ezekkel a régi ipari rend fönntartása lehető nem volt. Mindenekelőtt az olcsó munka utáni szükséglet mutatkozott — tanoncok nagymérvű foglalkoztatása, női munka, melyeket a régi ipari rend tiltott.

Továbbá az iparba befektetett nagyobb tőkék előidéztek azt a szükségletet, hogy munkások elbocsátása által a rizikót másokra lehessen áthárítani — tehát a hosszú szerződési idők elestek. Az eredmény: a régi ipari rendet a czéhek magok robbantották szét. Így keletkezett a manufactura Angliában a XVI. században és így vitt termelési költségek kisebbitésére való igyekezet a múlt század nagy találmányaira. Míg azonban Angliában a kelendőségi területnek nagyobbodása a manufacturát hozta létre, Németországon a kereskedelmi kiváltságok elvesztése, a világkeresedésnek Amerika és a kelet-indiai tengeri út fölfedezése következtében beállott irányváltozása, a kelendőségi terület kisebbedését, és így közvetve a czéhek zárkózását, azaz a helyi piac biztosítását eredményezte. A fejlődésben kitünő tétel nem az, melyet Marx állított föl. Nem a nagyipar hozta létre a világpiacot, hanem ellenkezőleg a világpiac hozta létre a nagyipart.

Milyen már most az a gazdasági helyzet, melylyel most szemben állunk?

Tudjuk, hogy a 70-es évek óta folytonos árcsökkenéssel van dolgunk; ennek magyarázata csak részben keresendő a pénz oldalán, okuk nagyobb részt a termelési és eladási viszonyok változásában rejlik, abban tudniillik, hogy a termelés

mintegy megelőzte a világ össz-szükségletét. A technikai haladás termelési képességünket óriási mértékben növelte; 1850 óta körülbelül 40%-kal. A forgalom tökélesbítése végeredményre vitte azt, hogy a gazdasági változások egy országban, az összes országokra gyakorolnak hatást. Mindehhez járult az, hogy az európai piacra nagy mennyiségű mezőgazdasági termék jött, melyet csak újonnan művelés alá vett szűz földek adtak.

Azt a mit ezekben jellemeztünk, az úgynevezett gazdasági válságot, már most vagy állandónak, vagy időközinek lehet tekinteni. Brentano hajlandóbb arra a nézetre, hogy jelenleg a gazdaságtörténet egyik kritikai forduló pontján állunk, a melyben a gazdasági fejlődés vezetése az eddigi gazdasági virágzás egy helyéről egy másikra száll át. Az ily átszállás pedig mindig együtt jár a legnagyobb visszahatásokkal, a gazdaság egész belső szervezetére. De akár milyennek tekintjük a válságot, a kartellben kell, hogy lássuk azt a leszálló ernyőt, melyet a magasra repült termelés arra használ, hogy ismét szilárd talajt érjen. — A kartellekben azt a védelmi szervezetet kell látnunk, a melyhez a még életképes elemek a krízis idejében nyúlnak. Természetesen nem a speculációnak mulandó alakzatairól van szó, hanem csak azokról, melyeknél vagy az ár vagy a termelés, vagy mindakettőnek állandó rendezése képezi a célt.

Alapelvként a kartelleknél is úgy, mint az eddigi vállalatoknál, a termelők önérdeke működik. Se a saját számlára való termelés, se a verseny meg nem szűnik. Csak más irányt nyer a verseny. Míg eddigelé ugyanis arra törekedtek, hogy a technikai haladás és az üzemjavítások útján a versenyző vállalatokat tönkre tegyék, és hogy a saját vállalatukat nagyobbítsák annyira, hogy az a piacon uralkodjék, addig a kartelleknél a versenyzők létezése biztosítva van és a verseny arra irányul, hogy a technikai és gazdasági javításokkal a megállapított árak és a termelési költségek közötti különbséget növeljék.

A kartellek lehetségessé teszik azt, hogy a belföldi ipar a védvámok nyújtotta védelmet a legszélsőbb határig kihasználja. A kartelleknek fizetett árak oly magasak, hogy a belföldi fogyasztás egymagában a vállalatok általános termelési költségeit fődözi. Így a kivitelre kerülő cikkek árát sokkal alacsonyabbra lehet tenni, mi az iparnak világpiaczi versenyképes-

ségét nagy mértékben emeli. De épen, mert a védvámokban rejlik a kartellek ereje, nem is kell attól tartani, hogy a kartellek visszaélnek hatalmukkal. Az államnak kezében oly fegyvert alkotnak a védvámok, mely a kartelleket föltétlen alávételezésre kényszerítheti.

A munkásokat tényleg veszedelemmel fenyegetik a kartellek, mert a vállalkozók erejét növelik. Másrészt azonban a kartellek, miután az üzleti viszonyokon javítanak, lehetségesnek teszik majd azt, hogy nem kell megrendelések híjában munkásokat elbocsátani.

Ezek Brentano nézetei a kartellekről. A történeti magyarázata fölötte szép és sok megjegyzése igen találó. Mindazonáltal gondolatainak magvát el nem fogadhatom, azt helyesnek el nem ismerhetem.

Nem akarok hosszan fejtegetni. Az előzőkben elmondottakkal szemben a következőket jegyzem meg.

Brentano a kartellekben küzdő eszközt, védő fegyvert lát és párhuzamot von a korunkbeli gazdasági helyzet és a XVI. századbeli közt. Lehet, hogy részben igaza van; de csak részben. Nem szabad csak az ó-világrészbeli gazdaságot néznünk, hanem Amerikára is kell gondolnunk. Azt pedig csak nem állíthatja Brentano, hogy az Egyesült-Államok kelendősegi területe kisebbedett a fejlődés utolsó idejében és hogy ez vezetett a trustingre! Talán a német kartellek kis része olyan, minőnek Brentano theoriája valamennyi kartellt mond. Azokat a kartelleket értem, melyek kis vállalatokból alakulnak, a nagy üzemek versenye ellen. De itt csak átmenetileg van védelemmel dolgunk, mert a végeredmény a kis vállalatok fölszívátása, a nagy üzemek képződése.

A kartellek lényegét is egy szempontból teljesen tévesen ítéli meg Brentano. Azt mondja ugyanis, hogy a technikai haladás nemcsak egyes, hanem az összes vállalatnak fog javára szolgálni. Itt azt hagyta Brentano megfigyeletlenül, hogy a technikai haladás nagy része a termelés kiterjesztését tételezi föl; már pedig ez sok kartellnél lehetetlen, mert épen e termelés megszorítására alakultak azok. A mi pedig a termelési többletnek a kivitelre való jutását illeti, ez ellen az szól, hogy minden ország elzárkózhatik majd védvámokkal és minden nemzeti ipar szervezkezhetik majd kartellek útján.

Az előzőkben bemutattam a kartell-irodalom két legkivá-

lőbb tagját. Az irodalomban fölmerülő összes nézeteket bizonyos szempontok szerint lehet csoportosítani és összefoglalni.

Mindenekelőtt a védvamosokkal és szabad kereskedőkkel van dolgunk. A védvamosok általában a kartelleknek barátjai. Legilletékesebb kifejezést nézeteik a *Die Industrie* című folyóiratban nyernek. A védvamosok a liberalis gazdasági politika hibáira utalnak, ennek tulajdonítják a válságok jó részét és a kartellekben üdvös javulást látnak. Egyáltalában azt kell szem előtt tartanunk, hogy a védvamosok mindent, a mi a kartellkérdésben fölmerül, fölhasználnak arra, hogy a szabad kereskedők ellen csapást mérjenek. E küzdelemben nem egészen őszintén járnak el, mert majd azt mondják, hogy nem szabad a kartelleket bántani, ha a kartell-ellenes sajtóban támadó tervekkel lépnek föl, majd magok követelnek állami beavatkozást, hogy a kartellekkel kapcsolatos bajokat megszüntessék; e bajokat pedig a szabad versenynek és a szabad kereskedelmi politikának tulajdonítják. Érdekes végre, hogy különösen a német védvamosok, és így első sorban a *Die Industrie* ellenséges állást foglalnak el, úgy minden ringgel, mint az angol syndikatusokkal és az amerikai trustokkal szemben. Mindezeket a tőke üzérkedő képzeleinek mondják és csak a német kartellek működését tartják helyesnek.

A szabad kereskedők a kartellel szemben való állásfoglalásokban két részre oszlanak. Némelyek egyáltalában fölöslegesnek tartanak minden rendszabályt, mely a kartellek ellen irányul, mert a mai gazdasági rendben elég biztosítékot látnak arra nézve, hogy a kartellek hatalmi túlsúlyra szert ne tegyenek. Mások azonban e passiv magatartással nincsenek megelégedve, hanem az állam erélyes beavatkozását kívánják, mert a kartellekben a szabad verseny elvének veszélyeztetését látják. Mind két része a liberalis közgazdáknak azonban egyetért abban, hogy a kartelleket csakis a védvámok létesíthették és így szívesen megragadják az alkalmat, hogy a kartellek czimén a védvámokat megtámadják.

Ez utóbbi nézetnek alapját határozottan tévedés alkotja. Ketségtelen ugyanis, hogy a kartellek egy része egészen, sok kartell pedig részben a védvámoknak köszöni azt a monopoliomot, melyet élvez, de nem lehet ezt mondani mind a kartellről. Angliában is látunk syndikatusokat és kartelleket, sőt Németországon és az Egyesült-Államokban a nem védett ipar-

ágakban is vannak vállalkozói egyesületek. A legdöntőbb érv pedig e nézet ellen az, hogy ha egyáltalában nem volna védvám, akkor nemzetközi kartellek keletkeznének, mint a hogy ez már most is több ízben történt. E szerint tehát a védvámokban csak egy forrását láthatjuk a kartellek monopoliu-mainak, de nem azok eredő okát. Ez a legfőbb, a mit a védvámokról és szabad kereskedőkről mondanunk kell, mert hogy a sajtóban a köztök folyó küzdelem igen bőbeszédű, azt könnyen el lehet képzelni.

Egy valóságos kartell-elmélet az, a melyet válság-elméletnek akarok nevezni. Mind Kleinwächter, mind Brentano hódol, a mint láttuk, ez elméletnek és hozzájuk még több csatlakozik; így különösen Wolf, Nasse stb. A szerint, a mint a gazdasági válságot állandó, vagy csak mulékony természetűnek mondják, a kartellekben is a gazdasági fejlődés állandó, vagy mulékony képződményeit látják. Az első nézetben Brentano osztozik, a másikat Wolf és Nasse*) fejezték ki. Vagy a kartellek okozóját látják a gazdasági válságban, vagy a kartellek útján akarják e válságot megszüntetni. Ez utóbbi nézet azonban egészen téves. Csak azok osztozhatnak ebben, a kik a válságoknak eredő okát a mai versenyben látják. Mert hogy ha a hitel- és pénzrendszerben, vagy a termelési jövedelem elosztásában vagy a földbirtok intézményében keressük a válságok utolsó okát akkor természetes, hogy a kartellektől ezek megszűnését várni nem lehet. Ha pedig csak a versenyben véljük a válságok okát látni, akkor a kartellektől a termelésnek tervszerűsítését és rendszeresítését kell föltételezni. Már pedig egyelőre, a míg a kartellek jellege csak igen kis részben nemzetközi, ezt tenni nem lehet. Sőt mi több, ha föl is tétélezzük, hogy a kartellek mind, az egész világra vonatkoznak, és így az egész világ szükségleteivel szemben áll az egész termelés, akkor is kettő szól e nézet ellen. Először az, hogy a szükségletek nem állandók, tehát csalatkozhatatlanságról a termelés elrendezésében szó nem lehet. Másodszor pedig, miután a kartellek nem a jótékonyosság intézményei, hanem a magán gazdaságot, az önérdeket szolgáló vállalatok, gyakran érdekekben lesz, hogy az ára-

*) Wolf: *Die gegenwärtige Wirtschaftskrisis*. 1888. — Nasse: *Das Sinken der Waarenpreise während der letzten fünfzehn Jahre*. *Jb. f. N. Ö. u. St.* 1888.

kat az eladás kiterjesztésére való reményben leszállítsák, és nem, hogy a termelést megszorítsák.

Igen helyesen utalt azonban a válság-elmélet arra a befolyásra, melyet a nagy álló tőkek a modern ipari termelésben játszanak, s melyek — mint azt ez értekezés elején kimutattam — rendszeres túltermelésre és az árcsökkentésre vezetnek. Azonban se a válság, se az álló tőke szereplése utolsó okát nem adja meg a kartell-keletkezésnek, és így ez elmélet kielégítőnek nem mondható.

A socialisták részben a kartellek mellett, részben ellenök foglalnak állást. Némelyek közülök, a mikor a jelenlegi gazdasági rendet elítélik, a kartellekben már is az új rend keletkezését látják és csak is az organisatiót tartják szükségesnek arra, hogy a mai gazdaságot minden baj és nehézség nélkül egy új gazdaságba vezessék át. Különösen Kleinwächter ide-sorolható és az amerikai nacionalismus, melynek vezetője Bellamy.

Vannak azután socialisták, kik a kartellek ellen vannak ugyan, azonban ez ellenszenvet nyilvánosságra nem hozzák. A Marx alapján álló socialisták ugyanis a kartellekben csak a modern capitalismus fejlődésének egy phasisát látják. Szerintök e kapitalismus következetesen a kommunismus felé viszen és e fejlődésnek útját semmi sem állhatja. Épen ezért mosolyogva ítélik meg mindazokat a terveket, melyek a kartelleket törvény útján akarják megtámadtatni. Épen úgy, a mint azelőtt a gépek szétrombolása lehetetlen volt, úgy lehetetlen most is a kartellekkel megküzdeni. Ha tehát nem is látnak és nem is várnak e socialisták a kartelltől semmit és így ellenséges érzülettel viseltetnek irányukban, annyiban még is rokonszenveznek velök, mert nézetök szerint a kartellek legjobban demonstrálják azt, hogy mennyire tarthatatlan a gazdasági individualismus.

A monopolum-elmélet az, a melyet legutoljára akarok említeni. Ez elmélet helyesen ismerte föl a kartellekben azok lényegét és kimutatta, hogy a kartelleket nem szabad a theoria azon álláspontja szerint megítélni, melyen a régi tan állott. Bennök a monopolumok nyilvánulását kell látni; a kartell maga mindig monopolumot használ ki és maga a kartell-alkotás is monopolumra vezet.

Különösen két íróat kell ez elméletnél megneveznem, kik-

ről már többször megemlékeztem volt. Az egyik Baker, a ki egyáltalában a gazdaság minden terén vizsgálja a monopoliумokat. A másik Foxwell, a ki különösen a kartellek szempontjából foglalkozik a monopoliумmal. Foxwell négyféle monopoliумot különböztet meg. Vannak először is olyan monopoliумok, melyek az eljárásban, helyzetben, vagy tehetségben rejlenek (monopolies by efficiency). Másodsor olyanok, melyeket a termelés megszorítására, vagy az ár megállapítására egyesülő vállalkozók alkotnak (combinations). Harmadsor olyanok, melyeket versenyző vállalatok egy igazgatás alatt való egyesülése létesít (amalgamations) és végre olyanok, a melyeket a vállalkozók árfölhajtásra, vagy csökkentésére irányuló egyesülései megállapítanak (trading-coner). Mindezekről, noha más összeállításban, a III. fejezetben szözlottam.

VII.

ELMÉLET.

Dolgozatom végére jutottam. Az előző fejezetekben, miután a szabad verseny és monopoliум fogalmát nagyjában tisztáztam és a kartell fogalmát meghatároztam, leírtam az ipari kartelleket, azok keletkezését, életét és megszünésöket; a leírás folyamán érintettem a kartellekben nyilvánuló gazdasági tünemény kapcsolatát, az ismeretes gazdasági tünemények szálaival, végre az irodalomról szólva, a kartellek jelentőségéről, hatásáról és jövendöbeli kilátásokról nyilvánított nézeteket röviden ismertettem. Azonban eddig még azt nem kíséreltem meg, hogy megmondjam, mit kell a kartellekben tulajdonképen látnunk? és hogy miért mutatja épen korunk keletkezésöknek tüneményét? Egy szóval magyarázatot kell a kartellek tüneményére keresnem, azok elméletét kell föllálitanom.

Látjuk, hogy a mit Brentano mondott a kartellekről, kielégítő nem volt, mert csak a kartellek kis részére illett. A kelendöségi terület kisebbedése és a gazdasági válság nem magyarázzák meg a kartelleket; védö eszköz a kartellek legkisebb része. Az iparnak állami szervezését sem szabad a kartellekben megkezdve látnunk, mint azt Kleinwächter teszi; mert

e szervezés nemcsak lehetetlen, de fogalmilag is ellentétes az-
zal az elvvel, mely minden kartellben nyilvánul: a magán gaz-
daság elvével.

A kartellekben monopoliumot kihasználó és monopoli-
umra vezető együttes eljárást kell látnunk. Ez együttes eljá-
rás épen oly erő, mint a verseny; mindkettő a fejlődést szol-
gálja. E fejlődés pedig kiválasztás. Kiválasztása az erősebb és
képesebbnek, a gyöngébb és kisebbnek rovására. A kiválasz-
tás nem csak úgy megy végbe, hogy küzdelem, verseny útján
az erősebb a gyöngébbet legyőzi, hanem úgy is, hogy az erő-
sebb elemek, a gyöngébbeket fölszívják, vagy hogy a közép
erősségűek egymással egyesülnek.

A kartell-alakulásban tehát hasonló tüneményt kell lát-
nunk, mint a milyent már e század eleje óta a termelési ágak
minden terén észlelhetünk.

Es ez az áttérés a kis üzembről a nagy üzemre.

Úgy a mint a kézi ipar a manufacturába és a gyári iparba
vezettetett át — mit technikai gradatióknak lehet nevezni, úgy
a vállalkozói üzem terén is látunk egy hasonló irányzatot, me-
lyet capitalisticus gradatióknak nevezhetünk. A kis tőkével ren-
delkező egyes gyáros helyére a milliókat befektető részvény-
társaság lép és ennek helyébe látjuk most a legóriásibb tőkével
bíró syndikatusokat, trustokat jönni. És a különbség ezek között
nem additionalis, hanem potentialis. Nem ugyanazt éri el a
vállalatok tömege felé helyezkedő szervezet, mint az egyes
külön létező vállalatok összesen, hanem ennél jóval nagyobb
eredményt ér el. A kartell, syndikatus, trust egy-egy üzemha-
ladást jelentenek. A fejlődési láncolatban egy szemet képez-
nek, melyre a történet következetessége már is reá vezetett
bennünket.

Az a javítása az üzemnek tehát ez, melyet már a szűkebb
értelemben vett kartelleknél is nyilvánulni láttunk a termelésnek
a közeli fekvés szerint való megosztásában és a specializáló
megosztásban. Az a javítás, mely a syndikatusoknál és tru-
stoknál a legbámulatosabb egységes technikai szervezést és
vezetést lehetséggé teszi. Ha a Standard Oil Trust 10,000 mér-
föld hosszú csővezetékekkel épített, ha mind a syndikatus és
trust sok vállalataikkal, mint egy egységes gép működik, és
minden pazarló eljárás megszűnik, akkor beláthatjuk, hogy
igaza van Elynek, a mikor azt mondja, hogy «Production on

the largest possible scale will be the only practical mode of production in the near future», és hogy igaza van Wellsnek, a ki azt mondja, hogy az újkori iparban jut csak érvényre az egyének értéke: egységes, egy ember alatt való, központosított szervezet az, mi ez iparban első szerepet játszik.

A kartellek, syndikatusok és trustok e megítélésénél azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy három úton érhetik el ezek céljokat. A fogyasztó és a munkással szemben való magatartásuk és az üzem javítása képesítik őket a jövedelem állandósítására, vagy fölemelésére. Ha tehát az első két utat követik a kartellek, határozottan el fogjuk őket ítélni. De ha a harmadik úton haladnak, üdvözölni fogjuk működésüket.

A kartell-, syndikatus- és trust-mozgalom tehát az ipari üzem központosítását jelenti és a kis üzemeknek a nagy üzemre való átvezetését, különösen a tőke szempontjából. Általában véve mondtam, századunk egész fejlődése mutatja ez átvezetést. Számtalan számsorral lehetne a kis üzemek megfogycsát és a nagy üzemek győzelmét bizonyítani. De mind e számsornál meggyőzőbben beszél egy híres író tolla. Csak Zola *Au Bonheur des Dames*-ját kell elolvasnunk, és látjuk és érezzük ez óriási küzdelmet. Bármint rokonszenvezzünk a derék kisiparossal vagy kiskereskedővel, a nagy vállalkozó győz. És győz, mert a haladás mellette van, mert az összeséget ő szolgálja jobban!

De nézzük még egyszer az e fejlődésben működő erőket.

A verseny mellé az együttes eljárást kell állítani. Ez az a két erő, a mely mindenkor és mindenütt működött. Ezek útján megy végbe a gazdasági kiválasztás és fejlődés. — De a gazdaságok történeti szemlélése azt bizonyítja, hogy noha e két erő állandóan hat, mégis nagyságuk változó. Van gazdaság, melyben a verseny és van gazdaság, melyben az együttes eljárás mutatkozik erősebbnek. Hol ez az elv, hol a másik vezérel. Így a múlt század kevésbé élénk versenyt mutat, mint az a korszak, melyet a nagy átalakulás bevezetett. E korszakban a verseny elve uralkodott. Most ismét úgy látszik, hogy az együttes eljárás jut előtérbe.

Ha különösen csak az ipart nézzük, ott e két elv szereplése egy érdekes tüneményt mutat. Úgy tetszik, hogy attól függ az egyik vagy a másik elv uralomra jutása, hogy vajon mily sűrűk már az ipari vállalatok egy országban, hogy mekkora az ipari telítés. Minél jobban van egy ország iparral telítve, annál

érzékenyebb lesz a vállalkozók számára a verseny, és annál inkább akarják ezt az együttes eljárás útján kikerülni. Ott, hol sűrűen vannak egymás mellett a versenyzők, szinte könnyökkel lökik egymást; de csakhamar fölismerik helyzetüket és változtatnak rajta: karon fogva járnak.

Így az Egyesült-Államokban is, még húsz évvel ezelőtt alig akadt talán ember, kivel el lehetett volna hitetni, hogy az önérdék érvényre juttatása nem az egyedüli módja az üdvös gazdálkodásnak. Akkoriban ez önérdék érvényesítése nem sértett senkit, mert nyilvánulása, a verseny, kis mérvű volt. Ma Amerika mutatja föl a leghevesebb versenyt és küzdést a termelés terén és a legnagyobb igyekezetet ennek megszüntetésére, az együttes eljárás útján.

Épen ezért a szabad verseny elvének harmadik tétele tisztán relative is értelmezendő. Van gazdaság, melyben az önérdék követése egyszersmind a jólét legnagyobb fokát eredményezi, és ott gondoskodni kell arról, hogy az önérdékek nyilvánulása minden külső behatástól menten mehessen végbe. De nem mindenkor és mindenütt áll ez. Van és lehet a gazdasági fejlődés oly korszaka, melyben az önérdék föltétlen követése az összességre nézve káros, és ekkor a korlátozás jogosult.

Az együttes eljárást azonban nem mind a versenyző követheti egyenlő könnyűséggel. Erre nézve termelési ágak szerint van különbség. — Hogy csak egy példát említsek, két versenyző vasút gyorsabban juthat egyetértésre, mint ezer és ezer gabonát termelő földbirtokos. Már pedig ez az egész társadalmi küzdelem és szervezkedésre nézve, és különösen a nemzeti jövedelem eloszlására nézve fölötte fontos. Mert az, hogy mily könnyen lehet együttesen eljárni, döntő azokra az árakra nézve, a melyeket a termelők szolgáltatásukért az összeségtől követelhetnek. Ott, hol az együttes eljárás könnyű, az árak viszonyítva is sokkal magasabbak, mint ott, hol a verseny megszüntetése nehézségekkel jár. Ez az tehát, a mit a IV. fejezet elején a kartell-alakítás intenzitásának mondtam. — Együttes eljárás nyilvánul a kartellekben és így, hol könnyű az együttes eljárás és a verseny megszüntetése, intensivebb kartell-alakítással fogunk találkozni.

Miben rejlik ennek oka? Minden kartell monopoliumot élvez, ezt használja ki. Már pedig a monopoliumok különbözők.

Van erősebb és van gyöngébb monopolum. Minden termelési ágban abban áll a monopolum, hogy ez valami előnyt biztosít birtokosának, más létező vagy esetleg lehető versenyzők fölött, és hogy így a monopolum birtokosa nagyobb nyereségre tehet szert amazoknál. Valamely ipari vállalatbeli monopolum birtokosa ezt mondja: én olcsóbban vagy jobban készítem a cikket, mint bárki más, tehát bizonyos területen kell tölem venni. De mit mond egy vidék egyedüli kőszénbányatulajdonosa, vagy két pontot összekötő egyedüli vasútvonal birtokosa? Ezek is azt mondják: nálam kell vened vagy szállítanod, mert másképen nem vehetsz vagy szállíthatsz. De nem sokkal erősebb e mondás, mint az, melylyel az iparos élhetett? Nem sokkal könnyebben lehetséges amott verseny, mint itt? Természetes tehát, hogy az együttes eljárás és így a kartell-alakítás is nem egyformán megy végbe.

A IV. fejezetben nagyjában meghatároztam azt a sorrendet, a melyben az egyes termelési ágak, a kartell-alakítás intenzitása szempontjából, egymást követik. *)

Azt hiszem azonban, hogy e téren még sokat kell majd

*) Körülbelül a legintenzívebb kartell-alakítást a vasútak mutatják. Ez azért van így, mert a verseny ott igen csekély és nehéz. A vasútnál csak kevés versenyző van; minden új verseny-vállalat életbeléptetése nagy tökét és időt igényel; az együttes eljárás pedig ily kevés versenyzőnél fölötte közelfekvő.

Ez értekezés a vasúti kartellekkel, a mint azt már említettem, a vasútnak e *αατ'εγγην* kartell-alakító jellege miatt nem foglalkozott. Továbbá azért sem, mert a vasúti kartellek számtalan tisztán vasútechnikai szempontból érdekes fejtegetést igényelnek.

A vasúti kartellek irodalmából a következőket említtem meg: Cohn: *Untersuchungen über engl. Eisenbahnpolitik*. 1874. Obermayer: *Ueber Tarif-Verbände und Eisenbahn-Kartelle*. 1879. v. der Leyen: *Die nordamerik. Eisenbahnen*. 1885. Ulrich: *Das Eisenbahntarifwesen*. 1886. Rank: *Grundsätze für den Abschluss von Eisenbahn-Tarifkartellen*. 1890. Továbbá Adams és Hadley más helyen idézett munkáit. Hazai irodalmunk is bír két értekezést a vasúti kartellekről: Kilényi Páltól és Jelleniktől a *Vasúti Közlöny* 1888. folyamában.

A többi termelési ágak kartelljei iránt, csak egyet kell megjegyeznem és ez a kereskedői kartellekre vonatkozik. Kizártam ez értekezésből tudvalevőleg a ringeket. Nem akartam volt az olvasó elfogulatlansága érdekében — mindjárt az értekezés elején megemlíteni, hogy a kartellek és a ringek közt tulajdonképen elvileg nincs különbség. Csak az választja ezeket el, hogy a kartell az ipar terén, a ring pedig

kutatni, hogy pontosan megállapíthassuk az egyes termelési ágak egymáshoz való viszonyát. A tudomány e vizsgálatot eddig figyelmen kívül hagyta. Csak Baker kísérelte meg azt, hogy a monopoliумoknak termelési ágak szerint való különbözését megállapítsa. De a kérdést ő sem oldotta meg végleg.

Végül még csak egyet kell néznünk. Ha megbarátkoztunk azzal, hogy a gazdaság uralkodó elve nem a szabad verseny, hanem, hogy e mellett a monopoliумoknak jut jókora rész, az a kérdés merül föl, hogy hogyan kell az államnak ezekkel szemben viselkednie.

A történet erre kis részben válaszolt már. A posta és a vasútnál az állam a monopoliумot akkép ellensúlyozta, hogy azokat a maga kezébe vette. Itt tehát az állam szervezőleg lépett föl.

De nem kell ebből mindjárt minden gazdasági tevékenység állami szervezetére gondolni. Lehet, hogy bizonyos monopoliумok csak állami kezelésre bízhatók; a legtöbbről azonban nem áll ez. Ha még a vasúttakat nem tekintjük, a távvidénél például majdnem bizonyos, hogy ott a magán vállalati rendszer üdvösebb az államinál.*) Föltétlenül áll ez pedig minden ipari vállalatról.

És itt az állami szervezés elvével szembe látjuk szállani az állami ellenőrzés elvét, melyet Foxwell büszkén, de méltán mond anglosaxon elvnek.

Már Adams**) mondta 1878-ban a vasúttokról, hogy miután a verseny alkalmatlannak bizonyult, helyébe a monopoliум uralma lépett, melyet a felelősség és a szabályzat ellensúlyoznak.

Tényleg, ha beláttuk és belátjuk, hogy a termelésnek vannak terei, a hol a szabad verseny elvének alkalmazása káros, akkor ott monopoliумot kell megállapítanunk. E monopoliумot pedig államilag kell ellenőrizni.

az üzérkedő kereskedelem terén fordul elő. — E két termelési ág oly annyira különbözik egymástól, hogy könnyen érthető, hogy azok, kik a kartelleket és ringeket nem csak vizsgálat alá vonják, hanem velök szemben állást is foglalnak, az elsőket helyeslőleg fogadják, az utóbbiakat pedig elítélik.

*) L. Hadley: *Public Business Management. Fol. Sc. Quart.* 1888.

**) Adams: *Railroads und Railroad Questions.* 1878.

Három pontban lehet ez ellenőrzést összefoglalni (Foxwell).

Az első az, hogy a közönséget érdeklő minden gazdasági dologban meglegyen a nyilvánosság elve. Megfelelő nyilvánosság mellett a self-help igen meg van könnyítve. A közvélemény segítségére van a törvénynek. Ennek megfelel az, a mit Schmoller*) a Kleinwächter könyvéről való ismertetésében mondott, hogy tudniillik a kartelleket nyilvánosságra kell kényszeríteni, hogy így a közvélemény erkölcsi ellenőrzése alatt álljanak.

A második dolog az, hogy ott, hol az ellenőrzést meg kell állapítani ezt, a mennyire csak lehet a helyi tekintélyre kell bízni. Kereskedelmi kamarák, syndikalis kamarák vagy szakértői tanácsok stb. illetékesebbek a részletek kérdéseiben. A központi hatalomnak csak a revisio eléggé tágas jogával kell birnia.

A legfontosabb azonban a harmadik dolog. Arra kell gondolnunk, hogy a monopoliumoknál az ár-alakulás a versenytől menten történjék. Tehát itt túlságos nyereséget is élvezhet esetleg a monopoliumot bíró egyén vagy társaság.

Az eddigi monopolizált vállalatoknál ugyan nem mutatkozott az erre való törekvés. Így az angol vasútnál ott is, hol nem versenyeznek egymással, négy és fél százalékos jövedelemnél magasabbat nem érnek el.

De van az állam-ellenőrzésnek egy kitünő eszköze, melyvel e veszedelmet elháríthatja.

Az állam megszoríthatja a monopolium nyereségét, vagy az összesség (állam vagy község) vagy a fogyasztó közönség, vagy az alkalmazottak érdekében. Ha a nyereség bizonyos mértéken túl terjed, az említettek benne részesednek. Tehát vagy az állam osztozkodik a nyereségben, vagy a közönség számára való szolgáltatások olcsóbbítandók, vagy az alkalmazottak kapnak jutalékot. A londoni gáztársulatok és az ind vasútnál az első két módozatot követik. Páris városi tanácsa pedig az összes közmunkákról szóló szerződések számára fogadta el a harmadik elvet.

Az osztrák-magyar bank jövedelmének része bizonyos százalékon túl a monarchia két államát illeti. A budapesti gáztársulatnak le kell szállítani díjait, ha a fogyasztás bizonyos

*) *Jahrb. f. Ges. u. V.* 1883.

nagyságot elér; a városi vasútnál pedig a város osztozkodik a nyereségben, ha az bizonyos százalékot meghalad. Mindezek mutatják a fönti elv gyakorlati lehetőségét.

Nem hiszem ugyan, hogy az, a mit Foxwell a nyereségekről mond, már a közel jövőben bekövetkeznék. Foxwell lehetségesnek tartja ugyanis azt, hogy bizonyos mértéken túl való nyereszkedés majdan épen oly tisztességtelen dolog lesz, mint ma az uzsora. De mindenképen termékeny eszme van abban, hogy a monopoliumot bíró vállalatok nyereszkedését meg kell szorítani.

VIII.

BEFEJEZÉS.

Nézzük még a kartell-kérdés gyakorlati jelentőségét.

Vegyük mindenekelőtt az Egyesült-Államokat. Ott az anti-trust mozgalom ugyan már kisebb hullámokat ver; mindazonáltal a dolgok fejlődése még nem befejezett. Nézetem szerint az amerikai törvényhozás erőlyesen nem fóg a trustok ellen föllépni. Nem fogja ezt már csak azért sem tenni, mert nem akarja majd azt, hogy ellenkezésbe jusson az őt általános-ságban vezető elvekkel. Különben is az Egyesült-Államokban mindenre előbb lehet gondolni, mintsem állami szervezésre a belügyekben. Minden valószínűség szerint épen azért a trust-kérdés egyelőre alakilag fog csak eldöntetni. A trustok mai jogi formáját meg fogják szüntetni és azokat valamivel korlátozottabb alakba fogják szorítani. Az ez év júliusában Európába érkezett hírek szerint a Sugar-Trust a föllebbezési törvényszék ítélete következtében ez alakban meg fog szünni. Részvénytársaságot fognak belőle alakítani, mely az egyes czégeket megveszi. Azonban nem hiszem, hogy később is csak ez a retrograd változtatás várható. Idővel majd az előző fejezetben jelzett elv is érvényesülni fog és kisebb-nagyobb mérvben a trustok vagy óriási vállalatok állami ellenőrzése várható. A józan amerikai gondolkodástól e téren sokat lehet remélni.

Angliában nem igen várhatunk a legközelebbi jövőben a syndikatusokra, vagy a kartellekre vonatkozó eljárást. Mikor az utóbbi két évben több ízben fölszólaltak a parlamentben a

kartellek ellen, utalva az azokban rejlő veszedelemre, a board of trade elnöke mindig annak a véleménynek adott kifejezést, hogy Anglia kereskedelmi politikája a legjobb védelmet képezi a monopóliumokkal szemben. Ez a nézet ugyan, a mint tudjuk, csak korlátozással mondható helyesnek, mert hisz az a monopólium, melyet valamely kartell vagy syndikatus élvez, származhatik másból is, mint védvámokból. Annyi azonban bizonyos, hogy védvamos országban bujábban tenyésznek a kartellek, mint szabad kereskedelmi politikát követően. Különben is magára a tulajdonképeni kartell-alakításra nem nagyon hajlandók az angol gvárosok, mit jó részben annak kell tulajdonítani, hogy hennök a liberalis gazdasági iskola számos hívét bírja. Egy enquete, melyet 1885-ben az *Ironmouger* című újság az angol nagy olvasztó-tulajdonosok körében rendezett, nem győzött meg arról, hogy ezek általában az üzem megszorítását kivinni hajlandók volnának. Érdekes a legtekintélyesebb házak egyikének véleménye, mely minden bajt a részvénytársaságok nem szolid üzleti viszonyaiból eredőnek mond és a termelés megszorítását határozottan elítéli.

Leginkább kedvez a kartelleknek a német birodalom. Az első ország ez, melynek igazságszolgáltatása már-már érvényt szerez a kartell-szerződéseknek. — A porosz állam ipari vállalatai is több kartellben részt vesznek; így különösen a német só-kartellben az állami bányák és fődék is befoglalvák. A szén-kartellhez csak azért nem csatlakozott az állam — Brentano szerint — mert nem akarta annak odiumát magára vállalni, hogy a szegény ember tüzelő anyagát megdrágítja. — Az egyes kartelleket támogatják a kormányok, Pályázatoknál még akkor is előnyben részesítik őket, ha a külföldi versenyzőknél drágább ajánlatokat tesznek. Csak némely kivételes esetben foglalt el a porosz kormány a kartellekkel szemben ellenséges állást (például a német könyvkereskedő-kartell szemben). Azonban a német gazdasági politika olyannyira bizonytalan, hogy a jövő alakulásáról még csak valami valószínűt sem lehet mondani.

Szintén nem lehet tudni, hogy mi sors vár a kartellekre Ausztriában. Az osztrák kormány 1888-ban a sín-kartellel szemben pártoló állást foglalt el. Az éjszak-nyugati vasút ugyanis pályázatot írt ki sínekre. Az osztrák sín-kartell követelte alap-ár 10·10 forint volt; egy német gyár pedig 5·65 fo-

rintnyi ajánlatot tett. Az osztrák kormány közbenjárására a hazai gyárak kapták meg a szállítást 9·55 forinton. Világos azonban, hogy itt nem tisztán a kormánynak a kartellekkel szemben való eljárásával van dolgunk. Egy másik esetben a kartellek ellen foglalt állást az osztrák kormány. Mikor ugyanis az osztrák cukor-gyárosok kartellt akartak alakítani, a célból, hogy a cukorárakat fölemeljék, a kormány állítólag a vámok leszállításával fenyegette a gyárosokat.

Magyarországban a kartell-kérdés nem játszik oly nagy szerepet, mint más országban. Mindazonáltal, a mint tudjuk, vannak kartelljeink, sőt maga a kartell-kérdés is gyakorlati jelentőséget nyert már. 1890 február havában a képviselőházban szóba kerültek a kartellek.

Wekerle pénzügyminiszter ez alkalomból határozottan a kartellek ellen nyilatkozott; legföljebb ideiglenes jogosultságukat ismerte el.

Nézetem szerint tényleg — ha csak Magyarországot vesszük szemügyre — kartell-ellenes álláspontot kell elfoglalnunk, azonban más indokokból, mint azt a miniszter tette. Kifejtettem volt az előző fejezetben, hogy mit kell ipari telítés alatt értenünk és kimutattam, hogy e telítés okozza és indokolja a kartellek létezését. Erről azonban Magyarországon nem lehet szó. Iparunk sokkal kezdetlegesebb, sem hogy arról beszélhetnénk, hogy az ország már megtelt vállalatokkal. A nyereségek, melyekre ipari vállalataink szert tesznek, oly nagyok, hogy az árakat a fogyasztók rovására fölemelni nem kell. Már pedig minden valószínűség szerint, a mi ipari vállalataink ez úton igyekeznek majd céljokat elérni.

Másképen áll azonban a dolog, hogy ha nemcsak Magyarországra gondolunk, hanem, ha arra is figyelünk, hogy hazánk Ausztriával tulajdonképpen egy gazdasági egységet képez. Ausztriának kifejlett régi ipara van; ezzel szemben itt van a mi fiatal, rohamosan előre törekvő iparunk. A kettő közti heves verseny kikerülhetetlen. És e verseny szükségképpen kartell-alakításokra is fog vezetni. Kívánatos, hogy a legközelebbi jövő ily irányban való fejlődését majd figyelemmel kísérje a tudomány.

Összefoglalom tehát azt, hogy mit várok a kartellektől a jövőben. A legközelebbi idő, úgy hiszem, kevés változást fog mutatni. Előtérbe talán csak az úgynevezett minőségi kartel-

lek fognak szorúlni, melyek az eladást egységes alapra fektetik és így a nem tisztességes versenyt lehetetlenné teszik. Talán egy más oldalról történő változás gyakorol majd befolyást a kartell-kérdés alakulására is. És ez az a változás, mely valószínűleg a kereskedelmi jog terén már nem sokára várható. A részvénytársasági jog alapos reformra vár; lehet, hogy a kereskedelmi társaságok egész új alakjai is fognak képződni.

A kartellekben nem szabad általában mulékony jelenséget látnunk; legfőljebb átmeneti állapotot képeznek. Bennök a kis üzemről a nagy üzemre való átmenet érvényesül.

A távolabbi jövőben e téren is várható változás. E változás két irányban történhetik majd: állami szervezés — állami ellenőrzés. Csak az utóbbit tartom üdvösnek.

Reményelem, hogy hazám azokhoz az országokhoz fog tartozni, melyek majd nem az állami gyámolítás politikáját, hanem csak az állami ellenőrzést követik.

* * *

Ezzel a kartellekkel foglalkozó vizsgálatomat bezártam. E vizsgálat eredményét annyiban merem már önmagam is kielégítőnek mondani, mert összhangzásban van azokkal a tudományos nézetekkel, miket magunknak a gazdaságról alkotunk. Láttuk, hogy a kartellek, syndikatusok és trustok egész nagy tüneményét vevé szemügyre, ez csak ugyanannak a nagy gazdasági átalakulásnak egyik része, a melyet századunk egész történetében észlelhetünk és melyet a kis üzemről a nagy üzemre való áttérésnek nevezünk. Hogy mi ismét alapoka e változásnak, az a fátylak egy további föllebbentését tenné szükségessé. Nézetem szerint a népesedési tan terén kell majd az utolsó okok keresésének végbe mennie.

Azonban nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy bennünk emberekben kettős lény van. Egyrészt, mint a tudomány művelői higgadtan, nyugodtan és minden külső behatástól érintetlenül, igyekezünk a külvilágot megérteni, másrészt azonban, mint erkölcsi lények a külvilág minden jelenségét abba a keretbe akarjuk beszorítani, melybe az ideákra törekvő erkölcsi érzésünk a világot foglalja. És leginkább teszszük ezt ott, hol a külvilág jelenségei az egyes emberhez, vagy az emberek társadalmához vannak kapcsolva.

Így itt is még a végső kérdés vár megoldásra, hogy hogyan egyezik meg századunk gazdasági átalakulása, melynek egy részét épen a kis üzemről a nagy üzemre való áttérés alkotja, erkölcsi érzésünkkel. Bizonyos, hogy ez átalakulás csak nagy és súlyos áldozatok útján ment és megy végbé. A kis üzem képviselői elkeseredett küzdelmet folytatnak és bármily derekak legyenek is, elpusztulnak. Ez a fejlődés árnyoldala, de ott vannak mellette a fejlődésnek előnyei. Az egész termelés óriási mértékben növekedik, az összes czikkek árai nagy mértékben csökkentek és ehhez képest a munkabérek alig változtak; kisebbedett a vállalkozói nyereség. Az árak csökkenése pedig a munkabérek állandósága mellett azt jelenti, hogy a nyomornak legelőkelőbb osztályai emelkedtek, hogy életmódjuk, viszonyaik javultak. És az üzemek folytonos tökéletesítése, melyet a kartell-alakításban is fölismertünk, azt jelenti, hogy egyre nagyobb és nagyobb körök számára várható a jólétben való részesülés, — a kultur-munkába való befoglalás.

És ebben meglelheti erkölcsi érzésünk a megnyugvást. Ha minden baj daczára, melyet századunk gazdasági átalakulása okozott, általánosságban előbbre jutottunk, akkor nem szabad az ez előbbrejutás okozta bajok miatt századunk nemzedékeinek művét elítélni.

Egész világfölfogásunk így kielégítő lesz és engesztelő kifejezést nyer abban, hogy: áldozatok árán való haladás!

MANDELLO GYULA.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN LEVELEI.*)

E kötet Széchenyi leveleiből jobbára a 30-as években írottakat közli. Értékek különböző: van köztök külső udvariaságból írt levél, buzdító, baráti meghittséggel írt, majd kevesebb értékűek mellett politikailag fontos levél is. Nagybárá bizonyos meghatározott ügyről szólnak, gyakorlati célúak, de azért alig van ezek között olyan, melyet egy-egy egyéni fordulat, fohász, éles megjegyzés érdekessé ne tenne. S így e kötet is több mint pusztán levélgyűjtemény: mögötte Széchenyi alakja rajzolódik, a mint ideges figyelemmel és élességgel vigyáz nagy gyakorlati tervei kivitelére. Napról-napra ezer felé van szeme; lelke minden kis akadályt érez, előre lát; megfontol, számba vesz minden embert, körülményt, egy kissé képzelme is belevegyül és sokszor ellenségnek nézi a közönyöst, fondorkodónak az ellenkező véleményűt s nem egyszer képzelt támadások ellen bizonyos beteges örömmel aknákat ás, sánczokat hány, mire talán szükség sem volt. S ez a szüntelen napi munka, ez a folyton fokozott idegélettel járó tevékenység érzései hőmérsékét is emeli s mikor egy terve sikerül s «ellenségei» vereséget szenvednek, úgy örül, mint egy gladiator legyőzött ellenén: hahotát csap leveleiben s szenvedélyes természete, melyet munka közben «elfojt», ilyenkor akaratlanul előtör. A jelen kötet levelezésének, íróján kívül, főleg két hőse van: az egyik Tasner, a mint Széchenyi írja «Old Tasner», megbízható hű embere, terve kivitelében jobb keze s diplomáciai sakkhúzásai-

*) *Gróf Széchenyi István levelei.* A magyar tudományos akadémia megbízásából összegyűjtötte, előszóval s jegyzetekkel ellátta Majláthi Béla, lev. tag. II. kötet. Buda-Pest, Athenæum. 1890.

ban első segéde; a másik hőse, mely körül a legtöbb levél forog, a lánczhíd. A lánczhíd történetére, azt hisszük, érdekes adatokat fog találni az érdeklődő. Széchenyi elevensége egy kis drámát játszik el előttünk a levelekben. S föltűnik előttünk Széchenyi mint e drámának nagy intrikusa, kinél azonban az intrika célja egészen a közügy; s e nagy vakondok-munkának ösztöne és sarkalója a nemzeti emelkedés. «Édes gyermeke» a lánczhíd s mint «apa» öröködik e gyermek fölött; érezni lehet, hogy lelkének minden szálával csügg rajta; s ilyenkor elméjének, szívének minden rugója mozog, mint nyilvános föllépésénél arczának izmai.

1840-ig terjednek a levelek. Azon szempontból is érdekesek, hogy napló-ömlengéseinek correctivumát képezik. Nehány kétségeskedő elbillenés mellett is, e levelek a munkája sikerébe vetett bizalmat árulják el. Azt a nagy munkásságot, eszes, számító cselekvést folyton csüggedő lelki hangulatból megmagyarázni nem lehet. De e levelek viszont teljesen megmagyarázzák azt, hogy Széchenyinek a politikai jelszavakkal úzott erősebb agitatót az ő működésére mért halálos csapásnak kellett éreznie. Majdnem kézzelfoghatóvá válik a dolog, ha Széchenyinek a 30-as években követett politikáját már csak e levelekből is elevenen rekonstruáljuk. Áthidalhatatlan távolság választja el most már fiatalkori barátjától, Wesselényitől. Leveleiben néhány odavetett megjegyzés mutatja, mennyire ellenszenves lett előtte a gravaminális szónok-politikus. «Das Comödienspielen, sich auf eine Scene stellen, das kann er einmal nicht lassen» veti oda Tasnernek. «Tegnapra éjjel — írja Pozsonyból 35-ben — Wesselényi kólikát kapott». Ő mint ily alkalmakkor közönségesen, egy kis «színdarabot» adott. «Er ist vergiftet» — rebesgettek. Nem lehet kiírnunk a megjegyzést, melyet hozzá told. Épen ily sarkastikus mosolylyal említi másutt, úgy hallja, Wesselényi nem néz a casino felé, mert ott csupa «spiczli» van stb.

A levelek részleteibe érezkednünk — itt nincsen tér. Csak hamarjában a sok közül két dolgot akarunk fölhozni. A legjelentéktelenebb ügyben is diplomatiája minden fortélyát használja föl. 1835-ben lejár sok tag casino-részvénye s új hat évre kell magokat az illetőnek lekötöniök. Hogy a tekintélyesebb vidéki tagok közül el ne szalaszszon egyet is, maga veszi kezébe a dolgot s a gyűjteményben ott van közel húsz levele, hol személyre szabott bókkkal, hízelgéssel buzdítással ír az illetőknek

levelet. A pszichologiai tapintattal párosuló személyes capacitatio Széchenyinek módszere fölfelé, lefelé, kicsinyben, nagyban egyaránt. S ennyivel sem elégszik meg. Van néhány — köztük gróf Dessewffy József, kinek ő maga nem akar írni. Tasnerra s. Pregardtra bízta tehát a dolgot, de instructiót ad, hogyan írjanak. Először is köszönjék meg az eddigi részvétét, másodszer dicsérik a casino állapotát, harmadszor éreztessek, hogy mennyire örülne a társaság, ha ily taggal gazdagodnék, «vagyis inkább büszkélkedhetnék». «Das wäre — végezi — à peu près der Styl des Briefes, mit Variationen N. B. die dem Character des Individuums angepasst werden müssten». Így nyilatkozik kicsinyekben is Széchenyi diplomatiája. Az embereket iparkodott oda terelni, a hová ő akarta; de óvakodott észrevétni, hogy tulajdonkép ő az, a ki hajtja. A jó ügyért való alakoskodás második természete volt.

S ez az alakoskodás jellemzi a harminczas években magatartását a nádorral s kormánynyal szemben. Halommal osztja bókjait feléje, a jó szándék malasztját látja működni benne, csak azért, hogy némileg is engedékenységre bírja, jobb hangulatba hozza. Széchenyiben az államférfiúval tulajdonkép mindig egy subtilis psychologus is karöltve járt s ez az, a mi őt a tömeg előtt s a chablonpolitikusok előtt érthetlenné tette.

Hanem ez a pszichologiai éleslátás, a mint genieje Széchenyinek, úgy magára örökös nyugtalanság forrása. Minden ember arczához, beszédéhez, a kivel csak érintkezik, azonnal a reflexiók tömege fűződik lelkében s az emberek őt még nagyobb mérvben — hogy barbár szóval mondjam — afficiálják, mint a mennyire ő reájok hat. Itt is egy forrását találjuk változó hangulatainak. S itt rejlik egyik oka annak is, hogy néha csekély dolgok is oly erős visszhangot keltenek lelkében. Épen azért, mert oly élesen lát s cselekvényei következményeit oly szigorúan kiszámítja, esik meg néha az, hogy hevültebb pillanatokban a lehetőségektől is úgy tart, mintha már megvalósultak volna.

Rendkívüli érzékenysége e részben a legcsekélyebb dologban is nyilvánul. Némileg mulattató példáját találjuk gyűjteményünk 77-dik számú levelében, mely József nádor nejéhez, Mária Dorottya főhercegnőhöz van intézve. Széchenyi József nádort s családját maga iránt mindig a legjobb hangulatban kívánja tartani; fél a legcsekélyebbtől is, a mi talán bizalmat-

lanságot kelthetne bennök s kifogyhatatlan a módokban, a melyekkel e bizalmatlanságnak elejét veszi. 1835-ben Hont-megye lefestette Széchenyit, egy pesti kereskedő, Tomola, pedig egy könyomatú képet hozott vásárra, hol Széchenyi glóriában felhőkön ül, s alatta a lánczhid s gözhajó látszik. — Ennél sem kellett több Széchenyinek. Ez oda fönn szemet szúr — gondolta magában. A nádor azt hiszi, hogy nagyon keresem a dicsőséget, hogy talán őt akarom elhomályosítani stb. stb. Azt hiszszük, Széchenyi tudtán kívül készült apotheosisa igen kellemetlen pillanatokot szerzett a dicsőítettnek. Ekkor véletlenül — feleletül — egy torzképe is megjelenik. Széchenyit ábrázolja a régi poros híd alatt, a mint a Dunába pottyant s tömjén helyett kő s egyéb kimondhatatlan dolog hull reá. Szinte elképzelhetni az ideges örömet, melyet Széchenyinek ezúttal a gúnyos kép okozott. Azonnal becsomagolja s elküldi föl Budára a főherczegnőhöz egy levéllel, mely czélját tekintve a pszichologiai tapintat egy finom példája. Elmondja, hogy már többször festeni akarták arczképét a megyék, de nem engedte, most Hont-megye kérésének ellen nem állhatott; az alkalmat használva, egy pesti «úgynevezett» műúrus, Tomola, is kiadta arczképét; képzelheti a főherczegnő, hogyan elhült, mikor ily apotheosisban látta saját magát. A főherczegnő bizonyosan ismeri a képet, melynek követ néhány nap előtt Széchenyi nagy öröme a bécsi rendőrség lefoglalta. Azután gúnyos örömmel festegeti a kép bolondságát. Hanem szerencsére vannak barátai is; íme küldi a rajzot, melyet róla ezek készítettek. Alázattal a főherczegnő elé terjeszti a vízbe pottyant arczképét, melyet hűnek s az egyedül helyesnek tart. Végül hodoló bókkal zárja a levelet. A levél hódoló s e mellett félig tréfás hangja kitünőn megfelel a célnak, melyet Széchenyi elérni akart. Egy kis pszichologiai ártatlan egérfogó, a milyenek fölállításában Széchenyinek mindenkor kedve telt.

Így tükröződik Széchenyi egyik-másik jellemvonása e levelekben is. S így tükröződik egész 1840-ig bennök a bizalom is, munkája sikerében. A mint egy levelében mondja: «ananást akar ültetni». Lehet, hogy csak káposztát fog nevelhetni. «De nevelni azért valamit csak fogunk; mert a hámból sehova, csak a sírba dölünk. Und dazu ist noch Zeit».

S most végezhetnök futó megjegyzéseinket. Azonban — fájdalom — a levelek kiadásáról is szólanunk kell. A kiadó a

czímlapon jegyzeteket ígér. S valóban van is rájuk szükség. A levelekben annyi földeríteni való mellékkérdés és tárgy akad, hogy őszinte hálára kötelezett volna kiadójok, ha jegyzeteivel kissé ezeket világítja meg. E helyett néhány értéktelen adatot találunk a levelek alján azokról, kikhez épen szólanak. Ennek megírása nem volt épen időrabló vagy fejtörő munka. Így azután tovább forgatjuk a könyvet, eljutunk benne itt-ott angol levelekhez; itt végre már oly hosszú jegyzeteket találunk, mint magok a levelek; kivonatok és fordítások. 20—25 ilyen levél van. Olvassuk, olvassuk, hasonlítgatjuk s egyszerre csak észreveszszük, hogy a kiadó munkájának, fáradságának foglalatja tulajdonkép ezekben van. S mikor végig mentünk a jegyzeteken s néhány angol levélen, a legnagyobb nyugodtsággal elmondhatjuk, hogy az összes európai irodalmakban ilyen kiadásnak párja nincs. S ha még meggondoljuk, hogy a drága könyvnek egyhamar új kiadása nem lesz, hogy a kiadó a magyar tudományos akadémia megbízásából járt el, hogy itt Széchenyi leveleiről van szó, s hogy akadémiai levelező tag a kiadó: megilletődésünk egészen ünnepi lesz. Mert — különösen a nagyobb — angol leveleknek e fordításai, kivonatozásai a maga nemében páratlan munka. Egy pályadíjnál, hogyan lehet az angol szöveget félreérteni, elcsavarni, ellenkezőjére változtatni, értelmetlenné tenni: — e fordítások nyernék az első díjat. Itt oly fokú kiadói könnyelműségről van szó, mely valóban nem menthető. Nevetségessé teszi az egész kiadást.

Az olvasónak egyebet sem kell tenni, mint néhány nagyobb angol levelet a kivonatozásával összevetni. Az egész kivonat néha értelmetlenség láncolata. Csak nagyjából — állításunk igazolására — hozunk föl példákat. Előbb azonban megjegyezzük, hogy maga az angol szöveg is nevetségesen van nyomtatva. Annyi benne a sajtóhiba, a rossz olvasásból eredő baklövés — hogy egy született angol halálos kínokat érezhetne olvasásuknál. Mi azonban tartsuk magunkat a magyar szöveghez. Íme néhány próba.

314. levél. Széchenyi Tattersallhoz ír. Accept my sincerest thanks for the interest you and Mrs Tattersall take in the improvement I made in Society by being a married man. Szóval Széchenyi megköszöni az azt érdeklődést, melyel nősi híret fogadták. Könyvünk így fordít: «Fogadj a legösszintébb köszönetemet azon érdeklődésért, melylyel ön és Tattersall

asszony az én működésemet a társadalomban nyereségnek tartani szíveskednek». S rögtön utána olvassuk a fordításban a következőt: «Biztosra veszem, hogy mielőtt meghalnék — a mi természetesen s minden valószínűség szerint se az idén, se a jövő évben megtörténni nem fog — e vén Angliát megfogom nézni». Valóban érdekes! Széchenyi oly biztosnak érezte egészségét, hogy természetesen s minden valószínűség szerint valónak látja, hogy se az idén, se a jövő évben nem fog meghalni. Az eredetiben azonban Angliát akarja meglátogatni több ízben, bár nem az idén s valószínűleg még a jövő évben sem. (Though it will not be this and most probably not next year, I am pretty sure to visit old England yet several times before I die.) S ez egy levélben — a leggyaralóbb fordításban — van még három, négy ily hiba.

Folytassuk a börgészetet? A Rennie Györgyhöz írt levélben (347. levél) a Clarkhoz írt sorokban (353. levél)? S a többiben? Lehetetlen, mert elejétől végig a legbohóbb félreértések láncolata.

Alig egy helyes mondat. Csak ízelítőül az első mondatot idézem. (353. levél): «The Baron Sina communicated to me your letter of the 4-th inst. I dont understand, how you can ask the Baron for directions, as to the manner of your acting, in case Mss. Plews and Stater cannot be bound to secrecy». «Sina báró közölte velem 4-éről kelt levelét. Nem értem, hogyan fordulhat a báróhoz utasításokért, mikép járjon el az esetre, ha Plews és Stater urakat nem lehet titoktartásra kötelezni.» Ezt könyvünk kivonata így adja vissza: «Csodálkozásút fejezi ki az iránt Széchenyi, hogy Clark Sinához írt, decz. 4-iki levelében hogyan kérdezhetette a bárót a hidépítés igazgatósága iránt s kérdi tőle, vajon az ő működése eredményei például a Plews és Stater eseteiben titokban maradhattak-e?» Érti ezt a zagyvaléket és félremagyarázást az olvasó? Nos, ez így megy végig a leveleken, néha ékes magyarsággal és meglepő fordulatokkal. Az angol mondatnak alanya, tárgya fölcsereelve, mellékmondata félreértve. A 476-ik levélben több zagyvaság mellett áll a következő is: «I expect the gun, pray draw direct to me at Baron Sina's for its amount. I received Mr. E. et Hunters letter and estimate too. I am very sorry to say, that I dont think we shall have a steam-mill so soon.» «Várom a puskát, kérem, az árát írassa le részemre Sina bárónál. E. és Hunter levelét és költség-

vetését is megkaptam. Sajnálattal kell megvallanom, nem igen hiszem, hogy hamarjában gőzmalmunk lesz.» Hunter valami gyáros, ki egy gőzmalom költségvetését küldte meg a grófnak. De «Hunter» vadász is s most a következő «kivonat» származik: Sz. írja, «hogy várja a puskát. Írja, hogy nagyon megtisztelve érzi magát azon vadászati levél által, a mit E. és Huntertől kapott s kéri, hogy Sina érdekében directe írjon neki levelet.» Valóban: directe úgy van. «The estimate» = nagyon megtisztelve érzi magát: «Hunters letter» = vadászati levél; «draw direct to me at Baron Sina for its amount» = Sina érdekében directe írjon neki (kinek?) levelet. Quasi re bene gesta valami zsilip vagy ventil mintáját (the model of the valve) ugyane levélben L. Valve mintáinak mondja, mintha személy volna. A Renniehez írt levélben (347) több értelmetlenség közt ez található: «A child can see, that we are in a great want of good roads, and that we ought rather to begin with making roads than with the construction of a bridge, of so difficult and expensive an execution. Gyermekek is láthatja, mily nagy szükségünk van jó útakra, s hogy inkább utak készítésén kellene kezdenünk, mint ily nehéz kivitelű s költséges híd építésén». A fordítás könyvünkben azonban így hangzik: «Még a gyermek is beláthatja, hogy mi igen óhajtjuk a jó utat s hogy ez nem kezdődhetik jobb útcsinálással, mintha egy oly nehéz és drága kivitelű híd építették.» De Széchenyi a híd útján a közös teherviselést akarja megvalósítani s így ez a híd közegeül szolgálhat arra, hogy majd később, ha a nemes is fizet a közterhekre, országútaink is lesznek.» «We consider this bridge as a medium to get by the by the roads too.» Ezt könyvünk megint mély értelemmel így fordítja: «hogy a híd a szerte-széjjel ágazó utak valóságos központja lehet.» A 364-ik levélben a többi közt: «Our opponents protect them very much — as they know too well how much prejudice there is in the public in favour of them as they are natives of this country.» Széchenyi bizonyos belföldi vállalkozókról szól: «Ellenfeleink ezeket fölötte pártolják, mert tudják, mily kedvező előítélettel van irántuk, mint belföldiek iránt, a közönség.» Valami csodálatos phantasia segítségével e hely értelme könyvünkben így hangzik: «Ez ellen Széchenyi ellenfelei roppant sokat protestálnak (ez t. i. a «protect»), minthogy igen jól fogják tudni, hogy Clark fölkarolása által mennyi előítélet van a közönségben.» Valóban a

legtöbb Clarkhoz intézett levélről a kiadónak csak homályos sejtései vannak; és sejtelmei azután furcsa útra térítik fordítói tollát. «We beat them in a lantern» szerinte (361. levél) annyi, mint «meggyújtjuk nekik a lámpást»: «I dont think his (t. i. a cancellaré) vote shall contrebalance the Barons». «Nem hiszem, hogy szavazata a felső tábláét (a Barons alatt Sz. a felső táblát érti) ellensúlyozná.» Könyvünk szerint, Széchenyi nem hiszi, hogy a cancellár, a báró ellen lenne», kiadónk a báró alatt alighanem Sinát értette. A 366-ik levélben kérdi Széchenyi Clarkot, miért tervezte a híd oszlopait a folyóba, miért nem a part mellé? «Is it to got a shorter span, or to avoid your coming with the point, where the chains are to be fixed, too far in land?» stb «Azért-e, hogy az ív feszülése csekélyebb legyen, vagy azért, hogy nagyon mélyen a száraz-földbe ne essék az a pont, hová a láncokat kell majd erősíteni?» Könyvünk szerint e mondat értelme a következő: «Vajon meglesz-e azon rövid idő alatt, vagy a Clark jövelele el lesz-e halasztva mindaddig, míg a láncok a földbe lesznek erősítve.» Értjük: «to got a shorter span» ez annyi, mint meglesz-e ez azon rövid idő alatt; «to avoid your coming with the point» ez annyi, mint a jövelele el lesz halasztva, az egész pedig egy olyan fordítás, milyen még Akadémia megbízásából nem került ki soha.

Idézhetnök még halommal a mulatságos példákat, ha szépen egyenként türe tűzhetnök; de rendesen bokrot képeznek s így a gyűjtőnek vagy az egészet ki kellene ásnia vagy ott kell hagynia az útfélen. Ízelítőül elég volt ennyi is. Sajnáljuk, hogy a kiadó oly kevéssé volt tudatában annak, hogy Széchenyi angol leveleit nem érti. A kiadás így valóban nem méltó sem Széchenyihez, sem az akadémia megbízására. Reméljük, hogy a harmadik kötet angol levelei gondosabb correcturával s jegyzet nélkül fognak megjelenni.

Az ilyen kiadás még kedvezőtlenebb irodalmi viszonyok között is valóban könnyelműség.

—k.—

É R T E S I T Ó.

A Nagybesenyői Bessenyei-család története. Irta és oklevéltárral ellátta Széll Farkas. Bessenyei György és Pál arcképeivel és hasonmásokkal. Buda-Pest, 1890. Dobrowsky és Franke bizománya.

A XIII. század első felében élt Mortunus de genere Szalók nevét olvassuk a Bessenyeiek messze elágazó nemzedékrendjének élén. Tőle kezdve, egész az író Györgyig, beszéli el a szerző a Bessenyeiek történetét, nagy gonddal nyomozva a család elágazását s nevezetesebb szereplőinek történetét. Fáradságos kutatása eredményeinek hasznát fogja venni a történetírás, mert több történelmi nevezetességű őse van Györgynek, pedig először reá szoktunk gondolni a Bessenyei név említésénél.

Ez ősök közt nem volt ép a legnevezetesebb a XVI. századbeli György, az egri végvár egyik vitéze, de mégis általános érdekű adatokat közöl róla szerzőnk. A családtörténeti monographiak egyik legfőbb érdeke abból áll, hogy az általános politikai történettől elmellőzött epizódokban a történelmi élet bizonyos oldalait nagy közvetlenséggel tárja elénk. Ily epizódok megérdemelnék novellaíróink figyelmét is, kik a György vitézre s fiaira vonatkozó töredékes adatokat szépen kikerekíthetnék. S mily érdekes háttér volna a török hódoltság kora.

Az egri végbeliek sokszor tűztek össze a szolnoki törökkel. Bessenyei Györgyöt jól ismerték Szolnokon, lator cselebasinak nevezték. 1592-ben György úr rosszúl járt, fia, Boldizsár, török rabbá lett. De az ő kezébe is akadt előkelő rab, Halul, a szolnoki Ibrahim vajda fia. Azt hihetnők tehát, hogy egyszerű volt a dolog megoldása, Boldizsárért Halul természetes váltság lett volna. De a kiváltás halasztódott s inkább csak találgathatjuk, hogy mily okokból.

Az egyik ok lehetett a szolnoki törökök haragja az öreg Bessenyeey ellen. Bár Ibrahim rabja volt Boldizsár, de a szolnoki bégnek is volt joga a beavatkozásra a kiváltás ügyében s a bég a török urakkal együtt nem szívesen könnyített az ifjú Bessenyeey sorsán. A sarcz kérdése még jobban bonyolíthatta a dolgot. Úgy látszik, hogy ebből a török urak is részt akartak s így az egyszerű «fejet fejért» elvben nem akartak megnyugodni. Még súlyosabbá vált a helyzet az öreg Bessenyeeyre nézve, midőn 1592 vége felé András fiát is elfogták a szolnokiak. Most már Bessenyeey kezében volt a kisebb érték, a szolnoki törökök bizonyára felesigázták követeléseiket.

Idő közben legalább látni óhajtották a szülők rab fiúkat. Nem minden nehézség nélkül sikerült elérniök annyit, hogy Boldizsár egy izben 12 napi, másod izben pedig a szolnoki magyar rabok kezességére három hónapi szabadságidőt kapjon. A rab Halulról sem felejtkeztek meg az övéi. Pedig úgy látszik, hogy nem voltak egészen megnyugtatta sorsáról, mert az öreg Bessenyeey haragjában alighanem fenyegetődzött. Ily hírek hallatára mondhatta a szolnoki bég Boldizsárnak, hogy «ha a bőrét aranynyal megtöltenék is, de soha meg nem szabadúl, ha Halulnak holta történik». Szegény Boldizsár is el volt keseredve: «Bár adta volna az én kegyelmes Istenem» — így ír atyjának — «hogy soha vagy Halul, vagy én ne születettünk volna ez világra.» De legjobban bánthatták az ily hírek Halul anyját, ki egy igen gyöngéd s kedves levélben kérlelni akarta becsületes vitéz apja urát», mert így szólította még a vén Bessenyeeyt.

Mit vétettem én kendnek? — kérdi tőle, mert előbbi levelére Bessenyeey semmit sem felelt. Elég fájdalom az neki, hogy urával háborog a vitéz, ő bizony szeme előtt gondját viseli György úr rab fainak. Boldizsárt a bég előbb a saját tömlőcébe vitette az Ibrahimék házából, de «ott is» — írja a vajdáné — «titkon nem hagytam éhezni.» Kegd se tartsa jobb állapotban szegény árva rabot» vagyis az ő Halulját. «Alkudjék meg kegd urammal» — inti Bessenyeeyt az anya — «hiszen az kegd fia Boldizsár meg tudja szolgálni kegdnek vele való jótéteményit.» A női levélből az utóirat sem hiányzik és ez jól illik az egészhez, «valami pomagranát és narancsot is küldtem» — így hangzik az — «kegdnek és a szegény rabnak; azt sem tudom, megadták-e kegdnek, írja meg azt is.»

Végre sikerült az alku, Halul visszatérhetett anyjához cserében Boldizsárért, de még három év mulva is a szolnoki rabságban sinylett András s csak azt tudjuk, hogy 1595-ben a bég ő nagysága könyörületből harmadfélezer forintra szállította le András sarczát.

Ez igen nagy összeg volt akkor és így nem valószínűtlen szerzőnk azon föltevése, hogy András még fogoly volt Egernek 1596-iki ostroma idején.

Már pedig a vár feladásában György úrnak is része volt. Szamosközi szerint egyik oka volt a várbeli őrség lázadásának. Annyi bizonyos, hogy György is tagja volt azon küldöttségnek, mely a lázongó őrség nevében alkudozott a törökkel. Remélte talán, hogy András fiáért is tehet valamit ez alkalommal?

Két Bessenyei játszott szerepet a Thököly- és Rákóczy-korban.

Bessenyei Mihály a nevezetesebb bujdosók egyike volt. A bujdosók kétszer is elküldötték Konstantinápolyba követségbe. De 1682 elején, midőn Thököly befolyása már legyőzte a Telekiét, Bessenyeit visszahívták a portáról. Mert Bessenyei Teleki rokona volt, s kezdettől fogva az erdélyi párthoz szegődött, a füleki mezőn sem csatlakozott azokhoz, kiknek Thökölyhez való elpártolása az erdélyieket annyira elkésérite. Erdélyben maradt haláláig.

Ellenben fia, Zsigmond, állhatatos híve volt Thökölynek s később Rákóczynak. A Rákóczy korának kutatóit érdekeln fogják Bessenyei Zsigmondnak Károlyi Sándorhoz írt levelei, melyeket szép számban tesz közzé a szerző. Zsigmond fia, László is a Rákóczy zászlója alatt küzdött s 1708-ban meghalt Trencsénél kapott sebében. Az apának ép akkor a fejedelemhez kellett volna mennie. De «én udvarhoz nem mentem» — írja Károlynak — «szegény édes fiam esetén való megkeserítettésem miatt, ha ifjúságot látok: nem tűrhetem, és nem mulathatom el férfiságomat majd meggyalázó kesergésimet».

A kurucz ezredesnek három unokája a magyar testőrségbe lépett s kettő közülök nem katonai érdemekkel szerzett magának hírnevet.

Bessenyei Györggyel hosszasan foglalkozik a szerző, de «csak azon adatokra szorítkozva, melyek eddig ismeretesek nem voltak.»

Bessenyei születése évét Szinnyey Gerzson 1747-re tette, eltérve a többi életrajz-írók meghatározásaitól. Széll Farkas újabb okokkal bizonyítja Szinnyey állításának helyességét.

Az eddigi életrajz-írók szerint Bessenyeit Abaujmegye küldötte a gárdába; Széll kimutatja, hogy Szabolcsmegye ajánlatára vették föl a testőrök közé s pedig 1765-ben, mint Toldy helyesen írta.

Toldy szerint Bessenyei 1775-ben utazott Olaszországban,

Széll kimutatja, hogy ez utazás az 1768 novembertől 1769 májusig terjedő hónapokra esik.

Bécsből Pusztá-Kovácsiba való átköltözése idejét némelyek 1784-re teszik, Toldy pedig 1781-re.

Szerzőnk közleményeiből kitetszik, hogy Bessenyei 1782-ben költözött Berczelre, onnan 1785-ben Pusztá-Kovácsiba. Toldy azt állítja, hogy Bessenyei a *Dicső árnyékok* című kis művét 1795-ben nyomatta ki.

Erre Széll megjegyzi, hogy e művet Bessenyei soha sem írta, mert a címlapon ifj. Bessenyei György van szerzőnek írva, már pedig ifj. Bessenyei nem lehet azonos a testőr Bessenyeivel. Igen érdekes Madarassi censornak az a jelentése, melyet Bessenyeinek a *Természet világa* című tanköltevényéről írt. A censor komoly, hivatalos latinsággal fejtegeti Bessenyei radikális erkölcstani, vallási s politikai elveinek veszélyességét. Prózai s verses idézetek tartkítják a hivatalos jelentést. A kancellária 1804 október 4-dikén nemcsak a kinyomatástól tiltotta el a kéziratot, hanem terjesztésének megakadályozása végett megparancsolja, hogy a bihari alispán éber szemekkel ügyeljen Bessenyei Györgyre.

De már elég adatot soroltunk föl. Úgy is kitetszik a mondotakból, hogy a politikai és irodalmi történet kutatói mily tekintetben használhatják e lelkiismeretes gonddal írt könyvet. d.

Magyarország közegészségügyi viszonyairól. Irta dr. Oláh Gyula, Buda-Pest. Pallas részvénytársaság nyomdája. 277 oldal.

A közegészségügy fontosságát ma már nálunk is minden művelt ember elismeri. Elérkeztünk tehát a positiv indítványok korához. Pár évtized előtt higienikusaink egyedüli föladatát az képezte, hogy a közönséget meggyőzzék, hogy a jó levegő, tiszta lakás, egészséges ivóvíz, megfelelő táplálkozás, jobban megvédik az országot a járványtól, mint a legpontosabb vesztegzárak, jobban erősítik a nemzetek haderejét, mint a legtökéletesebb fegyverek, ma mindezek tudása a műveltséghez tartozik s a közvélemény most már ismerni óhajtja a módot, melynek segítségével e kedvező közegészségügyi viszonyok megszerezhetők.

Ha a higienikusok között az egészségtan sarkalatos elvei tekintetében meglehetősen egyértelműség uralkodik is, ez elvek gya-

korlati alkalmazásának módjában már nem egyeznek meg. Míg az egyik tábor az önkormányzat fejlesztésétől várja a közegészségi viszonyok megjavulását, addig a másik, látva, hogy a 14 év előtt megalkotott üdvös törvényt a jelenlegi rendszer nem volt képes végrehajtani, az állami közigazgatástól remél eredményt.

A kérdés megvitatását az országos közegészségi egyesület kezdte meg, tehát a társadalom, míg a kormány még eddig nem adott alkalmat az eszmék tisztázására. Pedig egy higienikusokból s közigazgatási tekintélyekből álló bizottság tárgyalásai lényegesen megkönnyíténék a megoldást. Angliában a közegészségügyet reformáló «Local government act» és «Public health act» megalkotása előtt 21 tagú bizottság foglalkozott avval, hogy miként hajtják végre az egészségügyi törvényeket s minő javítások volnának szükségesek, hogy teljesebb legyen az eredmény. Ha egyebet nem, annyit bizonyára használna az enquete, hogy legalább tisztázva lenne, mi tulajdonképen a közegészségügy államosítása s mi annak önkormányzat útján való kezelése. Hogy ez nem is olyan fölösleges, azt a többi közt Oláh Gyula könyve is bizonyítja.

A szerző a közegészségügy államosítása hívének vallja magát s célja, mint az előszavából kiderül, a közegészségi viszonyok tüzetes ismertetése, a hiányok földerítése, ezek okainak kutatása s végül a javulást ígérő eljárások indítványozása. Nem csekély igényű munkával állunk tehát szemben. A terjedelem meg is engedné a cél megközelítését, a tartalom azonban meglehetősen alá szállítja a fölcsigázott várakozást.

A nélkül, hogy a külföldieskedés vádja illethetne, azt hiszem ilyen szabású munkától még azt is megkövetelhetnők, hogy — ha vázlatosan is — megismertessen a kultur-államok közegészségi berendezésével. De ha ezt elmulasztotta, legalább hazai intézményeink történeti fejlődését ne mellőzte volna! Nálunk kétszeresen szükséges az előzmények ismerete, minthogy a közönség szellemének tekintetbe vétele nélkül alkotott rendszer még a szokottnál is nagyobb ellentállásra talál. Érthetetlen tehát a hang, melylyel «minden a múltban való kalandozást,» a hogy ő a történeti fejlődést nevezi, fölöslegesnek nyilvánít. Ő elégségesnek tartja, ha a főforgó viszonyokat tüzetesen ismerteti. Csak az a baj, hogy ez ismertetés is egy kissé fölületes, mert bár a főváros, a nagyobb városok, a községek, a tanyák, a mezei gazdaságok, a gyógyfürdők, ipartelepek stb. közegészségi viszonyaival külön fejezetekben foglalkozik, mégis az egész 180 oldalra terjedő rész, mely hivatva lett volna, hogy a létező

hiányokat föltárja, olyan kevés positiv adatot tartalmaz, hogy a legtagabb általánosságot alig lépi át. Helyenkint, mint a Fiuméről szóló fejezetben vagy a kőbányai sertéshízalókról tett megjegyzéseiben elárulja, hogy nem a képesség hiányát, hanem a gyors, fölületes kidolgozást kell a mulasztásokért okolni. Annyi azonban így is kitűnik, hogy közegészségünk szánalmas helyzetben van.

Az okokat három csoportra osztja, úgy mint könnyen elháríthatókra, ilyen az 1876-diki törvény hiányos végrehajtása; továbbá nehezebben elháríthatókra, ide tartozik a közönség közönye az egészségügy iránt; végül legnehezebben leküzdhető okúl a szegénységet jelöli meg. Ez okok elsejét az egészségügyi kormányzat államosításával akarja megszüntetni. Itt már belemerül a részletekbe s kifejti, miként óhajtja ő a rendszerváltoztatás kivitelét. Az ajánlott megoldás azonban igen egyoldalú, mert evvel legföljebb a közegészségügy egyik ága, az orvosügy, nyer megoldást. Oláh Gyula ugyanis a hatósági orvosok intézményét akarja reformálni. Szűkebb egészségügyi köröket akar alkotni, a körorvosi fizetést 600, illetőleg 800 forint minimumra tervezi, s ott, hol a község egyenes adójának hat százaléka nem fedezné ez összeget, állami segélyt óhajt. A körorvosokat a belügyminiszter nevezze ki s a fizetést állampénztárból kapják. A fővárosra sem akar kivételt s első fokú egészségügyi hatóságúl a rendőrséget óhajtja, mi által megszűnnék a kerületi s rendőrorvosok vizsálya, minthogy előbbieik ezentúl csak mint szegény, orvosok működnének, a közegészségi administratio pedig a rendőrorvosok kezeibe menne át. A járásorvosok fizetését 1600, a főorvosokét pedig 2200 forintra akarja fölemelni, úgy, hogy az általa tervezett reform 800,000 forinttal kerülne többbe. Az így megjavított fizetésű orvosoktól aztán elvárja, hogy teendőiket pontosan végezzék, de hogy erre képesek is legyenek, az egészségügyi közigazgatásnak tanszéket akar fölláítani az egyetemeken. Szóval reformjával elérné, hogy idővel — mert erre is számos év kell — a községeknek, vármegyéknek s városoknak megfelelő orvosi hivatalnokaik lesznek. A baj csak az, hogy épen úgy, mint a kontinens valamennyi államában, nálunk is az orvos csak tanácsadó s a hatóság sehol sem köteles a tanácsot meg is fogadni s végrehajtani. Ha tehát az orvosi személyzet milyensége javul, az még nem elég. S épen ebben rejlik Oláh Gyula reformtervének egyoldalúsága.

Franciaországban a közegészségi kormányzat államosított. A központi hatóság, a miniszterium mellett a «comité consultativ d'hygiène publique» működik. A préfet mellett pedig a «conseil

d'hygiène publique et de salubrité» van. Ezek azonban csak tanácsadó testületek s bár egy 1873-ban kelt miniszteri rendelet biztosítja e testületeknek az indítványozás jogát s a hatóságoknak meghagyja, hogy a nyert tanácsot megfogadják, mégis általános a panasz a közigazgatás hivatalnokai ellen, hogy az intézkedések végrehajtása késik. Olaszországban hasonló egészségügyi bizottságok működnek; Németországban a «Bezirks-Arzt» teljesíti a tanácsadó tisztét. Ausztriában az 1870-diki törvény szabályozza az egészségügyet. A politikai fölosztásnak megfelelőleg minden közigazgatási hivatalnoknak megvan a maga egészségügyi tanácsadója. A «Landes-Chef» mellett a «Landessanitäts-Rath», a «Bezirkshauptmann» mellett a «Bezirks-Arzt» van; a miniszterium rendelkezésére pedig az egészségügyi tanács áll. Mindez államokban tehát, hol a közegészségügyet államilag kezelik, az orvosi személyzetnek nincs végrehajtó hatalma. S ez nem is lehet máskép. A közigazgatási hivatalnoknak még más teendője is van, mint az egészségügyi kormányzat, hygienikusra tehát nem bízható, hogy pedig a közegészségi intézkedéseket teljesen külön álló hivatalnok-személyzet teljesítse, azt az állami adminisztratio tagoltsága, de még a pénzügyi tekintetek is gátolják. Végtelen fontossága van tehát annak, hogy milyen a végrehajtó hatalom szervezete s milyen annak viszonya a tanácsadó testülethez. Erről pedig Oláh Gyula hallgat.

Különben azt az indítványt, mely az orvosok képzettségének emelését czélozza, sem tartom célravezetőnek. Az egészségügyi közigazgatást már azért sem lehet az egyetemeken kötelező tárgygyá tenni, mert az orvosoknak még mindig kis része az, mely hatósági állást nyer, ha pedig a hallgatók tetszésétől függ a tárgy tanulása, épen azok nem fognak vele foglalkozni, kiknek pedig leginkább lenne reá szükségök. Ezért én helyesebbnek tartanám a közigazgatási pályára képesítő vizsgálat létesítését. Miért képesítsen épen az orvosdoktori diploma minden olyan állásra, mely egyáltalán orvos által betölthető? Valóban a járás- és főorvosoknak administratív képzettségöknek is kell lenni. Az 1883. I. törvényczikk fölhatalmazza a belügyminisztert, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértve, külön tiszti orvosi vizsgálatot rendszeresíthessen, mely kötelező lenne a hatósági orvosokra. Így van ez például Poroszországban, hol különben megengedik az orvosoknak, hogy a «Physikats-Prüfung»-ot az alkalmaztatásuk után is egy éven belül letehesék. Eltérőleg azonban a porosz szervezettől, a törvényszéki orvosi qualificatiót nem egyesíteném a hatósági orvosokéval.

Bármint legyen is azonban a hatósági orvosok ügye rendezve, ez még nem fog gyökeres javulást létre hozni. A kérdés a körül forog, mint a hogy azt Fodor József olyan találóan hangsúlyozta, hogy kinek a kötelessége az egészségügy érdekében tett intézkedések tervezése, végrehajtása s kezelése; ki létesítse a csatornázást, a vízvezetést, ki eszközölje a himlőoltást, a járványok ellen való védekezést stb. Az lesz a közegészségügy államosítása, ha mindezekre az állam vállalkozik. S csakugyan, ha az állam ez óriás terhet elbírná, egyöntetűbb s gyorsabb menetű lenne a közegészségügy javulása. De erre a mi szegény államunk bizony nem vállalkozhatik. Az a 800,000 forintnyi költség-többlet, a mit Oláh Gyula az orvosok államosítására szükségesnek tart, csak kis töredéke a szükségletnek. Anglia városaiban a halálozási aránynak 24‰-ről 21‰-re való alászállítása 10 év alatt 200 millió forintnyi kiadást igényelt, mit kizárólagosan vízvezetésre, csatornázásra, köztisztaságra fordítottak. E mellett a közegészségügygel oly szoros kapcsolatban álló szegényügyre Angliában évenként körülbelől 70 millió forintot költenek, nem is számítva a magán jótékonytságot. Pedig nálunk 38‰-ről a halálozási arányt alászállítani!

Azt hiszem, e számok eléggé elvehetik a kedvét a közegészségügy államosítóinak. Az államnak egyenlő mértékben kellene a javításokat létrehozni s így egyszerre tenger pénzre volna szükség, míg önkormányzat útján az egyes városok s községek önerejükből nagyobb megerőltetés nélkül is létrehozhatják lassanként a csatornázást, vízvezetést. Jól bizonyítja ezt Anglia példája. Ott minden helységnek megvan a maga egészségügyi hatósága, a «local board of health,» mely self government alapján áll. Ennek vannak saját közegei, úgy mint a «medical officer of health,» a «surveyor,» az «inspector of nuisances» stb. Az ellenőrzést az állam a «local government board» által eszközli, melynek tagjai a legfőbb állami méltóságok s mely saját inspectorai által győződik meg a helyi hatóságok működéséről. Ott tehát a község vagy város maga javítja közegészségügyét; ha azonban elmulasztaná, az erélyes ellenőrzés azonnal megsürgeti. Hogy mennyiben utánzásra méltó e példa vagy sem, az nagy részt attól függ, hogy mennyiben fog megváltozni a küszöbön álló reform következtében az ország közigazgatása. Erre pedig még utalást sem találunk Oláh Gyula könyvében, úgy, hogy az általa javaslatba hozott reform, ha részben helyeselhető is, vajmi csekély mértékben járul hozzá a kérdés végleges megoldásához.

G. E.

P. Vergilius Maro Aeneise. Latinúl és magyarúl. Fordította és jegyzetekkel kísérte dr. Barna Ignác, a magyar tud. akadémia tagja. Befejezéssel ellátta dr. Némethy Géza. Buda-Pest, Franklin-társulat. 1890. 8-adrét, XCVIII. és 648 l. Ára 3 frt.

«Virgil fordítójában kell lenni abból a szikrából, mely az eredeti író lelkesíté. Nem elég azt mondani el, a mit ő; törekedni kell úgy mondani el, mint ő . . . Egy-két szó ha elmarad, nem a világ: de baj, ha az elmondott nem teszi azt a hatást, mint az eredeti.» Így szól Arany János Remete József *Aeneis*-fordításának bírálatában, 1863-ban. Kerestük ezt a szikrát Vergilius legújabb fordítójában és — nem találtuk. Dr. Barna nemcsak arra nem törekszik, hogy úgy mondja a mondani valót, mint Vergilius, hanem még az sem sikerül neki mindenütt, a mi már Remetének sikerült, hogy azt mondja, a mit költője. Különösnek látszik, de úgy van: fordítónk nem mindenütt értette helyesen az eredetit. Nem tudom, megnézte-e eddigi *Aeneis*-fordításainkat, melyek legalább e hibában nem leledzenek. Súlyos vádnam bizonyítás nélkül nem maradhat. Egy pár szembetünőbb esetre hivatkozom.

Az első ének 167-ik versében arról az afrikai öbölről van szó, hol «mély csendben nyugszik biztosan a tenger».

«Tündérek hajléka ez itt, hol semmi kifáradt
Gálya ki nem köthet, nem vág be fogával a horgony.»

Így Barna. Hogy lehet ez? Hisz *Aeneas* hét hajóval könnyű szerrel szárazra jut. Mit mond Vergilius?

«Hic fessas non vincula naves
Ulla tenent, unco non alligat ancora morsu.»

Ez egészen más. Tehát oly csendes öböl ez, hogy a fáradt hajónak nincs szüksége kötélre, horgonyra, a csendes vízben magától megáll. Remete is helyesen:

Nympha-lak ez. Fáradt gályád nem tartja kötél itt,
Nem harap abba belé a horgony görbe fogával.

Sebők Árpád is így értette 1860-iki fordításában, így Baróti Szabó Dávid ezelőtt 84 esztendővel.

Cupido Ascanius alakjában szerelemre akarja gyulasztani Didót. Ez Barnánál fölöslegesen látszik, mert már egy pár sorral előbb «a szerelem vészét kebelébe fogant hölgynek» nevezi Didót. A költő ennyit mond: «pesti devota futuræ — mit Remete nem valami sikerülten, de legalább nem rosszul így mond: «a jövő vésznek kiszemeltje» -- s Baróti Szabó mindkettőnél jobban: «a megölő szerelem törébe jutandó».

Sinon szerint a görögök azért építették oly nagyra a lovat, hogy be ne férjen a kapun.

«És ne kegyelje a trost szent óhitü tiszteletéért»

mondja Barna. (NB. a *tros* és *gráj*, *gráj*aféle jelzők nagyon kirívók és helytelenek.) Micsoda? valami orthodox hitről van szó? Dehogy!

Nen populum antiqua sub religione tueri.

Azaz: s ne védje a népet az ős hit (pajzsa) alatt. Helyesen Remete: «S ős ótalma alá a népet venni ne tudná».

Azt a híres sort: Una salus victis nullam sperare salutem — Barna így fordítja: «Egy csak a váltságunk, vérünk váltsága, ha buktunk.» Ez érthetetlen. Remete legalább híven: «Üdve a győzöttnek csak ez egy: nem várni az üdvet».

A IV. énekben Juno elmondja tervét Vénusnak, hogy a hajtóvadászaton, mikor «a hajtók szárnyai sűrögnek és a berket hálóval kerítik» (dum trepidant alæ saltusque indagine cingunt), jégzivatart kelt. E helyett Barna:

«Én, mikor a lovagok szanaszét czirkálnak a fák közt,
Dörgő jégzivatart keltek . . .»

Szanaszét! hiszen csak a jégesőre futnak szét! Aztán az eredeti teljesen meg van hamisítva s a jellemző részletezés kényelmes lappaliával van föl váltva. Igazi *purpureus pannus*.

Mikor Dido megsejti Aeneasék készülődését, így szól Barna: «szívében az izgalom első kínjai most keltek.» Az izgalom első kínjai? azokon már túl volt Dido, azokkal kezdődik az ének. Mit mond a költő?

motusque excepit prima futuros

vagyis: legelőször ő sejtette meg, mi van készülóban. Ez merőben más. Van-e a világon oly poetica licentia, mely ily eltérést megengedne?

«Gyűlölt kérőim' lássam tolakodni körültem?» — kérdi később a Barna Didója. A Vergiliusé : *Rursusne procos invisā priores experiar?* vagyis : most kigúnyolva, én járjak előbbi kérőim után ?

«Oh te szerencsétlen, most érzed büneid átkát?»

kiált fel ismét a fordító Dido helyett, holott maga Dido :

Infelix Dido, nunc te facta impia tangunt? azaz : csak most bántódom meg az istentelen tetteken (tudniillik az *Aeneas* tettein).

De elég ebből ennyi. Végére mehetetlen példák sorát idézhetnők annak bizonyítására, hogy fordítónk a hűség ellen sarkalatos vétségeket követett el. Ha tehát már az sem sikerült neki minde-
nütt, hogy azt mondja, a mit a költő, várható-e, hogy úgy fogja mondani, mint a költő? Nem, annál kevésbbé, mert Barna erre épenséggel nem törekszik, sőt rendszeren nem úgy mondja, legfeljebb ott, a hol az önként, könnyű szerrel adódott s ilyenkor a latinosságtól sem riadt vissza, a mint hogy magyartalanságot halomra lehetne idézni belőle. Fordítónk megrövidíti vagy megnyújtja, megváltoztatja és meghamisítja Vergilius kifejezéseit s annak bájjal és erővel teljes dictióját a legtöbb esetben tönkre teszi. Itt is el lehet mondani, a mit Arany a Remete-féle *Aeneis*-fordítás bírálatában általában mond a veszni indúlt magyar költői nyelvről. «Csak el legyen mondva, két-három szó nem tesz különbséget. Ha rövid a vers Procrustes-ágyába, toldjuk; ha hosszú, nyessük vagy túllógatjuk a lábát.» Mintha csak Barna Vergiliusáról szólt volna. Barnánál csak látszólag van sor sorral fordítva. Mindjárt megesik, hogy hosszadalmassá válik s erőszakos rövidítéssel igyekszik helyre állítani a félre billent egyensúlyt. Így aztán az ily dictiót: «*Nate dea, quæ nunc animo sententia surgit?*» ily prózára lapítja: «Isteni sarj, mit vélsz?» — Ez a szép sor «*Stat sonipes ac frena ferox spumantia mandit*» — Barnánál így hangzik: «tüszög és mardossa a zablát». Ez: «*Nec unquam solvitur in somnos oculisve aut pectore noctem accipit*» Barnánál csak ennyi: «az alom futja szemét s kebelét.» — Ez a szép kép: «*magnosque irarum fluctuat æstu*» — Barnánál mindössze: «forr lelke a dühtől». Ez: «*Sic adeo insistit secumque ita corde volutat*» Barnánál mind össze-vissza: «S így töpreng.» Viszont a hol Vergilius egyszerűen így szól: «*Certant inludere capto*» — ott Barna képet költ bele: «gúnyjok nyilait vetekedve lövik rá.» Vergilius: «*ponto nox incubat atra*»; Barna szebb eredetit állít vissza: «S hirtelen a tengert komor éj gyászleple borítja». Vergilius: «*Accipe nunc Danaum insidias*»; Barna: «Halld most a

görögök *cseles álnoksága fogásit*. Így *magno clamore* Barnánál: «tele torkú zsvaj közt.» *Meo sine numine* «megszegve fegyelmi tilalmam». — Szóval a «varga-foltoknak» nevezett toldalék-szavak csak úgy hemzsegnék.

Vergilius jellemzetes részletezését többnyire bágyadt, szintelen ellapítással pótolta fordítónk. Így például, ha a görögöket «terruit auster euntis» (Remete helyesen: rettenték déli fuvalmak), akkor Barna szerint csak: «a szél vadította el őket». Hiszen szélre épen szükségök volt, ha tengerre akartak szállni, csak az *auster* nem volt útjuk irányának megfelelő. Az egyszerű jó kifejezést meszterkélttel adja vissza, például: *nec placidam membris dat cura quietem*: «méla tünődéstől zaklattatik éji nyugalma»; *iam proximus ardet Ucalegon*: «már ég Ucalegon laka szinte, a legközelebbi». (Volt talán Ucalegon úrnak távolabbi laka is? — Remete híven és jellemzetesen: «már lángol a szomszéd Ucalegon»). Fordítónk nem bánja, akármily kirívó kifejezést használ is, csak a vers kijöjjön. A hexametert minden áron kikerekíteni: ez a legfőbb becsvágya. Csaknem modern műszavakat használ s tönkre teszi velök a színt és hangulatot, elosztat minden illusiót. Ilyenek csak úgy találomra: «A műlapokon keseregve legelteti lelkét» (*animum pictura pascit inani*). Dido «méltányosan osztja ki rendre a közmunka-tehert» (*operumque labore partibus æquabat iustis*). Dianának «kartársnői közül felséges alakja kiválik» (*deas supereminet omnes*). «Tapokban tör ki a dalra» (*ingeminant plausu*). «Falaink ellen gyártották kémleti gépül» (*in nostros fabricata est machina muros*). «Szünet áll be a *véd-* s *révtelepen*» (*non . . . portusve aut propugnacula bello tuta parant*). «*Kültelepet* nincs tiltva nekünk se keresni» (*et nos fas extera quærere regna*). «Szállj szaporán *gyerekem*»: Jupiter Mercuriushoz (*Vade age, nate . . .*) «Hosszú *kortyokban szivogatta* szegény a szerelmet» (*longum bibebat amorem*). «Nem *bírt fogalommal* ily ádáz lelki *veszetségről*» (!) tudniillik *Aeneas* a Dido veszetségéről! (*nec tantos mente furores concipit*).

Erő helyett rendszeren bágyadt metrumot kapunk. E hatásos sorok:

*Litora litoribus contraria, fluctibus undas
Imprecor, arma armis; pugnent ipsique nepotesque*

Barnánál így vannak kiczirkalmazva:

«Part, víz, kard álljon parttal hullámmal, aczéllal
Egyre viszályságban, s üldjék az utódok is egymást.»

A halál küszöbén őrzöngve átkozódó Dido így nem beszélhet, ily logikus sorrendet nem tehet párhuzamba; épen abban áll beszédjének, átkának fő ereje, hogy az ellenséges partok, ellenséges hullámok, ellenséges fegyverek egymás mellett állanak. Mennyivel jobban érezte e hely költőiségét és erejét Remete:

«Parttal a part, hullám hullámmal, karddal a kardvas
Mind álljon szemközt; és küzdjenek ők meg utódink.»

Gyenge ez is a Vergiliusé mellett, de legalább megállhat.

De hogy érezzük Barna fordításának hatását, lássunk egy hosszabb, ismeretes helyet.

«Szörnyű fájdalmim', felség, megujítani parancsod,
Szánandó honomat mint törték össze s alázták
Porba a danasuk, mi nyomort láttam, s nekem abban
Mily nagy részem volt; — ki ne sírna beszélne ilyekről,
Volna dolops vagy myrmidon az, vagy a szűtlen Ulixes
Zordon harczosa bár; de a harmatos éj is oszol már,
S tűnő csillagival nyugalomra kecs eget a hajnal;
Ám ha kívánságod bajainkat s Trója utolsó
Küzdelmet tőlem röviden meghallani oly nagy,
Bár szívem irtózik, s emlékéit sírva kerüli,
Tetszésedre leszek.»

«Fájdalmim megújítani parancsolod» (iubes renovare dolorem) — ily tőről metszett latinismus megjárta volna Baróti Szabó Dávid korában, ha Baróti maga nem tiltakoznék ellene, mert ő így fordítja:

«Szívemnek sebeit felszaggatod újra, királyné!»

Ez hű, költői és méltó Vergiliushoz. — «Szánandó honomat» — kevés e helyett: «Trója hatalmát és a siralmas birodalmat». «Törték össze s alázták porba» nagy pleonasmus e helyett: «dúltak fel» (eruerint). «Mi nyomort láttam . . .» stb. az eredeti nem kérdés. «Ki ne sírna beszélve *ilyekről*»: borzasztó. «Szűtlen Ulixes zordon harczosa» = duri miles Ulixi! «Kívánságod . . . meghallani oly nagy»: magyarság! «Emlékét sírva kerüli» e helyett: a gyásztól irtózik. «Tetszésedre leszek» e helyett: elkezdem.

Arra már nincs terünk, hogy a fordító magyartalanságait is felsoroljuk. Kénytelenek voltunk a Vergilius ellen elkövetett hibák

egy százalékával beérni. Ennek alapján is kimondhatjuk, hogy e legújabb *Aeneis*-fordítás — a mai igényeket tekintve — gyöngébb a Remete-félénél, sőt több tekintetben a Baróti Szabó fordításánál is, mert az sokkal komolyabb, lelkiismeretes munka s abban a korban óriási vállalkozás volt.

Megemlítjük még, hogy a dr. Némethy Géza bevezetése, mely Vergilius életéről, műveiről és magyar fordítóiról ad részletes fölvilágosítást, igen érdemes és alapos munka. —n—n—.

A nagy Galeotto. Dráma három fölvonásban, egy előjátékkal. Irta Echegaray József. A spanyol eredetiből fordította Patthy Károly. Buda-Pest, Franklin-társulat. 1890. Olcsó Könyvtár 272. szám. — Ára 40 krajczár.

Echegaray fő remekművét immár olvasó közönségünk is bírhatja, még pedig azon fordításban, melyben nálunk ez évben színre került volt. Minthogy Echegaray költői egyéniségéről s pályájáról más alkalommal szándékozom egy teljesebb képet rajzolni, ezúttal csak a fordítás minőségéről kívánok pár szót szólni. Ezt annál őszintébb örömmel tehetem, mivel e fordítás a spanyol irodalom egyik legbuzgóbb magyar művelőjétől származik, s ha nem is közelíti meg mindenütt egyformán az eredeti erőszakosságig menő erejét, szilaj szenvedélyességét, merészen csapongó phantasiáját, azért nem kevésbbé vall finom ízlésre, kiváló intelligenciára. S a mi fő, ép úgy olvashatni, mintha nem is idegen terméknek volna tolmácsolása, hanem tulajdonképp magyarul lett volna eredetileg írva.

Legfőlebb elvétve ha akad benne magyartalan fordulat. 103. lap, Severo: «Mi talált?» e helyett: «Mi lelt?» Spanyolból szó szerint van átvéve e két hely: 40. lap, Teodora: «Ernesto, hova jutunk még?» e helyett: «Hová czéloz, mit akar ezzel mondani?» 95. lap, Pepito: «Bárgyú így hát mégse voltam» e helyett: «Tehát mégse szóltam el magam bárgyún». A fordítás egyszerű, természetes styljéből nagyon is kirínak a következő, túlságosan föllengző helyek: 76. lap, Julian: «Vagy fölényem súlya nyom tán?» 86. lap, ugyan ez: «Nyílaít a rágalomnak háborogva visszahajtom.» 189. lap, Ernesto: «S érezve én, hogy élek, mit tegyek? Jövök tehát, hogy megbüntesselek s hörögve gyávának nevezzelek.» E passusokon már érzik az a feszes pompa, mi nálunk a verses fordításokban dívik,

de ismétlem, csakis ezeken. S hogy teljesen beszámoljak arról, mi itt-ott még fülem sértette, részemről megváltoztattam volna e diszharmonikus kifejezéseket: «magyarán megmondva» (22. lap), «mátka-ágyam» (86. lap ez egészen hamisan van alkalmazva), «ökölbaj» (100. lap), «hitvány lovag» (195. lap caballero), «örület volt» (201. lap: deliriumban tette).

Hogy a fordítások egyetemes és kikerülhetetlenek látszó bajától, a szöveg esetleges félreértésétől ez a munka sem ment, magától értetődik. Ide jegyzem azt az egy-két tévedést, mit előadatás előtt okvetetlenül ki kell javítani. 63. lap Teodora: «könny nem omlik már szememből». Azelőtt sem omlott! Teodora ártatlansága érzetében daczczal feleli itt: Nincs könny az én szememben, nem könnyezem én, tudni illik mint tennem, ha bűnös volnék: Si no hay en mis ojos Llanto. 125. lap. Ugyan ez: «Meg is adja majd az árát Julian e kétkedésnek». Már megadta azzal, hogy Ernesto így beszél róla: Teodora szavaiban szelid szemrehányás rejlik, mi a magyarban elvész. 192. lap. Severo: «*Ez elégtétel nekem!*» Ernesto: «*Nem tagadom.*» Az egész fordításban ez a legerősebb félreértés. Severo: La revancha! Ernesto: No la niego. Vagyis: «Ezért ön elégtételt ad nekem. — Rendelkezésére állok». 43. lap. Ernesto: «Hogy a mit a nagy világ mond, — rossz szándékkal vagy a nélkül, — *a hogy hallja egy a mástól.*» Helyesen: «a szerint, a mint kit mi sugalmaz» con maldad ó sin maldad, segun aquel que lo inspira. Ugyanitt a *közvélemény* mind «*gonosz nyelv*» gyanánt emlegetve s azután mégis az van mondva, hogy esetleg igazságos ítélőbíró a bűnösrel szemben. 41. lap. Ernesto: «Vagy titkárja? *Nem lehet.*» Miért ne lehetne? Helyesen: «Ép oly kevésbé» Tampoco. 72. lap. Ugyan ez: «Nyomorúltak! *Kicsinált terv!*» Érthetetlen, e helyett: «Tehát czélt értek, berágalmaztak». Fué jornada completa. 66. lap. Mercedes: «A világ a főbűnös, *de bünszerző az alkalom volt.*» Érthetetlen; világosabban: «de ti adtatok alkalmat neki a rágalmazásra» En todo lo que ha pasado, el mundo puso el pecado y vosotros la ocasion. Ugyanitt «És e bűn: az *oktalanság*» nem elég erős; Eche-garaynál «La imprudencia temeraria» áll. Kevésbé lényeges az ily módosítás 157. lap, Mercedes: «*S az őt nagyon fölizgatná, ha ön halálos ágyához közelegne* (közelítne). Távozzék hát!» e helyett: «S az ő sebe annál jobban ég, minél közelebb van ön e gyászos halálos ágyhoz». Y más se encona cuanto más al lecho de muerte y de dolor usted se acerca. A 134., 135., 158. lapokon mind *szerelem* emlegetve, de a 159. lapról világos, hogy ez alatt *szeretet* értendő

(Ernesto: «A szegyen által, melylyel én fizettem jótéteményeik- s szerelmükért»), holott e fölvilágosítás nélkül vajmi különösen hangzik az idézett helyeken a kétértelmű «amor» szónak említett fordítása.

Szintén a fordítás érdeme gyanánt kell megemlítnem azt a lelkiismeretes hűséget, melylyel az eredeti szöveghez ragaszkodik s alig enged meg magának szabadosságot, törlést. Lényeges kihagyás e két helyen fordul elő: 160. lap. Ernesto: «És gúnykaczaj tajtékzó habjain sodorja a gyalázat örvényébe» Echegaraynál: «az emberi nyomor csatornáin át a gyalázat társadalmi örvényébe» por canalizos de miseria humana al abismo social de la verguenza. 208. lap. «El, el innen» mondja Ernesto; Echegaraynál: «ki ebből az országból!» Saldré de España. Böngészéseim eredményeként fölemlítem, hogy két színpadi instructiót mellőzve találtam; így a 91. lap. fölülről második sor után emezt: «Karon fogja Severót s leplezett hévvel, rosszul titkolt féltékenységgel szól»; továbbá a 156. lap. Ernesto: «Igaz» szava után: «Komor hangon, lesütött fővel». Viszont a 157. lap Ernesto instructiójában a magyar fordítás ráadása e megjegyzés: «keserű gúnynyal».

Mindez apróságokat nem tekintve, úgy hiszem számos olvasónak háláját tolmácsolom, ha köszönetet mondok Patthy úrnak úttörő munkájáért, melylyel nálunk a nagy spanyol költő műveinek átültetését megkezdette és pedig oly szép sikerrel, hogy valóban kár volna tovább nem folytatnia.

Haraszi Gyula.

VÁMPOLITIKÁNK JÖVŐJE.

A kereskedelmi politika, miként Európában 1876 óta alakul, a gazdasági helyzetre nem volt kedvező. Az amerikai Careynak tana, mely szerint a fogyasztó a termelő legközelebbi szomszédságában legyen; a védvamosok eszménye, mely szerint minden ország maga elégítse ki saját szükségleteit; az a jelszó, hogy minden hazai munka védelemben részesüljön: mindezek az új tantételek a gyakorlatban az utolsó tíz év alatt előnyösöknek nem mutatkoztak. A nemzetiség elve a közgazdaságban alkalmazva, a nemzeteknek a forgalmi életben való elszigetelésére vezet: és ez elv tekintélyének épenséggel nem használt s legalább Európa népeire nézve azt a bizonyítékot szolgáltatotta, hogy közgazdasági téren a műveltség és haladás nem nemzeti, hanem kosmopolita természetű, hogy itt a nemzetgazdaság korlátai akadályt képeznek, hogy itt csak a világgazdaság hathat előnyösen és támogatólag.

A hazai munka védelmének alkalmazása talán egy állam számára előnyös lenne, ha ez az állam a védelmezés szabadalmát egyedül vehetné igénybe; a többi vele kapcsolatban levő államok pedig továbbra is a szabad kereskedést alkalmaznák, és a védett állam termékeit továbbra is minden vám nélkül szívesen fölfogadnák. Legtöbb védvampárti talán így is képzelte magának a világgazdaságot; az ő iparuk, az ő termelések el volna zárva a külföld versenye elől, ők magok azonban iparcikkeikkel akadálytalanul még azokba az országokba is jutnának, melyeknek termékeit a hazai piacról kizárták. A törvényhozó testületek azt hitték, midőn a védvamosokat meghonosították, hogy más országokban talán nem lesznek oly elővigyázat nélküliek, hogy azokat az árúkat, a melyeket az ország

fogyasztása számára multhatatlanul a külföldről kell hozni, vámokkal megdrágítsák, s így behozatalukat megnehezítsék. Tényleg azonban a nemzetközi viszonyok másképp alakultak, legtöbb európai nemzet az elzárkozási, a védelmi politikához csatlakozott, és a nemzeti gazdasági politika a vámok fölemelésében valóságos versenyfutássá alakult.

Autonom vámtarifák, harcsvámok és vámháborúk! a legújabb kereskedelmi politika találmányai; sikerrel vagy siker nélkül, de mindenütt alkalmazásba kellett azokat venni; mert ezek természetes következményei azon törekvésnek, mely elszigetelést akar gazdasági téren, a hol pedig elszigetelés nem lehetséges, nem képzelhető. A vámtarifáknak kölcsönös fölliciztálása; kölcsönös keresése, oly árúknak, melyeket még vámokkal meg lehetne terhelni a végből, hogy a szomszéd nemzetnek ártsunk; az az izgatottság, melylyel a nemzeti gazdaságot a szomszéd gazdaságok romlásával emelni akarják: ez jellemző tulajdonsága a legújabb gazdasági politikának; de ez se nemzetközi, se közgazdasági, se erkölcsi szempontból nem igazolható törekvés.

Az általános fejlődés, a tudományok iránya, a természettani tapasztalások haladása, megkövetelik a szabad mozgást, nem ismernek nemzetiségi elvet és nem elégszenek meg egy állam szűk határaiban. Hiába emeltetnek föl a védvámok, a nemzetközi forgalom megköveteli világterületét, s ha nem kapja önkényt, erőszakkal szerzi azt meg, összeront existenciákat és reményeket, melyek különben szabad forgalomnál fejlődtek és virágoztak volna.

Egy pillantás a világgazdaság óriási fejlődésére, minden gondolkozót meg fog győzni arról, hogy a forgalmat kis területek határai közé szorítani lehetetlen.

Ott van mindenekelőtt a forgalmi eszközök óriási fejlődése. A vasútak hossza kilométerben kifejezve.

Évben	Európában	Amerikában	Ázsiában	Ausztráliában	Afrikában	összesen
1845	9.159	7.531	—	—	—	16.690
1855	34.052	31.693	350	38	144	66.277
1865	75.612	62.498	5.498	825	599	145.023
1875	143.187	135.339	11.310	3.698	2475	296.009
1880	168.093	171.688	15.958	7.444	4652	367.835
1885	195.176	246.073	22.367	12.954	7858	484.458
1887	207.806	290.155	26.898	15.297	?	547.872

Más forgalmi eszközök is hasonló vagy még nagyobb fejlődést tüntetnek föl. Így a távirda és posta nagyban haladt előre.

A távirdára vonatkozólag volt:

Évben	a vonalak hossza	a drót kilométer	az állomások száma	a táviratok
1860	126.140	293.832	3.502	8,917.938
1865	178.114	543.144	7.785	20,850.511
1870	271.297	728.592	13.387	38,567.298
1875	336.928	942.039	26.019	78,976.140
1880	415.000	1,165.000	34.000	90,000.000
1885	596.000	1,850.000	45.000	117,520.000

az egész világ távirdahálózata: 1,210.200 kilométer, 3,145.200 kilométer dróthosszal; létezik 71.400 távirdai állomás, mely 182,717.000 táviratot szállít egy évben. «Nem gátolva az óceán zajongó habjaitól» — mondja Neumann-Spallart *Világgyazdaság* című művében — «vagy a prairiek magányától, vagy a hegységek jeges régióitól, viszi a távirda helyről helyre, országról országra, világrésztől világrészre prometheusi erővel a gondolatot, és megfelelő bizonyítékot szolgáltat az emberiség hatalmas és lélekemelő haladásáról».

A világp posta-forgalom nem kevésbé haladt. Még 1865-ben az összes levelek száma 2300 millió lehetett, 1873-dik évben 3300 és 1885-dik évben 5600 millióra emelkedett; sőt a levelezőlapok, nyomtatványok és újságok számával 11.320 millió darab szállított. Naponként a világgömbön közel 31 millió darab postaküldemény forog; egy oly eredmény, mely a világp posta-egylet művelődési jelentőségére nézve fényes bizonyítékot szolgáltat.

A nevezetesebb államok kereskedelmi tengeri hajóiról következő adatok állnak rendelkezésre; volt:

Évben	hajó	tonnával köztök	gőzös	tonnával
1872	111.135	15,493.194	7.668	2,601.168
1875	112.907	16,757.649	9.402	3,603.176
1880	117.196	19,289.203	12.324	4,857.553
1885	116.952	20,997.000	16.512	7,725.000

A britt, éjszakamerikai, német, francia, olasz és skandináv hajógyárakban elkészült:

Évben	hajó	tonnával köztők	gőzös	tonnával
1873	4315	985.128	680	470.457
1874	4595	1.137.434	595	381.567
1875	4409	1.120.323	586	261.033
1876	4364	917.938	533	194.484
1877	4287	888.351	597	279.670
1878	3950	871.664	713	380.095
1879	3313	736.958	656	427.380
1880	3413	769.190	807	508.773
1881	3644	958.974	861	635.941
1882	3821	1.253.019	1083	863.942
1883	4181	1.398.780	1370	994.797
1884	3949	1.023.490	1100	614.031

A megszorodott hajóknak megfelelően a tengeri kereskedés is nagyban fejlődik. A legnevezetesebb tengeri államokban a befutó és távozó hajók tonnamennyisége volt :

Évben	hajón	köztők	gőzösön
1873	106,582.000		56,706.000
1875	110,100.000		64,916.000
1880	146,652.000		96,574.000
1884	162,485.000		125,858.000

A forgalmi eszközöknek nagyszerű fejlődése természetesen lehetővé tette nemcsak azoknak igénybevételét, valamint mindinkább a messzebbfekvő vidékeknek a forgalomba vonását, hanem a szállítási díjakat is leszállította; a személyek, az árúk és a hírek szállítása ekkép olcsóbbá lehetett, s épen e körülményeknél fogva a forgalom mindinkább élénkebb, nagyobb és rendszeresebb lett.

Kivált a forgalmi eszközök szaporodása következtében és a forgalmi viszonyoknak nemzetközi rendezése után a nyers termények termelése nagyban fokozódik.

A világ közszétermelése például tonnákban tett :

1860. évben	136 milliót
1866. „	185 „
1872. „	260 „
1878. „	293 „
1880. „	345 „
1885. „	413 „
1888. „	438 „

A világ nyers vasat termelt tonnákban :

1830. évben	1,468.000 tonnát
1850. «	4,280.000 «
1870. «	12,305.000 «
1875. «	14,013.000 «
1780. «	18,375.000 «
1885. «	19,514.000 «
1887. «	22,563.000 «

A világ nyers rezet termelt :

1850. évben	45.250 tonnát
1860. «	67.370 «
1870. «	82.120 «
1880. «	147.901 «
1884. «	208.313 «
1887. «	223.973 «
1888. «	259.126 «
1889. «	262.990 «

Bár hová tekintünk, óriási haladás, óriási termelés !

Azon nagyszerű találmányok és fölfedezések, melyeket a tudományok haladása és intenzív ápolása magával hozott, valamennyi termelési ágban valóságos forradalmat hozott létre. A mezőgazdaság iparrá fejlődött valamennyi ágában; a földművelés, a szőlőszet, az állattenyésztés terén mindenütt jelenségekkel találkozunk, melyek világosan igazolják, hogy az újabb kor hatása még a termelésnek ez ágaiban is, hol pedig mindig a természet és erői fogják a főtényezőt képezni, az ipar jellegét honosítja meg. A mezőgazdaságban ép úgy, mint az ipar számtalan ágaiban a nagyban termelés iránya kezd uralkodni. A kézművesség, a műszorgalom, a fáradságos munka — mind elveszti egykori nagy gazdasági jelentőségét; a gép megjelen, meghódít minden területet, és vele a tömegtermelés főcélja minden gazdaságnak. A forgalmi eszközök óriási fejlődése gondoskodik a tömeg kelendőségéről, gondoskodik arról, hogy minél több fogyasztási terület kerüljön a világgazdaság kerületébe, és a pénz és hitel okszerű fejlődése lehetővé teszi azt, hogy a szükséges pénz- és tőkeerő, mind a termelés, mind a világkereskedés nagy mechanizmusa számára rendelkezésre álljon, és hogy így a világgazdaság gépezete akadály nélkül működésben maradjon.

És a világgazdaság e kerek művébe, melynek alapföltétele a szabad mozgás, melynek alapeleme nagy területeket kíván, akar egyes államok nemzeti politikája a védvámok által elszigetelést meghonosítani?! Mily óriási ellentmondás! egy oldalon milliókat ruháznak be, a vasúti hálózatot tágítják és bővítik, hogy idegen nemzetekkel a csatlakozás és közeledés lehetővé tétessék; hogy a posta- és távirda-forgalom élénkebbé váljék; hogy általában minden megtörténjék, a mi a világforgalmat elevenebbé tegye; gőzhajózási vállalatok subventiókkal gyámolítottatnak, expedíciók rendeztetnek a végből, hogy újabb és újabb összeköttetések még ismeretlen népekkel is létrejöjjenek; a törvényhozás mindenféle eszközökkel a hitel használatát szabályozza, a tőkegyűjtést előmozdítja, az ipart s a mezőgazdaságot a nagyban termelés felé irányítja — és azután más részről a védvám-politikával egészen egyoldalúan azt az irányt követik, hogy a nemzet területére külföldi árú be ne hatoljon, hogy ez a terület csak a hazai munka számára tartassék fenn és így a hazai munkának mesterségesen előny biztosíttassék!

Ha a törekvés, mely magát a világ gazdaságától el akarja szigetelni, csak egy államra szorítkoznék; ha a példa más államokat utánzásra nem ösztönözné — ez talán magára az elszigetelt államra sem volna nagy kárral — a világgazdaság nagy gépezete ily kis zavar miatt talán akadály nélkül tovább haladna. Ámde a védvámok rendszere, az elzárkozási eszközökben való kölcsönös túlhajtás — ez okvetetlenül visszasságokhoz vezet.

A szabad kereskedéshez vissza kell térni. A hazai munka védelmére vonatkozó törekvés ugyanis az árúk árait a belföldön megdrágítja; az ipart nagyobb tevékenységre fokozza, mi által czikkeit más területekre kénytelen kivinni, ott azonban a védelmezés analog viszonyaival találkozik, az árú behozatala meggátoltatik, a hazai védelem miatt amúgy is megdrágított czikkeket most potom áron el kell fecsérelni s az ipar a védelmi rendszer mellett csak károkat tapasztal.

Az 1892-dik év az európai államok vámpolitikájában forduló pontot képezhetne. Ebben az évben Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Németország, az osztrák-magyar monarchia, Svájc, Szerbia, Románia kereskedelmi szerződésai lejárnak, illetőleg ez évre fölmondhatók. Ez évben a vámpolitikájában

oly feszes állást elfoglaló Franciaországnak is el kell döntenie, mily irányt akar jövőre követni. Ez évben Románia és Szerbia is meg fogja tenni a szükséges intézkedéseket, a követendő vámpolitika iránt. Lesz-e a szabad kereskedelmi iránynak ez alkalommal jövője? vagy fog-e Európa még mélyebbre a védvámrendszer ürébe lesülyedni? fog-e az elzárkozási irány még tovább terjedni? ki válaszolhatna ezekre a kérdésekre!

Annyi bizonyos, a szabad kereskedés számára kevés kilátás nyílik. Legtöbb államban a gazdasági területnek elszigetelése a nemzeti politikának egyik céljául tekintetik; és legtöbb parlamentaris államban a törvényhozói testület többsége a védvám-politika mellett van.

Három nagy akadály nem engedi azt, hogy a szabad kereskedés győzelemre jusson: Oroszország, Amerika és Franciaország. Ha csak egyike e nagy területeknek közelednék a szabad kereskedés eszméje felé, ha csak egyike is elejtené a védvámpolitika velleitásait — akkor könnyű lenne Európa többi államait is a szabad kereskedés pályáján visszaterelni.

Ha Oroszország elhagyja kereskedelem-politikai önállóságát, ha rálép a vám- és kereskedelmi szerződések mezejére, ha megengedi, hogy prohibitív vámjainak rendszere a főbb cikkek vámjainak megkötésével módosuljon — akkor első sorban Németország, utána az osztrák-magyar monarchia érdeke lép előtérbe, hogy a megváltozott irányon nyerjenek, hogy Oroszországban előbb bírt kereskedéseiket és kelendőségi piaczaikat visszaszerezzék, hogy elsők legyenek, kik Oroszországgal vám- és kereskedelmi szerződéseket köthessenek. Az ekkép megkezdett irány, a kölcsönösen engedett vámmérséklések és vámmenteségek a többi iparos és gazdasági államokat is magukkal vonzzák, és önkénytelenül is belekényszerítik a vámszerződések hálózatába; mert a világgazdaság jelen helyzetében minden állam kénytelen legalább is a legnagyobb kedvezés jogát megszerezni: és így a szabad kereskedési irány győzelemre jutna.

Ámde Oroszország nem az az állam, mely Európa békés fejlődése céljából, és gazdasági előnyére önálló kereskedelmi politikájáról lemondana! Egész politikai iránya, az autocrat uralom, némileg azok az előnyök, melyeket az orosz iparosság a tilalmi rendszer következtében nyert, azok az óriási földterületek gazdag gabnaterméseikkel, kiviteli cikkek egész özöne, melyekkel Oroszország a világpiaczkon uralkodik, a csárok bi-

rodalmának az a kedvező helyzete, melynél fogva a szabad tenger fölött két irányban is rendelkezik, és ekkép termékeit oda szállíttathatja, hová jutni akar, és nem szorúl szomszédjainak jóakarására; az a közöny, melylyel Németország harci vámjait fogadta, melylyel Németország és az osztrák-magyar monarchia tilalmait türi; az a nehézkesség, melylyel annak idejében mind Németországgal, mind az osztrák-magyar monarchiával egy kereskedelmi szerződés létrejötte végett a tárgyalásokat folytatta s azután mégis eredmény nélkül abba hagyta és előbbi irányzatánál megmaradt — mindez nem teszi valószínűvé, hogy Oroszország helyzetéből kilépjen és más irányt kövessen.

Az éjszakamerikai Egyesült Államok szintén nagyban hozzájárulhatnának ahhoz, hogy Európa lemondjon a védvámokról. Az amerikai nyers terményekkel való elhalmozás féltelme elenyészne, ha Németország és Franciaország ipara ezekben az államokban kelendősegi piacokat szerezhetne. Csak maga a német vasipar szívesen megküzdene a német agráriusokkal, hogy a szabad kereskedést győzelemre juttassa, ha kilátása nyílnék a hatalmas amerikai piacra; és nem egy német iparág vállalkoznék arra, hogy az amerikai sertéshúsról most általánosan elfogadott nézetet egészségtelen volta iránt megczáfolja, és hogy ellenkezőleg egészséges állapotát tudományilag igazoltassa, ha kilátása volna arra, hogy Amerika prohibítív vámjait csak némileg is mérsekelheti. Franciaországgal és Németországgal azután karöltve az osztrák-magyar monarchia és Olaszország, valamint a velök kapcsolatos nemzetek is a szabad kereskedés irányát elfogadnák.

Ámde a panamerikai eszmék, Blaire államtitkár uralma, kinek főtörekvése Monroe eszméjét, «Amerika az amerikaiaknak», a gazdaság terén is érvényre juttatni, a ki az amerikai vámunio megalakítása céljából valamennyi amerikai államokat kongresszusra hívta össze és ha ezúttal célját, az amerikai unio megkötését, el nem is érte, mégis az első gyakorlati lépést koczkáztatta; a népesség nagy többségének védvámos irányzata; az az általános öröm, melylyel a Kinley-féle bill fogadtatott: mindezek kedvezőtlen jelenségek arra, hogy az éjszakamerikai Egyesült Államok vám- és kereskedelmi politikája megváltozzék.

Franciaország egy ízben már vezette a szabad kereskedést és könnyen számíthatné Európából a hibája következté-

ben oly gyorsan meggyökeredzett hamis védvámpolitikát. Franciaország kereskedése Németországgal, Olaszországgal és az osztrák-magyar monarchiával elég élénk. Ezeket az államokat sok kölcsönös érdek ösztönözhetné egy szabadelvű kereskedelmi politika követésére; Franciaország gazdasági érdekei epen azon nagy gazdagságnál fogva, a mely ott az iparban és a mezőgazdaságban évszázadok óta be van fektetve, a többi európai népekkel szorosabb összeköttetést igényelnek is; az ottani államférfiak tekintélyes száma, még a védvámok uralma alatt is a szabad kereskedés elvéhez hű maradt; a tengeri városok és a kikötőhelyek különbség nélkül folyvást utalnak az elszigetelés visszásságaira; a «société des économistes» megszűző egylete Smith Ádám elveit soha sem tagadta meg és állandóan küzd a szabad kereskedés érvényre emelésén.

Ámde az agráriusok rendszeresen vezetett agitációja; túlsúlyuk, melylyel a francia parlamentben bírnak; a céljok számára szerencsésen fölhasznált gyűlölet Németország ellen, melynek minden kedvezést, a melyet egy nehezen és csak áldozatokkal létrejött kereskedelmi szerződés alkalmából nyújtanának, a frankfurti béke XI. cikke alapján minden ellenengedmény nélkül meg kell adni; ez a nemzeti viszály, a mely a francziákat még gazdasági előnyökre nézve is megvakítja: nehezen teszik lehetővé, hogy Franciaország eddig elfoglalt álláspontját elhagyja, és a kereskedelmi szabadság előharczosa gyanánt a síkra szálljon. De ha legalább is Franciaországot nem lehet megnyerni a szabadabb eszmék számára, akkor a szerződési politika Európában nem sokat nyer; mert tőle és a vele kapcsolatos államoktól a szabad kereskedést követő államok kizsaroltatnának a nélkül, hogy számukra, illetőleg kiviteli cikkek számára, alkalmas kelendősegi piacok nyílnának.

Ismetelten találkozunk ugyan azzal a nézettel, hogy a védvám-rendszert nem kell azért okvetetlenül meghonosítani, mert azt más államok úzik; hogy az ilyféle eljárás nagyon hasonlítana ahhoz, melyet az követne, ki arczúl üttetvén, az ebbeli fájdalmat az által enyhítené, hogy arczának másik felét is megütteti. Azért, mert egy állam vámrendszerével kivitelünket megbénítja, és így termelésünket sújtja, mi is meghonosítjuk a védvámot, és ártunk ezzel fogyasztásunknak, így legalább termelésünk és fogyasztásunk egyaránt szenved. Bár mennyi vonzó legyen is ebben az okoskodásban, a középeurópai álla-

mok számára, a melyek évek óta területeikre nézve egymásra voltak utalva, ezeket a területeket tényleg föl is használták, azután azonban hirtelen a védvám-politika következtében a megszokott mederből kiszorították s még annak a veszélynek is ki vannak téve, hogy a védett iparok a nem védett szomszédnál behatolnak és a nem védett iparágak piaczeit elfoglalják, az nem alkalmazható veszély nélkül. A magyar malomiparnak nincs szüksége védvámra, nem is kérte volna azt soha; de a mikor Németországon a lisztvámot meghonosították s ekkép a magyar lisztnek Németországba való bevitelét megakadályozták, a német malomipar abba a kedvező helyzetbe jutott az osztrák-magyar monarchiában érvényes vámmentesség mellett, hogy Csehországba nagymennyiségű lisztet hozhatott s így a magyar lisztnek piaczat a saját vámterületen elfoglalta, ekkor a szabad kereskedőnek is be kellett látnia, hogy a lisztvámok a magyar malomipar érdekében is szükségesegek. Ha Franciaország az osztrák-magyar monarchia összes kiviteli czikkeit vámokkal sújtja, miért engedje be ekkor a borgezdag osztrák-magyar monarchia Franciaország drága borait vámmentesen! Ha Németország Magyarország legfontosabb czikkeire vámokat vet, az állatbehozatalt tiltó rendszabályokkal lehetetlenné teszi, miért uralkodjék nálunk a német cikkek iránt rokonszenv, miért bocsássuk mi be e cikkeket vámmentesen?

A középeurópai államok nincsenek abban a szerencsés helyzetben, melynek Nagybrittania örvend, nincsenek minden oldalról körülvéve tengerrel, de igenis bírnak szomszédokkal, a kik legtöbb árucikk behozatalát védvámokkal megnehezítik, vagy tilalmakkal lehetetlenné teszik, melyek nemcsak a saját országba való behozatalnál, de az országokon való átvitelnél is parancsolóan lépnek föl s így a szomszéd területek gazdasági viszonyaira döntő befolyást gyakorolnak. Azután Nagybrittania óriási gyarmatbirtok fölött rendelkezik, az egész világgal áll összeköttetésben; ha ennek a birodalomnak kellemetlen is az, hogy több európai állam védvámos lett, s az angol behozatalt megnehezíti, az ilyféle intézkedések kereskedésének, iparának csak igen kis részét érintik, s ha nem is talál kárpótlást, ott a védvám alkalmazása már azért sem szükséges, mint-hogy legritkább esetekben — talán soha — nem lehet szó analog viszonyokról. Nagybrittániának ipara oly kolossus, hogy

mellette egy állam sem mutathat föl csak hasonlókat is. Ha tehát ez az állam a legutóbbi évekig Peel reformjait, Cobden kívánságait és Smith tanait hű ragaszkodással követte, és csak legújabbán a «Merchandise Markt Act» által álutakon akarja becsempészni a védekezést: a közép-európai államok, kivált az osztrák-magyar monarchia és a német birodalom a többi európai államok közrehatása nélkül egyedül el nem hagyhatják a védvám-politikát. Itt harmonicus együttműködésre van szükség, itt oda kell törekedni, hogy kereskedelempolitikai ügyekben a stabilitás hiánya megszűnjék, vissza kell ismét állítani a stabilitásnak azt a nemét, a mely a kereskedelem és az ipar fölvirágzására oly szükséges; az a nagy kockázat, a mely minden foglalkozáson a vámviszonyok bizonytalanságában fekszik, és mely ellen nincs biztosítási módozat, megszüntetendő, hogy ismét rendes viszonyok, békés alakulások és állapotok jöjjenek létre és a lappangó válságok vagy a világválság tartama megszűnjék.

Németországnak ép úgy, mint az osztrák-magyar monarchiának a szabad kereskedelem előmozdítása igen nagy érdekében fekszik, mert ez a két gazdasági terület gazdasági fejlődésében a hosszú időn át ápolt benső kereskedelmi viszonyaiknál fogva termékeik kölcsönös beocsátásával növekedett nagyra, összes termelési viszonyaik jelleme a kivitelre szorúl, más országokban piacokat követel, de másrészt más országok terméneire is szorúl, nélkülök meg nem élhet.

Mint hogy azonban a szabad kereskedelmi eszmék keresztülvitele vám- és kereskedelmi szerződések által, a miként az III. Napoleon által annak idejében kezdeményezett és 1876. évig egész Európában tényleg uralkodott, az említett körülményeknél fogva azonnal nem lesz valósítható: Németországnak az osztrák-magyar monarchiával leendő egyesülése a szabad kereskedelem érvényesítése végett kívánatos. Akkép kell e két területnek egyesülnie, hogy e két gazdasági terület gazdasági érdeke azonosnak vétessék, hogy a többi államok itt egy gazdasági egyeddel kénytelenek számolni, melynek területén egy legalább 90 millió lélek fogyasztásáról és termeléséről van szó. Egy ily egyesülés a jelenlegi viszonyok közt a legalkalmasabb eszköz Európa — s talán az egész világ — kereskedelem-politikai állapotainak szervezésére és átalakítására.

Az osztrák-magyar-német vámegegyesülés, vámunio vagy

vámszövetség volna tehát létrehozandó, és ez legyen Németország és az osztrák-magyar monarchia irányadó államférfiainak törekvése a majdan megkezdendő kereskedem-politikai kampagneban. De mindenkor az az eszme legyen irányadó, hogy az egyesülésnek célja nem egy gazdasági területnek elzárkozása, hanem az eddig kölcsönösen is elszigetelt két gazdasági terület egy nagyobb területté azért egyesül, hogy az eddig követett vámpolitikai rendszer megtöressék és a világgazdaságban a szabad forgalom és mozgás ismét meghonosíttassék.

Az osztrák-magyar-német vámunio mindazáltal nem lehetne oly vámszövetség, a milyen például Ausztriának Magyarországgal vagy a német államoknak egymással való egyesülése; egy ily teljes vámegyesülés ellen kivált pénzügyi s a velök kapcsolatos közgazdasági viszonyok, ha nem is legyőzhetetlen, de mindenesetre rendkívüli nehézségeket okoznak. Az osztrák-magyar monarchia nem szüntetheti meg jelen pénzügyi helyzetében a dohány- és a só-monopoliumot, és nem helyettesítheti azokat a német dohány- és só-adóval; ezzel szemben nem valószínű, hogy a német közvélemény, a mely a dohány-monopoliumot Bismark erőszakoskodása ellenére is határozottan visszautasította, azt most a vámunio kedvéért önkényt meghonosítsa; a só-monopol pedig épen lehetetlen Németországon. A termelési adókat, nevezetesen a cukor-, a szesz-, a sör- és a petroleum-adókat, nem lehet az osztrák-magyar monarchiában a német adótörvények állapotára átalakítani, illetőleg a petroleum-adót egészen megszüntetni; mert a cukor-, sör- és szesztermelés helyzete az osztrák-magyar monarchiában lényegesen különbözik a némettől; már az osztrák tartományok és Magyarország nem egyenlő viszonyai az osztrák-magyar vámterületen oly annyi nehézséget okoznak az egyenlő termelési adók keresztülvitelénél, hogy már ismételen szóba jött a külön fogyasztási területek eszméje. Mily nehézségek merülnének még föl e termelési ágaknál, ha a német birodalom hatalmas termelése az osztrák és a magyar termeléssel egy gazdasági területtel bírna. A sör- és szesztermelés és fogyasztás sajátos viszonyai még magában Németországon is az egységes vámterületnek oly hosszú ideig való fönnállása mellett a külön fogyasztási területeknek föntartását tették szükségessé; mikép volna tehát lehetséges Magyarország, Ausztria és a Németbirodalom oly eltérő állapotait a termelési

adók ugyanazon kényszerzubbonyába szorítani, és így a törvényhozás és az eddigi adórendszerekkel talán egészen hibásan és természetellenesen nagyra növesztett iparágakat a kölcsönös versenynek kitenni, a kivitelre kerülő czikkek után fizetendő kiviteli díjak s adóvisszatérítések mérvét meghatározni, és a mesterségesen nagyra növesztett iparágakat további állami-adó és pénzügyi intézkedésekkel legalább eddigi terjedelmökben föntartani. A ki az osztrák-magyar monarchia és Németország ez iparágainak különböző fejlődését ismeri, érteni fogja, hogy ez iparágaknak egyugyanazonos adóterületbe való belevonása egyenlő megadóztatással nem annyira a pénzügyek, mint főkép az iparágak szempontjából forradalmat okozna, mely ez iparágaknak amúgy is válságos helyzetében számos gyárak bukásával járna és sok vidék mezőgazdasági romlását vonná maga után. A petroleum-adó meghonosításának lehetősége 20 márk adótétellel Németországon, hol a 6 márkos vám is csak a legnagyobb küzdelemmel volt meghonosítható, alig képzelhető; hogy pedig Magyarország és Ausztria ez adótárgyról lemondjanak, az ép oly kevesebbé kívánatos vagy szükséges, mint a hogy a jelen pénzügyi helyzetben nem is lehetséges.

A dohány- és só-monopol, a czukor-, szesz, sör- és petroleum-adók tehát a jelenlegi pénzügyi viszonyok közt az egyesülendő gazdasági területeken egységes módon nem szabályozhatók s így a Németország és az osztrák tartományok közt fennálló határ-vámvonallal, a határ-vámörség egész szervezetével, már csak e monopolok és fogyasztási adók szempontjából is jövőre föntartandó.

Ezen az egyesülendő területeknek külön pénzügyi szempontjából származó okokon kívül még más indokok is szólnak a két terület teljes egyesítése ellen.

Újabb időben mind a két vámterületen nagy figyelmet fordítottak arra, hogy a vámjödék nagyobb jövedelmet adjon. Mindkét területen pénzügyi vámok honosítottak meg, és a fontosabb külföldi árúk magas vámokkal terheltetnek. Ha ez a törekvés mind a két területen egyenlő volt is, s így az irány ugyanazt a czélt követte, mégis az egyes vámtételek, de az egyes államok fogyasztási képessége és telettsége annyira eltérők, hogy itt igen nehéz volna egységes vámtételeket és a közös vámjödelemre megfelelő kulcsot találni.

Gyarmatezikkekből a nemet birodalom 1888. évben 507

millió márk, az osztrák-magyar monarchia 13·5 millió márk jövedelmet szedett, egy-egy főre esik tehát Németországon 1·08, az osztrák-magyar monarchiában 0·36 márk, pedig a vámtétel kakaóra az osztrák-magyar monarchiában 48, Németországon 35 márk, kávéra 80 illetőleg 40, theára 200 illetőleg 100 márk. Fűszerekből befolyt Németországon 3·2 millió, az osztrák-magyar monarchiában 1·2 millió márk vám, esik egy-egy főre 0·68 illetőleg 0·32 márk, pedig Németország 50 márkos egységes vámtételével szemben az osztrák-magyar monarchia 48, 80, 120, 160 és 240 márk vámot szed.

Ezekből a példákból kitűnik, hogy bizonyos pénzügyi vámok az eddigi eredmény veszélyeztetése nélkül a közösségbe föl nem vehetők s így ezek miatt is a közbenső vámvonal fönntartása kívánatos.

Végre tisztán közgazdasági okok is követelik, hogy egyes árucsoportok számára — legalább a jelenlegi pillanatban — Németország és az osztrák-magyar monarchia közt a teljes és korlátlan szabad forgalom még ne lépjen életbe. A vámpolitika fejlődése és a mai vámtarifák története az osztrák-magyar monarchiában ép úgy, mint Németországon, bizonyos irányokat juttatott érvényre, bizonyos köröket hoztak a hatalomra és talán bizonyos reményeket is tápláltak, melyekkel most számolni kell. A ki például az osztrák-magyar monarchiában a nyers vasnak vagy a vasárúknak Németországból való szabad bebocsáttatását hozná indítványba, vagy a ki német iparosoktól kívánná, hogy Ausztriából oda a nyers vasznat vámentesen bevigyék: az nem ismeri az illető iparágaknak az új vámrendszer következtében keletkezett gazdasági viszonyait és ilyféle kívánságaival a vámegyesülés discussióját is egyszerűen lehetlenné tenné.

A vámegyesülés — úgy a mint mi azt lehetőnek, kívánatosnak és keresztülvihetőnek is tartjuk — a következő elvek szerint létesítendő:

A vámegyesületi államok (Németország és az osztrák-magyar monarchia az occupált tartományokkal együtt) a többi államokkal szemben egy vámpolitikai és gazdasági egységet képeznek, úgy, hogy az árúknak (a monopol-, fogyasztási adó és pénzügyi vám tárgyait kivéve) behozatala a német-magyar-osztrák vámterületbe ugyanazon vámok mellett történék, akár vámoztatnak azok német, magyar vagy osztrák vámhivatalok-

nál. A vámegyesület ennelfogva egy egységes külső vámtarifával bír.

A monopol-tárgyak, továbbá fogyasztási adók tárgyai, végül némely pénzügyi cikkek Németországba való behozataluknál a német vámhivataloknál, és az osztrák-magyar monarchiába való behozataluknál osztrák vagy magyar vámhivataloknál az e külön területek számára meghatározott külön vámok alá esnek; e cikkek vámjai a külső vámtarifában nem foglaltatnak.

A Németország és az osztrák-magyar monarchia közt a vámegyesülés után is a vámhatár fönmarad. Németország cikkei az osztrák-magyar monarchiába való behozataluknál, és az osztrák vagy magyar cikkek Németországba való behozataluknál különböző bánásmód alá esnek; és pedig:

- a) ép úgy, mint más külföldi árúk ugyanazon váموkat fizetik a monopol-, a fogyasztási adó- és pénzügyi cikkek;
- b) szabadon bebocsáttatnak;
- c) kiegyenlítő illetekeket fizetnek.

A vámbevételek, a melyek monopol-tárgyak, fogyasztási adótárgyak, pénzügyi cikkek, valamint a melyek azok után a cikkek után szedetnek, melyek a közbenső vámsorompón kiegyenlítő illeteket fizetnek, azon állam javára szolgálnak, a melynek vámhivatala a vámozást eszközölte. A többi árúk után befolyt vámjövedelem a német-osztrák-magyar vámegyesület közös jövedelmét képezi, a mely 4 az 1-hez való arányban Németország és az osztrák-magyar monarchia közt megosztatik.

A vámkezelés és igazgatás minden ország saját költségén es saját hivatalnokai által eszközöltetik.

A külső vámtarifa nemzetközi szerződés útján jön létre és így a törvényhozó testületek, tehát a német birodalmi gyűlés, az osztrák birodalmi gyűlés és a magyar országgyűlés beleegyezésével állapítatik meg és esetleg módosítottatik. A kiegyenlítő illetekekre nézve ugyanez áll; szabad mindazáltal minden egyes félnek saját kiegyenlítő illetekeit leszállítani vagy egészen megszüntetni, de ez esetben az illeteket (még az előbb megállapított fokra) fölemelni csak a másik fél beleegyezésével lehet.

Más államokkal oly kereskedelmi szerződéseket, a melyek vámokra vagy vámkezelésre vonatkoznak, az ausztriai császár

és magyar király, valamint a német császár által a magyar-német-osztrák vámunio számára kötöttek, de se külön Németország, se külön az osztrák-magyar monarchia ilyeneket nem létesíthet. Külön nemzetközi egyezmények útján a vámunio szomszéd államokra is kiterjeszthető és az unio egyik hivatása az, hogy ebben az irányban is tevékeny legyen.

A vámtarifa-törvényt és az unio egyezményét az illető kormányok hajtják végre; tekintettel mindazáltal arra, hogy az egységes vámterületen azonos érdekeket egységesen kell végrehajtani, a szükséges rendeleteket egy e célból alakítandó unio-tanács, melybe mindegyik fél hat-hat tagot küld, tárgyalja. Különösen e tanács elé terjesztendők az árulajstrom (az árucikkeknek mely vámtételbe sorolása), a tarifátételek megállapítása és a vámtarifának esetleges módosítása. E tanács tárgyalásait — a kormányok mihelyt egyetértésre jutottak — végrehajtják.

Az osztrák-magyar monarchiának jogában áll a vámtarifa egyöntetű alkalmazásának biztosítása céljából a német vámhivatalokhoz bizalmi férfiakat küldeni s ezek a hivatalok meg fogják adni a szükséges fölvilágosításokat. Ugyanez a jog illeti meg Németországot is az osztrák-magyar monarchiában. Az ilyféle vizsgálatok eredménye az illető kormányokkal közölni fog.

E vámegyesülés lényege a külső vámtarifában, valamint a közbenső kiegyenlítő illetekben fekszik. A külső vámtarifára irányadó nem lehet az az elv, hogy a német vagy az osztrák-magyar vámtarifa tételei közül az választassék, a mely magasabb; mert a vámegyesülésnek célja nem az, hogy az eddigi két vámterület még nagyobb vámokkal elsánczoltassék, ellenkezőleg az alap gondolat épen a szabad kereskedésnek ismét helyreállítása. Sőt az egyes államok gazdasági érdeke gyakran nagyon is rosszul lenne gondozva, ha igen magas vámok csakis azért honosíttatnának meg, mert ilyenek a másik államterületen eddig alkalmazva voltak. Ha így elvül nem is áll az, hogy mindig a magasabb vámtétel képezze a külső vámot, mégis tekintettel az Európában uralkodó vámpolitikai irányzatot egyelőre magas külső vámokat kellene alkalmazni. Ekkép lehetséges lenne, hogy az illető államok vámszerződések kötésére ösztönöztesse, s ez alkalommal a magas vámokat mérsékeljék, de természetesen viszont saját vámtarifájokban is a szükséges leszállításokat megtennék; de másrészt ösztön nyúj-

tatnék arra is, hogy a többi államok a vámunióba kívánczoznának, hogy így a vámunió területén belül szabadon versenyez-hessenek.

Agrárvámokat tulajdonképen — eddigi eredménytelenségüket tekintve — nem kellene alkalmazni. Tekintve azonban azt a körülményt, hogy nagy államok védelmi és tilalmi politikája bizonyos irányban vámpolitikai visszatörést igényel; tekintve továbbá azt, hogy agrárvámok föntartása azon országokkal szemben, melyekben még a mezőgazdaság a közgazdaság túlnyomó elemét képezi, alkalmat szolgáltat arra, hogy a vámunióval kereskedelmi szerződések kötésére hajlandókká váljanak; végre bizonyos mérvben pénzügyi okok is az agrárvámoknak a vámunió külső vámtarifájában való fölvételét indokoltá teszik.

Kiegyenlítőilletékek azonban nem szedetnének mezőgazdasági és erdészeti cikkek után, mert a vámegyesületi országok termelési viszonyai egyáltalában nem teszik lehetővé, hogy a versenyviszonyok értelmese módon ily illetékek által kiegyenlítettessenek. Németországnak nincsen fölöslege ilyféle terményekből, szüksége van behozatalukra. De különben is magas gabna-, fa- és állat-vámjait előbb-utóbb vámegyesülés nélkül is saját érdekében meg kellene szüntetnie. Kiegyenlítőilletékek nem volnának alkalmazandók más nyers termények, segédanyagok, félgyártmányok és élelmi cikkeknek sem, habár külső vámok, főképen a luxus-tárgyaknál magas mértékben alkalmaztatnának is.

Iparcikkeknél is eleshetnének a közbenső vámvonalon szedendő kiegyenlítőilletékek mindazoknál az iparoknál, melyek Németországon és az osztrák-magyar monarchiában a fejlődés egyenlő fokán állanak. Jelesül nem kellene ily illetékeket szedni a következő áruknál: kefekötő- és szitakészítő-árúk, szalma- és háncsárúk, papiros és papirosárúk, kaucsuk- és kaucsukárúk, viaszos vászon, bőr- és bőrárúk, szűcsárúk, fa- és csontárúk, üveg és üvegárúk, kőárúk, agyagárúk, hangszerek, műszerek, és apró árúk, gyertyák, szappan és gyúárúknál. A fonó- és szövőipar, a vasipar, a gépipar és egyik-másik vegyszeti cikk, kivált abból az okból, mivel az utolsó évtizedek védvám-politikája elkényeztette őket, kiegyenlítőilletékek által továbbra is védhetők, s itt minden esetre merész volna a kíván-

ság, hogy ezek az iparágak a teljesen szabad forgalomnak tétesenek ki.*)

Az így tervbe vett vámunio ellen fölhozható érveket a következőkben fogjuk megvizsgálni :

Az a kérdés, hogy mikép osztassék meg a vámunio vámjövödelme a két egyesülő államcsoport közt, az unio létrehozatalának egyik fő nehézsége gyanánt szokott fölemlítettetni. A nagy világegyesületeknél, melyek, mint például a világposta és a világtávirda-egyletek, szintén díjak szedésével járnak, a befolyó díjak a beszedő állam javára maradnak, és ez az eljárás már egyszerűségénél fogva is igen czélszerűnek találtatott. De ezt a módozatot egy vámegeyesületnél már azért sem lehetne alkalmazni, mert az árúnak belépése valamely határ-vámhivatalnál absolute nem áll kapcsolatban az árú rendeltetési helyével, illetőleg fogyasztási területével. A népesség száma sem képezhetne helyes alapot a vámjövödelem megosztására, mert a népesség száma a fogyasztó képességgel hasonlókép nem áll arányban, ezt annak idején a német vámegeyesület elegendően igazolta, a midőn egyes államoknak praecipiumokat engedett és a vámjövödelem megosztásánál egyes államokat a valónál nagyobb népességűeknek tekintett. Legczélszerűbb, ha a vámjövödelem az eddigi vámjövödelem arányában kerülne megosztásra. Ha alapúl az 1888. év eredményeit vesszük, Németországnak 290,160.000 márk, az osztrák-magyar monarchiának 76,338.000 márk vámjövödelme volt; ebből az összegből esik dohány, só, czukor, sör, szesz és petroleumra, továbbá kávé és fűszerekre 134,805.000 márk Németországon és 37,301.000 márk az osztrák-magyar monarchiában; minthogy pedig ezek a czikkek jövöre is minden államcsoport önálló vámjövödelme gyanánt megmaradnak, a vámunio által érintett vámjövödelem összege Németországon 155,355.000 az osztrák-magyar monarchiában 39,039.000 márkot tesz ki, a mely összegek fölött jövöre az egyes államcsoportok külön nem intézkedhetnek. E számokösszaránya 4 az 1-hez vagy pontosabban 79:917 a 20:083-hoz úgy, hogy az eddigi jövödelem arányát véve, az összjövödelemből kapna Németország négy, az osztrák-magyar monar-

*) A részletekre nézve ezúttal utalnom kell az olvasót legközelebb Lipsesében Dunker és Humblot kiadásában megjelenő vámpolitikai munkámra.

chia egy részt. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a gabna- és a fa-vámok jövedelme nem tekinthető állandónak, s hogy Németország saját közgazdasági érdekeinek szemmel tartása mellett sem tarthatja fenn azokat, még ha elkülönített vámterületen marad is, és ha ez okból e két cikk vámjövödelmét az eddigi vámjövödelemből leütjük, akkor Németország jelenlegi vámjövödelme az előbb említett pénzügyi cikkek nélkül 85,490.000, az osztrák magyar monarchiáé 38,023.000 márk; az arány tehát 7 a 3-hoz vagy pontosabban 69·20 a 30·80-hoz. Minthogy azonban a vámunio első idejében, a míg az osztrák-magyar monarchián kívül más gabna-exportáló állam még nem tagja az uniónak a gabnavámok és a favámok mégis meg lehetséges vámjövödelmet fognak szolgáltatni, mindaddig míg ez a jövödelem 30 millió márknál nagyobb, a megosztás aránya 4 az 1-hez, ezentúl pedig 7 a 3-hoz legyen. — Számításaink szerint, melyeket minden egyes árúcsoporthoz a vámunio létesítése esetében beálló változásra nézve a valószínűség alapján tettünk, az unio létesülése esetében Németország eddigi vámjövödelme 290,160.000 márk helyett 227,221.000 márk lenne, tehát kisebbednék 62,945.000 márkkal, az osztrák-magyar monarchiáé pedig 76,338.000 márkra leszállana 68,247.000 márkra, tehát kisebbednék 8,091.000 márkkal. Azt hisszük, ez oly csekélység, melyet az unio által létesített szabad forgalom és közgazdasági tekintély bőven kárpótolna.

Igen gyakran találkozhatni azzal a nézettel, hogy a vámunio politikai okokból nem tanácsos, mert a vámegegyesült államok politikai egyesüléséhez vezet, és így a vámegegyesült tagok politikai függetlenségét kockáztatja. E részben kivált a német vámegegyesült történeti példájára hivatkoznak, mely a német politikai egyesület határozott előmozdítója volt, utalnak továbbá azonos súlyos küzdelmekre, melyeket annak idejében Poroszország Ausztriával folytatott s melynek célja mindkét részről az volt, hogy a vámegegyesült által politikai hatalom érjék el. Azon idő óta ugyan a nézetek sok tekintetben tisztultak, sőt maga Bismarck föllállította és erősen támogatta azt az elvet, hogy politikai jó barátok gazdaságilag harcolhatnak egymással és védekezhetnek. Azon idő óta egyáltalában kevesebb súlyt fektetnek a gazdasági elemnek a politikára való hatására; látunk politikai tekintetben barátságos államokat gazdasági háborúban egymással, a nélkül, hogy a politikai béke megzavartatnék.

Igaz, az új kornak ez állapota normálisnak vagy eszszérűnek nem tekinthető; a gazdasági elem oly hatalmas, hogy elhanyagolása, lazítása vagy épen üldözése a politikai barátság erősítésére semmiképp sem szolgálhat. Az elkeseredés, a mely a gazdasági viszonyoknak megvetéséből a legközelebb érdekelteknél támad, a politikára is kedvezőtlenül hat vissza; míg ellenkezőleg azok a kötelek, a melyek egy szoros gazdasági életből, élénk összeköttetésekből, az árúknak kölcsönös kicseréléséből származnak, a népeknek oly hatalmat kölcsönöznek, hogy még politikai ellenségeskedések sem ronthatják meg könnyen és ép ezért a politikai ellenségeskedés kitörését lényegesen megnehezítik.

Ha tehát így a gazdasági közeledés mindenesetre politikai előnyökkel jár, az unio még sem vezethet az illető államok politikai önállóságának vagy függetlenségének megsemmisítésére. Nemcsak az a körülmény, hogy a közbenső határvám továbbra is működésben marad, s így az egyes államsoportok külön állása jövőre is külsőleg szembeötlő az említett vám-unio szervezete maga olyan, a mely az egyik államsoportnak a másik által leendő elnyeletésére lehetőséget nem nyújt. A törvényhozás még a közös és egyetértőleg intézendő anyagokra nézve is nemzetközi módon az illető államok törvényhozói testületeinek külön határozata alapján történik. Ezen így létrejött törvények keresztülvitelét az egyes államok külön eszközlik, nincsen uniohatalom, nincsen unioközeg — és csak a tárgyalások megkönnyebbítésére működik az unió-tanács. Ha a világposta-egylet, a világtávirda-egylet, a nemzetközi métermérték-egylet és sok más — gazdasági viszonyra kiterjedő nemzetközi egyezmény nem költötte föl eddig azt a félelmet, hogy általok az egyes államok függetlensége, önállósága veszélyeztetik: miért történék ez épen egy vámuniónál! Az említett nemzetközi egyezmények mindegyike szerint az egyes államok lemondottak bizonyos jogokról, átvállaltak bizonyos kötelezettségeket, mi által önállóságukban és függetlenségükben többé-kevésbé korlátoztattak, de azért még soha senkinek eszébe nem jutott ebből az illető államok stabilitásának meggyöngyítésére következtetni.

Politikailag a vámunio csak jótékony hatású lehet, gazdaságilag kibékült népeknek egy gazdasági területen szabadabb mozgást nyújt, ennél fogva jó visszahatással lesz a politikai viszo-

nyokra is és a politikai bensőséget meg fogja szilárdítani. Az a félelem, hogy az unio az első lépés a vámegegyesülő nemzetek politikai egyesüléséhez, és az egyes államszoportok állami függetlenségének megsemmisítéséhez, semmivel sem indokolt. Nem is szükséges a két államszoportnak egészen különböző nemzetiségeire utalni, nem szükséges a nemzetiségi eszmének legújabb időben kifejlődött hatalmára mutatni, a melyek mindenesetre az egyesítésre irányuló törekvéseket erősen ellensúlyoznak: az a szervezet, az a jellem, melyet az unio számára javaslatba hozunk, azt tisztán gazdasági egyesüléssé teszi, a mely politikai önállóság módosítására nem is vezethetne.

Igen gyakran Németországnak vámegegyesülését az osztrák-magyar monarchiával azért tartják kivihetetlennek, mert a valuta-viszonyok különbözők és mert különösen az osztrák-magyar monarchiában a kényszerforgalom uralkodik. Mi azt hisszük, hogy ez a kifogás a leggyöngébb, melyet egyáltalában föl lehet hozni. Az osztrák-magyar monarchiában ugyanis már 1878 óta a vámot aranyban szedik, s miután az aranyforint épen kétszer akkora, mint a márk, a vámnak aranyforintban és márkban kitüntetése és számítása semmiféle nehézséget sem okozna, sem az elszámolásban, sem a vámozásban. Midőn a német vámegyletet megalakították, volt-e akkor a német államokban egységes pénzrendszer? nem volt-e a német vámtarifa egész a legújabb időkig a 30 talléros és az 52¹/₂ forintos pénzláb szerint részletezve? ez sem volt a czélszerűségnek netovábbja, és mégis a vámegylet minden akadály nélkül létezett, miért képezzen most a pénzlábaknak oly egyszerű viszonya, milyen az 1 a 2-höz, kiegyenlíthetetlen akadályokat!?

De talán nem a vámok megállapításánál, kiszámításánál és a vámjövedelem elszámolásánál és megosztásánál képezne a valuta különfélesége nehézséget, hanem kivált abban találnak hátrányt, hogy az osztrák-magyar monarchiában hullámzó papiros-valuta létezik, s hogy egész közzgazdasága erre van fektetve. Ebben a német közzgazdaságra roppant hátrány rejlenék, mert a valuta-hullámzások bizonytalan tényezője az osztrák és a magyar termények és iparczikkéknek a német termeléssel a szabad területen támadó versenyében a német termelést és ipart nagyban és egyoldalúan terhelendű. Ha a papirosforintnak értéke csökken, vagyis ha az arany agiója magas, ekkor az osztrák és a magyar termelés és ipar ösztönt nyer

arra, hogy cikkeivel nagyobb mértékben Németországba toljon, az iparosok a valuta-viszonyok következtében nagyobb kivitelre buzdíttatnak, prémiumot élveznek és ez csak a német termelés és a német ipar hátrányára lenne.

Egy gondolkozó közgazda sem örül az osztrák magyar monarchiában uralkodó valutaviszonyoknak, es minden ember kívánná és pedig éppen nem más államokhoz való viszonyoknál fogva, hanem az osztrák-magyar monarchia saját gazdasága érdekében is, hogy a zilált valutaviszonyok az osztrák-magyar monarchiában végre valaképpen rendbe hozassanak. De hogy miért legyenek a valutaviszonyok nagyobb hatással a vámunióban, mint egy elkülönített vámterületen? és hogy miért jelentkezzék az csak a papirosforint értékének hanyatlásánál és miért nem éppen úgy a papirosforint értékének emelkedésénél? miért szolgáljon a papiros-valuta csak a német közgazdaság hátrányára és nem éppen (sőt nagyobb mértékben) az osztrák-magyar monarchia népeinek veszélyére: ezt még senki sem bizonyította és nem is fogja bizonyíthatni.

Ezek a kellemetlen valutaviszonyok megvoltak már abban az időben, midőn az osztrák-magyar monarchia első ízben Németországgal kereskedelmi szerződéseket kötött. 1853 óta hány áruosztály volt a kölcsönös forgalomban egészen szabad vagy csak névleges vámokkal terhelve. Még soha sem követelte senki a vámnak alkalmazását, vagy a vámtétel fölemelését azért, mert az osztrák-magyar monarchia bizonytalan valutaviszonyai által a versenyviszonyok bizonyosságát zavarja vagy akadályozza! miért hassanak ezek a hátrányok most inkább, mint máskor. Legyen a forgalom egészen szabad, vagy vámokkal terhelve, legyenek a vámok magasak vagy alacsonyak: a valutaviszonyok hullámzása mindenkor a versenynél bizonyos bizonytalanságot fog okozni. De ez a bizonytalanság nagyobb súlylyal nehezedik azokra, a kik összes viszonyaikban kénytelenek a bizonytalanság e tényezőjével számolni, mintsem azokra, a kik csak a behozatalnál érzik esetleg a túl-elárasztás veszélyét vagy félelmét. A bizonytalan valutaviszonyok minden esetben kellemetlenek, de kétség kívül kellemetlenebbek az osztrák-magyar monarchiára, mint Németországra nézve; e kellemetlenségek meg vannak hatásukkal együtt a külön vámterületnél ép úgy, mint a vámegegyesületnél. A vámegegyesülés külön akadályai gyanánt nem tekinthetők ép oly ke-

véssé, mint nem tekintettek akadályúl, vámszerződések kötésénél.

A vámpolitikának nehézkes irányítása hasonlóképp egyik hátrányául szokott tekintetni a vámuniónak. Utaltak azon nehézségekre, melyek a sokkal kisebb osztrák-magyar vámterületen a vámpolitika vezetésénél fölmerültek, azokra a küzdelmekre, melyek az érdeellentétből már e területen keletkeztek, a dualismus nehézkes működésére, és azután feketére színezték azokat a borzasztó állapotokat, melyek akkor keletkeznenek, ha a vámpolitikában nem dualismus, hanem pluralismus volna a döntő.

Hogy minden egyesülés előbb önállóan gyakorlott jogok lemondásával jár, és hogy így a vámegyesülés Németországgal is a független cselekvést megszünteti: ez kétségtelen, hogy ketten könnyebben jöhetnek bizonyos kérdésekre nézve tisztaba, mint hárman vagy többen, legalább is valószínű. Hogy a vámpolitika vezetése akkor, midőn több államnak egyetértése szükséges, hosszasabb tárgyalásokat tesz szükségessé, hogy az érdekek köre nagyobb s így nehezebben jut egyensúlyba egy vámegyletben, mint az elvált államokban, az hihető.

De nem szabad feledni, hogy a vámpolitikát egyáltalában nem lehet függetlenül és önállóan irányítani, sőt az autonóm vámpolitika hatása az utolsó évek tapasztalatai szerint egyáltalában nem volt kielégítő, az egyes államok elszigeteltsége, az önálló intézkedés joga után való törekvés, a vámoknak tetsszés szerinti megállapítása, még a leglelkesültebb védvamosokat is ez irány ellen reactióra vezette. Most mindenki akar vámszerződéseket, és nemzetközi módon kívánná a vámpolitikát lekötöni. De abban a pillanatban, a midőn vámszerződés kötetik, vámunió nélkül is megszűnik a függetlenség a vámviszonyok önálló rendezésére nézve és az e tekintetben való intézkedés jogának egy része elvétetik. És ha valamely állam ezt a vámunióba lépés következtében mindenesetre nagyobb mértékben teszi meg, épen a belépés egy nagyobb területbe vámpolitikai tekintetben is nagyobb hatalmat ad a nemzetközi viszonyokra, mint mennyivel előbb az egyes államok bírtak.

Nemcsak a nagyobb terület, a nagyobb népesség, és a nagyobb fogyasztás tesz minden harmadik államra nézve kívánatossá, hogy a vámunióval jó vámpolitikai viszonyban legyen, hanem a különböző termelési viszonyok, melyek egy

ily vámegyesületben léteznek, megengedik, lehetővé teszik, hogy a vámtételekben engedmények nyújtassanak, melyekért más államoktól könnyebben lehet ellenengedményeket nyerni.

Az előnyök, melyeket a vámunio épen nemzetközi tárgyalásoknál nyújthat, mindenesetre sokkal nagyobbak és hatalmasabbak, mint milyenek az esetleges kisebb hátrányok, melyek abból keletkeznek, hogy egy vámegyületben az egyes érdekelt kormányoknak mindig előbb egyetértésre kell jutni, valahányszor vámtarifát módosítani, vagy nemzetközi szerződést kötni szükséges.

Jó akarattal sok megy, a mi elméletben nagy garral lehetetleneknek híreszteltetik, és minden nemzetközi viszonyban benn rejlik az egyenletlenség csírája, ha épenséggel ilyent találni akar valaki. —

A legsúlyosabb ellenvetések a vámunio ellen épen a kereskedelem-politika fegyvertárából kerülnek ki, és itt kivált a legnagyobb kedvezés joga az, mely a Németországgal való vámegyesülés lehetősége ellen következetesen fölhozatik; minthogy pedig végre is a legnagyobb kedvezés a kereskedelmi szerződések lejártával és fölmondása által majdnem minden nemzet irányában megszüntethető, a frankfurti béke XI. cikke, a mely Franciaországnak örökre biztosítja a legnagyobb kedvezést, az, mely a vámuniot lehetlenné tenné, Franciaországnak meg volna a joga, hogy megakadályozhat minden vámuniot Németországgal, a melyben ő maga nincsen benne.

De vajon megsértetik-e a legnagyobb kedvezés joga akkor, a midőn két vámterület egyesül és így egyesülten a többi államokkal szemben egy és ugyanazon vámokat szedi? A midőn Elzász-Lotharingia Németországgal egyesítettet, midőn Bosznia és Hercegovina az osztrák-magyar vámterületbe belevonatott s ekkép a szabad forgalom az előbb vámhatár és külön vámok által elszigetelt tartományok közt létrejött: nem hódolt-e az egész világ ezeknek a viszonyoknak, és jutott-e valakinek eszébe ez ellen a legnagyobb kedvezés joga alapján fölszólalni? Illetőleg használt volna-e bármely nemzetnek a fölszólalás? Sőt a vámegyesülés részben még előnyös is a legnagyobb kedvezésben részesülő nemzetre, mert joga ezentúl egy egységes nagyobb területen értékesíthető és gyakorolható.

Ha a vámunio oly természetű volna, hogy az Egyesült Államok összes forgalma teljesen szabad lenne, és legfőlebb a

sór és a szesz lenne — hasonlóan a német vámegylethez — átmeneti illetékekkel korlátozva, talán a legnagyobb kedvezés alapján egy ilyen egyesülés ellen nem tételnének nehézségek, de a közbenső vámnak föntartása és az árúknak különböző módon való kezelése a szerint, a mint azok a vámegylet egyik részéből vagy a külföldről jönnek: ez képezné a sérelmet, és itt nem szabadna Németországnak az osztrák-magyar monarchiát nagyobb kedvezésekben részesíteni, mint Franciaországot.

De ha az osztrák-magyar monarchiában abban egyeznének meg, hogy a jelenleg egyesült vámterület ismét elkülönítetik és Magyarországgal szemben ismét külön vámsorompók állíttatnának föl, de a külső vámvonal továbbra is közös maradna, azaz ha a külfölddel szemben a vámok ugyanabban a magasságban maradnának és nemzetközi tekintetben az osztrák-magyar vámterület továbbra is egységes lenne, panaszkodhatnék-e bárki is a legnagyobb kedvezés joga alapján, hogy a magyar búza vámmentesen mehet be az osztrák tartományokba, holott a rumániai vámot fizet, vagy hogy a cseli posztó Magyarországon felét fizeti annak a vámnak, melyet a Franciaországból jövőnek kell fizetnie? Ugyanez történhetnék a német birodalomban, ott is föl lehetne állítani közbenső vámkokat a nélkül, hogy egy harmadik állam a legnagyobb kedvezés joga alapján saját cikkei számára a közbenső vámtételeket követelhetné.

Ha ez így áll, ha lehetséges, hogy létező vámegyletek saját területeikből jövő árúcikkeket kedvezőbb vámokban részesítsék, mint a legnagyobb kedvezésben részesülő nemzetek árúcsikkeit, akkor valóban be nem lehet látni, miért ne volna szabad a különböző előnyök alapján a legnagyobb kedvezés joga miatt több államnak egy vámegyesületbe lépni?

A földolog ugyanis ebben fekszik: egy egyesülés, mely egyesült részei számára külön vámkedvezményeket nyújt, vámegyletnek tekinthető-e avagy pedig a vámegylet csak ürügy-e a kedvezőbb vámkezelésre. Ha az új kereskedelmi alakulás egyszerűen azon alapulna, hogy Németország az osztrák-magyar monarchiából jövő cikkeket csak felével azon vámtételeknek sújtja, melyeket más államokkal szemben alkalmaz, s azután mindenkép teljesen szabad kezet tartana fönn magának vámpolitikai ügyekben — az ilyféle megállapodás nem volna vámegylet. De ha ket eddig vámpolitikailag független állam, összes

vámtörvény-hozásukban kölcsönösen lekötik magokat, ezentúl vámpolitikát önállóan nem folytatnak, hanem minden tekintetben együttesen haladnak, ha egy szóval mint önálló vámpolitikai alanyok megszűnnek és mint egységes terület lépnek föl, és ha ez alkalommal belső viszonyaikat akként szabályozzák, hogy saját árúikat nagyobb előnyökben részesítik, mint harmadik állambelieket: ekkor a legnagyobb kedvezés joga nem lehet akadály és senki nem veheti igénybe azt az előnyt, a melyet épen semmiféle nemzet, hanem csak az egylet saját tagjai nyernek.

Különben abban a szilárd meggyőződésben vagyunk, hogy a legnagyobb kedvezés jogát tényleg nem is fogják igénybe venni. A vámunio nincs Franciaország ellen tervezve. Franciaország nincs is kizárva belőle; Franciaország az unióhoz való viszonyát tetszése szerint kereskedelmi szerződés által szabályozhatja, sőt az unióba beléphet, az unio része lehet, ha saját vámjai fölött független intézkedési jogáról le akar mondani. Ily módon Franciaország is közrehat a gazdasági téren a békés alakulások elősegítésén; a legnagyobb kedvezés alapján fölszólalni csak akkor volna jogában, ha Németország más, nem vámegeyesületi állammal kedvezőbbben bánik.

Szintén kereskedelempolitikai szempontból attól tartanak, hogy az osztrák-német-magyar vámunio létesítése retorsiókra, más vámegegyetek (talán a spanyol-francia vámegegyet) létesítéséhez vezethetne. Ez a félelem akkor volna indokolt, ha a tervbe vett uniónak jellege az elzárkozás volna. Ámde az unio alapeszméje épen a szabad forgalomnak lehető biztosítása, és az a törekvés, hogy a szabad forgalom nemcsak az egyesült területeken, hanem más államok felé is érvényre jusson. Retorsiókra tehát egy állam sem indíttatik ily törekvések által, és ha bármely állam az unio ellen retorsiókkal él, ezt semmi esetre nem teheti az unio magatartása miatt, hanem tenné egyedül azért, mert továbbra is küzdeni akar a szabad kereskedés irányá ellen, de ekkor a retorsiók oka nem a vámunióban keresendő, hanem egészen másutt, és az ilyféle retorsiók keletkeztek volna akkor is, ha a vámunio nem létesül.

Ha így a vámunio ellen fölhozható számos ellenvetések mind alaptalanoknak tekintetnek is, valószínűleg még azzal a kifogással fognak az osztrák-magyar-német vámunio ellen föllépni, hogy az egyoldalúan kedvez a magyar mezőgazdaság-

nak, vagy a német iparnak, és hogy az csak a német mezőgazdaság vagy az osztrák gyáripár hátrányára szolgálna.

Senki sem fogja tagadni azt, hogy egy vámegylet, melyben a gabna és az állatok szabad forgalma biztosítatik, a magyar mezőgazdaságnak nagy előnyére szolgál, és az bizonyos, hogy ha ez a vámunio egyáltalában létrejön, ez az osztrák-magyar monarchiában első sorban azon érdekeltek hathatós befolyása következtében fog történni, kik a mezőgazdaságban gazdagok. De ha megengedjük is azt, hogy az osztrák-magyar monarchia mezőgazdasága a vámunio következtében nagy előnyöket élvezend, ebből még épenséggel nem következik az, hogy a német mezőgazdaság vagy főképp a német közgazdaság általa szenvedni fog! Németország viszonyai már egyszer olyanok, hogy mezőgazdasági terményeket kell a külföldről hozatnia; az agrár vámokban nincsen meg az a hatalom, hogy ezeket a viszonyokat másképp alakítsák; az első élet szükségleteknek agrár vámokkal megdrágítása nyomasztóan hat a népeiségre, élelmezésére, föntartására s kedvezőtlenül hat a termelésre általában, s így az iparra is és versenyképességére. Ezt az állapotot Németország amúgy sem tarthatná fönn, még ha a vámunio létre nem jön is. Az unio tehát megkönnyebbíti az átmenetet azon viszonyokhoz, melyeket Németország talán egy nagy gazdasági válság átszenvedése után önállóan is teremtene. A történet mutatja, hogy Németország mezőgazdasága azokban az években, midőn az osztrák-magyar monarchiából a mezőgazdasági termények szabadon, minden akadály nélkül Németországba jöhettek, kárt épen nem szenvedett; hogy akkor is a német mezőgazdaság intensive és nagyban haladt, hogy a mezőgazdasági tudományok a gyakorlattal kapcsolatban épen Németországból terjedtek másfelé. Azután azok a declamációk, mintha az osztrák-magyar monarchia telve volna szűz földdel, mintha itt a prairiek primitiv és költség nélküli gazdálkodása honolna, mintha itt a földbirtoknak adókkal való megterhelhetése sokkal csekélyebb volna, mint Németországon, s mintha ezért bizonyos kiegészítő illetekeket kellene a Németországba jövő mezőgazdasági czikkektől szedni: egészen és teljességökben hamisak és egyszerűen a viszonyok félre ismerését mutatják.

Ha a német mezőgazdaság a mezőgazdasági termények szabad forgalma által nem károsúl, ha továbbá Németország

fogyasztási viszonyai általa csak előnyt nyernek, s ez előnynek visszahatása az összes termelésben éltetően fog mutatkozni: e szabad forgalomnak visszahelyezése nem kevesebb jelentőséggel bír majd Németország kereskedésére és kereskedelmi összeköttetéseire. Ismeretes dolog, hogy a nemzetközi forgalomban árú árúval cseréltetik, minél könnyebb egyik nemzet forgalma a másikkal, annál gyorsabb lesz az árúcsere, és annál több árúnak kell ez árúcserebe kerülnie. Ha Németország az osztrák-magyar monarchiából nagyobb mennyiségben kap mezőgazdasági terményeket, az osztrák-magyar monarchia kénytelen lesz nagyobb mennyiségben német cikkekét átvenni.

Az osztrák ipar tönkrementése, melyet a szóban álló vám-unio egyik következményeül szeretnek föltüntetni, hasonlóképen túlhajtott álomlátás. Az iparoknak nagy része Ausztriában tényleg ép oly erős, mint Németországon, és egy részről sem dicsekedhetik rendkívüli előnyökkel vagy helyzettel. Az a sokszor fölhozott körülmény, mintha az osztrák-magyar monarchiában az adózási viszonyok sokkal terhesebbek volnának, mint Németországon és hogy már ebből a szempontból is kell az osztrák ipart a német ellen vámokkal védeni, nagyon egyoldalú. Az adók az össztermelési költségeknek parányi kis részét képezik csak; de ha erre nem volnának is tekintettel, és ha az adók tényleg kedvezőtlenek lennének is az egyik államterületen, a termelési költségek többi számos tényezőinél annyi eltérés mutatkozik, még pedig nem csak különböző államok iparainál, hanem ugyanazon egy állam ipartelepeinél is, hogy mellettök az adózásnál mutakozó különféleségek nagyon elenyésznek. Azután még igen nagy kérdés az, vajon az ipar az osztrák-magyar monarchiában jobban van-e adókkal terhelve, mint Németországon? ha az úgynevezett iparadó nagyobb is, azaz ha az iparos tevékenység ténye az osztrák-magyar monarchiában erősebben van megadóztatva, mint Németországon, azt hisszük, hogy egy iparnak adókkal való megterhelését nem szabad és nem lehet abból megítélni, milyen az az egyenes adó, melyet az iparosságra vetni szoktak. Az összes államterheknek áthárítása minden foglalkozásra hat, úgy hogy az összes államterheket az egyenes és indirect adók, sőt még az államadósságok is, vagy jobban mondva az összes állami kiadások, melyek fedezendők, figyelembe veendők valamely állampolgár megterhelhetésénél; és ha az iparnak megterhelését így fog-

juk föl, akkor az osztrák iparos alig lesz jobban megterhel-
tetve, mint a német és az államterhek okából az osztrák ipar
rosszabb helyzettel nem bír.

Bizonyos, hogy az osztrák-magyar monarchiában, de talán
Németországon is, lesznek iparok, melyek a legutóbb folytatott
vámpolitikai intézkedések következtében úgy fejlődtek, hogy a
szomszéd állam szabad versenyét veszély nélkül el nem bír-
nák, de ép ezért hozatnak javaslatba a szóban álló vámunióban
kiegyenlítő illetékek és kellene ezeket mindaddig alkalmazni,
míg épen a védelemnek szükséges volta érezhető és indokol-
ható. Hogy azonban az iparcikkeknek ezen így különbözetileg is
kedvezőbb forgalma a vámegyesült területek előnyére leend és
esetleg a teljes szabad forgalomhoz vezethet, az a különbözeti
vámok természetéből következik.

Még azt a kifogást is meg kell beszélni, mely szerint egy
ily unio nagyobb előnyöket nyújtana az osztrák-magyar monar-
chiának, mint Németországnak és pedig azért, mert a kivitel
az osztrák-magyar vámterületből Németországba nagyobb,
mint Németország behozatala az osztrák-magyar monarchiába,
és hogy ez a viszony még kedvezőtlenebb lenne, ha az osztrák-
magyar monarchiából a nyers termények szabad kivitele meg-
engedtetik. Nem fogjuk ezúttal a rendelkezésre álló adathal-
mazt vizsgálni; nem akarunk a forgalmi adatok hiányosságára
utalni, főkép ha tőlök a származás és a rendeltetés irányát
követelik, azt sem akarjuk tagadni, hogy a különbség a kölcsö-
nös forgalomnál nagy: csak arra figyelmeztetjük az olvasót,
hogy azt az elméletet, mely szerint a nemzetközi szerződések-
nél mindegyik félnek ugyanazt a számszerű előnyt kell elérnie,
keresztülvihetetlennek tartjuk. Azon nagyon elterjedt nézet,
hogy kereskedelmi és vámszerződésnél az egyik szerződő fél
mindenesetre a rászédett, a megszalotott, nem igaz. Minden
szerződés, minden árúvétel mutat jelenségeket, melyek egyol-
dalúan föltüntetve, az egyik szerződő fél hátrányára látszanak
lenni, azért még sem lehet csalásról szó, azért rendszerint még
is mind a két fél érdeke megtalálja előnyét, csak kellő szem-
pontból kell azt nézni. Az a törekvés, melylyel a közönséges
életben ép úgy, mint a nemzetközi viszonyoknál a másik fél
ravasz rászédése czéloztatik, sehol sem előnyös, és kedvező ered-
ményre nem vezet. Azon előnyök, melyeket az eddig elkülöní-
tett területeknek egy nagy területbe való belevonása minden

esetre adni fog, az a nagyobb élénkség, mely okvetetlenül az egész gazdasági életben a szabadabb mozoghatás után bekövetkezend: ezt számokkal kifejezni nem lehet, ez előnyököt ad és használni fog ott, a hol talán nem is várták, nem is sejtítették.

Mindezek után az osztrák-magyar-német vámunio lehetséges, mindkét államcsoportra a mostani gazdasági viszonyok közt nagyon is kívánatos, az európai continens vám- és kereskedelmi viszonyait könnyebben fogja gyógyítani, mint az eddigi elszigeteltség; az osztrák-magyar monarchia és Németország gazdasági rivalitását a Balkán-tartományokban barátságos együttműködésre fogja átváltoztatni, és így e két államcsoportnak helyzetét ott megfogja szilárdítani; mint az eltévedt gazdasági viszonyok javítására czélzó első lépés meg fogja mutatni az elszigetelt nemzetgazdaságoknak az utat, melyen haladva a kereskedés ismét szilárd alapot nyerhet, bizonyítani fogja, hogy az egyenetlenség, mely oly sokáig a kereskedelem-politikai téren uralkodott, nem harczy vámok vagy vámháborúk által, hanem békességes egyesülés által szüntethető meg.

MATLEKOVITS SÁNDOR.

EGY SPANYOL REALISTA FESTŐ.

VELAZQUEZ DIEGO.

A XVII. századbeli Spanyolország öt elsőrangú, világra szóló nevet mutat föl: Cervantest, a *Don Quixotte* szerzőjét, a két nagy drámaíró: Lope de Vegát és Calderont, meg két festőt: Murillot és Velazquezt.

Spanyolországon kívül e nagy férfiak közül aránylag Velazquezt ismerik legkevésbé. Velazquez legkitünőbb képei Spanyolországban és oly angol magángyűjteményekben vannak, melyeket a nagy közönség nem igen ismer. A párisi Louvreban alig van egy-két képe; Münchenben és Drezdában is csak igen kevés a valódi Velazquez. A mi országos képtárunk elég gazdag spanyol művekben: Velazqueztől azonban nem találunk benne hiteles kepet. E körülmények nemikép megmagyarázzák, hogy Velazquez, a legeslegnagyobb művészek egyike, nem kapott eddig oly európai hírnévre, mint például nagy kortársa, Murillo. Pedig Velazquez nagyon is megérdemli a beható tanulmányozást. Már midőn Rómában a Pantheonban szolgálja arczképét állította ki, azt mondták az olasz festők, hogy a többi kép mind csak festmény, a Velazquezé ellenben maga a valóság. A ki ma figyelemmel szemléli remekműveit, hasonlóképp fog ítélni. Úgy tetszik előttünk, mintha a nagy spanyol festő a természetet valami camera obscurában figyelte volna meg. Szemében úgy szólva a külvilágnak kevesebb színe ment veszendőbe, mint más halandó szemében. Ha más nagy festő műveire visszaemlékezünk, azt mondjuk rólok: mily szép képek! Velazquez művei oly hatással vannak reánk, hogy reájok visszaemlékezve, szinte azt hisszük, hogy mi a festett jelenetet nem képen lát-

tuk, hanem átéltük. A történetírók a nagy történeti alakok jellemzőjét csodálják Velazquezban; a festők elámulnak, mily egyszerű eszközökkel, mily titkos technikával tudta a legnagyobb festői hatásokat elérni; az anatom ép oly kifogástalannak találja alakjait, mint a szabó ezek ruháit.

Egy francia műtudós azt mondja Velazquezról, hogy ő a legfestőbb festő (le peintre le plus peintre). Hozzá tehetne volna: a legspanyolabb festő is. A spanyol kultúra legérdekesebb korszaka elevenedik meg előttünk, ha az ő képeit nézzük. A spanyol szereti a fellengőst, a pompát, az ünnepélyest: de mindamellett alapjában realista. Minden spanyol rajongó lelkében van egy prózai szöglet: Don Quixotte csótáros gebéje mellett ott czammog mindig a józan Sancho Panza öszvére. Ez a realismus alkalmasint az arabsok öröksége. «Az arabnak, mondja híres történetírójok Dozy, kevés a képzelete és még kevesebb az inventiója, de annál erősebb az érzéke a valódiság, a positiv irányában. Az arabs költők azt mondják el, a mit láttak és tapasztaltak, de nem inveniálnak semmit».

A spanyol jellem e két vonása, a fellengés és a realismus közül Murillo inkább az elsőt, Velazquez a másodikat képviseli. Murillo beviszi a spanyol tyrust a bibliai tárgyakra. Velazquez még a mythologiai képein, még Olaszországban is spanyolokat fest spanyol fölfogással.

E nagy spanyol festőről legújabbán beható mű jelent meg, a minő az európai könyvpiaczon is ritkaság.*) Szerzője Justi Károly, a legkiválóbb műtörténetírók egyike, húsz évig tanulmányozta festőjét: beútaza e czélból több ízben még a kisebb spanyol, angol, francia és olasz városokat is, melyekben Velazquez-képek függnek: a sevillai oltárképeket ép oly jól ismeri, mint a budapesti országos képtár és a pétervári eremitage festményeit, hisz ma már csak annak van joga egy festőről beható művet írni, ki az eredeti műveknek ernyedetlen tanulmányozása útján alapos connaisseur lett. Justi műve széleskörű levéltári kutatásokon alapul: a madridi, bécsi, velenzei, flórenczi, modenai levéltárak idevágó anyagát mind pontosan földolgozta. Művében spanyol, francia, olasz, angol u talásokon kívül ónémet, hollandi, portugall nyelvű idézeteket

*) K. Justi: *Diego Velazquez und sein Jahrhundert*. Bonn. 1888. Két kötet (861 lap).

is találunk. Nem csupán Velazquezt, hanem egyszersmind egész korát világítja meg, még pedig nem divatos történelmi művek, hanem korabeli följegyzések: naplók, követi jelentések, gúnyíratok és vigjátékok alapján. Justi ismételt spanyol útjain azon is volt, hogy a lakosokat és a talajt megismerje, melyek Velazquez képein föl vannak tüntetve. Hogy valóban megítélhessük egy festő termékeit, látnunk kell, a mit ő látott. Ha elbolyongunk Kastillia csöndes, néptelen felföldén és ha magunk előtt látjuk a csodálatosan tiszta kék levegőn át mély azur völgyeit, világos zöld erdeit, a Sierra kiégett ormait — akkor méltányolni fogjuk Velazquez tájképeinek meglepő hűségét. Velazquez alakjait is jobban megértjük, ha ismerjük a spanyol fajt: a déli népek élénk mimikája és taglejtése a déli festők kepein modorosnak, túlzottnak látszik előttünk, pedig csak hű mása a valóságnak.

Velazquez, az ember maga is, környezete is, oly érdekesek, hogy megérdemlik részünkről is, hogy Justi nagy kétkötetes tudós művének fonálán mindkettőjökkel, legalább legjellemzőbb sajátásaikra nézve, megismerkedjünk.

I.

Velazquez a XVI. század legutolsó évében született Sevillában. Sevilla már Columbus előtt Spanyolország legvirágzóbb és legszebb városa volt. Kereskedelmi forgalma az egész világra kiterjeszkedett. Ép oly nagy csoda volna — mondja Alarcon — Madridban ügyefogyott nőt találni, mint Sevillában urat, ki nem volna legalább is félig kereskedő. A tengeri hajók, a melyek Sevillában kikötöttek, olajat, bort, déli gyümölcsöket, finom ruhakelmét, selymet és bársonyt vittek magokkal. Így történt, hogy a XVI. század folyamában Sevilla gazdagsága hihetetlen módon nagyobbodott, annál inkább, mivel kikötője az új világgal való kereskedelemnek egyedüli nagy kapuja volt. Sevilla — mondja egy korabeli író, — a világ összes kereskedőinek fővárosa: rövid idővel ezelőtt Andaluzia a világ végén feküdt, most középpontja. Még a folyamon is laknak emberek, mint Chinában.

A lakosok vagyoni viszonyaival egyszersmind életmódjuk és ízlésük is megváltozott. India kincsei — így szól Sevillának

egyik krónika-írója — ide vonták a világ egész kereskedelmét, úgyannyira, hogy minden a mi drága és remek, itt bőségesen föl van halmozva.

Mindamellett, hogy Sevilla Velazquez idejében közműveltségére nézve az olasz renaissance befolyása alatt állott, a város mégis keleti jellegű maradt és keleti jellegű még ma is.

Márvánnyal fődött terei, növénytörzsekkel díszített nyilvános kútjai, szűk kanyargó, de virágillattól áthatott utcái még ma is úgy tűnnek föl az utazó előtt, mint egy arabs tündérmese háttere. Még mindig kihallszik a sevillai nép dalaiból a búskomor arabs zene melodiája. Még mindig a festői keletre emlékeztetnek a népünnepek, tánczok és körmenetek; még mindig találunk a szobákban finom indiai műipar-tárgyakat: czedrus és rózsafából készült almáriumokat, elefántcsont szekrényeket, chinai zománczos edényeket, sokszínű tropikus madarakat. A falakat régebben németalföldi és mexikói gobelinek, kordováni bőrtapéták díszítették, a padlót drága perzsa szőnyegek fődtek. E gazdag festői környezetben nőtt föl a fiatal Velazquez is.

Sevilla akkortájt, a mint IV. Fülöp úti naplója mondja, a vígságok városa volt. A folyam partjai sűrű kertekkel voltak fődve. A velencei követ egészen el van ragadtatva az örökzöld czedrus-, narancs- és mirtus-ligetektől, melyek Sevillát, mint a paradicsomot körülillatozák. E város egyszersmind a romantikus kalandok városa volt. Sevillában — mondja Calderon — éjjelenként száz kaland esik meg.

Igen jellemző a város erkölceire nézve, hogy 1649-ben a pestis iszonyai közepett 7000 menyegzőt ültek meg olyanok, kik azelőtt csak amanceladas (szeretők) ként éltek. Midőn III. Fülöp Sevillát elhagyta, egy hajó követte őt, a melyen 40 courtisane pompás ruhákban, ékszerekkel gazdagon földíszítve, utazott. E hajót azonban elfogták a tengeri rablók és vele Afrikába vitorláztak.

A XVI. század mentén mind erősebb lett az olasz befolyás. A képző művészet első ösztönzése Németalföldről jött ugyan, de csakhamar olasz festők kezdték fölváltani a németalföldi gót ízlésű művészeket.

Még a század közepén egy német-alföldi a leghíresebb sevillai festő: Campanya Péter. Leghíresebb képe, a *Keresztről való levétel*, sötét, szomorú, viasztasító. Campanyának Má-

riája, ki a borzalomtól megüvegesedett szemmel tekint kísértethez hasonló fiára, megfelel azon sötét, izgatott vallásosságnak mely a spanyolokat annyira jellemzi. Velazquez tanítója megvallotta, hogy ő fél e képpel a sötétben egyedül maradni; a halálosan beteg Murillo egy szomszédos kolostorba vitette magát: «inkább megvárom míg ezt a Krisztust egészen sírba fektetik».

Velazquez gyermekkoráról nem maradt ránk a szokott-kopott Vasari-adomák. Mint majdnem minden festő, Velazquez is korán, már mint iskolás gyermek mutatta ki festői tehetségét. Szülői pedig (a mi már szokatlanabb jelenség) engedtek a fiú kívánságának és festői pályára adták. Legelőször is Herrera műtermében tanult.

Mestere, Herrera, a vad geniekből való volt. Festő állványa előtt olykor úgy viselte magát, mint az örült. Midőn tanítványai már mind megszöktek tőle, az állványhoz szobaleányát hívta, a ki óriási ecsettel és nagy seprűvel mázolta be a vásznat, Herrera pedig még mielőtt megszáradt volna a festék, neki esett a leendő képnek és alakokat idomított rajta. A naturalisták és impressionisták ez ősapja oly kiállhatatlan ember volt, hogy még gyermekei is elhagyták. Leánya kolostorba menekült, fia pedig Olaszországba szökött, előbb azonban még 6000 pesos-t vett ki úti költség fejében édesatyja pénztárából. Herrera annyira visszaélt művészi ügyességével, hogy még hamispénz készítésre is vetemedett, úgy, hogy a poroszlók elől egy jezsuita-kolostor asylumába kellett menekülnie.

Midőn IV. Fülöp meglátogatta a kolostort és a templomot, nem győzte a főoltár-képet csodálni és szerzője után kérdezősködött. Megmondták a királynak, hogy festője azon szerencsétlen Herrera, a ki az igazságszolgáltatás büntetése elől ebbe a kolostorba menekült. IV. Fülöp magához hívatta a sötétben bujkáló festőt és így szólt hozzá: «Minek szerzel magadnak pénzt család útján, ha ilyen festmények után is meg tudsz élni. Mehetsz! szabad vagy.»

Nem kell csodálkoznunk, hogy a fiatal Velazquez csak nagyon rövid ideig maradt Herrera zord műtermében. Velazqueznek egészen más volt a művészi geniusa, mint Herreraé, a kit sevillai Michel Angelónak is neveztek. Velazquez első műveiből is már finom megfigyelés és nyugodt józanság szól. Herrera vad alakjai korlátlan képzelődés szüleményei. Velaz-

quez, a nagy megfigyelő, nem férhetett meg a látomásos Her-
rerával. Csakhamar egy más sevillai festőhöz, Pachecóhoz állt
be. Pacheco festő, költő, archæolog és æsthetikus volt. Kedves,
művelt, de tehetségtelen ember. Velazquez nagyon szerette és
bámulta, később nőül is adta neki leányát. A legtöbb életrajzi
adat Velazqueze-ről Pacheco műveiben maradt reánk. Ha a spanyol
múzeumokban végig nézünk Pacheco festett fa-szentein,
akkor át fogjuk látni, hogy Pachecótól vajmi keveset tanulha-
tott Velazquez.*) Pachecónak a következő elvei voltak: a fes-
tészet lelke a rajz. Sok rajz, sok tanulmány, sok anatomia, a
szövetek finom megkülönböztetése, változatosság az arcokban,
igazság a perspectivában; ez szerinte a fődolog a festészetben.
Elmélete ebben a realistikus vezérelvben tetőzött: mindent,
még a ruhákat is, természet után.

Mindezekre nézve Velazquez mesterének hű tanítványa.
Pacheco voltaképp pedans és egyoldalú volt; de Velazquez meg-
találta benne, a mire szüksége volt. Valamint a barátság és a
szerelem, úgy a mester és tanítvány közti viszony is nemcsak
bizonyos közösségen, hanem bizonyos ellentéteken is alapul.
Pacheco fonák pedanteriája nem fojtotta el Velazquez láng-
elméjét. Hisz a lángelme fölglyújtására elegendő egy árva szikra
is: valamely egyszerű rajz, egy rézmetszet, melyet mindenhol
találni. Spanyolországban is, mint a korabeli Olaszországban
akkortájt a naturalismus uralkodott. Velazquez azonban a
maga naturalismusát nem az olaszoktól, nem attól a festőtől,
kit abban az időben egész Európa bámult, nem a naturalista
Riberától tanulta el. Egyáltalán nem kell gondolnunk, hogy
minden sajtáságot, a melyet valamely kiváló művésznél talá-
lunk, más művész- vagy valamely külső körülményből meg
lehet fejteni. Mesternek lenni annyit tesz, mint senkihez se
hasonlítani.

II.

Velazquez első ismert képei genre-képek: egy sevillai
vízhordó, ki egy fiúnak az útczán egy pohár vízzel szolgál.

*) Országos képtárunkban Pachecónak két nagyobb képe van.
Az alakok erős reliefje, valamint a különös perspectiva (az emelkedő
talaj) Velazqueze-re emlékeztetik a nézőt.

A vízben oly szegény Andaluziának tropikus nyarára kell gondolnunk, hogy megértsük, minő kellemes hatással lehetett a nézőre a kristály tiszta víz látványa. Egy másik ily genre-képe a fánkot sütő öreg asszony. Még soha sem ereszkedett le spanyol festő ilyen igénytelen tárgyhoz. Mint Velazquez minden képe, ez is maga az igazság. Semmi præparált világítás, semmi rendezett rendetlenség, semmi festői műhely-positurák; pusztán csak őszinteség. Az egyszerű teljes igazság ép oly jellemző Velazquez e képein, mint eszközeinek józansága meg színeinek szerénysége.

Természetes, hogy spanyol festő egyházi festmények nélkül nem képzelhető el. A kolostorok száma úgy is ijesztő módon szaporodott a XVII. századbeli Spanyolországban. Velazquez első templomképein merev naturalista; ő ez idő szerint csak modellek után tudott még festeni és nem igen értette, hogy mi az: a természetet javítani. Az a madonnája, a ki a három király előtt minden kellem nélkül ül, fiatal, együgyű spanyol parasztnyecske, a minőt a spanyol kis városok zöldségpiaczain gyakran láthatni.

Velazquez tizenkilenc éves volt, midőn mesterének, Pachecónak, leányát feleségül vette. Velazquez bizonyára még hosszabb ideig maradt volna Sevillában, ha egy váratlan esemény föl nem zavarja csendes életét. 1621-ben meghalt III. Fülöp és fiával, IV. Fülöppel, új világ kezdődött: mondo nuovo — mondja az akkori követ. — Az út, mely Spanyolország tönkremenéséhez vezetett, a legjobb szándékokkal volt kövezve. Az új fiatal király elcsapta apja kedvelteit, kijelentette, hogy minisztereket akar, nem pedig pajtásokat. Elolvasta mind a követek jelentéseit és a kihallgatásokon a legnagyobb figyelemmel volt mindenki irányában. Ehhez a művészetek iránt lelkesülő, tehetséges fiatal fejedelemhez utazott Velazquez, hogy bemutassa művészetét. Hosszabb várakozás után végre megengedik neki, hogy a királyt lefesthesse. A kép annyira megtetszik az egész udvarnak, hogy a 24 éves festőt rögtön udvari festőnek nevezik ki.

Ettől az időtől fogva Velazquez sorsa IV. Fülöpéhez van fűzve. A király naponként meglátogatta festőjét, sőt még a festő távollétében is be-bement a műhelybe, minthogy a királyi kastély minden szobájához volt kulcsa. Egy a kastélyban dolgozó olasz festő egy alkalommal műhelyének szekrényében

fél kolbászt talált, mellette a királyi autograph: «A felét magammal vittem, a másik felét itt hagytam. Yo el rey».

Velazquez haláláig madridi polgár maradt. Madrid abban az időben igen gyorsan fejlődött. A király kegyét egészséges helyzetének köszönhette; a város neve is annyit jelent arabsul mint szeles, egészséges hely. Ma égalja a legkedvezőtlenebb, mivel rengeteg erdőségei már IV. Fülöp idejében eltűntek: a spanyol nem igen szokott a jövőre gondolni. Velazquez idejében a spanyol nemesség már elhagyta volt a regényes szép Toledót és Madridban építkezett. Az élet akkor drágább volt Madridban, mint akárhol máshol Európában; utczái oly egyhangú banálisak, akár egy vidéki francia városéi. Csak egy érdekessége volt a XVII. században: világvárosias vonása, mely a spanyol monarchia hatalmi állásából folyt. A spanyol király Flandriába, Lombardiába, Nápolyba, Siciliába es Amerikába küldte helytartóit és ez meglátzott a madridi műveltségen is. A Manzanáres menti főváros a finom élvezet és a művészeti fényűzés világhírű székhelye volt. A spanyol nemesek különösen a festészetet kedvelték; Spanyolország már a század elején az olasz festészet főpiacza volt. Maga IV. Fülöp is osztozott udvari embereinek hajlamaiban. Velazquezzal oly bizalmas viszonyban volt, a minőre alig van példa a művészet történetében. Benső viszonyuk kezdetén a király tizennyolcz, festője huszonnégy éves volt. Velazquez voltaképp csak IV. Fülöp számára festett: gyakrabban arcképezte le királyát, mint urát bármely más udvari festő. Velazquez királyát 18-dik évétől egészen a 60-dik évéig kísérte és az idő meg a sors csapásainak minden nyomát híven tüntette föl arcán.

A király a festészetten kívül, — a melyben ő valódi szakértő volt, — még a színművészetet is szerette, annyira, hogy maga is föllépett az udvari színpadon, sőt állítólag maga is írt egy komédiát. Nagy Frigyes egyszer azt írta, hogy ha ő francia király volna, egy második királyt nevezne ki, a ki helyette végezné mind az unalmas czeremoniákat. Ilyen czeremoniás király (Rey por ceremonia) volt Fülöp. Ő félt saját lelkiismeretétől és inkább szeretett tanácsadói révén, mint saját döntése szerint csalatkozni. Bizonyára csodálatos egy látvány, korlátlan uralkodót látni, ki 40 éven át méltóságának és felelősségének teljes tudatában kezében tartja az állam ügyét és maga nem

mer intézkedni. Ennek a gyöngé jellemű, élénk eszű, tüzes és mégis gyáva fejedelemnek volt Velazquez örökös Apellese.

Harminczhét éven át minduntalan ugyanazt a képet festeni! Fülöpnek arca ugyanis ijesztően egyhangú e 37 év alatt. Fekete selyem udvari öltözetben, vadászruhában, fehér atlasz gálában, aranyozott aczél-pánczélban, — állva, ülve, járva, térdepelve, lóháton — mindig és mindenütt ugyanaz a stereotyp arcz néz ránk, majd sovány a képe, majd telt, hol élénk fiatal, hol férfi-szenvedélyektől elsötétült, vagy vénségtől merev, de mégis mindig ugyanaz hideg kék szemével, büszke apatikus arczkifejezésével, azokkal az ismert lapos ajkakkal, melyek a kortársak tanúsága szerint a király egész életében csak kétszer derültek mosolyra.

Valamint a király, úgy a királyi udvar többi személyeinek arczképei is, melyeket Velazquez készített, szoroson etiquette-szerűek: mindannyian szertartásosak és apatikusak, csak a szem élénkíti a merev arczot. Ily szemeket alig tudott más festő festeni: sajtáságos bűvös pillantást vetnek reánk, mozdatlanul, hidegen szegezve reánk mély tűzű fényüket. Ezek a személyek nem kelnek ki önmagokból, nem bocsátkoznak beszélgetésbe velünk. A hideg, sötét, pompás Escurial lakói.

Első arczképeinél arra irányul Velazquez fő törekvése, hogy az élénk színeket lehetőleg tompítsa, a részleteket elnyomja és erős, plastikai hatást érjen el. A háttér ekkor még egészen elködlik nála világos szürke tonusban, melyet ő alkalmazott először arczképeknél. Első iránya tehát így foglalható össze: egyoldalú erős világitás, a környezet és háttér elhanyagolása és erős árnyékolás; szóval az egész érdeknek az arczra való concentrálása.

III.

Velazquez pályáját rendkívül elősegítette, hogy ő Spanyolország leghatalmasabb miniszterének, az állam korlátlan intézőjének, Olivaresnek, kegyeltje volt. Olivares jelleme labyrinthikus. Átható esze, hajthatatlan bátorsága a legnagyobb czélokra tüzelték; de ingadozó véralkata, különczködő tapogatódzásai Spanyolországnak többre kerültek, mint a mennyit a legnagyobb hódító szerezhetett volna. Balsorsban épenséggel nem

állta meg helyét: olykor annyira zokogott, hogy IV. Fülöp kénytelen volt megvigasztalni. Rendkívüli makacssága, lelkiismeretlensége eszközei megvalogatásában, heves szónoki tehetsége mind kárba veszett nagy ellenének, Richelieunek, lángelméjével szemben. Gyakran búskomor rohamai voltak: koporsót vitetett szobájába és a *De profundis* éneklése közben belé feküdt. «Írigylem — szokta mondani — a legutolsó palotaseprő sorsát». Meg lehet, hogy rendes viszonyok közt politikája sikeres lett volna; de most, midőn Spanyolország a lejtőn állott, Olivares nem bírta bukását megakadályozni.

Ámbár Velazquez IV. Fülöpnek udvari festője, sőt társa is volt, ámbár Olivares, ki hatalmasabb volt magánál a királynál, őt minden korabeli festő fölé helyezte, pályája még sem volt zavartalan. Egyrészt pénzbeli nehézségek merültek föl; a királyi pénztár állandó apálya következtében Velazquez fizetését igen rendetlenül, gyakran csak hosszú alkudozások után, sőt néha egyáltalán nem kapta. Ehhez járult még másrészt, hogy a korabeli híres festők hevesen megtámadták. Különösen a híres Carducho ellenezte Velazquez naturalismusát és egy heves gúnyíratban igen erősen és szellemesen kel ki Fülöp udvari festője ellen. «Mi az a naturalismus? — kérdi. Valóban a ki Lazarus föltámasztását, a ki Krisztus mennybemenetelét eszmék nélkül, csupán a természet után akarja festeni, az olyan, mint a vak, ki virágokat csokorba akar kötni. Mert vajon mi az a természet? Talán az a vászon, az a selyem, azok az edények, azok a madarak, az eszes vagy ész nélküli állat? A fekete háttér, a mely oly erősen kidomborítja az alakokat és fölriasztja szemünket, vajmi keveset segít ilyenkor! Hol akarja találni a naturalista az üdvözítőnek gyöngéd, szent könnyeit, hol szerető hatalmas komolyságát, hol a legszebb alak öszshangját? Honnan veszi majd a *lelkeket*? Honnan Lazarus áhítatos bámulatát?»

Oly hevesek lettek a támadások Velazquez ellen, hogy végre a királyi udvarban elhatározták, hogy versenyt tűznek ki a négy udvari festő elé. A versenyzők közt volt Carducho is. A pályázat tárgya a mórok kiűzetése Spanyolországból volt. A díjat Velazquez nyerte el.

Velazquez 29 éves volt, midőn személyesen megismerkedett korának leghíresebb és legünnepeltebb festőjével, Rubenssel. Rubens diplomatikus küldetésben érkezett Madridba.

Miután a spanyol állami tanácsnak átadta hivatalos leveleit, még kilencz hónapot töltött a spanyol fővárosban, a melyek alatt munkabírásával bámulatba ejtette az egész udvart. Rubens igen középszerűnek képzelte a spanyol festészetet: a képeket, a melyeket Antwerpenből Madridba vitt, leggyöngébb műveiből valók. Ugy látszik, azt hitte, hogy a spanyoloknak ezek is jók. A mint a madridi királyi palotában végig nézi Velazquez festményeit, véleménye csakhamar megváltozik. «A ki e képeket festette, — így szólt — az Európának legnagyobb festője.» Sokan azt hiszik, hogy Velazquez képeinek élénk világitása Rubens hatásából magyarázható. Kitől tanulhatta volna különben? De vajon valóban valakitől el kellett-e tanulnia? Kódos Flamandiából kellett-e valakinek jönnie, hogy a napos, mély kék egű Spanyolország legnagyobb festőjének a világhosságot megmutassa?

Goethe azt mondja, hogy nagy jelességekkel szemben nincs más mentség, mint a szeretet. Velazquez és Rubens barátok lettek; de Velazquez azért tovább járta azt a pályát, a melyen oly nyugodtan és biztosan kezdett haladni. Velazquez különben is mélyebben hatolt be az emberek lelkébe, mint Rubens: véralkatuk, idegrendszerök, külsejök, meg belsejök mind át van tanulmányozva arczképein. Rubens nem bírta az egyéni sajátságokat annyira érvényesíteni: személyeinek sajátos vonásait egy általános arczkép-typushoz alkalmazza, mely képzeletében uralkodott. Majdnem minden arcza nyílt, jószívű, elégedett, szóval «egy szép Rubens».

Úgy látszik, Rubens legfontosabb hatása Velazquezre abban nyilatkozott, hogy egy olasz útazásra ösztönözte új barátját. Mielőtt még elindúlt volna, egy mythologiai képet festett, Bachust. Nem szabad arra az ismert, hagyományos Bachusra gondolnunk, a kit thyrsus-bottal kezében fresco képeken oly gyakran láttunk. Nem, a Velazquez képén Bachus a spanyol Sierra napbarnított parasztjai körében ül. Nem munkátlan dözölöknek jelenik meg az idegen isten, hanem a napszámosok sötét életébe küld egy pár vidám sugárt. A képen minden ivó nevet, még pedig nem csak szájával, hanem szemével, barázdás arcának minden vonásával. Minden arcz nevet; de egy sincs eltorzítva. Az angol Wilkie gyakran órákat töltött a mester e képe előtt, melyet legkiválóbb művének tartott. Végül rendesen mély sóhajtással (ouf) állott föl.

Harmincz éves volt Velazquez, midőn abba az országba útazott, melyet a XVII. században minden spanyol látni óhajtott, mint jelenleg Párist. Velenczében látja Velazquez azokat a festőket, kik fölfogásban annyira különböznek tőle. Rómában a Villa Mediciben lakik, melyet bájos elvadultságában le is fest. A képen sötétzöld lombok vannak, fehérleő boltozat-maradványok, antik márvány alakok, melyek az évezredek óta elborított romokon állanak, azon a talajon, mely őket teremtette és eltemette, a melyből ismét fölszínre emelkedtek: rajtok még a múltnak arany tónusa, körülöttök a hanyatlás elegiája, a halál és az örök természet azon összhangja, a mely fölött még mindig az ifjúság bája leng. Ma, midőn a romokat lebontották, a szobrokat biztos termekbe zárták, elenyészett az olasz kertek e varázsa, melyet Velazquez élvezett és lefestett.

Itt Olaszországban készült Velazquez egy második mythologikus képe: *Vulkán műhelye*. Tárgya Homerosból való. Apollo elmondja Vulkánusnak kovácműhelyében Aphrodite és Ares szerelmi kalandját, melyet az ámuló férj haragtól villogó szemmel hallgat. Velazquez ezen a képen szakított a naturalisták félhomályával. Az erős árnyékok eltűntek mindörökre. Apollo Vulkánus műhelyében, a fény istene a kovács barlangjában, nem jelképe-e a nappali fény diadalának, a műhely és a pincze mesterséges világítása fölött? Ezt a naturalistáktól eltanult ál-világosságot örökre legyőzi Velazquez-Apollo ezzel a festménynyel.

Nápolyban Velazquez Ferdinánd magyar király nejét, Máriát, is lefestette. Olivares azon volt, hogy Máriát Spanyolországból eltávolítsa, mert ez föltünően okos és nagy befolyással volt a királyra. «Anélkül, hogy hízelegnék, — írja az angol követ — nincs bájosabb teremtés nála». Velazquez akkor festette, midőn a királyné Magyarországra utaztában Nápolyban megállapodott.

Nápolyban Velazquez is hajóra szállt és másfél évnyi távolléte után 1631 elején ismét Madridba érkezett. Mindjárt jelentkezett a királynál és megköszönte neki, hogy a király e másfél év alatt le nem vétette magát más festővel.

IV.

Tizenhét évet töltött most Velazquez megszakítás nélkül IV. Fülöp udvarában. Ezek voltak a legjobb férfierő évei. Ez időszak elején a legszerencésebb volt Velazqueznek és egyzersmind IV. Fülöpnek élete. De Spanyolország napja ekkor már lassan alább kezdett szállani; mindinkább mutatkoztak azon nagy háború siralmas következményei, mely Spanyolország világhatalmát végkép megdőntötte. Ha az udvar és a főváros krónikáit lapozgatjuk, akkor megelevenülnek szemünk előtt ezek a látszólag egyhangú évek, föltűnnek Velazquez élettörténetének folyamán azok az események *quarum pars magna fuit*.

Velazquez ez idő alatt új meg új udvari hivatalokat nyert. Már olaszországi útja előtt udvari ör lett, 428,000 maravedi fizetéssel; de se ebben, se a később elnyert udvari fizetéseben nem volt köszönet. «Il Rè non paga nessuno, a király nem fizet senkit sem» — írja az olasz követ. — Igaz, hogy a király palotája oly mindent emésztő örvény volt, hogy még Amerika aranybányáinak évenkénti jövedelméből sem telt volna ki a hivatalok fizetése; csupán a liberikiák 130,000 aranyba kerültek. IV. Fülöp épenséggel nem volt adakozó: «a mit egynek-egynek adok, azt sokaktól veszem el» — szokta mondani.

IV. Fülöp idejének nagy részét a legszebb spanyol parkban, Buen-Retiroban töltötte, melyet Olivares a leghíresebb művészek segítségével királyának szórakoztatására alapított. Olivares ki akarta csálni Fülöpöt a sötét AlcazARBól, mely annyira fejlesztette a király különczködő hajlamait. Két év alatt elkészült ez a világ csodája; hegyeket kellett lebontani és völgyeket betölteni, nagy vízvezetéket építeni, minden virág számára egy-egy kútát fúrni. A nép átkozta Olivarest, ki ezt a tündérkertet a szegények vérén és verejtékén építtette. Eladják a szegény parasztnak ekéjét — panaszkodik Velazqueznek egy barátja — hogy a királynak fölösleges erkélyeket építsenek. Itt Buen-Retiroban adták elő Lope da Vega drámáit. (Az elsőnek, a mely színre került, ez volt az ominosus címe: *Legjobban boldogul, ki legjobban hazudik*.) Buen-Retiroban tüntette ki rendjellel

Fülöp az udvar tapsai közt Calderont. Itt festette Velazquez képeinek egy részét. Színpadának látványosságára nézve Buen-Retiro fölülmúlt mindent, a mit a világ látott. Még korabeli eseményeket is nagy fényvel adtak elő; két héttel Wallenstein megöletése előtt színre hozták nevezetesebb tetteit is (Calderontól). Virágtövekért egy alkalommal 10,000 aranyat adnak ki. «Arábia minden lilioma illatozik pázsitjain» — írja egy kortárs. — A kastélynak egy terme 25,000 escudo értékű tapétákkal volt díszítve; Olaszországból 12 kocsiteher képet hoztak. Hogy a búskomor királyt szórakoztassák, százezreket pazaroltak el, mialatt a katonák Flandriának és Lombardiának vértől ázott térségein éheztek. Az 1638-diki évet IV. Fülöp legszerencsésebb évének mondták és egy fölötté pompás színjátékkal, *Az 1638-diki év győzelmeivel* ülték meg. Egy évvel később kigyúltak e Belsazar-lakoma fölött azon lángbetűk, a melyek Portugal elszakadását, Catalonia föllázadását és a spanyol világbirodalom föloszlását hirdették.

V.

Tárgyánál fogva legérdekesebb képe Velazqueznek e korból *Bréda várának átadása*, a melyen korának legnagyobb stratégiai eseményét örökítette meg. Brédát a spanyolok Flandria kulcsának tekintették; a legnagyobb hadvezért, Spinolát, bízták meg e hatalmas végvár elfoglalásával, melyet Orániai Móricz védett. A világ szeme erre a pontra volt irányítva, mintha nem is egy város, hanem egy egész birodalom volna a harc jutalma. Korának két legnagyobb hadvezére állt szemben. Végül 1625 júniusában meghódolt Bréda vára. A capitulatio értelmében az egész helyőrség teljes fegyverzetben elvonulhatott. A város kormányzója a spanyol fővezérhez, Spinolához, lovagolt és színe előtt leszállt, hogy neki az egész törzskar jelenlétében a város kulcsát ünnepélyesen átadja. Ezt a pillanatot ábrázolja Velazquez képe.

Az egyszerűség, a mely Velazquez compositióit kitünteti, ennél a képnél is szemünkbe ötlük. Csak a kulcs átadása és a mi vele kapcsolatos, van rajta ábrázolva. A két hadvezér mögött látjuk sűrű tömegben kíséretöket, a melyet képzeletünkben a képkeretén túl is folytatónak ezekkel meg ezekkel megtoldva.

gondolunk. Az embertömeg közepén kör nyílik; mindannyian hátrálnak, és ünnepélyesen leveszik kalapjukat. A vár kormányzója Spinola felé tart; de ez őt megelőzve, elébe lép és kezét a kormányzó vállára teszi, a ki előre hajolva, átadja Spinolának a vár kulcsait. A két alak arczán és mozdulatában előkelő jószívűség, olasz finomsággal párosul. Látszik, hogy a győző a legyőzött katonát kímélni, sőt lehetőleg kitüntetni akarja.

Velazquez e képén meg van mind az a tökéletesség, a melyre ez a tárgy képes. A németalföldi nedves légkörben a távol tárgyai, mintegy finom ködön át tűnnek föl a képen. Színrendszere ugyanaz, mint Velazquez lovas képeinek színrendszere: az ég és a távol hideg színekkel van festve, az előtér alakjai ragyogóan melegek. A legvilágosabb pont az arcok közül Spinolának homloka. Mintha a természet maga is föllelkzene, oly reggelies, oly üde, oly békés és reményhozó az egész képnek hangulata. Két ellenséges nemzet, két ellenséges vallás kibékülését látjuk magunk előtt: a harc, a gyűlölet, a fanatizmus elhallgatott, a spanyol főhadvezér, a legkatholikusabb király legkiválóbb embere, szíve sugallatát követve, szeretettel és tisztelettel fogadja a németalföldi protestáns lázadó vezért! Kétségtelen, hogy II. Fülöp meg nem tűrte volna palotájában ezt a képet, melyet unokája számára a spanyol udvari festő készített.

Természetes, hogy Velazquez a király kedvenc mulatóságát, a vadászatot, is gyakrabban lefestette. A spanyol fejedelmek mind kiváló vadászok voltak; még II. Fülöp leányai is elmentek a farkasvadászatra. IV. Fülöp korának leghíresebb és legmerészebb vadásza volt. Még mint aggastyán is lelőtt egy bikaviadal alkalmával királyi páholyából egy bivalyt. Nem is volt fejedelem, a ki annyira szerette volna a vadászképeket, mint ő. Velazquez pompás vadászati képein is ugyanazzal a méltóságos grandezzával látjuk a spanyol nemeseket mozogni, melyet arczképeiken is mutatnak, és a mely oly előnyösen különbözik a mai turf hysterikus izgatottságától.

Velazquez arczkép-festőnek született, finom emberismerete, egyszerűsége, megfigyelő tehetsége, józansága mind erre a műfajra terelték; épenséggel nem kellett tartania attól, hogy képzelete nagyon is megtöri a külvilág sugarait. Nem igen volt érzéke az általános iránt, mindenek előtt az egyéniséget látta.

Ehez járult, hogy még a sors is arczkép-festőnek nevelte: Fülöp udvarában többnyire arczkepeket kellett festenie. Az udvari festőnek igen fontos előnye szokott lenni: oly embereket fest, a kiket gyakran lát és jól ismer. Az arczkép-festőnek pedig mindenekelőtt azon kell lenni, hogy jól megértse emberet. Az a társaság, a melyet ő Madridban learczképezett, félig byzanci, félig bohème-társaság volt, pedans, merev, büszke; de egyszersmind kicsapongó és könnyelmű. Ennek az udvarnak szellemét fejezik ki azok a fejedelmek, fejedelem-asszonyok, hercegek, cardinálisok, tábornokok és költők, a kiket Velazquez íjesztő realismussal tüntetett föl vásznán. Ma alig van udvar, a mely ennyi kíméletlen igazságot, ennyi realismust megtúrne. Arczképeit nem csak sajátos ecsetvonása jellemzi, hanem a színes látszatnak igazsága, a bőr átlátszósága, az élet üdesége és a szürke tónus előszeretete is. Velazquez a jellem legmélyébe hatol; azt lehet mondani, hogy ő lefesti az idegrendszer, a temperamentumot, az elmét. Abban a meggyőződésben van, hogy minden emberben van valami festői és e szerint nem is szorúl arra, hogy különösen fényes ruhákkal vagy festői attitűdökkel keltsen érdeket személyei iránt, a mint ezt Van Dyck és a modern festők teszik. «A kit én lefestek — ekkép gondolkozott ő — az érdekes, nem azért mert érdekesen öltözködik vagy érdekes positúrában van, hanem azért, mert az emberi egyéniség érdekes valami.» Nem úgy fogja föl az embereket, a mint ők tetszeni akarnak, hanem visszasülyeszti őket magányos énjökre, önmagokra redukálja őket úgy, hogy vonásaik mesterséges elrendezése eltűnik.

Arczképeinek kifejezése rendesen hideg, büszke, parancsoló. Az idők tükre. Ő nem másol csupán, hanem másolva jellemez, azaz kifejezi azokat az érzelmeket, a melyek személyeiben uralkodók voltak. A spanyol büszkeséget megtalálja még az udvari bolond lelkének mélyében is úgy, hogy az utókor arczképek után ítélve, tévesen hadvezéreknek és tengeri rablóknak tartotta őket.

Arczképeinek színezetére nézve Velazquez szintén új irányt jelöl: előtte az arczkép-festők a háttért sötétre, az előtért és alakot pedig világosra festették, hogy kidomboríthassák. Velazquez szakít ezzel a szokással; ő a képet egységesen fogja föl és nem világít mesterséges módon. A sötétség és világosság ellentéte helyett, a hideg és meleg színek ellentétét alkalmazza:

az alakot meleg színek domborítják ki a hideg színű háttérből. Képein rendszeren reggeli világosságot találunk. A háttér úgy kíséri a lovas alakokat, mint a zene az élőképet. A kilátás nála mindig a távolba nyílik: az örök éltű változatlan természet, a völgyek illata, a mely felénk ép úgy áramlik, mint a Velazquez emberei felé, őket is mintegy megeleveníti. A távolba való pillantás, a mely búskomor emberre oly üdvös, igen jól illik a hanyatló Spanyolország e sötét alakjaihoz.

Hogy Velazquez aránylag kevés női arczképet festett, a spanyol erkölcsökből magyarázható. A féltékenység a spanyol jellemnek keleti vonásaihoz tartozik. A ki olvassa a korabeli írókat, különösen Calderont, az meg fogja érteni, hogy Spanyolországban a női arczkép, mely tárgyát mégis bizonyos mértékig köztulajdonná tette, nem lehetett divatban. Aránylag több még Velazquez képei közt a gyermek-kép, a mi nem kevésbé nehéz genre, hisz még a nagy művészek közt is kevés a jó gyermek-festő. Velazquez leghíresebb képei lovas képek. Velazquez, kinek már vadászati festményein is fölülmúlhatatlan állatokat találunk, a ló alkatának és járásának beható ismerője volt. Ma kissé idegenszerűen hat reánk e pompás paripák nehézsége; de akkortájt minden lóismerő rajongott érettök. A Velazquez lovai tudniillik harczy ménnek, melyeknek hivatása volt nehéz, pánczélos lovagokat hordani. Ma már hiába keresünk ily fajta lovakat Spanyolországban: az arabsok által bevitt nemes lovak kiszorították ezt a rendkívül nagy és tanulékony fajtát. Természetes, hogy a legtöbb lovas kép tárgya Velazquez ura, IV. Fülöp. Velazquez egy alkalommal a király szobrása számára festette a lovagló Fülöpöt. A ló e képen azt a magas iskolát járja, a melyet a bécsi Eugen-szobor lova is mutat. A király arca sokkal élénkebb, mint különben. A régi királyi kastélyok sötét árnyékaival egyszersmind eltűnt vonásainak merevsége és unalma. Azok a nem épen szép idomok, melyeket a szobavilágítás oly kérlelhetlenül kiemelt, itt nem tűnnek föl: a szabad ég világossága ez egyszer hízalgő. A nező érzi, hogy a castiliai hegyek tiszta, ritka, átható reggeli levegője tódul be a szerencsétlen czeremoniás király tüdejébe, úgy, hogy hevesebben kering piros vére a különben sárga bőr alatt. Mintha az a gyönyörű ló, melyet oly daliásan megül, átadott volna valamit életfölszégéből urának.

VI.

A cataloniai lázadás óta egyre hangosabb lett az az óhaj, hogy a király maga menjen a harczterre. A király engedett a közkíváalomnak. Sejtette, hogy birodaloma a bukás szélén áll. Hat öszvér vont a király kocsiját, midőn 1642 április havában, tenger udvari néptől kísérve, elhagyta Buen-Retirót. A mint a király seregéhez érkezett, megkezdődtek a mulatságok. Midőn Perpignan vára elveszett, a király Olivaressele együtt sírt, sőt Olivares engedelmet is kért a királytól, hogy kiugorhassék az ablakból. Velazquez ezen az utazáson is elkísérte urát. Természetesen Olivarest is le kellett festenie, még pedig mint lovas generálist, ámbár az udvari történetíró azt írta róla, hogy benne mind megvannak a nagy hadvezér tehetségei, kivéve egyet: nem volt soha csatában.

A sok sorscsapás mélabüba súlyesztette a királyt. «Sem a palotában, sem a palotán kívül nincs senki, ki engem szeretne» — szól IV. Fülöp, tudtán kívül utánozván Shakespeare III. Richárdját. («Nincs teremtés, mely engem szeretne.») Néhány hónappal Perpignan eleste után levelet írt Olivaresnek, mely így kezdődött: «Gróf, ön tudja, hány évig uralkodott és látja azt a kárt, a mely most nyilvánvaló». Olivares néhány héttel később meghalt, miután Spanyolországot és urát tönkretette volt.

Ötvenedik évében Velazquez újból Olaszországba utazott. A ki egyszer Rómában volt, az ismét visszavágyódik, ha egyáltalán megérdemelte az első tartózkodást. Ez a második tartózkodás rendesen a legboldogabb. Velazquez is, húsz éves távolléte után, legdicsebb napjait élte Rómában. Első utazása tanulmányút volt; eme második útjára üzleti összeköttetés örve alatt kelt. Velazquez tudniillik a királyi kastélyok átalakításának vezetője volt. A király tehát megbízta őt, hogy Olaszországban festményeket és antik szobrokat szerezzen és a királyi termék földszítésére freskó-festőket fogadjon. Különös súlyt fektetett a király arra, hogy az olasz múzeumok legremekkebb szoborműveit bronz öntvényekben bírassa. Az antik szobrászat tanulmányozása rendesen végzetes a festészetre nézve, mert a festői érzék gyöngítésére vezet: az antik mú-

zeumok fölállítása rendszeren összeesik a színérzék eltompulásával. Spanyolországban is a nagy művészet ekkor már hanyatlóban volt.

A XVII. század első képpiacza Velence volt: a velencei iskola műveit becsülték legmagasabbra. Velazquez beútaztta egész Olaszországot; de sokkal kevesebbet vásárolhatott, mint a mennyit remélt. Legtöbb idejét Rómában töltötte. Itt természetesen legfőbb vágya az volt, hogy a pápát lefesthesse. A pápa hallván a spanyol festő nagy hírét, ezt meg is engedte. Velazquez azonban, hogy ismét belezökkenjen a gyakorlatba, először is kísérletkép szolgáját, a mór Parenját, arczképezte le. Midőn elkészült, magától a szolgától vitette el az arczképet római ismerőseihez. «Bámulattal — így beszéli el egy kortárs — nézték, hol az eredetit, hol mását; kételkedvén, melyiket szólítsák meg». «A többi kép mind festés, ez az egy igazság» — mondták a római művészek. Parenja később szintén festő lett és lefestette magát «a sötét földrész sötét liberijában» — a mint Othello mondja: csakhogy ő európaizálta magát, a mennyiben mór fajjellegét elnyomta. A Velazquez műve körülbelül úgy viszonylik a Parenjaéhoz, mint az idősebb Dumas arczképe Dumas fiás arczképéhez.

A pápa arczképe sietősen készült. E körülménynek köszöni elragadó, közvetlen hatását. A rüt arczvonások mögöl bűvölő erővel néz reánk a pápa titokzatos fényes szeme, a mely vonzóbb és föltünőbb, mint ruhájának fénylő bíbora és aranya. Mintha semmivel sem alkotta volna Velazquez, látszólag terv nélkül és mégis előtted áll és él. «Minden nagyságban — mondja Longinos — van valami hanyagság». A pápa pénzajándékát Velazquez nem fogadta el, minthogy udvari festő létére nem illett idegen uralkodótól fizetést elfogadnia. Velazquez még annyiban is sikerrel járt el küldetésében, a mennyiben a legkiválóbb két olasz freskó-festőt királya számára szerződtette. IV. Fülöp tudniillik azt találta, hogy az udvari freskók szerzői nagyon is spanyolos és szomorú mythológiát festenek. «Jupiter — így szól a király — nagyon hasonlít Jézus Krisztusra és Junó olyan, mint a boldogságos szűz». A két újonnan szerződött olasz freskó-festő, kiknek művei pogány költészet-től és szépségtől ragyogtak, nagyon is meg voltak elégedve spanyol tartózkodásukkal: «Egy zsák festékekkel mentünk el és egy zsák arannyal tértünk haza».

Velazquez csak nagy nehezen birt Olaszországtól elválni. Életének most következő utolsó tizedét királyi urának palotájában töltötte. Spanyolország rohamos süllyedésének korszakában Velazquez a bajok tűzhelyénél ápolta művészetét. Ez utolsó tíz év alatt lángelméje még nem hanyatlott; sőt ellenkezőleg ekkor teremtette meg a színek azon nyelvét, a mely leginkább elbűvöl bennünket.

Velazquez competens kortársak tanúlsága szerint a spanyol nemes és udvari ember tükre volt. Nem kell tehát azon csodálkoznunk, hogy a király magas 'tisztseget, udvari marsallságot, ruházott reá. Udvari marsall körülbelül annyit tesz, mint palota-fölügyelő. Az akkori Spanyolországban igen fontos állás, de Velazquez jobbat is tehetett volna, mint a királyi lakás tisztántartásáról gondoskodni. A tisztaságra való fölügyelet különben elég nehéz hivatal volt Európa egyik legpiszkosabb városában. A királyi folyosók tele voltak piszokkal; az udvari konyha folyosóján szamarakat etettek, a mi arra a panaszra adott alkalmat, hogy a király ételeit valóságos istállón át kell az asztalra vinni. Legtöbb időbe kerültek azonban az utazások, mert az udvar folyton talpon volt. Többnyire öszvéren útaztak. Egy akkori spanyol útról csak annak van fogalma, a ki mai napság a Balkán-félszigeten útazik. Az udvar mindent magával vitt, mert naphosszat nem talált tisztességes födelet; az országútak többnyire járatlanok voltak, úgy, hogy a kocsikat gyakran ott kellett hagyni a nagy sárban. «A ki türelmét akarja gyakorolni — mondja egy velencei követ — az útazgasson Spanyolországban, itt többet gyakorolhatja magát, mint egy franciscánus».

Legtöbb baja gyűlt meg Velazqueznek a fizetéssel. A pénz a királyi kasszákban rendszeren elapadt. Megezik, hogy nem lehet fűteni a királyi termeket, pedig a tel a madridi fensíkon igen kemény; néha a városból kell az udvari hölgyek számára ételt hozatni, mert a királyi konyhából nem telik.

Sokkal illőbb foglalkozás volt Velazquez számára a királyi képtárak igazgatósága. Az akkori királyi képtár páratlan volt. Tiziantól 79 képe volt, a többi között Lajos magyar király arcképe is. Kevéssel halála előtt rendi lovag is lett Velazquez, Tizian példájára, kit V. Károly gróffá nevezett ki. Velazquez kinevezése Sanjagó-beli lovaggá igen nagy nehézségekkel járt. Velazqueznek ki kellett mutatnia, hogy nemes ember (hidalgó),

hogy régi keresztyén családból való, azaz, hogy elődei közt nem volt se mór, se zsidó, se conversos (áttért). Ki kellett mutatnia továbbá, hogy nem volt kereskedő őse, hogy tud lovagolni, hogy volt párbaja és hogy nem dolgozott pénzért, azaz, hogy nem élt keze után; hanem csak ő felsége tiszteletére festett. A bizottság, a mely mindezeket a kérdéseket megvizsgálta, oly sok nehézséget gördített a kinevezés elé, hogy végre a király elveszítette türelmét és kijelentette, hogy ő hisz Velazquez nemes ségében, valamint a többi kellékekben is. Így lett Velazquez lovaggá.

XVII. századbeli spanyol festő létére, Velazquez még is csak kevés egyházi képet festett. Egyik vallásos képe, a kínzott, oszlophoz kötött Krisztus, csak néhány év előtt került napfényre. Egy védő angyal kis gyermeket vezet a mindenkitől elhagyott Krisztushoz, ki a kötél segítségével kissé fölegyenese dik és a gyermekre tekint. Határozatlan sötétszürke tónusban van festve: úgy tetszik, mintha a búsuló természet mindezen borzasztó események után, melyek itt történtek, egy vulkán kitöréséhez hasonlóan, finom hamuesőt hintett volna a jele netre.

Egy másik vallásos képe a *Keresztre feszített Jézus*. Az új vonás itt a következő: a holt Jézus arczát félig elfödik sötét fürtei, a mi sajátos sötét bús hatást tesz a nézőre.

VII.

Velazquez nemcsak az ecset, hanem a toll művészetéhez is értett. A mint egy régi forrásból tudjuk, egy emlékiratot írt azokról a képekről, a melyeket ő királyának IV. Fülöpnek parancsára az Escorialban helyezett volt el. Ez az emlékirat azonban nyomtalanul elveszett; csak újabban találta meg ez emlékiratokat egy spanyol tudós egy nyomtatványban, a mely unicum. A spanyol akademia mindjárt ki is adta és kijelentette, hogy Velazquezt e pár leírás alapján a spanyol nyelv legkiválóbb mesterei közé sorolja. Legérdekesebb ebben a dologban, hogy a nagytudományú spanyol akadémiát megtréfálták, mert nagyon valószínű, hogy az az újonnan fölfedezett spanyol remekmű mystificatio.

Velazquez utolsó tíz évében azt a festő-stilust használja, a melyet első sorban Velazquez-stilusnak neveznek. Már előbbeni műveiben mutatkozott ez, de most mintegy megérik.

Miben rejlik ez utolsó stílusa, azt következőkép lehetne kifejezni: Velazquez megvalósítja benne azt az elvet, hogy a lehető legesekélyebb eszközzel, a legrövidebb idő alatt a legnagyobb hatást kell elérni. Velazquez ebben az utolsó korszakában úgy fest, a mint az ember valóban lát, a nélkül, hogy képzeletünk vagy eszünk alakítaná át a szemideg érzékléseit, a retinának tünetényeit. Legföltünőbb modorában a szinte nyersnek látszó ecsetvonások; ezeket úgy szólva, meg lehet számolni, oly kirívók. Közélről nézve, zürzavaros színek, távolból tekintve, a valósággal fölerő alakok. Csodálatos szellem van képein, nem az az irodalmi szellem, a mely az allegoriákban, torzképekben vagy Kaulbachnak culturalis festményein érezhető, hanem festői szellem, a mely műveket tud teremteni, melyek nem vezethetők vissza szabályokra. Ne bizzunk azokban a művészekben, kiknek zsebe tele van szellemmel, melyet minden alkalommal csak úgy szórnak; ezekben nincs meg a *daemon*.

Velazquezben megvolt az a ritka sajátság, hogy meg tudta őrizni a kész képben a vázlatot. A nagy-művészek tudniillik az első vázlatokba oly közvetlenséget, oly élénkséget, oly tüzet tudnak önteni, mely a festmény lassú elkészülése alatt legalább részben elenyészik. Velazquez rendkívül gyorsan és fölülmúlhatatlan biztonsággal dolgozott; innen képeinek közvetlen hatása. Tizian fölülmúlja őt színezésre nézve, de a fény és árnyék mintázásában, valamint a levegő-perspectivában Velazquez a legelső. A szabad levegő, a plein-air festés, mely ma annyira divatos, az ő műveiben nyilatkozik legnagyobb virtuositással; csakhogy a mai realista festők mindig azt mondják nekünk: «Tessék távolabb állani, onnan jó a képem»; de hol van az a távolság, a melyben valóban szép az ő képek?

Velazquez leghíresebb képe ebből a korszakból, IV. Fülöp családja. Középpontja IV. Fülöp leánya, a kis Mária Terézia infansnő. Mintha a percznyi photographiának egy neme volna. IV. Fülöp tudniillik feleségével egyetemben ép Velazquez műhelyében volt, midőn kis leánya, az akkor divatos ijesztően ízléstelen ruházatban játszótársaival belépett. Ez a látvány oly festőinek tetszett a király előtt, hogy Velazquezzal rögtön megörökíttette. Mindannyian a király felé néznek: ez

azonban nem látható, csak a fali tükörben látjuk arcát tükrözödni. Az infansnő előtt társnője, korának legszebb spanyol leánya, térdepel. A festők bámulják ennek a képnek jelességeit, de egy se bírja utánozni. Eleinte úgy rémlik, mintha színtelen alkonyt látnánk magunk előtt, később titokzatos élet kezd az egyhangú síkon mozogni, a határozatlan kiderül, az összefolyó szétválak, a színek előtűnnek, az alakok kidomborodnak, forognak, a szemek megvillannak, az arcok beszélnek: bábájos mesterség föltámasztja a kísérteties spanyol kastély rég elhúnyt lakóit.*)

Utolsó híres képe Velazqueznek a *Fonók*. Öt leány az előtérben többnyire szövással-fonással foglalkozik, hátul fényben úszva elegáns hölgyek, szőnyeget néznek. A voltaképeni földolog e képen a fény; ott rezeg a selyemkelméken, ott ragyog a fehér bőrön, majd belemélyed a castilliai fürtökbe, hol kidomborít, hol fényködbe burkol, a valót képpé, a képet vi-sióvá fokozza. Íme átlátjuk: a fény mozgás.

Föltűnő, hogy Velazquez egyszerű munkásnőket festett le ily nagy képen. A munkást nem igen tudta a spanyol megbecsülni, koldusokat gyakran festettek, rablókat megénekeltek, tolvajokról regényeket irtak, de a kézművestől idegenkedtek.

VIII.

A nagy művész kortársait is, tulajdon magát is jellemzi műveiben. Velazquez képein megtaláljuk kortársainak sötét pompáját, komor blazirtságát, munkakerülő grandezzáját; de megtaláljuk egyszersmind szerzőjük spanyol typusát is: a nemzeti realismusnak ő legnagyobb képviselője. Oly híven adta vissza a valóságot, hogy művein úgy szólva csak az akarat ereje és nem a kéz nehézsége látszik. Mint a spanyol általán, úgy Velazquez sem szerette a hosszadalmas munkát. Elegantiát nem ismert, gyorsan, hosszas előtanulmányok nélkül, páratlan biztossággal színezett. Sőt még színein is meglátszik a spanyol komolyság, kedvencz tónusai közt hiába keresünk vidám, tiszta

*) Némikép hasonló képet látunk a bécsi Belvedereben: egy festőt családjával, csakhogy ez a festő aligha Velazquez.

színt: majdnem mindannyi hideg és megtört, első művétől az utolsóig, komor színösszetételt szeretett.

Nagy utódjai már nem voltak, veje Mázó követte őt IV. Fülöp kegyében. Ennek jutottak festői osztályrésztül a rohamosan hanyatló Spanyolország legszomorúbb alakjai: az agg király, megtörve és elkomorúlva halvány, összeaszott arczczal és zord szempillantással; a szerencsétlen, mogorva királyné apácza-ruhában; a csakhamar elhervadt infansnő; az elégedetlen-gögös, sötét tekintetű, koldus udvaroncok

rf.

ANGOL ÉS NÉMET KÖZGAZDASÁGTAN.

Első közlemény.

«Németnek lenni legfeljebb Luther, vagy talán a szász vagy stauf császárok idejében volt oly büszkeség, mint abban a fél században, mely 1838-tól 1888-ig terjed; a német tudomány sohasem vívott ki magának oly tekintélyt, mint a mi napjainkban és a szakok közt, melyek épen Németországban kiváló lendületet vettek, az állammal és a nemzetgazdasággal foglalkozók tisztelettel nevezhetők meg. A német nemzetgazdaságtan List Friggyessel megkísértette az angol elmélet békóit lerázni. Ma technikusaink és természettudósaink, történetiróink és nyelvészeink, nemzetgazdáink és socialpolitikuskaink a világ tudományos mozgalmának élén állanak csak úgy, a mint államférfiaink és tábornokaink ellenvetés nélkül a legelsőkül ismertetnek el.»

Schmoller.

«Tudományos nemzetgazdaságunkra nézve, a mint Németországban ma alakult, annál üdvösebb lesz a ricardoi módszer alkalmazása mindenkori előmunkálataiban, mint-hogy épen a nálunk ma uralomban levő irányok, a történeti-statisztikai és a gyakorlati-politikai (valljuk be kezünket szivünkre téve!) nagyon, de nagyon is az elméleti elemzés bizonyos elmosódottsága felé hajlanak. Szeretetteljes belemélyedés Ricardóba a legjobb gyógyszer ez ellen.»

Roscher.

I.

(A német tudomány az angol ellen.)

Már régen írják egyes angol philosophiæ professorok, valószínűleg többnyire olyanok, a kik német egyetemekre jártak: «Az angol lélektan, habár az egész modern lélektan megindítója, ma már elavúlt, mert fölületes, megeleégszik jelentéktelen, empirikus törvények föllállításával és nem hatol be a lélek mélyébe. Milyen más ma már a német tudományos lélektan, a melyet Herbart és Volkmann teremtettek meg! Ezekről kell tanulnunk, hogy «Vertiefung»-ot nyerjünk.» Számos tapasztalat, úgy a philosophia, mint más tudományok terén, bizalmatlanná tett ugyan a német szellem oly állítólagos előnyei ellen, melyek

megjelölésére az illetők nem találnak határozottabb értelmű szót, mint: mélység, ilyen vagy olyan világnézet, szélesebb látkör stb. ; de e folytonos intelmek, melyekkel olvasmányaimban találkoztam, mégis gondolkodóba ejtették szerény magamat is, a ki Herbartot és Volkmannt minden igaz ok nélkül eddig nem olvastam. Most bántani kezdett a lelkiismeret. Hátha ez egyszer igazuk van az angolok németbarát bírálóinak! Hátha igazán ez írókon fordul meg a tudomány! Hátha ezekben valóban oly igazságok vannak, melyeket nem is sejtet!

E gondolatok nem hagytak nyugtot és egy szép szeptemberi délután pamlagomra dülve, a legnagyobb várakozással fölnyitottam a híres Volkmann *Handbuch der Psychologiejät* és olvasásába kezdtem. A könyv rövid történeti visszatekintés után, igazán a lélek lényének tárgyalásához fog.

«Die Seele ist irgendwo und irgendwann: sie ist in dem «Leibe. Fragen wir aber weiter, welche Raum- oder Zeitform «dem vorstellenden Wesen selbst und an sich beizulegen ist, so «muss geantwortet werden: die reine Negation derselben. Denn «als einfaches Wesen füllt der Träger der Vorstellungen keinen «Raum aus, und als Wesen besteht er fort, frei von jeder Bedin- «gung einer Zeitdauer. Die Negation des Raumes aber ist der «mathematische Punkt, als das Nichts im Raume, das unräum- «liche Element des Raumes; die Negation der Zeit ist die Ewig- «keit, als unendliche Dauer und somit Aufhebung aller Zeit. «Will man nun also schon nach einem Wo und Wann der Seele «fragen, so muss jenes als Punkt, als unräumliche Stelle im «Leibe, dieses als die ganze Ewigkeit bezeichnet werden, ohne «dass diesen Bezeichnungen jedoch eine andere, als die eben «entwickelte negative Bedeutung zugestanden werden könnte. «Es ist ein unleugbares Verdienst Herbarts, diese *einfachen* «und doch so häufig missverstandenen Gedanken auf präzise «Formeln zurückgeführt zu haben. Die Unfähigkeit des älteren «Dualismus die unräumliche Seele mit dem Leibe in Bezie- «hung zu bringen, war die schwache Seite, welche der *englische* «*Materialismus* aus Skepticismus trefflich *auszubeuten* ge- «wusst hat.»

Eddig olvastam, midőn egy érdekes és csak nehezen leírható lelki tünemény esett meg velem. Az ép idézett sorok határozott fogalmak helyett a mámor és zavartság érzetét keltették föl bennem, és beállott a rendes következmény: gondolataim

elkalandoztak az olvasmánytól. És képzeljek, midőn szemeimet ismét a könyvre vettem és ott e szavakat olvastam: *der englische Materialismus* és *trefflich auszubeuten gewusst hat*, azt hittem, hogy egy német közgazdaságtani munkát olvasok. Sőt, szavamra, ama kifejezések és a papir és a nyomás hasonlósága következtében egy perczig úgy rémlett előttem, hogy Bernhardi *Eine Kritik der Gründe, die für grosses und kleines Grundeigenthum angeführt werden* című könyvét tartom kezemben.

Csak miután e sor is szemembe ötlött: *die Negation der Zeit ist die Ewigkeit*, tértem lassan magamhoz és vettem észre, hogy német philosophiát olvasok.

— Tehát mindig és mindenütt ugyanaz a hang! — így kiáltottam föl. Megbotránkoztam az igazságszeretet hiányán és rosszhiszeműségen, mely a tudományt oly otrombán az emberek vágyai szerint akarja gyúrni. Miért nem mondja: *Die Negation des Raumes ist die Unendlichkeit* és *Die Negation der Zeit ist der Augenblick?* kérdeztem magamtól. És még jobban fölháborodtam azon a vakmerő hangon, melyet e rosszhiszeműség mások (akár helyes, akár helytelen) meggyőződéseivel szemben használ. Haragosan el akartam dobni a könyvet. De abban a perczben, midőn karomat kinyújtottam, erőteljes kopogás hangozott el ajtómon. Félig fölemelkedtem, és «szabad»-ot akartam mondani, midőn az ajtó egy erős lökéssel kinyílt, és keretében egy magas termetű, vállas ifjú jelent meg. A mi rajta legelőször feltűnt, széles fekete Schlapphut volt, és egy kigombolt, szegett szárnyként lelógó, fekete Gehrock. A kalap alatt kusza szőke szakáll világított és egy szemüveg csillámlott. Az összbenyomáshoz, melyet reám tett, hozzájárult még a szélesen ragyogó fehér ingmell, melyből csak kis részt takart el az élénk színű plastron, mely minden divattal ellentétben egész terjedelmében látható volt.

Kötelességemnek tartottam önöknek a következő lapok egyik szereplőjét leírni. Igazán sejtelmem sines, hogy mi lehetett az rajta, a mi azonnal azon gondolatra juttatott, hogy egy német Referendar, Lehramtskandidat vagy más ilyesféle áll előttem. Fölugrottam, elébe akartam menni; de azalatt ő már magyarul szólított meg.

— Gábor bácsi, nem ismersz rám?

— Dani! — kiáltám, és egymás nyakába borúltunk.

Homoky Dani öcsém volt. Négy évvel ezelőtt láttam utoljára. Akkor elvégezvén a jászberényi gymnasiumot, Németországba ment, egyetemi tanulmányokra. Minthogy szülei nem éltek, és gyámja (egy közös rokonunk) tetemes örökségének kamataiból pontosan elküldte neki havi százötven forintját, négy évig feléje sem nézett a hazának és most váratlanul elötte állott.

Leültünk és beszélgetni kezdtünk. Alig engedte, hogy személyi viszonyainkról pár kérdést tegyek, és a legnagyobb mohósággal általános tárgyakra terelte a beszédet. Látszott, hogy telve van ismeretekkel és eszmekkel, és hogy közölni kívánja azokat velem, a kitől meleg érdeklődést várt.

Hallotta, hogy újabb időben philosophiai problémákkal foglalkozom, kérdezte, hogy miben állnak azok, és mégis alig engedte, hogy kérdéseire válaszoljak. Hévvvel szónokolva és élénk taglejtéssel folyton csak a maga belsejét tárta föl.

— Csodálatos, Gábor bácsi, ne vedd rossz néven, de én egy egész más philosophiai világban élek. Nekem ezek az elvont gondolat-összeköttetések színtelenek, *farblos*.., élettelen tartalom nélkül valók. A philosophiának, az én fölfogásom szerint, a kedélyhez kell szólania: *aus dem Gemüth muss sie empor — und zum Gemüth wieder niedersteigen*. (Bocsáss meg, hogy néha német kifejezéseket használok, de azt az igazságot és mélységet, mely egyik nyelv képeiben van, a másik nem bírja visszaadni.) A philosophiának egy belülről jövő intuitív kinyilatkoztatásnak kell lennie. Ezért tartotta régebben a philosophusok igazi német iskolája, hogy a philosophia helyességét nem valami elvont igazság szerint kell mérni, hanem a szerint, *wie sie sich* azon fogalmakkal szemben *verhält*, melyek az emberi *Gesittung*nak legfőbb kincsei, mint az ember rendeltetése és az akarat szabadsága. *An ihren Früchten sollst du sie erkennen*. De még ez sem az igazi élő philosophia. A philosophia fejlődésének vissza kell tükröztetnie az egész emberiség fejlődését és minden nemzet philosophiájának az illető nemzetét. Így nemde a német nemzet philosophiájában ma valahogy lenyomata kell hogy legyen a német nemzet mai legfőbb törekvésének? Ma a német nemzet philosophiájában mint egyenrangúnak helyet kell foglalnia ép úgy a német egység nagy eszméjének, mint minden philosophiában azoknak a nagy eszméknek, melyeket előbb megneveztem. Hogyan lehet

az? Megmondja egy oly író, mint a legújabb, húsz kiadást ért, német könyv *Rembrandt als Erzieher* szerzője. Az ilyen félig homályos, az ily realisticus philosophia ez a jövő philosophiája ...

Minek folytassam tovább Dani philosophiájának előadását? Elég az, hogy szemei diadalmasan ragyogtak a szónoklat után, én pedig az egész idő alatt meglepetéstől mozdulatlanul néztem reá, és azután indulatosan fölgorva, föl s alá jártam szobámban. Hát ez lett belőle! — gondoltam magamban. — Egyszerű, korlátolt, de minden szépért és jóért lelkesülő, és főleg minden tudás után vágyódó kis lelkecskéjével világgá ment, hogy azt a lehető legjobbal megtöltse, a mi a tudás piaczaín kapható; a leghíresebb piacokat járta be és íme, milyen csodálatos jószágokat hozott haza! Elfogadta, úgy látszik minden habozás nélkül, a legezifrább és legértéktelenebb német frázisokat és megtanulta azt a legrosszabb német szokást: pillanatnyi kedélyi szükségletekhez és politikai tendenciákhoz szabni tudományosság igényeivel föllépő elméleteket. Nem tudtam, mit csináljak vele. Ellentmondás hasztalan, megszégyenítés kínos és kegyetlen lett volna. Másra, konkrétabra akartam tehát terelni a beszédet. Sikerült megtalálnom, a miben folyton keringő szónoklata megakadt. Közgazdasági tanulmányait pendítettem meg.

— És sokat tanultál? — kérdezém.

— Ne vedd rossz néven, dicsekvéskép, de a közgazdaságtant tudom, apróra tudom. Négy év közül hármát, és annak minden napját arra fordítottam.

— Kiket hallgattál?

— Mindenekelőtt természetesen Roschert Lipcsében, mint a mai közgazdaságtan megalapítóját. De lassacskán beláttam, a mit különben lépten-nyomon hallottam, hogy a nagy mester már elavult. Ő és a régi vezérkar többi tagjai, a kik vele a történelmi iskola első köveit lerakták: Knies és a mi Kautzunk is, nagy német műveben, még csak első szálait fonták és szőtték össze az igazi német tudománynak, de még mindig idegen fonalakat is vegyítettek bele, nem elég németek. Még túlságosan dogmatikusak és még a hagyományos tisztelettel csüggnék a régi liberalis angol tanokon. Ó, azóta a történelmi iskola nagyot fejlődött! Én az újabbaktól akartam tanulni; a következő évben elmentem Berlinbe, Schmollerhez, és ha ma van sociálpolitikai meggyőződésem, azt ott szívtam magamba. Ott szintén csak egy évig szándékoztam maradni, hogy

azután Brentanót hallgassam, de bele bonyolódtam egy munkába, mely két évig ott tartóztatott. Részt vettem tudniillik Schmoller seminariumban és ott magamra vállaltam a hannoveri adórendszer leírását, a tizenhatodik századtól a legújabb ideig. Két évig csak az anyagot hordtam össze a levéltárakból. De mivel végre mégis el akartam menni, ezt a gyűjtést átadtam egy amerikai collegámnak, a ki szintén közgazdaságtant hallgatni jött Berlinbe, és most az dolgozik benne; ő az általam összeszedett anyagot még nem tartja elégségesnek. Csak azt sajnálom, hogy e kutatások egészen visszatartottak attól, hogy Wagnert is hallgassam. De elvégre mindent nem lehet az embernek egyesíteni és hajlamaim mégis inkább a történeti szellem felé vonzottak, mint a jelen közgazdaság száraz bírálatához, melyet Wagnernál találtam volna. Utolsó évben, mint tudod, Bécsbe mentem, csupán azért, hogy Mengert hallgassam. Arról az új osztrák iskoláról is kell az embernek valamit tudnia. De nekem, a ki Schmollernél nevedtem föl, a ki teleszívtam magamat a közgazdaságtan történeti és ethikai szellemével, és a ki hozzá voltam szokva a közgazdaságtanban történetet, politikát, életnézetet, sőt, hogy úgy mondjam, költészetet találni, nekem Menger előadásai folytonos.értékszámításával és tépelődéseivel, borzasztó unalmasak voltak. Nem, ez nem az a szellem, mely Nagynémetországban él.

— De hát más nevezetességek is léteznek, mint Roscher, Schmoller és Menger.

— Hát valamennyi jelentős könyvet elolvastam. Hallgasd, milyen rendszert követtem. A tudomány-történeti munkákról, melyekkel kezdtem, nem szólva, mindenekelőtt áttanulmányoztam az úttörőket, a tudomány megalapítóit, Hermannt és Raut...

— Hm.

— Te mosolyogsz. Elolvastam őket, hogy a kezdetleges, naiv, mechanikus felfogást lássam. Hermannból mind a két kiadást elolvastam. — Nekem, mellesleg mondva, a második tetszik jobban; az első igazán olyan, mint egy számvetési példatár; minden lapnál utána kell az embernek számolgatni és gondolatban csereberélni, mint ha maga kereskedő volna. Igaz, a második kiadásban sincsen semmi a nemesebb német szellemből, de mégis szabadabb.

Miután így elkészültem az ellentét megfigyelésére, a történeti iskola első nagyságait tanulmányoztam, Listet, Hilde-

brandot, Roschert, Kniest. Az ember elbámul azon, milyen termékeny volt ez a korszak német lángelmékben. Érdekes, hogyan szól Schmoller erről a korról legújabb könyvében, melyet a vasúton olvastam. Itt van; hallgasd: «Die deutsche Nationalökonomie versuchte mit Friedrich List die Fesseln der englischen Theorie abzustreifen. Das Geschlecht von Männern, welches uns auf diese Höhe geführt hat, wird für immer als eines der geistes- und willienstärksten gepriesen werden, das die deutsche Erde geboren.» Azután a történeti és ethikai iskola újabb íróit tanulmányoztam. Neveik ismeretesek előtted: Nasse, Schmoller, Brentano, Neumann, Schönberg és még sokan. Érdekes figyelemmel kísérni a folytonos haladást. Hogy nyer a nemzetgazdaságtan minden újabbnál jobban mélységben, látkörben es ethikai tartalomban! A stílus is milyen más, mint a régiek száraz nyelve! Ott van például Cohn. Ő benne van philosophiai clair-obscur! Ő már nem is tudós, hanem szinte költő. Az ő tudományos ideálja: «eine freie Seele, ein wissenschaftliches Wesen, in welchem der Mensch hoch über allem Handwerkzeug des Faches waltet, *um die sociale Welt in sich wiederzuspiegeln*». Látod ez egy tudományos ideál! Az ember elragadtatással olvassa egyik kötetet a másik után. Oh, ha nektek... ha nekünk valamennyi tudományban össze véve ennyi nagy emberünk volna! A socialpolitikuskok közül Wagner és Schöfflét tanulmányoztam át, de azokat nagyon szárazaknak találtam. Az osztrákokat, az igaz, nem olvastam el. Miután Mengert hallgattam, nem volt többé kedvem... De az osztrákokon kívül, igazán azt hiszem, minden jelentős könyvet elolvastam.

— De magát a tudomány megalapítóit nem olvastad?

— Igen, mondtam, Raut, Hermannt, azután lapoztam Lotzot, Hufelandot, Sodent is.

— Én eddig mindig azt hittem, hogy az angolok alapították a közgazdaságtant.

— Igen, a régít, a hamisat, a közgazdaságtan astrologiáját és alchymiáját.

— Hát olvastad őket, olvastad...?

— Smithből olvastam egyes részeket. Schmoller azt ajánlotta, hogy a történelmi részeket el lehet benne olvasni, csak a manchesteri spekulációkat nem.

— Nem olvastad Ricardót? . . .

— Nem, a Smith epigonjait nem olvastam. Ma már tiszt-

tában vagyunk, mit értek azoknak könyvei. Nézd meg, hogy ítélnék magok az angolok róluk. Hallgasd, mit mond róluk Cliffe Leslie, Thorold Rogers. Most végre megírta egy angol is a közgazdaságtan történetét, Ingram, és íme, mit mond ez róluk: «Remelem, hogy Cairnes volt az utolsó ebből a fajtából».

— Valóban, úgy látszik, kevesen születnek most ebből a fajtából; a közgazdaságtan valamennyi nagy törvényét ők fedezték föl

— Nagy törvények? Nagy és veszélyes tévedések
 lelketlen hazugságok. Ismerem én Ricardót azért, hogy nem olvastam.

— Ugyan mit ismersz belőle?

— Ismerem abból a kritikából, melyet fölötte és társai, mondhatnám büntársai fölött, a német iskola gyakorolt. Tudom, hogy az egész világot a tőkés szempontjából nézte; hogy azt hitte, az emberek vannak a gazdagság, és nem a gazdagság az emberek kedvéért; hogy még azt sem tudta, hogy a dolgok értéke attól függ, vajon szolgálnak-e az emberek jólétének, a mint hogy ő az emberek jólétével egyáltalán nem törődött. Azt a ma tökéletesen meghazudtolt tételt állította föl, hogy a földbirtokos jövedelmének idővel okvetlenül emelkednie kell, csak hogy a földbirtokosok ellen gyűlöletet szítson; elég vakmerő volt azt proclamálni, hogy a munkást természet szerint nem illeti meg nagyobb bér, mint a melyből házi állatként megélhet és szaporodhatik.

— Ne tovább! — szólottam én.

De Dani öcsém még folytatta volna az angol közgazdaságtan bűneinek lajstromát, ha nem keltem volna föl.

— Bocsáss meg egy perczre, — szólottam, — egy kissé gondolkodnom kell valamin, a mit mondottál. Elfordulva tőle, az ablakhoz állottam, és egy kis gondolkodás után újra szembe ültem vele és így szólottam:

II.

(A tudományos érdem mértéke.)

— Édes Danim, azon töprengtem, elmondjam-e neked igaz nézetemet, tudományos lényed, neveltetésed, ideáljaid és

közgazdasági műveltséged felől. Elhatároztam, hogy megteszem. Légy a legrosszabbra elkészülve, veszekedni fogunk. Szerettem volna ezt, kivált első találkozásunkkor, elkerülni; de vigasztalódom avval, hogy tanítóid rászoktattak erre a veszekedő hangra. Ti Németországon képesek vagytok valakit csak azért, mert azt mondja, hogy a gabona ára ilyen és ilyen körülmények között emelkedni fog, istentelennek, hazafiatlannak vagy szívtelennek kikiáltani; hát elkészülve kell lenned arra, hogy a gabona árát meghatározó körülményeken úgy hajba fogunk kapni, mintha avval vádolnók egymást, hogy loptunk.

Én mélyen meg vagyok rendülve, midőn a tudományban is és ily közelről, így megtestesülve látom azt az igazságot, mily túlnyomó mértékben van elterjedve a fölületes, a zavaros, egy szóval az alsórendű, a magasabb fejleményhez képest. Mondhatnám, hogy megbotránkoztam rajtad, a ki ítélsz írókról, a kiket nem olvastál. De van előttem mentséged. Csaknem minden könyvben, mely kezeidbe került, ugyanazt olvastad az angol írókról, a mit épen elmondottál, ugyanazon szavakkal; természetes tehát, hogy elhitted és nem akartad idődet a mindenki által kárhozottatott írókra pazarolni. Előttem ez kiment, mert ugyane könyvek hatása alatt épen így beszéltem én is, mielőtt az angolokat olvastam és talán örökké így beszéltem volna, ha egy véletlen nem vitt volna olvasásukra. Csakhogy ebben az esetben én talán soha sem kaptam volna kedvet közgazdaságtannal foglalkozni

Én tökéletesen másképen ítélem meg a közgazdasági irodalmat, mint te és most iparkodni fogok kimutatni, ki tett többet a közgazdaságtanban, az angolok-e vagy a németek. Megvallom, nekem a kérdés igen könnyűnek látszik, mihelyt a neveket egymás mellé teszem és azt kérdem: ki tett többet Smith-e vagy List vagy Roscher? Malthus-e vagy Hildebrand? Ricardo-e vagy Schmoller? Mill-e vagy Brentano, Nasse és Schönberg stb., Cairnes-e vagy Cohn?

És bevallok még egy dolgot. Rám nézve az egész «tudomány»-ban nem lehet érdektelenebb és ízléstelenebb kérdés. E kérdést pedig a németek vetették föl. Soha senki (és legkevésbé az angolok) nem kicsinyelte a németek tudományos törekvéseit és minden embernek valóban a legnagyobb csodálattal kell szemlélennie nagy szorgalmukat és nem kevésnek közöttök föltaláló erejét, habár az, mint én látom, (és lehet, ho

tévedek) átlag kisebb, mint az angoloké és a közgazdaságtan terén kisebb, mint más tudományokban. A németek kezdték el nemcsak magasztalni a «deutsche Wissenschaft»-ot, hanem egyúttal becsmérlni az angol tudományt, és mindkettőt oly mértékben, hogy most már a kérdés érdekessé vált, mint egy fogadás, melynek tárgya egészen közönyös, de melynél a felek nagy összegekkel kötötték le magokat.

De hagyjuk ezt! A kérdés eldöntése végett mindenekelőtt egy mértékre van szükségünk. Úgy-e, nem mérhetjük a két nemzet tudományos eredményeit a kötetek szerint, melyeket közzé tettek. Azt hiszem, hogy a mondatok, sőt a sorok vagy a betűk sem képeznek pontosabb mértéket. Hol van hát a mérték, melyeket azoknak hallgatag okvetetlenül alkalmazniok kell, a kik tudományos érdemeket hasonlítanak össze?

Csak egy mérték van: a tudományos igazságok száma és fontossága, a melyeket föltaaláltak. A tudomány igazságokból áll. Az gazdagítja a tudományt, ki az igazságokat szaporítja.

Igaz, van egyéb tudományos tevékenység is, mely nagy érdemet képezhet. Lehet új módszert föltaalálni, új utat mutatni. Ha Péter azon az úton új igazságokra jut, a melyet Pál megmutatott, akkor Pálnak is volt része a tudomány gazdagításában, ha maga csak úttörő volt is. De hogy egy ajánlott módszer valamit ér, azt megint csak az igazságok száma és fontossága tanúsítja, melyeket segélyével föltaaláltak.

Az igazságok föltaalálói mellett van egy igen hasznos másodrendű osztálya a tudósoknak: a rendezők, a terjesztők, a népszerűsítők. Nagy érdemeik lehetnek ezeknek is; de ők mégis csak kereskedők, nem előállítók; egy nagy úr választja el a teremtőktől, és szerényen meg kell hajolniok ezek előtt . . .

Elismered-e a tudományos érdemek ez egyszerű mértékét?

— Halljuk tovább; állok elébe, — felelt e hosszú előadásom után gúnyos mosolyal Dani.

III.

(Mit tettek az angolok.)

— No én nagyjában és röviden föl fogom neked sorolni azokat a tudományos igazságokat, a melyeket az angol classicus

iskola föltalált. Nem állok jót, hogy egy tuczat corrollariumot közülök ki nem felejték.

A verseny uralma alatt álló javak értéke vagy ára, mondjuk vásárló ereje, bármennyire is változik pillanatról-pillanatra, hosszabb időn keresztül átlag az előállításukra szükséges munkával és azon idővel van arányban, melynek termelésök kezdetétől értékesíthetésökig le kell folynia. Ugyanez áll, csekély zavaró körülményeket számba nem véve, a pénzre nézve is. Ezért a pénz csereképessége nem határozható meg önkényesen a kormányok által. Oly területek közötti forgalomban, melyek közt a verseny nagy részben korlátolt, így különösen a nemzetközi kereskedelemben is, forgalom előállítására az úgynevezett comparativ termelési költségek döntők. A világon levő pénz és egyéb fizetési eszközök, rövid időközök ingadozásait tekinteten kívül hagyva, oly mennyiségekben oszlanak szét különböző területek között, a milyenben azok forgalma épen megkívánja, úgy, hogy hosszabb idők átlagát tekintve, mennyiségök majdnem semmi befolyást sem gyakorol a forgalomra, és minden úgy alakul, mintha egyszerű csere történnék. Annál nagyobb előnyt fog egy ország a nemzetközi forgalomban húzni, mennél nagyobb más nemzetek kereslete az ő termékei iránt, és mennél kisebb az övé más nemzetéi iránt. Mennél előnyösebb egy ország helyzete a nemzetközi forgalomban, annál alacsonyabb lesz benne a pénz értéke és viszont. A munkabér átlagosan magas volta nem árt, illetőleg alacsony volta nem használ az ország külkereskedelmének.

A földjáradék magassága, időközi ingadozásokat nem tekintve, a legrosszabb még jövedelmező befektetések jövedelmétől függ. A munkabér pillanatnyi időközi ingadozásokat nem tekintve, és föltéve a tőkés versenyét egymás között, és a munkások versenyét egymás között és mindkettő versenyét egymással, hosszabb időn át, átlag azon ponton van, a melyen a munkások megszokott életszükségleteit kielégíti. A productivitást adottnak véve, a vállalkozó tőkés jövedelme megfordított arányban van a munkás jövedelmével. Ugyancsak a productivitást és a rendelkezésre álló földterületet adottnak véve, a népség szaporodásával a telkek hozadéka emelkedik, a tőkée csökken.

De mindezen igazságok felsorolása még nem mutatja, mit tett a classicus iskola.

Egy előzetes munkát kellett volt elvégeznie, szét kellett

volt bontania a tévedések hálózatát, mely az igazságot elfödte. A classicus iskolát te előbb az astrologiához hasonlítottad, pedig igazán a copernicusi astronomiához volt hasonló. A csillagászatnak egy különös tulajdonsága van, mely egyéb tudományokban hiányzik. A ki igazságait nem tudja, a ki a helyes állásponton nem áll, az nem csak egyszerűen híján van a tudásnak, hanem épen az ellenkezőjét hiszi annak, a mit a tudomány, mert a fölületes szemlelet épen az igazság ellentétét mutatja. Épen így a közgazdaságtan. A ki a közgazdaság elméletében nem jártas, az az egész közgazdaságot a magán gazdaság szempontjából hajlandó tekinteni, és épen ellenkezőjét fogja látni annak, a mit a tudomány. Mellesleg mondva, ez a fő oka annak, hogy a csak gyakorlati írók közgazdasági kérdésekben rendszerint ellenkező véleményen vannak, mint a theoretikusok. No hát a classicus iskola előtt egész Európa ebből a magángazdasági szempontból nézte a közgazdaságot, a mint hogy a gyakorlati emberek nagy része ma is mercantilista. Épen azért az általános közgazdasági világnézet azon korban a tévedések egy rendszere volt. A physiokraták megkezdték, Smith egy nagy lépéssel tovább vitte és a classicus iskola befejezte az aro-centrikus közgazdaságtan tévedéseinek fölfedezését, és a laboro-centrikusnak megalapítását. Azelőtt azt hitték, hogy a legelső föladat nagy árakat biztosítani a hazai termékeknek, és e célból a versenyt megszorítani; a classicus iskola kimutatta, hogy a nemzeti jólét legfőbb eszköze, hogy minél több termeltesék. A Smith előtti államférfiak vámsorompókat állítottak föl az ország különböző részei között; a classicus iskola azt követelte, hogy minden árút oda kell engedni, a hova a kereskedő vinni akarja. A tizenhetedik század azt hitte, hogy a nemzet kereskedelmének haszna a kivitelben van, és annál jótékonyabb, mennél több árút visznek ki, és mennél több pénzt hoznak be; az angolok kimutatták, hogy e kereskedelem célja a behozatal, és hogy árúkért pénzt behozni, rövid időközöket kivéve, egyenesen lehetetlen. XIV. és XV. Lajos kora azt hitte, hogy az előkelő osztályok tartják fenn a hazai ipart és szereznek jólétet a kézművesnek; Smith és tanítványai kimutatták, hogy a fényűzés csak pusztítja a gazdagságot, legföljebb jelezi, de nem terem. A classicus iskola megsemmisítette az általános túltermelés téves tanát és kimutatta, hogy a töke bármilyen szaporodása önmagában még

nem okozhatja a vállalkozók nyereségeinek alacsony voltát és zavarait.

Hogy milyen újak voltak ez igazságok, legjobban bizonyítja az a tény, hogy a kik elméleti közgazdaságtant nem tanultak, úgynevezett gyakorlati közgazdák, sokan a miniszterek, törvényhozási képviselők és hírlapírók közül még ma is a tizenhetedik század nézeteiben élnek. (Az igazán kiváló gyakorlati emberek, sikerrel dolgozó gazdák, gyárosok és nagykereskedők, mint sokszor meggyőződtem, nagyon jól tudják, hol az igazság, de a kormányzók járatlanságát fölhasználják pillanatnyi érdekeik elérésére.)

És ezek a nagy igazságok olyanok, a melyeket nagy részben az általad imádott német írók is elfogadnak és tanítanak. Hiszen, ha valamilyen igazságokat akartak tanítani a mai forgalom és megoszlásra nézve, nem maradt más választásuk, mint vagy ezeket tanítani, vagy semmit.

Mondd, hiszed azokat az igazságokat, melyeket az imént felsoroltam?

— Hiszem úgy nagyjában... a mennyiben valóban szabad verseny van... ha minden ember valóban saját érdeket nézi... ha ezek a mai szabad intézmények fönn állanak... Igen, úgy természetesen hiszem... Én nem vagyok mercantilista.

— Soha senki másképp nem értette ezeket az igazságokat. Azt hinni, hogy azok a férfiak, kik a verseny hatásait fölismerték, azon véleményben voltak, hogy azok bekövetkeznek ott is, a hol nincs verseny, igazán nevetség. De mert a föltevések nagy mértékben fönnállanak, ez igazságok is nagy mértékben érvényesülnek. Látod, és ezeket az igazságokat te a physiokratáktól, Smithtől, Ricardotól és Milltől tanultad.

— Soha sem olvastam őket.

— Tőlök tanultad, habár német tankönyvekből. Én nem akarom e tankönyvek íróinak érdemeit kisebbíteni. A legtöbbben közöttük komolyan és becsülettel igyekeztek az angol tanokat kiegészíteni és javítani és némelyek közöttük sikerrel, habár eredményeik általában, véleményem szerint, nem állnak arányban a törekvésekkel, melyeket hangosan vallottak. De mindnyájan abba a hibába estek, hogy kicsinyelték azt, a mit az angoloktól tanultak és túlbecsülték azt, a mit magok hozzátettek. Elfelejtették, hogy az ő tankönyveik nem jöhettek volna létre, ha az angolok meg nem előzték volna őket. És ez

az optikai csalódás az idők folyamán mindinkább nagyobb mértéket öltött. Te előbb gáncsolólag említetted, hogy az első alapítóknál és tanítóknál, Roschernél, Kautznál még kisebb fokban van meg. No hát a közvetlen utódokkal ugy-e már meg vagy elégedve. És e kicsinyles máig becsmérlesse hatalmasodott el, és nevelődött a német iskolákon egy nemzedék, mely úgy beszél az angol mesterekről, mint te. Ezért a hatásért a a német iskola a legnagyobb gáncot érdemli.

Eszembe jut erre vonatkozólag egy távoli, de talán nem egészen jogosulatlan hasonlat. Hogy átöröklés létezik, azt rendszerint olyan példákkal szokták bebizonyítani, a melyeknek az idegrendszer bizonyos kivételes tulajdonságai, beszédmódnak, foltoknak stb. átöröklése és sokan megfedkeznek arról, hogy a faj átöröklése maga, t. i. az, hogy kutyatól kutya születik és nem macska, a legfőbb esete az átöröklésnek. Ezt valami egészen természetesnek találják. Így vették át a németek a közgazdaságtan azon nagy testét, a melyet az angolok létrehoztak mint valami közönségest, természetest és trivialist és folyton azt hirdetik, hogy az ő toldozgatásaik és foltozgatásaik ezen a testen, ez a közgazdaságtan.

IV.

(Mit talált föl a történeti iskola.)

Én elhallgattam és rövid szünet után Dani így szólt.

— Befejezted? Én azt hittem volna, hogy egy összehasonlítás céljából azt is meg kell vizsgálnunk, mit tett a német tudomány. Talán megengeded, hogy a történet-ethikai iskolára nézve én tegyem azt.

— Tessék, védje mindegyikünk a maga mestereit!

— No hát, az enyéim iskolája új tért nyitott a közgazdaságtannak, *einen neuen Ausblick*, eine «*Erweiterung*» und «*Vertiefung*». A tőzsde, a pénzpiacz tudományából a népelet tudományává tette azt. Föladatául tűzték ki megállapítani nemcsak, hogyan csereberéltetnek ki váltók és termékek ma a tőzsdén, hanem milyenek a népelet gazdasági formái és ezeknek fejlődési törvényei az emberiség egész történetén keresztül. Innen van, hogy azok az angol tételek egész másodrendűekké lettek a német tudomány előtt.

— Igazságokat, igazságokat szeretnék hallani, új igazságokat a javak termeléséről, forgalmáról és megosztásáról, amelyeket a német tudósok fölfedeztek! Azon hang után, melyre a németek magokról beszélnek, én nem engedek abból, hogy ilyen igazságaik jegyzékét kérem.

— De ez igazságtalanság tőled! Mindenkit a megfelelő mértékkel kell mérni; súlyt nem lehet rőfökben kifejezni! A történelmi iskolának ép az a lényege, hogy tagadja az ily merev igazságok létét és nem törekszik ilyenekre.

— Én ugyan nem tudom, mit értesz te merev igazságok alatt; félek, hogy az alatt határozott és tiszta igazságokat értesz. De mindegy; halljuk azokat a nem-merev igazságokat, amelyekre a történelmi iskola eljutott.

— Fölszínre hozott számos történelmi adatot, melyek eddig ismeretlenek voltak

— Ezek adatok és nem tudományos, közgazdasági igazságok.

— És ezek alapján meg fogja állapítani a történelmi közgazdaságtan igazságait, a nemzetgazdaság fejlődési törvényeit.

— Ah tehát mégis csak törvényeket. Úgy látszik még sem vetik meg oly nagyon ezt a fajt, ha magok jutnak hozzá; csak a mások törvényeit mondják képzelődésnek. De sorold föl azokat a fejlődési törvényeket, melyeket eddig föltaláltak és melyek az angol tételeket pótolni képesek.

— Mondottam, hogy csak nyomukban vannak, csak úton vannak utánok. Olvasd el, mit mond Schmoller . . .

— Valóban? Mondhatom elég nagy zajjal üzik a vadat. No látod, én kész vagyok megengedni, hogy a föladat, melyet magának a német iskola kitűzött, sokkal magasabb, mint a melyet az angol megoldott. Az angol nem akart egyebet megállapítani, mint a forgalom és a megosztás törvényeit, amelyek a mai jogrend és társadalmi állapot mellett uralkodnak; a német történelmi iskola (bár kissé homályos és túlságos képletes nyelven) céljául tűzte ki megállapítani a mélyebb okokat, melyek következtében különböző körülmények között különböző jogrend és társadalmi állapot és ezekkel együtt különböző közgazdaság fejlődik ki. Az angol iskolának sikerült a maga kis föladatát megoldani, a történelmi iskolának még nem. Nevetséges volna azt hinni, hogy az angolok ezt a problémát nem ismerték; ők egyszerűen szükségtelennek tartották, sokat beszélni arról, a

mit nem tudtak és a mit csinálni akartak, mielőtt még megcsinálták. Én elismerem a németeknek azon bátorságát, hogy az angolok által mellőzött ezen problémát ők fölvtették; szemet hunyok még annak komikus volta előtt, hogy annyit beszélnek a történelmi közgazdaságtanról, és oly kevés történelmi közgazdaságtant adnak; de minderről itt nincs szó. Abból, hogy egy más téren új igazságokhoz lehet jutni, nem következik, hogy az eddig művelt téren föltalált igazságok helytelenek. A németek pedig azért, mert az angolok más problémával foglalkoztak, folyton azt kiáltják, hogy tévedtek és azt hirdetik, hogy történelmi kutatásaik alapján ők jobban fogják megoldani azon problémát is. Ezt pedig minden józanul gondolkodó ember első pillanatra tiszta lehetetlenségnek látja. Hasonló volna hozzájuk egy geologus, a ki összeszid egy kitünő mineralogust vagy vegyészt azért, mert nem geológiával foglalkozott és a ki azt mondja: «Hogy lehet a föld mai darabjait leírni és elemezni, a nélkül, hogy az ember ne kutatta volna, hogyan keletkeztek!»

De én csodálkozom, hogy neked igazán nem jut eszedbe egy pár igazság, melyet a német történeti iskola valóban sajátos tulajdonának, sőt legnagyobb büszkeségének vallott.

Minden német könyvben találkozhatol velök, míg az angoloknál hiába keresed őket. Én tudok ilyen igazságokat; ilyenek a következők:

A nemzetgazdaságtan ethikai tudomány.

A gazdagság nem önczél, hanem az ember kedvéért van.

A nemzetgazdaságtan tárgya az ember.

Különböző nemzeteknek és különböző időknek különböző intézményeik vannak és különbözőkre is van szükségök.

Az emberek cselekvényeit nemcsak az önzés vezeti, hanem egyéb indító okok is: rokonszenv, hazafiasság stb.

Ezek az igazságok itt-ott elhintve a régi igazságok közé, tesznek egy tankönyvet német történelmi vagy ethikai iskolai tankönyvvé. És valóban ezeket az igazságokat az angolok nem hirdették; de azért, mert föltették, hogy senki sem kételkedik bennök. Csak néhol találja őket az ember. Így Ricardo azon ismeretes helyén, melyen a nemzetközi forgalom sajátos természetét abból származtatja, hogy az emberi birvágyat a hazához való ragaszkodás ellensúlyozza. «Ezen erzelem, — mondja, — melyet meggyöngítve látni nekem fájna, a leg-

több vagyonos embert arra bírja, hogy saját hazájában inkább a nyereségnek egy csekély tételével megelégedjék, mint hogy vagyona számára előnyösebb befektetést keressen idegen nemzet körében.» Mill pedig azt mondja: «Minden kérdés politikai intézmények tekintetében relativ és nem abszolút, és az emberi haladás különböző szakai különböző intézményeket nemcsak akarnak, de szükségelnek is. Mindazon tanok, melyek abszolút jóságot tulajdonítanak a kormányzat egyes nemeinek, egyes társadalmi berendezéseknek, vagy éppen a nevelés egyes módjainak, tekintet nélkül a polgárosodás állapotára és a társadalom különböző jellemvonásaira, melyekre vonatkoztatnak, gáncsot érdemelnek.»

De ilyen nyilatkozatokra az angolok soha sem voltak büszkék. Én nem akarom a németeket azért gáncsolni, hogy e nyilvánvaló igazságokat annyira hangsúlyozzák. Erre gazdaságpolitikai célzatoknál fogva szükségök lehet. De azt hiszem, megint a legnagyobb önámításba estek, midőn azt hitték, hogy e tanok hirdetésében a közgazdaságtan reconstructiója foglaltatik.

V.

(Az angol tanok bírálata és átdolgozása Németországban.)

— Eh, így kiszedve a többi közől ezek a tételek talán üreseknek látszanak, de azok csak összefoglalásai annak a fontos, a részletekbe ható bírálatnak, a melyet a német irodalom az angol iskola fölött gyakorolt. Ha te az angolok számára azt az érdemet vitatod, hogy a nemzetgazdaságtant a mercantilistikus tévedésektől megtisztították, én a németek számára azt vitatom, hogy ők a smithianikus tévedéseket gyomlálták ki. Smith és Ricardo csak nem voltak csallhatatlanok?

— Bizonyára nem.

— No hát, a németek nem is vitatják a magok számára pozitív igazságoknak, de igenis az üdvös bírálatnak érdemét. Ezt a németektől nem fogod megtagadni.

— Sőt ellenkezőleg. Smith és Ricardo valóban javításokra szorultak, de ezeket a szükséges javításokat legeslegnagyobb-részt angolok eszközölték. Elég átfutni a ma közkezen forgó, legtekintélyesebb angol kézikönyveket, hogy e javításokat észre-

vegyük. De a mi a német bírálatokat illeti, azok egyes kivételes bírálatokon kívül mint például a Wagneréi pénzelmélet terén, csaknem mind az angol elmélet félreértéséből eredtek.

— Hallatlan elfogultság!

— Én sebtiben fölhozhatok neked egy pár kitünő példát. Nagyon tanulságosak lesznek rád nézve, a ki az angolokat nem olvastad. Nézd, itt veszem le könyvpolczomról Ricardót és most egy pár igen híres német könyvet, mely épen kezembe jut. Hasonlítsuk össze, milyen nézeteket tulajdonítanak ezek Ricardónak és milyeneket vall ő maga.

Kau: «Ricardo és J. Mill csak a munkabért tekintik termelési költségnak».

Hoscher: «Meglehetősen pontoság nélkül nevezi Smith és Ricardo a termelési költségek összegét természetes árnak».

Ricardo: «A javak értéke a termelésökre szükséges munka mennyiségétől függ és nem a kisebb-nagyobb bértől, melyet a munkáért fizetnek. Én nem mondtam, hogy mert egyik jószágra annyi munka fordított, a mennyi 1000 £-be kerül és egy másikra, annyi, mennyi 2000 £-be kerül, azért amannak értéke csak 1000 £, emezé 2000 £ lesz; én csupán azt mondtam, hogy értékek egymással szemben úgy fog aránylani, mi 1 a 2-höz, és hogy ez arányban fognak kicserélteni. E tan igazságára nézve nem bír fontossággal, vajon az egyik 1100 £-ért adódik-e el, és a másik 2200-ért, avagy az egyik 1500-ért és a másik 3000-ért. E kérdést most nem vizsgálom; én csak azt állítom, hogy relatív értékek a termelésökre fordított munka relatív mennyiségei által szabályoztatik.»

Hermann: «A rendesen és tetészszerinti mennyiségben piacra jövő javaknak ára sem határozatik meg egyedül a költségek által, mint Ricardo s tanítványai tanítják. Sőt inkább az ár legelső és legfontosabb tényezője minden esetben a kereslet, melynek főbb gyökerei a használati érték és a fizetőképesség».

Ricardo: «A hasznosság a cseréértékhez okvetetlenül szükséges. Ha egy jószág nem volna hasznos, más szóval, ha semmikép sem járúlna kielégülésünkhöz, minden csereérték nélkül való lenne, akár milyen ritka volna is, vagy akár milyen munkába kerülne is megszerzése. Nem termelnek valamely árut csak azért, mert termelhető,

Bernhardi: «Egész más világi-tásban látják e körülményeket az angolok. Minthogy fölteszik, hogy az emberek soha sem fizetik meg magokat a javakat és használati értéköket, hanem mindig csak a hozzájuk fűződő munkát, ez elmélet szerint az, hogy a nemzeti jövedelem milyen hányada jut valakinek, nem a javak természetétől és használati értékétől függ, melyeket a forgalomba hoz, hanem csakis a hozzájuk fűződő munkától».

Roscher: «Ricardo a földbirtok helyének járadékszerző befolyását még teljesen figyelmen kívül hagyta».

Ricardo: «Egy bizonyos ideig a földre fektetett tőke nyereségei talán ugyanazon magasságban maradnak, mert még bőven van egyenlő termékeny és egyenlő jó helyzetű föld. Miután az első letelepedők közvetlen szomszédságában levő egész termékeny föld megműveltetett, több ételnemű lesz szükséges, és csak kevésbé jó helyzetű földön lesz termelhető. Azáltal, hogy mindinkább rosszabb minőségű, vagy kedvezőtlenebb helyzetű föld jut művelés alá, a már előbb művelés alatt állott föld járadéka emelkedik.»

Thünen: «Ricardónak meg volt a merészsége, kimondani: a munka természetes ára az, mely a munkásokat a megélésre és fajuk fönntartására képesíti».

Bernhardi: «Milyen nagyságban állapítandó meg a munkabérnek, hogy úgy mondjuk, canonja, illendő jog szerint megfelelő ára? Az angolok, még Smith is, de leginkább Ricardo s tanítványai e canont jellemzően a munkás szükségletében keresik. Ez minden esetre igen következetes és igen jól összeillik a náluk uralkodó nézettel az állam és társadalomról, melyben a munkás ember merő

Ricardo: «Ha a munka piaczi ára a természetes árt meghaladja, akkor a munkás helyzete viruló és szerencsés, akkor az életszükségletek és élvezetek nagyobb mennyisége fölött képes rendelkezni és azért egészséges és nagy számú családot fönntartani. Ha a munka piaczi ára a természetes alatt áll, akkor a munkások helyzete a legnagyobb, akkor a szegénység megfosztja őket azon kényelmektől, melyeket a szokás elengedhetetlen szükségletekké tesz. Az emberiség barátjainak óhajtaniok kell, hogy a munkás-otzálynak minden országban érzéke legyen

eszközül szolgál. Így a munkás a kényelmek és az élvezetek iránt észrevétlenül a hasznos házi állatok sorába állítatik. Hiába figyelmeztetnők az urakat egyre-másra, a bátorítassék törekvéseiben, magának azokat megszereznie.*

a mit Fichte *Geschlossener Handelsstaat*-jában mond. Minek is német metaphysika az angoloknak, a kik magokat büszkén praktikusoknak mondják!

Ilyenek a legkiválóbb német bírálatok az angol közgazdaságtanról. Minthogy pedig az első forrás, melyből a német tanuló közgazdasági ismereteit meríti, a német tanárok könyvei és nyilatkozatai, lassacskán egy hamis kép terjedt el az angol közgazdaságtan megalapítóiról, úgy a mint egy rágalom el szokott terjedni. Ennek az volt a következménye, hogy az angol írók olvasása egészen kiment a divatból, a minek következtében aztán megint a bírálatok hitele lett korlátlan.

Mondottam előbb, hogy a német tankönyvek szerzői azon vélemények ellenére, a melyeket a német közgazdaságtan alapítóiról adni szoktak, megis átvettek tőlök csaknem az egész közgazdaságtant. De annak, hogy az angolokat meg nem értették, az volt a következménye, hogy e tanokat részben elrontották, eredeti értelmökből kiforgatták. Így például elfogadták azt a tant, hogy szabad verseny mellett a termelési költségek határozzák meg a javak vásárló erejét. De mit csináltak ebből a tanból! Annak egyedül azon formában van értelme, hogy a javak termelési költségeik arányában cseréltetnek ki; ők pedig ebből azt a nonsenst csinálták, hogy egy-egy jószág ára termelési költségeivel egyenlő. Az angolok közül a helyesebben gondolkozók a termelési költségeket a munkában és a munka értékesítésére való várakozásban találják, a kevésbé helyesen gondolkozók, mint például Mill, termelési költségnek tekintik a munkabéreket és a tőkebefektetést, melyet a vállalkozó előlegez, de legalább nem számítják bele az ő nyereségét; a németek hozzá számítják ezt is. E két nevetséges tévedés által, melyeket a ricardianus Rodbertus az *Ungereimtheit* névvel illet, a németek csaknem száz évvel visszadorták a közgazdasági elméletet; a magán gazdasági szempontot visszavitték a közgazdaságtanba és a mercantilistákhoz tértek vissza.

De hogy ez még mind ne legyen elég, a helyett, hogy

mint az angolok, a termelési költségeknek az árúknak hosszabb időn keresztül való átlagos vásárló képességére való hatását tanították volna, e tant egészen kiforgatták eredeti értelméből, és a termelési költségek hatását pusztán a piaci árra vették figyelembe, össze keverve azt kereslettel és kínálattal. Ámde a termelési költségek előbbi szerepe, melyet az angolok vizsgáltak, összehasonlíthatatlanul fontosabb. Először önmagában. Másodszor ez az igazság az egész közgazdaságtan lelke, a melyen a nemzetközi forgalom tana, s a megoszlás-tan, sőt az adótan is fölépül. Ha e tant nem hiszszük, nincsen semmi értelme annak a kérdésnek, mitől függ hosszabb időn át átlag és hogyan fejlődik az idők folyamán átlag az egyes jövedelmi ágak magassága, szóval nincsen semmi értelme a megoszlás-tannak, pl. a földjáraadék tanának.

De még mindez hagyján. Az angolok a megoszlás-tan tárgyát annak meghatározásában találták, mitől függ a jövedelmi ágak aránylagos magassága, a termelvényt adottnak véve. Természetes, hogy csak ez lehet a közgazdaságtan e részének tárgya, mert hiszen különben abba újra kellene bele foglalni a termelés tanát. A németek ezt az egyszerű igazságot nem látták, e részt úgy tárgyalták, mintha ez a jövedelmi ágaknak abszolút magasságával foglalkoznék, a mit Roscher avval a praktikus érveléssel támogat, hogy ez a kérdés sokkal fontosabb.

Így a német kézikönyvek, néhány kivételével, szét-szedték, földúlták a közgazdaságtan egész valódi, lényeges rendszerét. Ők Ricardo kisebbitésére föl szokták hozni, hogy ő nem írta meg a közgazdaságtan egy teljes rendszerét (mintha e teljesség nem a legkisebb érdem volna, melyet az ember a tudományban szerezhet), hanem csak egyes kapcsolat nélküli monographiákat szedett össze a *Principles* név alá; pedig Ricardo kétségtelenül a legrendszerezesebb közgazda, ha a rendszert az igazságok valóságos belső tartalma szerinti kapcsolatban keressük. A németek közül számosan ezt a rendszert meg sem értették és a helyett büszkéek voltak arra, hogy tankönyveket írtak, a melyekben átvették Say fölosztását négy könyvre.

A németek tankönyveiket, elismerem, «teljes»-ekké tették, megtöltötték bő és részletes leírásával egyes intézményeknek, piacoknak, pénzverdéknek, bankoknak és ez igen hasznos munka volt. De azok, a kik a ricardoi rendszert meg nem

értették, tudományos művek helyett tudós színű de felületes olvasó-könyveket hoztak létre, melyek úgy viszonylanak Ricardo dolgozataihoz, mint egy népszerű csillagászatban Newton *Principiai*hoz; persze amazoknak sokkal több olvasójok van. Bármenyire is nem rokonszenvezhetem Marxszal abban, hogy a helyesebb kilátást, melyet honfitársainak a közgazdaság törvényeibe nyitott, szükségesnek hitte fontoskodásból az üres dialectika egy ködével körül venni, tökéletesen igazat adok neki abban, hogy a német tankönyvek egy nagy része a közgazdaságtant vulgarizálta, egy hamis vulgaris közgazdaságtant csinált belőle.

Nem hiszed? Egy tekintélyedre fogok hivatkozni. A történeti iskola írói közül a legigazságosabb és legelfogulatlanabb maga annak megalapítója, Roscher. Te azt mondod, hogy ő és legelső társai és tanítványai nem elég németek; én ugyanazt úgy fejezem ki, hogy tudományosabb lelkületűek, mint a maiak. Nos 1877-ben, a történelmi iskola legvirágzóbb idejében, midőn Németországban már senki sem gondolt az elavúlt angolokkal, Roscher a következőket írta: (Roscher azon vallomását idéztem neki, melyet e sorok elejére írtam).

— Lehetetlen! Ezt a nyilatkozatát nem ismertem.

— Igen, lehetetlennek látszik. Én ezt az esetet a tudomány történetében egészen egyedül állónak tekintem. Egy tudományos iskolának megalapítója akkor, mikor ez az iskola a legnagyobb zajjal kiáltja ki a maga diadalát, azt hirdesse: «Valljuk be töredelmes szívvel, hogy elméleti elemzéseink zagyvák!» Hát mi lehet még egy tudományos iskola érdeme, ha elemzései ilyenek? De ez a tény azt mutatja, mennyire érzik Németországban magában is a hibát.

VI.

(A német social-politika és az angol elmélet.)

— És mégis, tekints bármilyen könyvbe, akár angolba, akár németbe, — kiáltott föl egy kis szünet után Dani öcsém, — milyen más ma a közgazdaságtan, mint Ricardo korában! Milyen más problémákkal foglalkozik, mennyivel szabadabban foglalkozik azokkal! Azok az angol törvények, a melyek elmondják a csere és megosztás lefolyását élet-halálra küzdő

tökések és munkások szabad versenye mellett, jelentéktelenek, elavultak, nem érdekelnek ma már bennünket, mert ma már nem akarjuk, hogy fönnálljon az a verseny, és fönnálljanak azon intézmények, a melyeket azon törvények föltesznek, és a melyeket az angolok megdönthetlenségnek hittek, vagy okvetlenül föntartandóknak javasoltak. Mit tesz az, hogy a németek itt-ott félreértették ezeket a «seelenlos» törvényeket? Félre értették őket, mert az utálat egy nemével foglalkoztak velök. Akármennyire is gúnyolódjál azon, hogy a németek semmiféle igazságot sem találtak föl, hanem csak új «szellem»-et öntöttek a közgazdaságtanba, az egy rendkívül fontos és nagy tény volt és marad. Ők voltak az elsők, kik a fönnálló intézményeket nem tartották örökké valóknak, kik bátran fogtak annak megfontolásához, nem kell-e a tulajdont, a szabad forgalmat magát korlátozni, vagy eltörölni. Ezekkel a kérdésekkel foglalkozik ma a közgazdaságtan; kérdésekkel, melyeket az angol közgazdaságtan nem is sejtett és a melyek mellett az eltörpül. Ez pedig a német történelmi iskola érdeme, és mert ezekről a kérdésekről az angolok teljesen megfeledeztek, azért jogosult az a kritika, melyet fölöttük gyakorol, ha egyes apróságokban, igazságtalan is irántok.

— Jó, vizsgáljuk meg ezt a pontot is! Kik voltak az elsők, kik a jelen századbeli classicus közgazdaságtan megalapítása után, a fönnálló társadalmi rend átalakítását követelték? Nem a te tanítóid, nem a történelmi iskola professorai, nem az ethikai iskola megalapítói, hanem a tulajdonképeni socialisták; Angliában Owen, Franciaországban Fourier, Saint-Simon, Louis Blanc, Cabet, Proudhon, és csak azután évtizedek múlva Németországban Marx, Rodbertus, Lassalle. És íme ez írók nem hogy helytelennek nyilvánították volna az angolok tanait, de azok igazságából indultak ki; elismerték, hogy e tanok constatálják a létező állapot bajait és föltárják azok okait.

Más felől azt találjuk, hogy a német történelmi vagy ethikai iskola kezdetben inkább a liberalismus mellett szállott síkra és a socialismus és a társadalmi rend minden nagyobb megváltoztatása ellen harczolt. De mily elméleti eszközök segélyével? Az angol iskola azon törvényeit, melyek elmondják, hogy mi van ma, azért támadták meg, mert abból a társadalmi rend átalakításának emberei, a socialisták, fegyvereket kovácsolhatnának. Roscher nem egyszer avval a szégyen-

lendő vallomással indokolja az angol iskola elméleti igazságainak elvetését, hogy avval a socialistáknak adunk fegyvereket kezökbe. Ilyen okokból vetették el először Ricardo értéktanát, mint «munkaelméletet» és nyereségтанát.

Időközben nem a tudományos gondolkodás helyesbedett, hanem maga a közgazdaság haladt előre és a társadalom maga és az idők szelleme változott meg. A század elején egy új társadalmi rend kezdte meg működését és egy új ipari technika született meg. A gyakorlati föladatak, a melyeknek megoldására akkor szükség volt, kiveteles törvények megszüntetésében, a gazdasági élet fölszabadításában álltak. Bármily helyesen jósolhatta volna meg valaki azon korban, hogy ez nem elég az általános jólét megteremtésére, az egyedüli a mit azon korban jőzanúl tenni lehetett, az eredmények bevárása volt, a melyeket az új rend szűlni fog. Az idők folyamán kiderült, a mit igen sokan mondtak meg előre, és talán legkevésbbé németek, hogy a szegénység nem szűnt meg az embereknek egy nagy részére nézve; e tapasztalattal lettünk azóta gazdagabbakká.

De a fölszabadított és szegénynek maradt néptömeg kíváncsi is fokozódtak. Nagyon természetesen; a régi követelések teljesítésének mi is lehetett volna egyéb következménye? A városi és földes urak egyenes uralma és zsarnoksága alól való fölszabadulással nem akarja beérni; még nagyobb szabadságot akar, positiv szabadságot, egyenlőséget.

Így támadt a közvélemény, hogy a fönnálló, még egészen új társadalmi rendet is, a nagy néptömeg érdekeinek megfelelőleg átalakítani szükséges, és a meggyőződés, hogy ez átalakítást föltartani lehetetlen. Így szaporodott minden országban azok száma, a kik a fönnálló társadalmi rend hibáit kitűntetik, a szükséges reformok megállapításával foglalkoznak és a mai közgazdaság részleteivel nem törődnek. És íme, ezek közül a legradikálisabbak, Angolországban, Amerikában, Franciaországban és Németországban egyaránt elismerik, a classicus angol iskola igazságát a mai állapotra nézve; keresztül sugárzik az még egy oly sajtóságos könyvön is, mint a milyen Bellamy *Looking backward*-ja. Sőt a német professorok közül is a legbátrabbak sokkal közelebb állanak az angol iskola «dogmái»-hoz, leg-«dogmatikus»-abbak. Értem azokat az írókat, a kik nem számítják magokat a tulajdonképi történeti iskolához, a «kathedra-socialistákat». Ezek között van a valóban elsőrangú

Schäffle és az éleseszű Wagner. Csak egy töredék, mely terveiben leghatározatlanabb és a mely pusztá jelszavak után indul, gondolja, hogy mert a fönnálló közgazdaságot meg kell támadni, egyszersmind neki kell menni annak a közgazdasági elméletnek is, mely egyszerűen följegyzí, hogy mi történik ma, a nélkül, hogy azt mondta volna, hogy a mai állapot okvetetlenül föntartandó. Csaknem úgy kiáltják az egész közgazdaságtanra, hogy «le vele!» a mint a kevésbbé értelmes néptömeg politikai mozgalmaknál csak annyit lát, hogy most az urakat ütik, vagy hogy most rombolni kell és túl megy vezetői akaratán.

A társadalmi reformerek e kevésbbé értelmes fele, nemcsak a radikális socialisták írói között található, hanem fájdalom, német egyetemek katedráin is. Ezek betöltőinek nem az a hivatásuk, hogy forradalmakat szervezzenek, vagy reformokat létesítsenek, hanem fő dicsőségek könyveket írni, és új igazságokat találni. És mit látunk? Új igazságok helyett igen sokan megelégszenek közülök új igazságok látszatával, tudniillik az uralkodó politikai áramlatok követeléseinek kifejezésével és tudományos mezbe öltöztetésével; könyveiket megtöltik avval, a mi az idők szellemének megfelelő. A század első felében, midőn a liberalismus még életképesnek mutatkozott, megtámadták az angol elméleti igazságokat, mert socialismusra vezettek; ma megtámadják azért, mert a socialismusnak útjában állanak. Ellenben a liberálisok között a legértelmesebbek és a socialisták között a legértelmesebbek egyaránt belátták azon tanok igazságát. A kisebb értelem egyik jellemző vonása épen az elkapatás a pillanatnyi kedélyi szükség által, az elméleti ítéletnek alávetése a pillanatnyi hajlamok és tendenciák alá, elméleteknek ad hoc csinálása. Nem tudom, nem-e ez a német szellemnek egyik jellemző tulajdonsága az angollal szemben. A német tanainak lényegét hajlandó szíve vágyai szerint idomítani; a legnagyobb német bölcsész megtagadta az egyik könyvben azt, a mit a másokban írt, hogy a szív epedésének eleget tegyen; más német bölcsészek egész kosmikus elméleteket a fönnálló államformák igazolására használnak föl; nemeteknél (mint egy ismerősöm figyelmeztet) az opera egy bizonyos fajából, vagy abból a tanból, hogy a gyapjú-ing egészségesebb, mint a vászon, vagy a növényi eledel egészségesebb, mint a húsétel, egy egész világfölfogás és philosophiai rendszer lesz.

Ebből a tudománytalan lelkületű, elemzésre nem képes, zavaros törekvésekkel telt fajból sokan foglalkoznak Németországban sociálpolitikával és ezek azok, a kik az angolok könyveiben sem képesek egyebet látni, mint szintén egy bizonyos gazdaságpolitikai irányt. Ezek azok, a kik az angol iskolát a «szabadsági» vagy a «szabad kereskedelmi» vagy a *laissez faire* rendszer» neve alatt tárgyalják, mintha valóban ez volna a rendszer lényege. Engedjük meg, hogy az angol iskolának valóban ezek voltak gazdaságpolitikai törekvései, még akkor is kétségtelen, hogy azokon kívül a tételek egy nagy rendszerét tanították arra vonatkozólag, mi van tényleg. És bizonyos, hogy e tételek igazságát egészen függetlenül kell elbírálni attól, hogy minő gyakorlati következtetések folynak belőlök, hiszen ez utóbbiakat kell a tudomány igazságaihoz alkalmazni és nem megfordítva.

De a legszebb, hogy azt is vissza kell vonnom, a mit ép most megengedtem. Az sem igaz, a mit az angoloknak a praktikus politika terén szemökre vetnek, hogy optimisták voltak, az érdekek összhangját és a korlátlan *laissez faire*-t tanították volna. Ellenkezőleg semmi sem tárja föl nyiltabban azt a végzetes érdek ellentétet és azt a keserű harczot, melyet a társadalom gazdasági osztályai egymás ellen folytatnak, mint a Ricardo megoszlastana. Smith pedig egészen világosan tanítja, hogy a kereskedők érdeke mindig bizonyos ellentétben van a közönségével és hogy a teljes szabadság néha nem versenyt, hanem coalitiót hoz létre, és ő maga javasolja, hogy az állam bizonyos esetekben mint vállalkozó foglaljon helyet az egyesek közt. Az angol iskola nem általános elvkép hirdette a szabadságot, hanem csak annyiban, a mennyiben a tények azt czélszerűnek bizonyították. Ezért egyhangúlag kívánta például az egyes foglalkozási ágak egymásközi versenyének és a közlekedés akadályainak, a privilegiumoknak és a vámsorompóknak eltörlesét, de sohasem állította, hogy a puszta szabadság a munkáskérdést megoldani képes.

Az a Németországban közkeletű tan, hogy a classicus közgazdaságtan a XVIII. századbeli természetjog alkalmazása volt a közgazdaságtanra, és hogy a német történelmi iskola e tudományban ugyanazt tette, mit a jogtörténeti iskola a jogra nézve, igen tudós egy tévedés, de óriási tévedés. E tan a többi közt a Schönberg-féle nagy *Handbuch* első két cikké-

ben is igen következetesen keresztül van víve, de én e két czikkre nézve röviden csak azt mondhatom, hogy a legvalószínűbb dolgok közé tartoznak, a melyeket valaha a közgazdaságtan terén írtak. A természetjogi iskola azt tanította, minek kell lenni, az angol közgazdaságtan azt tanította, mi van; a jogtörténeti iskola azt tanította, hogy mi van, Roscher újabb tanítványai azt tanítják, minek kell lenni. Roscher maga kevésbé, de tanítványai, és ezek tételeik tudományos természete szempontjából egy osztályban állanak a jogtörténelmi iskola azon tudománytalan szárnyával, mely ez iskola fő tanait a reactionarius politikai tendenciákban találta.

A mai közgazdaságtan egy kormány nélküli léghajóhoz hasonlítható. Ez a léghajó, csolnakában az egész művelt emberiséggel, a francia forradalom után a levegőbe bocsáttatott. Egy pár tudománykedvelő angol ember, a kinek egyéb dolga nem volt, a csolnakban az egész úton a léggömb útjának törvényeit kutatta. Azt állapították meg, a mennyire tudták, hogy milyen körülmények között emelkedik, melyek között száll le, melyek között ingadozik jobbra-balra. Mindnyájan azt tartották, hogy az utazás e léghajóval nem sokkal tökéletesebb, de nem is tökéletlenebb, mint bármely más dolog e világon és a közlekedés bár mely más módja, mely eddig használatban volt, és ugyanazért némelyek igen kellemes, mások igen kellemetlen dolognak mondták. Néhányat közülök nagyon bántott, hogy az utasok közül sokan a csolnak szűk és zsúfolt volta és a folytonos ingadozástól és a hőmérséklet változásától szenvedtek és tönkre mentek, mások ügyet sem vetettek erre. De épen ez a léghajózási próba arra a gondolatra juttatott számos embert a csolnakban, hogy a léghajót kényelmesebben is lehet berendezni és biztosabban vezetni. A mint ez a hit gyökeret vert a társaságban, türhetetlennek látszottak a bajok. Általános lett a panasz és jajgatás; az volt a közvélemény, hogy le kell szállani és a léghajózás egy jobb módját megpróbálni. Némelyek a leszállásban nagy óvatosságot ajánlottak, mindenféle mesterseges gepezetek segítségével akarták azt eszközölni; mások a legnagyobb veszély árán is, egyszerre le akartak jutni. Némelyek azt mondták, hogy ha a társaság egyszer lent lesz, ilyen szabad gömbbel fölszállani többé soha sem legyen megengedve, kötelekkel kell megkötni, egész gépezettel és súlyokkal kell alulról ellátni; így ha lassan is, de biztosan haladunk. Mások

egyre azt kiáltották: Csak legyünk egyszer lent! mi már föl-találtuk a kormányozható léghajót! Egy pár német professor a csolnakban, a kiknek előadásaira eddig nem figyeltek sokan, nem talált föl semmit, és nem javasolt semmit, sem a leszál-lásra, sem az újlagos fölemelkedésre nézve, hanem hir-telenül azon általános panaszok és jajgatásokhoz idomítot-ták előadásukat, és így rivalltak az angolokra: «Ti szívtelen emberek, az egész úton csak azt beszéltétek: a léggömb föl-száll, leszáll, jobbra indul, balra tart! Íme, hová jutottunk a ti számításaitok mellett; nézzétek a kétségbeesést, mely a társa-ságban uralkodik. Nem a léggömbbel kell foglalkozni, hanem az emberek sorsával, kik benne ülnek! A léggömb csak eszköz, az ember a czél! Ti ezt nem tudjátok.»

Ezt a gáncsot sem érdemelték meg az angolok, de vádlóik még folytatták. «És most láthatjátok, hogy a ti összes számí-tásotok, mely evvel a drágalátos léggömbbel foglalkozik, hely-telen!»

— Te, édes Danim, fölültél e kiáltásoknak. Te, úgy lát-szik, azt hiszed, nem lehet igazabb dolog, mint a mit a min-denkori német professorok tanítanak. Pedig evvel, hajh, de megjárja az ember! Előbb adtam neked példákat Bernhardi angol-ellenes bírálataiból. Ez a dorpati tanár valaha igen híres ember volt. Roscher 1874-ben ezt írta a könyvéről: «A leg-jobbak egyike, melyeket a smithianismus és még inkább a ricardismus egyoldalúságai ellen írtak». Hány német tanuló mulasztotta el angol könyvet kezébe venni, csakis Bernhardi miatt! 1885-ben azonban Cohn ezt mondja ugyane Bernhardi-ról: «Azokhoz tartozik, a kik Ricardót nem olvasták figyel-mesen, vagy nem értették meg és azért az emberszeretetet hiá-nyával vádolják, mely vádra Ricardo beható olvasója nem talál-hat anyagot.» — Édes Danim, ne tettesd magad! Hiszen nem vagy te igazi német; hiszen te Kis-Kúnszálláson születted! Szedd össze magad; próbáld meg, ha talán magad is tudnál gondolkodni. *Sapere aude!* Nem olyan nehéz az.

A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN.

Regény.

Nyolczadik közlemény.*)

XVII.

Szabadság, függetlenség! s mellé egy kis szegénység is.

Pál már hetek óta élvezi (az első napokban még habsolta is) a szabadság és függetlenség gyönyöreit: hátra volt, hogy megszokja a szegénységet is.

És csak most, egészen magára hagyatva, kezdé tapasztalni, hogy becses egyénisége nem sokkal ér többet a semminél. És ha mégis mutatott a világban valamit, annak köszönhetette, hogy ismerősei előtt még most is mint Zsadányi Pál szerepel. Még nem tudta senki, hogy szakított néniével, hogy semmi keresete többé Biharban s már csak annyit nyom a mérlegben, a mennyit zsebében hord! Még ennél is kevesebbet, mert sokat követelnek tőle s minden gavalléros dolgot háromszoros áron kelle megfizetnie. Akár merre járt, még mindig Zsadány örökösének tekintették, és nem volt ereje hírül adni, hogy összes reményeitől elesett, hogy ezután csak saját erejére támaszkodhatik és ő is azon fiatal emberek sorába került, a kikről senki sem tudja, tulajdonkép miért is születtek e világra?

Másképp is oly sivár idők jártak, hogy az elvégzett iskolai

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 160., 161., 162., 163., 164., 165. és 166. számaiban.

tanulmányok után nem élhetett meg az ember függetlenül, még rendkívüli képesség mellett is.

Mit tegyen? Benyovszky táblai ügyvédnek négy segéde volt, kik mindent elvégeztek az irodában, Pál pedig kezdet óta csak ötödik kerék lehetett a kocsiban. Ha szorúltságból, ha kenyérkeresetből ajánlkozik, bizonyára azt kapja válaszul: nincs üres hely a háznál, tessék másutt kereskedni.

Hivatalt vállaljon? Ez egyértelmű volt Magyarország függetlenségi igényeinek elárulásával. E mellett, míg a zsadányi örökös mindenütt nyílt pályát találhatott a budai dikasteriumokban, az előzőtt, kitagadott öcs hátrább állott a koldulásból iskolát végzett tót diáknál is, a ki száraz kenyerét rabzolgai munkával akarta megérdemlenni.

Az irodalom? No hiszen még csak ez volt a legnevetesebb eszeveszettség. Hogy ilyen munkából valaki megélhessen: az csak néhány desperatus ficzónak juthatott eszébe. Csengery Antal *Pesti Hirlapjába* négy vezércikkhez írogatott. B. Eötvös, Szalay, Trefort és b. Keménykik rendes havi fizetést kaptak. Más államférfi vagy politikus bőven meg volt jutalmazva, ha cikkét elfogadták s nevét nyomtatva látta. Volt még a lapnál, a ki a napi híreket összeszedte és egy másik, a ki a külföldi híreket az augsburgi *Allgemeine*ből és a *Journal des Débats*-ból lefordította. Akkor bécsi politikai lap nem létezett. A hivatalos *Wiener Zeitung* számba sem jött, egy másik félhivatalos közlöny, az *Oesterreichischer Beobachter*, se osztrák, se magyar belügyekről nem beszélhetett. Ha még is az osztrák pénzügyminiszternek akadt holmi közleni valója, megíratta a cikket, elküldte Triesztbe az ottani német lapnak s így tíz-tizenkét nap múlva Bécsben, Pesten is, megismerhették a közlemény tartalmát. Az ilyfele ostobaságot Metternich herczeg egykori (és mai) bámulói államférfiúi bölcseségnek és ügyes kormányzási módszernek tekintették.

Lássuk a munkásságot a szépirodalmi téren. A novella-író, ha ugyan érdemes volt tiszteletdíjra, alig kapott annyit, mint a mennyibe neki az írás alatt a sanyarú élet került. Vers akkor is óriási tömegben termelődött, de honorarimuot csak azon néhány ihlett költő igényelt, kiknek hátra hagyott műveiből mai napon minden betű kincs-aranyat ér.

Ellenben ha a kereset szűk, legtöbb esetben lehetetlenség volt, maga az élet (szállás étkezés) a mesék határáig csekély

pénzbe került. Egy pengő forintnak harmad részével a kaszinó, vagy az *Angol királynő* éttermében bőven! és díszesen megébédeltetett az ember. (Természetesen, ha nem evett chinai fecskefeszket, s nem ivott rá francia pezsgőt!) A nemzeti színházban a földszinten az álló helyet mai pénzünk szerint negyven krajczárral igen drágának tartották s a fiatal ember csak kivételesen engedett meg magának ily fényűzést és pénz-pazarlást. De még ez «álló hely»-et sem kell szószerinti értelmében vennünk. A földszinten a hat utolsó sor székei nem voltak számozva; a ki korábban jött, bátran oda ülhetett; a második fölvonás kezdetével pedig az üresen maradt zártszéket mindenki elfoglalhatja, a ki csak közelébe férhetett.

Ilyen időben kezdte meg Pál úrfi a szegénységet. Egyelőre azonban még bőven volt pénze. Maradt még zsebében a múlt hónapról. Lizi szobalyány pedig, a múltkor úgy tüntette el a száz darab tíz forintossal bélelt tárczát, hogy Palika kabátjának külső zsebébe csempészte. A fiatal ember akkori izgott állapotában e szemfényvesztő játékot észre sem vette. Később megtalálván az őt mélyen sértő ajándékot, föltette magában, hogy ahhoz még legutolsó inségében sem nyúl: mert hogy büszkén visszaküldje, azt már ízetlen pöffeszkedésnek tartotta volna.

Egy szerda napon Velejtay grófné estélyén Klobuchevich báró is megjelent. Tanácsos uram arcvonásaiból a színlett meglegedés vonalai tükröztek vissza. A politikai helyzet, a választások eredménye következtében, lerombolá ugyan légvárait, de Frankenmarkt ezredes rendíthetetlenül ragaszkodott kijelentéséhez, hogy leányának megszerzi a félmilliós hozományt.

— Az anyja is ennyit hozott a házhoz — mondá — becsületem követeli, hogy leányom örökségéből egy krajczárt se vonjak le.

— Azt hiszem — felelé a jövődöbeli vő — Róza kisaszszony az idő közben lejárt kamatokról még sem fog számadást kérni.

Így enyelgett néha a vén kártyással, a ki e kérdésben nem értette a tréfát és szentül meg volt győződve, hogy csak «potom tízezer» forint előlegre lesz szüksége, s akkor a többi csak gyermekjáték.

A ház úrnőjét nagyon mulattatta e különös helyzet a leendő

vő és após között. Kereste az alkalmat, hogy tanúk nélkül beszélhessen a báróval s akkor mondá:

— Nos? mikor utazik az ezredes Páris felé?

— Mihelyt pénzt kap.

— És ön nem fogja ellenezni, hogy neje hozományának felét valósággal kidobja az ablakon?

— Róza kisasszony, ha nőm is lesz, vagyonával szabadon rendelkezhetik.

— Báró! megengedi, hogy valami csípőset feleljek.

— Örökre le fog kötelezni. A szép asszonyok korlátlan szólásszabadságát mi kormánypártiak is föltétlenül pártoljuk.

— Akkor nézzen rám. Látja, mint fenyegetem? s azt mondom: tisztelt tanácsos úr, ön egy kicsit nagyon hamis ember.

— Azt hiszi, grófné? és a bizonyíték?

— Kérem, ne mutasson ily ártatlan arcot. Ön tudja, hogy Frankenmarkt gróf soha sem mehet Párisba vagy akár hova a külföldre? Ne szakítson félbe: saját magamon tapasztaltam, mily iszonyú veszélybe kerül, míg az ember az önök bureaujából úti levelet kap. Megfordultam Pontiusnál, Pilátusnál: sürgettem kérelmemet Bécsben, Budán; a somogyi főispán ajánló levelet adott: talán kezeskedett is értem, hogy békeszerető nő vagyok, hogy titkos politikai társulatok tagja nem vagyok, hogy csak mulatni, szórakozni akarok és eszemben sincs Párisban barrikádokat építeni, hogy a vén conservatív Guizot-t, Lajos Fülöpöstül együtt kikergessem Franciaországból!

— Bocsánat grófné, de azt hiszem, Frankenmarkt ezredes sem a forradalni politika viszi Párisba.

— Nem, hanem a kártya vagy a «rouge ou noir». Vajon nem lesz-e módjában valakinek a helytartó tanács benfentesei közül megakadályozni, hogy bizonyos úri ember ne kapjon útlevelet?

— Méltóságod engem büszkévé tesz — felelt udvarias hajlongással a báró. — Soha sem hittem volna magamról, hogy ily furfangos cselszövő is tudnék lenni.

— Ah, e szó cselszövő igen erős és rosszul hangzik. Nevezzük őt éles eszű, előrelátó, ügyes diplomatának.

— Még nagyobb megtiszteltetés rám, alárendelt hivatalnokra nézve. De ne feledje grófné, hogy az ezredes, mint katonára, ha útlevele van szüksége, nem a megyéné, a helytartó-

ságnál s végül az udvari kancellárián kereskedik : hanem megy Bécsbe, jelentkezik a főhadi parancsnokságnál s rövid úton úgynevezett «Cavalier-Pass»-t kaphat.

— Igen, kaphatna : de vitéz ezredes uramat Bécsben is úgy ismerik, mint örült szenvedélyű kártyást. Hiszen ezért küldték idő előtt nyugdíjba. Azt sem feledték el ott, mint játszotta el neje utolsó pénzét a bécsi titkos kártya-companiákban ? aztán öngyilkossági merényletre vetemedett : arczát eltorzítá, úgy hogy a bécsi kormánynak épen nem lehet kedve, ily ijesztő sebbel egy osztrák ezredest a nagy világban mutogatni.

— Oh, grófné: a katonát a legborzasztóbb sebhely is csak díszesítheti.

— Igen, ha csatában nyerte. De az egész világ tudja, hogy Ausztriának harminczhárom év óta nem volt háborúja ! Hol kapta tehát e friss sebet, mely hamarjában összeférczelve, alig van behegedve ?

— Szemrehányás az, ellenemben, ha Frankenmarkt úr nem utazhatik külföldre ?

— Ellenkezőleg. Inkább ezerszer helyeslés, dicséret és fölbátorítás. Gondolhatja, uram, hogy én a ki kedvelt leánykám hozományának felét összeszereztem, csak örvendhetek, ha e vagyonkát az atyja tátott torkától megmenthetem.

Ezt mondva, megfordult, ott hagyta a bárót s más társaságot keresett.

Tanácsos uram pedig lehorgasztá fejét, hosszú orrot és savanyú arcot mutatott. Nem tetszett neki, hogy Velejteyné ily jól ismeri titkainak legelrejtettebb szárait is. Tudta, hogy a grófné életre-halálra ellenzi házassági terveit. Eltalálta, hogy e ravasz menyecske csak Róza kisasszony útján értesülhetett az ezredes párisi útjáról és annak akadályairól: tehát arra is elkészülhetett, hogy az asszonyi praktika nem áll meg az első lépésnél, működni fog tovább is s ha az ezredest fölvilágosítják, hogy semmi reménye sem lehet az útlevel megszerzésére, akkor az azelőtt oly szívesen fogadott kérő az atyai legfensőbb forumon rögtön elveszti pörét.

Épen erőlködött, hogy ajkaira ismét mosolyt kifejező vonásokat csalogasson, a mint bal csillagzata Zsadányi Pállal hozta össze.

Miután ki nem térhetett előle, kényszerült vele szóba állani s más közönyösebb tárgy hiányában elérántotta a politikát.

— Mi újság Pozsonyban? — kérde nagy kíváncsisággal, ő, a ki minden ilyféléről előbb értesült és többet is tudott, mint más. — Igaz-e, hogy megint csekély eredménye lesz az országgyűlésnek?

— Valóban, uram, Bécsben az a terv, hogy az 1848-diki országgyűlés is üres kézzel, legfőlegb egy pár jelentéktelen új törvényzikkal menjen haza.

— Ki tudja a jövőt? Legalább mi kormánypártiak még nem estünk kétségbe. Csak türelem és kitartás kell hozzá. Íme, a hatalmasnak kürtölt oppositio a legfőbb kérdésben, a főispáni helyettesek ügyében, solemniter megbukott!

— Úgy van: a szavazás a kormánypárt javára ütött ki. Több megye idő közben rossz utasítást küldött. Két megye követei közül pedig az egyik elszédült, megszegte utasítását, az egyik igenre, másik nemre szavazott s így kölcsönösen egymás votumát megsemmisítették.

— Bölcsen történt: de ne hallgassa el uram, hogy a két utóbbi megye közé Pest, a vezérmegye, is tartozik! Épen Kossuth Lajoson, az indítványozón, esett meg a csipős tréfa, hogy kollegája ellene szavazott s ezzel a megye szavazatát megsemmisítette.

— Ez bizony így történt: de hogy ki bukott meg? az ellenzek vagy a kormánypárt? még nincs eldöntve. A nádor privatim megígérte, hogy a múlt évben tömegestől kinevezett főispáni helyetteseket, vagy mint Kossuth elnevezte, csehországi Kreishauptmannokat, sorban el fogják csapni. Csak azt nem akarják oda fönn, hogy a dolog a kényszerűség színét viselje s a világ azt mondja, az oppositio diadalt ült, a kormány kénytelen volt megretírálni! Innen is láthatja uram, hogy Bécsben még mindig sajátságos fogalmak uralkodnak az alkotmányos eszmék természetéről.

— Igen bölcs és correct fogalmak! Nálunk az államférfiak kizárólag csak ő felségének felelősek, mert az isteni gondviselés Magyarországnak nem rögtönözve összetákol, hanem történelmi alapon keletkezett ősrégi alkotmányt adott. Mi nem szorúltunk az európai népek újdonsúlt, mondva csinált constitutioira, melyekben a miniszterek felelősek a képviselőház többségének. Iszonyatos esztelenség ez, melyet csak az agyafúrt hóbort találhatott föl. Hogy a király miniszterei meghajolnának a karok és rendek táblájának követei előtt, kiket legnagyobb

részben a bocskoros nemesek, tulajdonkép tudatlan parasztok, választanak!

— Ez nagy szerencsétlenség volna? A bocskoros nemeséget az ország kitünő hazafiai vezérlik.

— De kérem, gondolja meg: ő felsége miniszterei, nálunk a kancellár, a helytartóság az udvari kamara elnökei, mind szemem szedett titkos tanácsosok, mind négy nyüstös excellentiás urak: ezek fölött ítéljen a karok és rendek táblája, a hol a követek otthon legfőlebb táblabírák, ritkább esetben alispánok?

— Külön véve csekély egyéniségek, együtt az ország összességét képviselik.

— Igen, bizony saját érdekeket. Hiszen látjuk, tapasztaljuk, hogy követ uraimék csak azért lármáznak, hogy az országgyűlés végén betömje valaki a szájokat. Nagyon örül, ha kinevezik a helytartótanácsához consiliariusnak, a királyi táblához bírónak; soknak a secretariusság is bőven elég, mert az állandó kenyér: a megyénél pedig három év múlva kirotálják ő kegyelmöket. Ilyen alacsony «Diäten-Classe»-be való suhanczok ránczигálják madzagon a minisztereket? majd jobbra, majd balra, a mint a véletlen szeszélyes játéka a többséget alakítja? Bocsásson meg, uram: az ilyen eszmék megjárják, talán a pör nélküli fiskalisok tanyáján, a *Komlóban* vagy a foltozott eszímájú jurátusok conventjében, a Pillwax kávéházban, de nálunk Budán, még inkább Bécsben a kancellárián, legfőképen pedig a Burgban soha annyira le nem bocsátkozhatnak, hogy holmi szájas kortesvezérek kiabálásaira csak egy fityinget is adjanak. Bocsássa meg, uram: az idősb, a tapasztalt embernek, ha bátorkodtam önt a dolgok valódi állására szerényen figyelmeztetni.

— Kérem . . . nagy köszönettel vettem oktatásait. De, fájdalom, engem a mai korszellem már annyira megrontott, hogy a legmagasztosabb röptű conservatív bölcsesség sem fog rajtam. Bámulom tanácsos úr gyakorlati eszét, szilárd hitét, hideg megfontolási tehetségét: de ha összes tudományát evőkanállal is adja belém, annyi sem ragad rám, mint ha a borsót a falra hányná.

Most meg a fiatal ember fordult meg sarkán, s a faképnél hagyta a hivatlan tanácsadót.

Ment, jobb társaságot, vidámabb szószaporítókat keresni s azalatt dörmögé:

— Csakugyan való volna, hogy az 1848-diki országgyűlés is hiába várt a messiásra? Részemről nem tudok e vígasztalás nélküli gondolathoz szokni. És ha még is így van megírva a sors könyvében? Azt mondják, néhány év a nemzetek életében nem több, mint ugyanannyi perc. Tehát ne csüggedjünk; küzdjünk fáradhatatlanul egész erőnkéből, mert a mit ma még meg nem nyerhettünk, megadja talán holnapra a jó Isten!

Ily gondolatok között járkált le s föl a teremben. A kik hozzá csatlakoztak, udvariasan fogadta, szólott hozzájuk egyet-kettőt, de alig várta, hogy megszabaduljon tőlök.

Nem sokára zongorahangok terjedének szét s a remek futamok hirdetéek, hogy Czibakházy né művész-újjai tánczolnak a billentyűkön. Ez, bizonyos tekintetben rossz jelnek mutatkozott, mert ha a főispáni helyettes neje bátran a zongora mellé ült, nem volt szüksége rá, hogy Róza kisasszony léptei fölött kémkedjék. Tehát nincs jelen, a kit látni reménylett, s nem is várják mára.

A terem az ifjú körül kiürülvén, maga is belebb akart kerülni, a midőn a legközelebbi ajtó előtt a ház úrnőjét pillantja meg.

— Ah, ön az, kedves Zsadányi? Most mindjárt töredelmesen gyónja meg, minő jobb helyen mulatott a múlt szerdán, hogy felénk sem jött? Pedig egy helyett ketten is voltunk, a kik néhány másod perczig szívesen elcsevegtünk volna önnel.

— Otthon voltam, grófné. Nagyon elbúsított a politika; meg az a sok bosszantó hír Pozsonyból.

— Vigyázzon szavaira, mert ez rossz mentség volt. Elfeledte, hogy a ki szerencsétlen a játékban, szerencsés a szerelemben. A játék alatt a politikát értettem. Mindenesetre pedig ha búsulás éri a férfit, arra való az asszonyok, hogy a tudós államférfi homlokáról a sötét redőket lesimítsák.

— Féltem, hogy unalmas leszek.

— Ez már őszintébben hangzik. Tudja meg, ritka szerencsém akadt: itt volt Róza kisasszony; magam saját kezemmel vezettem ide; itt is tartottam éjre s csak másnap hajnalhasadtakor, úgy a déli harang kongása alatt, vittem haza. Úgy-e, gyötri a féltékenység?

— Nem annyira a féltékenység, mint a dühösség magam ellen. Szabad azzal vígasztalnom magamat, hogy Róza kisasszony jól mulatott?

— Ez volna vigasztalása? Félek azonban, hogy e kérdésben több volt az önzéstelenség, mint az őszinteség. Nézze! epen azon sárga kanapén ült. Lássá szemközt azt a nagy karszéket: annak puha ölében kevélykedett az ős Klobuchevich bárók utolsó ivadéka. Hogy mit beszéltek együtt, azt nem tudhatom. Kérdezze inkább Czibakháznét, a ki a pamlag másik végén ült s meg sem mozdult onnan, mint ha helyét zártszék gyanánt egész estére kibérlette volna.

— Ez irgalmas keresztyéni cselekedet volt ő méltóságától: mert csak is nőtől telhetik ki ily nemes részvét és meghálálhatatlan gyöngédség.

A grófné nevetett, de aztán hasonló, színlett komolysággal megjegyzé:

— Monsieur Zsadányi. Nem tudja, hogy az én házamból örök számkivetés büntetése alatt meg van tiltva a gúny és ironia? Különbén pedig úgy látszik, hogy ennek a jó Czibakháznénak itt nálam valami különös missiója van.

— Oh csak szíves szolgálat két jó barátné között.

— Nemde, igazam van? Margit néni megbízásából üzi nálam a diplomatiát?

— Nem először történik vele.

— Már tetten is rajta kapta?

— Legalább úgy mutatkozott.

— Jó! ezt szeretem. Kedvem volna amolyan asszonyi ártatlansággal boszút venni rajta.

— Megérdemli.

— Akkor nyílt kártyával játszom ellene. Úgy-e, holnapután péntek lesz?

— Nem vagyok próféta, de azt még is megjövendölhetem.

— Nem fél a péntektől?

— Egy kicsit; de megbirkózom vele.

— Akkor hallja. Holnapután, pénteken este hat óraker jöjjön ide. De titkon, hogy senki se lássa.

— Nehéz lesz, de megkísérlem.

— Azt mondtam: emberi szem ne lássa. Kivéven, a kik az utcán járnak, a kik történetesen megpillantanák, hogy belép a kapumon. No meg természetesen, az előszobában az inas, a kis teremben a szobalyány, közvetlen mellettem a komornám.

— Ennyi épen elég lesz, hogy titkunkat halandó teremtmény meg se sejtse.

— Még egy föltételt. Miután nem ülhetek önnel a kocsiba, tehát gyalog megyünk. De csak ha pompás szép idő lesz. Szükség esetére azonban esernyőt is hozhat. Azután megyünk: ön vezet engem, én pedig viszem önt.

— A szent inquistio törvénszéke elé.

— Sokkal veszedelmesebb helyre. Egyenesen a Megyeház-útczába, az oroslán barlangjába, a hova a nyomok csak befelé visznek, kifele soha sem. Szóval: látogatóba megyünk Frankenmarkt grófhoz.

— Nagy merénylet, de ha élek, ott leszek.

— A vén kártyás úgy fogad, a mint fogad: ez az ő dolga. Én mindjárt híres találmányáról kezdek beszélni; mutatni fogom, mint ha nagyon közlelről érdekelne mestersége. Ezredes uramnak majd szikrázik a szeme az örömtől. Lelkébe remények kelnek: képzeletében a tíz darab ezer forintos már zsebében lesz s aztán: datum, Paris!

— És az útlevel?

— Az van nekem: beíratom az öreget, mint magán titkáromat.

— Kicsit sok volna a jó tréfából.

— A földolog, ha a vén kártyás hiszi. Én semmit sem ígérek, semmi kötelezettséget nem vállalok; célom el van érve, ha ez az ember reményleni kezd. Azalatt pedig bizonyos fiatal ember, ha ért mesterségéhez, háborítás nélkül udvarolhat a ház kisasszonyának; sőt ha jónak látja . . . hogy is szokták az urak mondani? . . . akár siring és utolsó lehelletig tartó örök szerelmet vallhat neki.

— Oh, a mi ezt illeti: Isten jóvoltából már túl vagyok rajta.

— Annál jobb. De ha már ily hatalmas készüllettel indulunk rohamra: illő lesz, hogy legalább egy fokkal előbbre hatoljunk. Kerjen Róza kisasszonytól fölhatalmazást, hogy atyjától megkérhesse kezét.

— A fölhatalmazás, aláírva, megpecsételve, két tanúval hitelesítve már megvan. Nem ugyan zsebemben, de kölcsönös egyezésünk következtében, mindkettőnk szívében.

— Ezt is örömmel hallom s így nem marad más hátra, mint rohanja meg az ezredest s forma szerint kérje meg leánya kezét.

A fiatal ember, a ki nem igen volt tisztában, mit vegyen a grófné beszédéből trefának, mit komolyságnak? kissé meghökken.

— Attól félek — mondá — hogy ez kissé elhamarkodott lépés volna.

— Azt hiszi, tagadó választ kap?

— Ez több, mint bizonyos; de nem félek tőle, mert ily esetekben az első, rögtönzött nyilatkozat nem szokott egyszersmind az utolsó is lenni. Hiszen még oly fiatalok vagyunk s várhatunk.

— Semmi fél rendszabály! Mi a célunk? miért küzdünk meg a hét fejű sárkánnyal, ha kincsét el nem rabolhatjuk? Ezért azt mondom: tehetjük, hogy el se induljunk: de ha megyünk, győzelmünk bérében csak gazdag zsákmánnyal térjünk vissza.

— Grófné, feledi szomorú viszonyomat Margit néném-mel. Zsadány esetleges örököse mint elfogadható kérő léphet föl: de a száműzött, kitagadott öcs, a ki csak saját erejére támaszkodhatik, a ki a kenyérkereset mesterségét csak ezután tanulhatja meg: nem tarthat igényt arra, hogy született gróf kisasszonyt vigyen haza:

A grófné hangosan nevetett.

— Ah, uram, ne beszéljünk gyermekségekről. Ön talán nem is tudja, hogy a mi társaságunkban ez a kitagadási história folytonos mulatság és élcelés tárgya? Széles e világon egyedül ön az, a ki ebből öt fölvonásos tragédiát csinál. A mi pedig az ezredest illeti, senki sem ismerheti Zsadányi Margit kisasszony igaz fényű gyémánt szívét jobban, mint ő. Legyen ön meggyőződve, hogy ha Frankenkmarkt úrnak ön ellenében ezer kifogása is volna, ez egy még eszébe sem jut.

— Ezt csak az én grófném angyali jó szíve diktálhatja. De nekem homályos sejtelmem van, hogy Margit néném nem egyedül régen feledett sérelme miatt ellenzi ez összeköttetést. Oly szív, mint az övé, hamar feled és könnyen megbocsát. De kell még ezen kívül valamely legyőzhetetlen akadálnak is létezni: mert mikor életemben először kimondtam előtte a Frankenkmarkt nevet, iszonyat fogta el lelkét, még csak a gondolatra is, hogy valaha még e leányt megszerethetem.

— Üres ábránd, hiú képzelődés. Az ugyan természetes, hogy Margit néni nem örömet köt rokonságot egykori csalárd,

hűtelen, mondjuk ki, jellemtelen völegényével. Még erősebb megpróbáltatás lesz, ha szívesen fogadnia kell házában a lelkielig elbutult, erkölcsileg elaljasodott földterhét, testileg pedig az undorgerjesztő hústömeget. De mit árt ez, ha mellette megnyeri a legkellemesebb kárpótlást, Róza kisasszonyt! a ki romolhatatlan szívében és lelkének egész fönségében valóságos angyal! Mondhatom: csak mikor e leányt először szívemhez szoritottam, érzettem, mily boldogtalan vagyok, hogy soha anya nem voltam.

— Ezt mind tudom, mind érzem. De arról van szó, hogy e szörnyeteg atyát is meghódíthassam. Ennek nem elég: ki vagyok? mi a nevem? mily házból származom? Ez embernek utolsó fönmaradt tőkéje leányának szép arcza, melyet oly drágán akar eladni, mint csak lehet. Meglássa, ha mint kérő föllépek, szemembe nevet, s ha nem mondja is, gondolja: ha leányomnak jó nevű koldus-férjet akarok szerezni, egy helyett százezeret találok! És igaza is lesz: mert a házasulandó férfinak mindent megelőző kötelessége, hogy nejjének tisztességes és gond nélküli otthont ajánljon.

— Én, mint nő, a ki ismerem nemem gondolkozásmódját, másként okoskodom. Elöttem elfogadható kérő az ifju, a kire saját erejéből szép jövő vár. A mi a kezdetet illeti, Róza kisasszonynak húszezer forintja van, a minék évenként ezer forint a kamatja. Nem tudja ön, hány hivatalnok van Budán, a ki fél ennyiből is megél: mellé hat gyermeke van és vasárnapon, csütörtökön pecsenyét is eszik!

— Teljes igaza van, grófné és én is így vélekedném . . . ha nő volnék! De mint férfi, kénytelen vagyok nemem észjárásához alkalmazkodni. Lehet, hogy hibázok, lehet, hogy mindnyájan egy rossz szokásnak hódolva, boldogságunkat eljátszuk: de bizonyos, hogy ezer férfi közül alig egy-kettő cselekednék másképen.

— Mi következik ebből?

— Csak az, hogy nem szabad elhamarkodással mindent kockára vetnem.

— Nagyon szép. Ezalatt pedig Klobuchevich báró elhalászta a szép leányt.

— Erőszakkal nem viheti oltárhoz. Róza kisasszony pedig azt mondta: inkább meghal, mint az övé legyen.

— Ez meg a legszebb. Azt hiszi ön, hogy a midőn Velej-

tey gróf megkérte kezemet, nem én is ugyan ezt feleltem? Engem sem vittek erőszakkal, fölfegyverkezett pandurokkal az oltárhoz. Addig beszéltek, addig gyötörték, míg megszabadulni óhajtván, kezet nyújtottam a nálam harmincz évvel idősb embernek. Eleinte szenvedtem, később hozzá szoktam, végre megszerettem férjemet és boldog voltam vele. Esküszöm, hogy mostani függetlenségemet szívesen odaadnám, ha jó öregem ma is élne. Így járhat Róza kisasszony is. Értem: ha egy rettenetes napon csak e kettő között választhatna: meghalni vagy Klobuchevich báróné lenni. Most pedig öntől kérdem: ha Róza kisasszony még is a halált választaná: szerezne ez önnek megnyugvást és elégtételt?

— Isten őrizz a megkísértéstől. De szavamat vetem zálogba, hogy én sem élnék tovább.

— Megölné magát?

— Az öngyilkos férfi vagy eszét veszti, vagy gyáva. Ellenben nyitva az út előtte, oda, a hol a halált a legbővebb mértékben osztogatják.

— Helyes, meg vagyok elégedve feleletével. Tehát holnapután, pénteken látjuk egymást! Addig Isten oltalmazza.

XVIII.

Íme: minden símán, polgári módon foly le, «anyag» holmi csattanás regény befejezésére éppen nem mutatkozik.

Mint tudva van, nincs nehezebb munka, mint nagy érdeklődéssel várni egy napot, leölni a lomha órákat, számíthatni a perczeket, ha az embernek más dolga nincs.

Tél közepe volt, karácsony után; a hajóhíd ki volt szedve s Klobuchevich báró ritka s csak is vasárnapi vendég lehetett Pesten. Czibakházy né a világ minden kincséért sem bíta volna drága életét a dunai csónakokra s így Pál úrfi egyedül és győzelmesen tartotta az ellenségtől elhagyatott csatatért.

Margit néni nem utazott Biharba, a mi arra mutatott, hogy még érdekelte, mit művel a nagy városban az ő elűzött fiacskája? Alkalmasint jól rendezett házi policziát is tartott és Lizi szobalyány buzgósága annyira terjedt, hogy titkos szövetségbe lépett a Hatvani-útczai házmesterrel s így a Kecskeméti-

útczán mindig jól tudták, mi történik amott a második emeleten? kik járnak oda látogatóba? mikor megy el reggel s hány órakor tér vissza este, a garçon-életet folytató elegans uracska? Az értesülések szerint a Herr von Zsadányi rendes fiatal emberi életet folytat: de hogy korhely, kicsapongó és éjtszakázó volna, annak jele nem mutatkozott.

Más részről, Pál is igen gyakran vegig sétált a Kecskeméti-útczán. Nappal az ablakfára helyezett virágcserepek gondozott állapota, este az ablaktáblák szélei közül kitörő gyertyafény eléggé elárulá, hogy a lakó nem hagyta el szállását.

Pénteken este, a midőn a városház óráján a hatot verte, Pál már csengetett a grófné előszobájának ajtaján.

Alig nyílt föl a zár s az ellenkező oldalról, a belső szobából, a grófné magas alakja suhogott elé, hatalmasan föl-«wickler»-ezve, fölprémezve, mint ha egyenesen az éjszaki sark középpontjának fölfedezésére készülne. Igaz is, hogy olyan tizenhét foknyi kemény hideg volt, a minő az újabb korban rég kiment divatból.

— Ah, ön az? meg kell dícsérnem e kifogástalan pontosságot. Az ilyen emberből valaha még jámbor, alázatos és türelmes férj is válhatik.

— Úgy érti, grófné, hogy korábban is érkezhettem volna? méltóztassék elhinni, hogy részemről hat óra előtt minden perczet tiszta nyereségnek tekintettem volna.

— Épen legjobbkor jött, ha csak nem akart az elfogadó teremben unatkozni, míg kész vagyok öltözékemmel: most azonban mehetünk.

A kapu alatt a grófné fogata állott, de a megállapított program szerint gyalog indultak, a kocsi üresen koczogott utánuk. Jeléül, hogy a szándékba vett látogatás után ifjú uracska kegyesen «elbocsáttatik», az úrnő pedig egyedül akar haza hajtani.

Szépen, ketten, de nem kettecskén lépdeltek a járdán s kivéven mikor a Váczi- és Úri-útczát átmetszették, egyetlen egy emberrel sem találkoztak. (Előkelő helyeken az «ember» szó alatt csak az ismerősöket értik.)

Mikor az Úri-útczában az akkor «Trattner-Károlyi» nyomdaczég átjáró házán, a Granátos-útczára kiértek, itt olyan idylli csend és sötétség uralkodott, hogy még a szerelmes párok is megelégedhettek volna.

Itt a megyeház jobb sarkán hirtelen megállott a grófné, szetnezett, ne hogy hivatlanok is meghallják szavait s aztán suttogó hangon mondá:

— Még egyszer kérdem: tökéletesen rendben van ön a leánynyal?

— A mi Róza kisasszonyt illeti: oda a legbiztosabb helyre megyünk.

— Ez a fő kérdés, a többit bízza rám. A múlt éjjel nem tudtam elaludni, mindig az ön dolgát fontolgattam: mikép kezdjem, mikép folytassam? míg eltaláltam, hogy legjobb az egyenes út.

— Sorsomat egészen szép grófném kezébe teszem le.

— Azt határoztam, ha önök valóban szeretik egymást, akkor minél előbb teljesen boldogok is akarnak lenni. Más reszről átláttam, hogy ön az ezredes irányában kényelmetlen helyzetben van s azonkívül is, csak olyan ember szokta a leányt személyesen megkérni, a kinek se rokona, se bizalmas barátja nincsen. Eleinte csak az volt célom, hogy önt védszárnyaim alatt bevigyem az elzárt paradicsomba: de ha fölhatalmaz ön, könnyen megtehetem, hogy meglesvén a kedvező pillanatot, én lépek föl mint kérő.

— Oh grófné.

— Ne ijedjen meg, mert semmit sem gyűlölök inkább, mint az ünnepélyes formásokat. Majd csak asszonyi sajtószabadsággal élek s nyelvemem lesz, a mi szívemem fekszik. Félre vetek minden megszokott szólásformát; úgy beszélek, mint fürkésző, mint útat egyengető diplomata, s ha az ezredes reszéről előzékenységre talállok, ajtóstúl együtt rohanok a házba, s kapunk szép feleséget vagy egészen újdonatúj kosarat.

Ezalatt elértek a rövid, szűk és sötét útca feléig, mely mai napig régi tisztas állapotában maradt. Pál, hogy el ne hibázza, a ház homlokzatára nézett, de a grófné kétkedés nélkül a kapu alá lépett s ott a balra nyíló ajtónál, saját jaquemáros kezével a szállás csengettyűjének sodronyát megrángatá.

Itt volt a válságos pillanat, melytől többé a visszalépés lehetetlen volt. Pál a duzzadt folyam habjai közé bukott; vagy vízbe fúl, vagy megtanúl úszni.

Nem sokára nehéz, kopogós es vastag sarkú katona-csizmák közeledése hallatszott s az ezredes égő gyertyát tartva kezében, megjelent a küszöbön.

Úgy látszott, bosszantotta a nem várt háborgatás, de midőn Pált és még inkább a grófnét megismerte, lekapta fejről háló sipkáját, a fekete selyemkendőt is, melylyel sebét takargatta, jobban megigazította, udvariasan mosolygott s holmi szerencséről és kellemes meglepetésről hebegett valamit.

Bevezette vendégeit a középső szobába, mely tőrhetőleg volt bútorozva. Azaz: mint rossz finanziajú lakónál szokás, a bútorzat a legközelebbi raktárból került ide; az ezredes havonként bért fizetett érte, s ha másfél év alatt az egésznek is lerozogatta árát, a bútor még is a zsidóé volt.

A szobában erős pipafüst illata uralkodott; igazi debrői faj, melyet gróf Frankenmarkt, feketesárga ízlésének ellenére, kiválókép kedvelt.

Balra a fal hosszában állott a violaszín gyapjú-kelmével bevont pamlag, melynek jobb végén Velejtey grófné foglalt helyet. Mindjárt ezután a szomszéd szoba ajtaja is megnyílt s Róza kisasszony lépett be, szintén égő gyertyával, s miután a grófné kezét és arcát megcsókolá, a pamlag másik szélére ült. Ezzel az urak számára mintegy újjal lön kimutatva a két karszék, melybe letelepedhetnek. Az ezredes a grófnét, Pál a ház kisasszonyát vette oltalmába. Mindketten egyebet sem kívántak.

Frankenmarkt úr, mint egykori hadnagy, otthon érezte magát a hölgyek társaságában. Mindjárt szellemének teljes ragyogtatásával kezdé meg az udvarlást: tudakozódott ő méltósága egészségének mibenlétéről; rögtön rá megjegyezte, hogy rendkívüli hideg idők járnak, s ha ez így tart, okvetetlenül befagy a Duna s akkor az emberek egész kényelemmel a jég hátán sétálhatnak át Budára.

Velejteyné már otthon betanúlta, mint kezdje meg diplomatiái alkudozásait: először messzebb fekvő ügyek érintésével s csak lassanként, mint a láncz karikái egymásból hosszúra folynak, csapott át végre a dolog velejére. De mikor félszemmel eléggé látta, hogy közelében a fiatalság a legboldogabb viszontlátás gyönyöreit élvezi, félreveté kiczirkalmazott mondókáit s bevezetés nélkül rákezdé:

— Ah, mit is akartam kérdeni? Igaz-e, hogy ezredes úr házánál a múltkor örvendetes eseményre készültek? Legalább Klobuchevich báró szeltében hirdette, mily kegyre talált Róza kisasszony színe előtt.

Az ezredest meglepte e kíméletlen interpellatio, de azért színlette, mintha végtelenül nagyra becsülné e bizalmat, egyenességet és nyíltszívűséget.

Rövid mormogás után felelé:

— Azaz: hogy van vagy legalább volt valami a dologban. A báró megkérte leányom kezét s nekem nem lehetett kifogásom. De hogy is mondjam? akadt a háznál valaki, a ki egy kicsit fejeskedett, aztán meg sokat sírt is. Mit tehettem ellene? Azóta a tel is beköszöntött; tanácsos urat ritkán látjuk, én pedig mindig jó atya voltam. Az ég őrizzen meg engem a gondolattól, hogy leányomat hajlama ellen akár mire erőszakoljam.

— Ennyi az egész? Majdnem semmi. Legalább a mi volt is, már elmúlt s minden feledésbe mehet. Bocsássa meg uram önzésből származó örömet, mert e fordulat rendkívül tetszik nekem.

— Ah, tetszik?

— Igen tetszik: mert én is ajánlattal jövök . . .

— Hogyan? ajánlattal?

— Föl vagyok rá hatalmazva. Különben pedig minden leány, Éva anyánk minden ivadéka, soha sem ijedt meg attól, ha egy helyett egyszerre két kérője akadt.

— Két kérője? nem értem.

— Uram — folytatá a grófné — ön tudja, hogy a szerelem a legmagasztosabb költemény, de már a házasság, értve a mai prózai világban, nem sokkal több, mint jó vagy rossz üzlet.

— Ah, jó vagy rossz üzlet. Szent igazság, a legalaposabb észrevétel. De ki tehet róla, ha nincs ez másképen? — Nagyot fohászzkodott itt a gyöngéd apai kebel.

— Én mondhatom ezt, uram, a ki saját tapasztalatimra hivatkozhatom. Daczára, hogy nálam a sorrend megfordítva volt. Én a hideg számítás, a kecsgető üzlettel kezdtem s még is boldogsággal és meglelégedéssel vegeztem.

Az ezredes lopva a grófné szemébe tekintett: avagy nem erednek meg a jó asszony könnyei? mert ez esetben ő is zseb-kendőt ránt elé és törölgeti szeméit.

A grófné most fölkelt helyéből s az utczára nyíló ablak bemélyedése mögött keresett helyet. Ezalatt úgy intézte, hogy háttal fordúlt a világosság felé, s ha az udvarias házi gazda

elébe állott, nem láthatta, mint használja föl Pál ifjú uram a kedvező pillanatot.

— Ezredes úr — kezdé a grófné, s hogy a bizalmasság legnagyobb fokát is tanúsítsa, megfogta az öreg ember kabátjának egyik gombját. — Én mint kérő jövök Zsadányi Pál barátunk nevében.

— Hogyan? mint kérő?

— Mint ünnepélyesen fölhatalmazott kérő. Meg vagyok győződve, hogy ha minden rendén volna, sokkal könnyebben beszélhetnék. Egy derék, nemes ifjú bátran léphet föl azon öntudattal, hogy elfogadható kérőnek tekintessék. Szerencsétlenségünkre, e pillanatban holmi aprólékos házi baj vegyül közbe. Világosan szólva, az én ifjú uracskám kissé összekoczczott nagynénjével. Margit kisasszony megharagudott, s a vita első hevében még a kitagadás eszméjét is a csatarendbe állította.

Frankenmarkt gróf vállát vonogatá és igen kedélyesen nevetgelt.

— Oh grófné, nem érdemes ily csekélység miatt szót vesztegetni. Ha valaki e világon, én ismerem a jó nénikének lágy szívét, áldott lelkét. Én is hallottam valamit ez összezördülésről, de fejemet teszem rá, hogy az öreg kisasszony éjjelnappal csak arról gondolkodik, mint fogadja öcsését ismét kebelére?

— Én is azt hiszem.

— Nem lehet abban kételkedni. Nemesi parolámra fogadom, hogy ha a fiatal ember makacsságból soká késik, maga Margit néni jő hozzá, lábaihoz borúl és bocsánatot kér.

— Én is ezt reményelem. De ha ezredes úr így vélekedik, akkor jó lábon áll az én pöröm s engedje ismételnem kérésemet. Hiszen a gyermekek úgy is halálosan szerelmesek egymásba.

— Engedelmevel, ezt leányomtól is hallanom kell. A mi engem illet, semmi ellenvetésem. Az öreg kisasszony miatt ne legyen bánkódásunk; mulékonyabb haragja a permetező nyári essőnél; a vihar után pedig mindig verőfényes szép nap következik. A legrosszabb esetben addig tart az aprehensio, míg míg a grófné ért engem

— Oh tökéletesen.

— Míg — itt a gyermekek felé pillantott, s midőn látta, hogy azok nem ide figyelnek, alig hallható hangon befejeze

mondókáját — míg piczi kis Zsadányi-csemete nem nyafog a bölcsebben.

Ezt hallva, a grófné vissza akart térni előbbi helyére, de most már az ezredes állta útját. Egyszerre büszkén fölemelé fejét, jobbát pöczkösen csípőjére tevő s oly előkelő hangon, mint ha első osztályú spanyol grand volna, mondá:

— Meg kell jegyeznem, hogy a kik azt hiszik, hogy nálam a pénzkérdés határoz: nem ismerik se jellememet, se helyzetemet. Mert Isten jó voltából, az én leányom nem üres kézzel megy oltár elé. Megvan, készen áll számára anyja öröksége, a félmillió: mert nekem az én nyugdíjam, ha magamra maradok, még a soknál is több.

Az ezredes tökéletesen hitte, hogy ezzel valami meglepő újságot mond. Nem járván a társaságokba, meg sem álmolta, hogy Klobuchevich báró e tréfát (titok fejében) mindenféle kifecsegte. A két előadás között csak az volt a különbség, hogy a gyakorlati észjárással bíró tanácsosnak el kellett mondania, honnan kerülhet elé a fél millió: míg a szép és fiatal asszony-nak elég volt, ha amúgy könnyedén említést tesz róla.

— A nehézség — mondá — csak abban áll, hogy e pillanatban csikorgó hideg tél van s tölem senki sem kívánhatja, hogy törődött testemmel hosszú útra induljak. Maga a pénz mindig rendelkezésemre áll; ott fekszik biztosan egyik és másik «bank»-ban, csak hozzá kell nyúlni. Mihelyt személyesen megjelenhetek, szó nélkül kifizetik.

— Oh, uram — felelt a legőszintébb hangon a grófné — e dolog legalább is nem sietős. Részemről tökéletesen meg vagyok elégedve, hogy meghallgatta kérésemet. Fogadja saját és védenczem nevében, legforróbb köszönetemet.

— Atyai örömmel fogadtam az engem megtisztelő ajánlatot. De mindjárt eleinte, bár kellemes tréfából «üzlet»-ről tetszett beszélni, tehát nem maradhattam hátra. A mi az esküvő határnapját illeti

— E tekintetben tartsuk meg a jó társaság bevett szabályait. Legalább három vagy négy hónapot adjunk gyermekeinknek, hogy a vőlegénység és menyasszonyság legboldogabb korszakát nyugalmasan és meglelégedéssel élvezhessék: a többire nézve minden úgy lesz, miként Isten fenn a mennyekben elhatározta. E szerint boldog «igen»-nel távozhatunk?

— Végtelen szerencsésnek érzettem magamat, hogy mél-

tóságodat szegény házamban tisztelhettem. A mi pedig Zsadányi Pál urat illeti, még elszigetelt magányomban is sok jót hallottam róla. Igaz, hogy egy kicsit liberalis, ellenzéki s talán konok rebellis is: de az ilyféle fiatalkori döreség önmagától elpárolog az idővel. Minden év meghozza a tapasztalás érett gyümölcsét. Rászokik az ember, hogy legbölcsebb politika hallgatni, és soha újjat nem húzni a hatalmasbakkal: mert zajjal, lármával és czifra szónoklattal meg nem ijesztjük a császárt. Ezt tanultam kadét koromban s e tudományommal ezredes lett belőlem!

Ezzel kezét fogott a fiatal emberrel s a búcsuzás pillanatában mondá:

— Ha feledhetetlen nőm élne, szólanom sem kellene. Az anya jelenlétében önt mindennapos vendégnek tekinthetném. Így csak arra kérhetem, hogy ha néha-néha egy fél órácskát eltölteni óhajtana velünk: én, a ki mindig itthon ülök, szívesen látom.

— Köszönettel fogadom szíves meghívását és irántam mutatott barátságával nem fogok visszaelni.

Így végződék e legalább is elhamarkodott leánykérés. Pál el volt kábulva. Szerette a leányt, a grófné közbenjárását hálás érzettel fogadta, de végre még sem tagadhatta, hogy valami nagyon szükséges föltétel fenyegetőleg hiányzik. Bizonyára nem így képzelte magának a perczet, melyben egykor mint jegyes léphet ki imádottságának hajlékából.

Kiérve az útczára, a grófné kocsija már a kapu előtt állott, de a győzelmében föllekesedett fiatal úrnő gyalog indult hazafelé: mert még sok mondani valója van!

— Nos uram, mit mond az asszonyi hadviselés módjához? Egyenesen szemközt rohantam meg az ellenséget. Még arra sem volt szükségem, hogy rejtett ütegeimet a csatatérre fölvonultassam. A vén katona az első kardcsapásra kapitulált, sőt készletben tartott leghatalmasabb érveimet helyettem ő hordta föl rakásra!

— Mindent hallottunk és azalatt oly kimondhatatlanul boldogok voltunk.

— Ah? már megtanúlták a beszédet a többes számban? Ez szép haladás egy rövid óra alatt. Fogadja szerencsekívánatomat. Most azonban győzelmünk következményeit teljes mértékben ki kell zsákmányolnunk. Támadó harezomnak leggyön-

gébb pontja volt Margit néni haragja. De az ezredes még a vállát sem vonogatta. Még annyi fontosságot sem tulajdonított neki, mint én vagy ön.

— Én, grófné? engedje meg, hogy e tekintetben minden vérmes reményről örökre lemondjak. Kétkedéseimet, aggodalmaimat, soha egy perczre sem sikerül legyőznöm.

— Önnek aggodalmai vannak? Vigyázzon, mert akkor még nem szerelmes igazán.

— Ellenkezőleg: szerelmem határtalan.

— Lehet, de én még is kétkedem. Míg a szerelmes ifju nem kezd egy «szalmás kunyhó»-ról álmodozni; míg nincs arra is elhatározva, hogy az «ő szíveért» mint napszámos téglát hord az építkezéseknél: addig az ily házassági tervezetekben mindig van valami, a mi az «üzleti ügyekre» emlékeztet.

— Nem kell erre is gondolnunk?

— Természetesen, hogy kell: kenyér és hajlék nélkül nem elhet az ember. Ért ön valamit a gazdasághoz?

— A gazdasághoz? — felelt nevetve az ifju. — Összes tudományos ismereteim között épen ez legkiválóbb specialitásom. Legalább mikor Zsadányban laktam, igen szakértő fejbólintásokkal helyeseltam a tisztartó intézkedéseit: néha kikocsikáztam a mezőre, s láttam miként dolgoznak a béresek és az úrbéres jobbágyok. Ezalatt pedig, mint dologtalan földesúrnak a legkellemesebben folytak estéim és reggeleim. Az ebéd ellen kifogásom sem lehetett.

— Tovább nem haladott tanulmányaiban? Akkor nagyon sajnálom, mert ez nagyon elégtelen ajánló levél a hivatalra. Tudja meg uram, hogy ma ebéd után sokáig fantáziáltam az ön állapota fölött, míg végre eszembe jutott: elküldöm vén tisztartómat rég megérdemlett nyugdíjába és önt nevezem ki helyébe.

Mindketten nevettek, de úgy látszott Pál kevésbé, mint a jó tréfára mindig hajlandó fiatal özvegy.

Mindamellet jobb kedvök kerekedvén, a grófné folytatá:

— Mit beszélünk mi szalmás kunyhóról, téglahordásról, tisztartóságról s más illetén rabszolgai foglalkozásról, ha a boldog házaspár számára készen leteve fekszik fél millió! és nem is frank, hanem törvényes értékű pengő forint! Egyéb sem kell hozzá, mint múltjék a tél, nyílják az idő s ha após uram utazhatik, szó nélkül kifizetik neki.

— Az egész társaság ismeri e merész ötletet. Úgy látszik azonban, hogy Klobuchevich báró nem nagyon bízott e bankok fizetési képességében.

— Oh, a bankok fizetési képessége nem szenved kétséget: csak az nem volt világos, jön-e Frankenmarkt uram azon helyzetbe, hogy teljes joggal állhasson elé követelésével? Más szóval: megnyeri-e a va-banque-ot!

— Legjobb ez örültségen nevetni s aztán napirendre térni.

— Én is így vélekedem. De nem örömet hallom, ha ön aggodalmaskodik. Legrosszabb esetben, ha minden kötél szakad, meg lesz a kis Róza hozománya, mely évenként ezer forintot kamatozik: ez egyelőre nem úri élet ugyan, de egészséges jó magyar kenyér.

— Ezt menyasszonyom egyedül az én nemes szívű grófnémnak köszönheti.

— Nem egészen, uram. Nem szoktam idegen pávatollakkal ékeskedni: mert a barátságos ajándék fele oly jó szívtől származik, mely névtelenül akar maradni.

— Sokat beszéltek e rejtélyes egyéniségről. Ez az egyedüli titok, melynek nyitjára még senki sem hatolhatott.

— És még is könnyen el lehetett volna találni! csak egy parányi lélektan kellett volna hozzá. Mit tartana rólam, ha e titkot önnek, hasonló titoktartás ígérete mellett, elárulnám?

— Nagy bizalomnak tekinteném. Föltéve: hogy érdek-e engem? Nem jobb lesz, ha előttem is örökre elhallgatják?

— Ön mindjárt ítélni fog. Köztünk legyen mondva, e titok megőrzése elviselhetetlenül karcolja az én asszonyi állhatatosságomat. Ön az első, a kinek szent eskü mellett elfecsegetem. Joga van ezt tudni: mint az én kedves Rózám völegényének. Soha sem találgatta e titkos pártfogónó kiletét?

— Azt hittem, anyjának valamelyik rokona s tovább nem fürkésztem.

— Szó sincs róla. Tartsa ide fülét, nehogy még a kormos falak is meghallják. A névtelen barátnő senki más, mint maga Margit néni!

— Az én néném! De hiszen ez lehetetlen. Gondolni is képtelenség.

— Megengedem: de ha én mondom? én bizonyítom?

Czibakházné adta át s elhiheti, hogy ha a forrást nem ismerem, e pénzt el sem fogadom.

— Megáll az eszem ennek hallattára. Valami eddig ki nem magyarázható felreértésnek kellett itt közbejöni. Ha csak

— Ha csak?

— Ha csak mindent megfontolva

— Úgy van, mindent meg kell fontolni, mert minden nehéz rejtély megfejtése után egy jól indokolt «ha csak» szokott következni.

— Kezdek visszaemlékezni, a midőn ez ajándéknak legelőször híre futott.

— Épen ekkor beszélték, hogy Klobuchevich báró házasodik Ez a titok kulcsa.

— Fény villan agyamba. Nénikém azt hitte, hogy a korhadt fából faragott budai burocrata a tízezer forintot keveselheti, de talán a húszezer még is elszédítheti

Pál elhallgatott; a vett értesülés lesújtó hatalommal nehezédék lelkére. Egyszerre világos lőn, hogy Margit néni minden áron, pénzáldozattal is, férjet akar szerezni a Frankmarkt-ivadéknak, csak hogy öcsését tőle megmenthesse!

Ha ez így van: akkor nagy a baj. Akkor még sem fonókába való mese az a «vértócsa», melyet egyszer Lizi szobalyány akaratlanul is kiszalasztott ajkairól.

A grófné ezalatt észre vette, hogy fázik, megvárta tehát míg kocsija elérkezik s akkor jó éjt kívánva, hintója párnái közé menekült.

XIX.

Az a nagy nap, melynek hatása maig is megran.

Telt az idő, közelgett a kora tavasz; a főváros leste az esténként érkező gőzhajót, mely magán úton friss újságot hozott a pozsonyi országgyűlésről. De hogy e gyors alkalom egyszersmind a postát is elhozta volna, ily revolutionalis reformot Metternich herczeg meg nem engedhetett.

A karok és rendek tábláján a múltkori vereséget az ellenzék régen kiheverte. Kossuth Lajos újra kezébe vette a vezéri

zászlót s a napirendre került kérdéseket egymásután előkre állította; törjék vagy szakadjon.

Pál élt, jól gazdálkodott s minden héten legalább egyszer láthatta menyasszonyát. Margit néni Pesten maradt, de mint mondá, hallani sem akar háladatlan öcscséről.

Különben pedig csodálatos és megfjejthetetlen idő volt az 1848-diki év első két hónapja. Látszólag semmi sem mozdult; a világ rendje századok tartamára volt megerősödve s még is mi, akkori ifjuság, folyvást arról álmadoztunk, hogy valami csodálatos nagy véletlennek kell bekövetkeznie! Hittük, mert kívántuk, hogy az 1815-diki Európának ütött órája s valami ismeretlen új korszaknak kell bekövetkezni. Hogy Magyarország állami lételét még veszély is fenyegethetné: e gondolat soha egyikünknek még esze ágába sem juthatott.

Ez időben teljes szabad sajtó csak Angliában uralkodott, de már Franciaországban az államügyész és a rendőrség irtó háborút viselt minden merészebb reform ellen.

Berlinben politikáról csak akadémiai értekező stílusban, vagy Kant és Hegel elvont fejtegetései szerint írogattak. A kik az ilyen czikkeket megértették, azokat nem volt szükség oktatni, tanítgatni. Olaszország nem létezett. Metternich kimondta, hogy e szétdarabolt félsziget csak geographiai fogalom.

Bécsben a híres bohózatíró Nestroy koczkáztatott néha egy-egy czélzatos élczet s a négy emeletes Hausherrek elré-mültek e vakmerőségen. Másként az örökös «hallgass» uralkodott. A nyilvános helyeken a titkos rendőrök («spitzlik») sáskaserege fülelgetett; ezekhez csatlakoztak a vendéglősök, korcsmárosok, kávéosok, pinczérek és bérkocsisok, a kik egytől egyig fogadott vagy önkénytes denunciánsai voltak a kormánynak.

Magyarországon az országgyűlésén és a megyékben szabadon, majdnem korlát nélkül, beszéltek; ellenben a hírlapok csak sovány es halvány kivonatokban közölhetek a tüzes szónoklatokat. Gróf Apponyi kancellár azonban az utolsó évben megereszté kissé a gyeplöket, igen nevetségesnek tartván, hogy a fül mindent hallhasson, a szem semmit se olvashasson.

Épen márczius 2-ka volt. A Duna már megtisztult a jégtől s a hajóhidat berakták. Ez volt mindig a közelgő tavasznak első hírnöke.

Akkor a posta Bécsből harmad, Párisból nyolczad napra érkezett Pestre. A bécsi posta politikai hírek tekintetében tel-

jesen értéktelen volt. A kölni, az augsburgi lap s a francia *Journal des Débats* képezte a tudni való tények forrását.

Akkor a világ türelmes volt. Mindenki természetesen tartotta, hogy ha valahol messze földön történik valami, arról csak annak idejében jó későn lehet tudomást szerezni. Azonban Páristól Brüsszelig s onnan keletre kerülőleg a porosz rajnai tartományok közepeig már volt vasút. A Strassburgig terjedő optikai távirdán nappal és tiszta időben szintén érkeztek tudósítások a francia fővárosból: de csak a kül- és hadügy-miniszterek számára. Magánosok vagy éppen szerkesztők e feltékenyen őrzött kormányi titkokhoz nem férhettek. Legfőlebb néhány elsőrendű bankár hallhatott meg azokból valamit, az úgynevezett «kiszivárgás» útján. Mert akkor is egyik kéz a másikat mosta. Távolról érkező útasok is hoztak néha friss újságokat: csak a posta maradt meg ősi conservatív méltóságában, mint oly komolyan hivatalos intézet, mely rangján alulinak tartotta volna a sietséget. Ment, haladt az országúton, még a kész vasút mellett is, és személyes sértésnek vette volna, ha valaki megkínálja őt: tessék felülni a vonatra.

A közönség egyelőre csak onnan sejtette, hogy valami különösnek kellett történnie, ha a nagy bankházak minden ismert ok nélkül egyszerre vagy nagyban vásárolnak, vagy hanyatt-homlok igyekeznek papírjaikon túladni. Nem csoda tehát, ha az ily kiváltságos tőkepenzesek jobbára szépen föl is gazdagodtak, no de a titkok besugói sem maradtak üres zsebbel.

Ez este Pál a Dunaparton sétálgatott és mérnöki lépésekben számítgatta a távolságot a redout-épülettől a ki nem világított térig, a hol a nagyjában már kész lánczíd legutolsó kövei hencseregtek. A nyugati posta ma délben nagyszerű újságokat hozott; a közönség föl volt villanyozva s mindenki várta, mi következik holnapra?

Egyszerre érzi, hogy valaki megrántja kabátja szélét. Bosszankodva néz vissza és Klobuchevich bárót pillantja meg, a ki sokat jelentőleg hunyorít szemével, aztán karon kapja a fiatal embert s oda vonszolja a teljes sötétségben és elhagyatottságban meredező tér felé, mint a ki szem- és fül-tanúk nélkül akar néhány szót váltani.

— Kedves öcsém uram — mondá, most először használván e bizalmas kifejezést — attól felek, ön haragszik rám egy kicsit.

— Én, uram?

— Kérem ne tagadja, hiszen ez természetes. Így, amúgy versenytársak vagyunk. Mindketten megkértük a leány kezét s az apa nekem is, önnek is oda ígérte. Az atya előtt az lesz nyertes, a ki a menyasszony hozományát oda dobja a vén kártyás markába: a leány pedig annak nyújtja jobbját, a kit szíve szerint, talán épen legelső látása után megszeretett.

— Ez valószínű.

— Akkor nincs ok köztünk a viszálykodásra. Én, pörömet mindkét forumon elvesztettem. Én a pénzt semmi áron ki nem adnám kezemből; a lánynak pedig se élve, se halva nem kellek. Hova appelláljak? S ha ezt elmondtam, kívánhat-e tőlem több őszinteséget?

— El kell ismernem, hogy ez világos és könnyen érthető beszéd volt: csak azt nem tudom, hova vezet e sokat ígérő kezdet?

— Azt is megmondom. Eddig, és nem tovább. Az ügy ezzel végkép be van fejezve. Sok töprenkedés után hozzá szoktattam magamat a gondolathoz, hogy lemondjak és a tért szabadon hagyjam az ön számára. Természetesen, ha még is netalán valami csodálatos véletlen közbe nem jön.

— Ah, ah . . . tehát még is maradt nyitva valahol egy rejtett ajtó.

— Ez mindig így van a gyakorlati életben. Mit akar öcsém uram? A remény utolsó sugara soha sem hagyja el a boldogtalanokat. Amolyan szalmaszál, melyhez a vízben fúló kétségbeesésében kapkodni szokott.

— Szabad kérdenem: avagy megtalálta-e már e megmentő szalmaszálát?

— Bizonyossággal nem mondhatom, de úgy mutatkozik.

— Valóban? Alkalmasint értem önt. Például: egy pár pisztolydurranás köztünk s az egyik golyó esetleg az én homlokom csontját fúrná keresztül.

— Hova gondol! az ég oltalmazzon engem a vér és erőszak minden eszközétől. Én a legújabb politikai fordulatot értem . . .

— Bocsanat, ez egészen más. Szinte szégyenlem, hogy egyszerre ki nem találtam. Nos, uram? Úgy-e megvallja: jól megíjédtek ma delben Budán, a párisi pompás hírek hallattára.

— Igaza van, uram. Nem tagadom; a mennyi telivér excellenciás úr van a Duna túlsó partján, mind elvesztette a fejét.

— Meghiszem, hogy nem tetszhetett nekik a dolog. Február 24-dikén fölkelt a párisi nép; Lajos Fülöp király makacssága meg van törve; Guizot megbukott; Thiers és Odillon-Barrot urakat eszeveszett sietséggel hívták a Tuillériák palotájába. Oh dicsőséges nap! kezdete egy boldogabb korszaknak, annyi szenvedés, csalatkozás és vígasztalhatatlanság után! Megértük végre a derengő hajnalt; ütött vespő órája a népfojtató rendszernek, melyet egész Európában hazug ajkkal conservativ politikának neveztek!

— Azt hiszi, uram öcsém? Valóban mi is ettől féltünk tegnap egész napon. Hanem ma! uram, hanem ma! Nem sejtette, nem súgta valamely láthatatlan hatalom, ösztön vagy józan okosság, hogy a mi gyorsan, mint felhőtlen égből a villám esett a földre, oly hamar ismét eltűnik, mint a színpadon a decoratio, egyik a másik után? Szerencsénkre, a kik tegnap első megjelentésünkben remegtünk, ma már vígan füttyörészhetünk.

— Mit akar ezzel mondani?

— Azt, hogy néha a viharos éj után is vidám reggel következik és az ördög is csak addig fekete, míg valami feketébbet nem látunk.

Pál megrendült bensejében. Legelőször is a vészjósló gondolat ébredt föl elméjében: hát ha hamar örvendett? hát ha csak pillanatnyi volt a siker, melyet a fölhevülés első perce aratott s azután rögtön következett a fanyar kiábrándulás, a visszaesés, a mocsarak és temetők undorító bűze? És mondá:

— Újabb hírek érkeztek? A francia katonaság leverte a párisi népet? Bizonyára mondva csinált hírlapi kacsa ez, mert, mi itt alant legalább, semmit erről nem hallottunk.

A báró önelégült mosolylyal válaszolá:

— Magam is úgy látom, a mi szeretetre méltó oppositio-nalis barátaink kissé hamar leítették magokat a le nem lőtt medvé bőrere. Ne feledjék azonban, hogy a politikai tudósítások dolgában a tisztelt publicum egy vagy két nappal mindig hátrább áll, mint mi, kik a kormány rúdját húzzuk. A mit ma önök tudnak, azt mi tudtuk már tegnap s a miről mi ma értesültünk, azt önök majd csak holnap olvashatják a *Journal des Debats*ban. Oh nagyon élvezetes históriák lesznek ott

megírva, csak tessék aztán megízlelni a legfrissebben sült peccsenyét.

Pálnak türelme ketté szakadt; oly hangon, mely megközelíté a gorombaság határait, fölkiáltott:

— Tetszik önnek engem kínozni? Csak ki vele, ha tud valamit. Mert akár mi történt, mi is ott leszünk valahol

Majdnem úgy hangzott ez, mintha mondta volna: a mi nem sikerült Párisban, még megtörténhetik itt (ez unalmas és az émelyedésig spieszburger) Pest városában!

— Micsoda hiábavaló tüzeskedés ez — jegyzé meg vállvonogatva a báró.

Pál tovább dühöngött.

— Herr Baron! ne kínozzon tovább, mert mostani izgatott helyzetemben olyasmit követhetek el, a mit később hiába akarnék megbánni. Azért kérem, vagy szóljon, ha akar és mer, vagy hallgasson, és pusztuljon el a pokolba!

— Hogyan, a pokolba? Jaj öcsém uram, oda tudni kelene előbb az egyenes utat.

— Beszéljen bátran: mert az ön méltóságos orrának fintorgatásából látom, hogy a francia katonaság leszuronyozta, lekartácsolta a párisi népet és az ifjúságot. Ismét uralkodik Guizot miniszteriuma, a parlament többsége hálát szavaz neki a haza megmentéseért s már csak a hadi törvényszék, a száműzetés, deportatio, föbelövetés és guillotin van hátra.

— Ki tehet róla? *Væ victis!* Régen meg van írva s csak azt kapják, a mit kerestek. Értem, annak idejében, mert egyelőre még a megpróbáltatás nehéz napjai várnak reánk, loyális conservatívekre.

— Tehát még nincs minden veszve?

— A mint veszszük. Reszünkről — folytatá a tanácsos úr, eldelegve mosolygván — nagyon megelégedve lehetünk a párisi canaille viselésével. Csókolni való fickók ezek, mint ha csak a mi titkos utasításaink szerint cselekedtek volna

— Az égre kérem, mi történt?

— Semmi, csak hogy a jó emberek messzebb csaptak az ostorral, mint a mennyire néztek. Későn este, a győzelmes nép macskazenét csinált a bukott miniszternek; ezt a kirendelt katonaság nem tűrte s verekedés lett a dologból. Erre föltámadt az igazi párisi nép is, abból az 1789 és 1793-diki fajból, s

mindenfelé kiáltották: Vesszen Lajos Fülöp, éljen a respublica!

— Hogyan? éljen a respublica?

— Úgy kiáltották; másnap pedig betörték a parlament-házba s megalakították az ideiglenes kormányt, csupa szemenszedett barrikados fiackókból.

— De hiszen ez pompás. Mi történt a királyljal?

— Ő felsége bérkocsit hozatott, fölült rá, s azóta régen angol földön veri mellét, imádkozván: Uram! épen úgy tettél velem, mint én X. Károlyljal . . .

— Nagyszerű! nagyszerű! megértük az európai új világ-nak első napját!

— Jó appetitust hozzá — nevetett a báró s kezét szárazon mosogatta. — Most pedig mindent tud, öcsém uram. Mehet bátran, vigye meg a hírt a *Pesti Hirlap* vezércikkezőinek. Holnapig nevémet elhallgassa, de a mit mondtam, annak igaz voltáról becsületszavammal kezeskedem.

— Oly nagy lesz ott az öröm, hogy el sem hiszik.

— Az se baj. Kossuth szerint egy század is csak pillanat a nemzetek életében, hát egy rövid éj? Majd megjön a posta s akkor Zsadányi Pál ifjú uram lesz a prófeta a szerkesztőségben. Bocsánat, ha drága idejét így velem elvesztegette s engedje meg, hogy nyugodalmas éjet s boldog álmokat kívánjak, a francia respublicának örökre való tartósságára!

Egy kicsit talán erőltette is a jó kedvet ő méltósága, de udvarias volt s a sötétben inkább eltűnt, mint elkotródott.

— — — —

Pál nyakába vette két hosszú lábát s rohant egyenesen a *Pesti Hirlap* szerkesztősége felé. Útközben méltó megvetéssel nézett le a semmit sem tudó közönségre; majd megsóválá fejét és dörmögé:

— Még is csak furesa kosztosai az Úristennek ezek a magyar conservatívek. Jámbor Thierstől, Odillon-Barrottól megíjednek, a respublica kikiáltásának hírére pedig vígan füttyörésznek!

A Hatvani-útczába érve, örömmel látta, hogy Csengery Antal második emeletben levő szállásának mind a négy ablaka világítva van. Tehát örködik a szerkesztőség vagy inkább izgatottan várja, hogy a censor a nap nagyszerűségéhez képest érdekesen összeállított cikkekből, mit? és mennyit fog kitörölni?

A szobába lépve, együtt találta nem csak a lap benső dolgozó társait, de még teljes kategóriájában a tudós vezérczikk-írókat, és az ellenzéki elismert államférfiakat is, kik még mindig a Thiers és Odillon-Barrot-féle miniszterium megalakulásán lelkesedtek, nem kételkedvén, hogy ez új politikai tényező megingatja Bécs, Berlin sőt talán Szent-Pétervár diplomatait s akkor Magyarország szépen halászhat a zavarosban s kicsikar Metternichtől egy pár concessiócskát.

Nagyon kevéssel megelégedtek akkor a legjobb hazafiak is és egyikök sem sejtette, hogy néhány hét múlva egy ugrással egész századévet haladhatunk át.

Ily hangulat között rontott közjök Pál s rögtön egy lélekzetre elmondá a legfrissebb újságokat.

Azt hitte oly hatást idéz elé, mintha tüzes bombát vetne a jelenlevők közé. Megnyitá új híreinek tárházát; elhangzott a nagy szó, hogy Franciaország kikiáltotta a respublicát: Lamar-tine az elnök; Armand Marrast, Ledru Rollin, Garnier Pages, Recurt, Albert, a munkás, az ideiglenes kormány tagjai!

De csak mindenki szemébe nevetett a fölleskedett hírmondónak s csak a midőn Zsadányi Pál nevére és férfi-becsületére fogadta, hogy hírei kifogástalanul hitelt érdemlő forrásból származnak, csak akkor kezdtek hallgatói között a meglepetés és meghatottság első jelei föltünedezni.

És az eredmény? Elkomolyodás, hidegség, majdnem a nem-tetszés és rosszalás nyilvánítása!

Hogyan?

Az ellenzék előkelő lapjának vezetői, a tudósok és kétségtelen hazafiak nem lelkesednek a hírre, hogy Franciaország negyvenöt évi időköz után ismét fölemeli a republicanismus zászlóit?

Kétségtelen, hogy ez uraknak soha még álmukban sem juthatott eszökbe a respublicai kormányforma lehetőségéről ábrándozni: de nem volt-e világos haszon ránk nézve, ha távol nyugaton oly izzó nap fénylett, melynek vakító világa a mi kisszerű magyar állapotainknak is lendületet kölcsönöz? Nem volt szükség ugyan, hogy mi is egy tálból együnk cseresznyét a francziákkal: de a párisi kormány, mint szemmel látható mumus, bizonyára megijeszthette a korhadt rendszert, mely Bécsben s másutt is, még mindig a csalhatatlanság jellegével akart tündöklenni?

De a mi 1848 előtti politikusaink, mint egy régi rendszer iskolájának tanítványai, főleg nyugalmat szerető doctinaire-ek voltak. Szemök előtt lebegett ugyan a centralisatio, a néptől választott parlament, a felelős miniszterium, szabad sajtó, jogegyenlőség és közös teherviselés: de a tapasztalásokból okulva, azt hitték, hogy ha jól is megy dolga a magyarnak, mind e kívánalmak legkorábban 1950 körül válhatnak testté, vérré és kézzel fogható valósággá.

Hitték és vallották, hogy a mint a természetben, úgy a politikában is valamely idő előtti «saltus» lehetetlenség, képzelenség.

Hogyan!

Ki találhatta föl a rejtély kulcsát, hogy a megrögzött pecsovics Klobuchevich báró még a nyelvével is csattintott a párisi dolgok legújabb fordulatára? a magyar vezérpolitikusok, e tősgyökeres reformerek pedig megijednek s attól félnek, hogy egyelőre talán sok is lesz a jóból.

Kinek circulusait zavarta meg ez esemény? azoknak, kik haladni vagy a kik maradni szándékoznak?

Az egyik államférfi maga mellé ülteté Pált és illő kíméletességgel kérdé:

— Bocsásson meg, fiatal barátom, én önt mindig világos eszű, helyesen gondolkodó politikusnak tartottam: hogy történik tehát, hogy lelkesül a túlzáson és örvideni tud a republica kikiáltásának. Itt Európában! oly hatalmas, elágazott, szétterjedt és összetartó reactionarius világrészben, ennyi ellenséges kormány s a parancsnak vakon engedelmeskedő hadseregek között?

— Báró úr — felelt szokott szerénységgel Pál, — azt hittem az európai reactio Thierstől és a francia balközép szónokaitól bizony meg nem ijed. De már a republica Párisban, hatalmas momento mori, szörnyű halmaza a gyúanyagoknak; megbízhatatlan tényező, melylyel számítani nem lehet, s melyhez csak egy szikra kell, hogy föllobbanjon s aztán kész az annyira rettegett általános conflagratio.

— Talán csak nem várja ön, hogy a párisi példa után más nagy városok népei is fölkelnek?

— Ki tudná megmondani?

— Oh uram, csak ettől őrizzen minket a magyarok Istene, mert míg csöndes haladással, a törvényhozás útján, mindent

kivívhatunk, az utcán, a barikádon csak nemzetünk sírját találhatjuk. Hiszen oly igazság, mint kétszer kettő négy, hogy a rendezett és fölfegyverzett hatalom, ágyú, puska és szurony ellenében sétapálczával és esernyő kkel nem viaskodhatunk.

— Oh, van egy pár hatalmas szövetségesünk!

— Kicsoda? sehol se látom, sehol nem találhatom.

— A mi szövetségesünk erkölcsi hatalom. Részünkről a jog és igazság érzete: amott a másik táborban a gyávaság és főleg a bűnös öntudat. Hiszen önmagokra régen kimondták az ítéletet, hogy utánok a vízözön következik.

— Ez nem bizonyos: még addig sok közbeneső állomás is lehetséges.

— Úgy van, nekik is, de nekünk is! Egy csapásra a nagy fát nem lehet levágni; de hazafiságunk és ifjúkori lelkesedésünk parancsolja, hogy emeljük föl a fejszet, s mérjük oda az első vágást a törzs töve melle. Lehet, hogy mi csak a külső kérget csapkodjuk le: de e seb is megviseli a fát s majd jönnek utánunk jobbak, bátrabbak és erősebbek, kik a megkezdett romboló munkát dicsőségesen befejezik.

— Vagy az első lépésnél bele törik a késők. Ne feledjék költőnk rettenetes alternatíváját, mely a halál es temetkezés lehetőségéről szól!

— Ha tovább is így maradunk, ez a dísztelen lassú halál, mely a tragédia koszorúja helyett csak a megvetés es feledés jeltelen sírját érdemli.

— De Bécs, Berlin, Milano, hogy törzsökös német Pestünket ne is említsem, nem Páris, a hol a Bastillet megostromolták, s csak a mi életkorunkban is, háromszor új kormányformát rögtönöztek.

— Valóban igaz. Mi is tudjuk, Bécs, Berlin, Pest távolról sem Páris: de mindenütt van abból valamicske. A mi pedig nincs ma, majd lesz holnap, holnapután, vagy egykor valamikor. Bocsánat, báró úr, mi bihariak még mindig Bocskay István emlékéből élőködünk. Köztünk nincs ugyan Mirabeau, Danton, Robespierre. De ilyen-amolyan valaki, még is akad.

Az államférfiak, tudósok, hazafiak összenéztek, mert ilyen hangot magyartól, élő ajakról még nem hallottak.

Talán még ez is eszökbe jutott: Lehetséges volna, hogy a legközelebbi szép reggelen azt vesszük észre: a mi régi jó politikánk egyszerre elavúlt és túlszárnyalt állásponttá válto-

zott? Hogy gúnyoltuk a táblabírák észjárását s most egyszerre nagyot zökkenven a világ, mi foglaljuk el helyöket?

Egy másik jelenlevő tudós vezérczikk-író, a ki szintén báró volt, igen jeles és tudományos elveket kezdett fejtegetni: de végére sem jutott böles tanácsainak, már elismerte, hogy az élet kineveti néha a legrendszeresebb logicát. Csengery Tóni, az ő örökös flegmajával, mosolyogva hallgatá végig e meddő vitát, a négy fal fehérsége között.

Szóval: a párisi *respublica* első hírére a magyar politika hivatott apostolai megdöbbenek: a pecsovicsok pedig vérszemet kaptak.

Klobuchevich báró tagadta, de azért tudta és hitte, hogy Európában a legmérsékletesebb liberalis áradat is elég, a három magyar korhadt dikaszterium lerombolására: de egy kikiáltott *respublica* hírére egyhangúlag összeröffen az összes európai *reactio*.

PÁLFFY ALBERT.

A R A B M A D Á R.

Mit daloljon a madár,
Kinek nyírva szárnya,
Ki előtt a láthatár
Fallal van bezárva!

Méla erdő, víg csalit
Nem ad neki fészket,
Alig, hogy a kis kalit
Rácsa közt kinézhet.

Ide lenn van szűk helye
S nem a felhőt járja,
Hogy mint áldást hintse le
Dalát a világra.

S mégis dalol ez a rab
Mert hisz a szívének,
Más öröme nem marad,
Egyedül az ének. —

Csöndes éjnek idején
Lelke nincs bilincsen,
Elálmodja a szegény
Azt, mi neki nincsen.

Szabad újra, párja van
Mint valaha régen,
Szárnya csattog, úgy suhan
Át a tiszta légen.

Száll az ég felhőivel
Vonja a magasság
Ébred — s álmát zengi el:
Szerelem! Szabadság!

KOZMA ANDOR.

SZELEK KÖZÖTT.

Szelek között a nyugotit
Leginkább kedvelem,
Arra lakik egy szép leány,
Az én szerelmesem.
Erdő van ott, patak foly ott
S közöttünk sok halom:
De éj s nappal Zsanétra száll
Az én gondolatom.

Öt látom a virágokon,
Öt látom ékesen;
Öt hallok a madár dalán
Öt hallok édesen.
Nyíló virág az ér mellett
Ligetben, réteken
S dalos madárka mind Zsanét
Felől beszél nekem.

Az elfutó Clyde partjain
Terem sok szép leány:
De Zsennim a legszebbet is
Felül haladja ám!
Különb ő a város himes
Kisasszonykáinál
(Bölcs és bohó így vallja ezt)
Bár pórszoknyába' jár.

Játszi szopós bárányka már
 Szelidebb nem lehet ;
 Hibája sincs, hacsak nem az,
 Hogy engemet szeret.
 Tisztán csillámló harmathoz
 Hasonló a szeme
 Termetre, arczra senki sem
 Mérközhetik vele.

Oh szellők! gyöngén lengjetek
 A lombos fák körül,
 Mig völgy- s halomról terhivel
 A méh előkerül.
 S hozzátok vissza öt nekem,
 Ki oly nyájas, szelid,
 Hogy egy mosolylyal gondot űz :
 A bájoló Zsenit.

Közöttünk egy sohajra hány
 Forró sohaj felelt!
 Vig együttlét, bús távozás
 Hogy éjjel útra kelt!
 Csak az tudhatja, a ki fenn
 Vizsgál szívet, vesét,
 Hogy senki sincs, oly drága kincs
 Elöttem, mint Zsanét.

BURNS után, angolból

LÉVAY JÓZSEF.

FRANCZIA, ANGOL ÉS AMERIKAI EGYETEMEK. *)

Azon nagy befolyásnál fogva, melyet az egyetemek a nemzetek culturalis színvonalára gyakorolnak, mindenkor a közoktatás legjelentősebb tényezői voltak és maradnak ezen túlra is. Véghetetlen fontosságú tehát azok élete és szervezete s minden változtatás messze kiható következményeket von maga után. A német és angol egyetemek százados fejlődésök alatt annyira összeforrtak e nemzetek törekvéseivel, fölfogásával és szokásaival, annyira lépést tartottak a természetes haladással, hogy minden gyökeresebb változtatás nemzeti jellegök s jelentőségök elvesztését vonhatná maga után. Nem így a francia főiskolák! A középkor nagy hírű, de az új korban tagadhatatlanul megkövesedett egyetemeit a forradalom elsöpörte s midőn Talleyrand és Condorcet helyettök valódi egyetemeket akartak fölállítani, melyek a tudás minden ágát egyesítve, a tudomány haladásának valódi otthonai lettek volna, a conventio szakiskolák létesítését határozta, melyek bár nagy szolgálatot tehetek s tehetnek czélszerűségi szempontból, de mindig csak egyoldalú képzést nyújtanak. A császárság fakultásai is csak szakiskolák maradtak s később sem sikerült ezeket egyetemekké egyesíteni, mert bár az eszme megvalósításáért Franciaország legfényesebb tehetségei, Royer Collard, Cousin, Guizot küzdöttek, a politikai viszonyok, az államszervezet gyors változásai mindannyiszor megghiúsították törekvéseiket.

*) Louis Liard: *Universités et Facultés*. 1890. — Pierre de Coubertin: *L'éducation en Angleterre. Universités transatlantiques*. 1890.

Az utolsó köztársaság is a fakultásokat kapta örökül, de a lefolyt 20 év alatt mindinkább előbbre halad ezek egyetemké váló egyesítése. Tudósok, tanárok évek óta foglalkoznak e kérdéssel s a kormány is támogatja a külföldi egyetemek tanulmányozását, sőt a közoktatás minisztere folyó évi július 22-én a kamara elé javaslatot terjesztett, melyben egyetemek fölállítását indítványozza. A fakultások tehát utolsó napjaikat élik. A termékeny francia irodalom most előszeretettel foglalkozik a közoktatás kérdéseivel s nem csak a fakultások múltját, azok hiányait s jó oldalait föltüntető munkák követik egymást a megjelenésben, hanem a külföldi egyetemek életét is beható figyelemmel kíséri. Minket magyarokat nem csak azért érdekel e reformmozgalom, a mennyiben egy a műveltség igen magas fokán álló nemzet felső oktatása minden más nemzetre tanulságos, hanem főleg azért, minthogy a közoktatásügyi kormányzat egyetemeinken lényeges újításokra készül, sőt ezek életbe léptetését már meg is kezdte. — Mi nem dicsekedhetünk százados múltú egyetemekkel s midőn Montpellier 600 éves, Bologna 800, Upsala 400, Edinburg 300 éves jubiläumát üli, a budapesti egyetem csak százados évfordulóját ünnepli. S e száz év alatt is milyen sok rendszerváltoztatás, mennyi rázkód-tatás! A nyugodtabb fejlődés kezdetét az egyetemre nézve is az 1867-diki kiegyezés képviseli. Mintául a német egyetemek szolgáltak s a tanszabadság alapján remélték a magyar ifjúság tudományos képzését eszközölni. A német rendszer jó oldalai mellett azonban csakhamar kitűntek annak árnyoldalai is, melyek nálunk fokozottabb mértékben jelentkeztek. A tanítás szabadságát megbénította a laboratoriumok, könyvtárak, kórházak s valljuk meg, eleinte a tanerők hiánya, a tanulás szabadságát pedig lehetetlenné tette az egyetemek, tanszékek elégtelensége. Németország húsz egyetemével s a tanárok százaival, a tudomány oly kincstárát nyitja meg a fiatalság előtt, hogy a legfokozottabb tudásvágy is kimeríthetetlen forrásokat nyer. Nálunk egész a múlt évtizedig egyetlen egyetem képviselte a tanszabadságot, a nélkül, hogy minden szaknak legalább két tanszéke lett volna, s még ma is, bár a tanárok számát szaporították, s a kolozsvári egyetem megalkotásával újabb lépést tettünk a haladás terén, a tanszabadság még sem virágozhatik a maga teljességében. De nem virágozhatik az egyetemi hallgatók hiányos előkészültsége miatt sem. Ennek legtermészetesebb

gyógyszere a középiskolák színvonalának emelése, az érettségi vizsgálatok szigorítása volna, de addig míg ezt a művelődés emelkedése megengedi, addig sem szabad a felső oktatás sikerreit kockáztatni.

A kötelező vizsgálatokra tehát okvetetlen szükség van s ezek rendszeresítése még nem képez merényletet, se a tudomány, se a szabadság ellen. A kellő mérték megtartása azonban kétségkívül sok nehézségbe ütközik, mert, mint azt a budapesti egyetem ez évi rektora kiemelte, egyetemeinknek ép úgy alkalmat kell nyújtaniok a tudománynak önmagáért való művelésére, a mint gondoskodniok kell arról is, hogy az életnek gyakorlati munkásokat neveljenek.

Okuljunk tehát a francia reformmozgalom irodalmán s legyen szabad Louis Liardnak a francia fakultásokról írt könyvének, valamint Pierre de Coubertinnek az angol s amerikai egyetemekről szóló műveinek ismertetésével az adatgyűjtéshez hozzájárulnom.

I.

Az 1870-dik évi porosz háború után lázasan keresték a francziák vereségök okait. E kutatás összehasonlításokra vezetett s pirúlva kellett látniok, hogy milyen magas színvonalon áll a németek egyetemi oktatása, az övékhez képest. S e percztől kezdve a fölsőbb oktatás rohamos fejlődést mutat. Húsz év előtt a fakultások szűk és rozszant épületekben szorongtak, a tanszékek száma elégtelen volt, a vidéki fakultások egyike sem rendelkezett könyvtárral, a philosophiai előadások hallgatóit a kíváncsi nagy közönség szolgáltatta, mi képzelhető módon alászállította az előadások niveauját, pedig ez is ott hagyta a termet, ha arról volt szó, hogy az elvonuló katonazenét meghallgassa. A párisi tanárok előadásain több volt a melegedő, mint a komoly tanuló. E szomorú viszonyok legfőbb oka a fakultások pénzhiánya volt. A budgetjök 1835-től — a mióta az állam költségvetésében foglal helyet — 1870-ig 2 millió frankról csak 4 millióra emelkedett. Belátták, hogy ez összeg elégtelen s 1889-ben már 11.391,495 frankot tett, melyből majdnem öt milliót fődözött a tandíjakkól s az alapítványok kamataiból származó összeg, míg a hiányzó 6¹/₂ millió az állam közvetlen

terhét képezte. — 1876 óta az elavult ódon épületeket hatalmas paloták váltották föl. Az építkezések 88 millió frankba kerültek, de ebből 45 milliót a városok magok fődöztek. (Nálunk a városok legföljebb kaszárnyákat építenek, de arra nem igen fordul elő eset, hogy egyetemi épületet emeljenek.) Pedig Poroszország még mindig többet költ évenként egyetemeire, mert bár lakosainak száma körülbelül 10 millióval kevesebb, mint Franciaországé, 10 egyeteme majdnem 12 millióba kerül, melyből csak 3.408,641 frankot tesz ki a bevétel s javadalmi kamat. Ha mi Poroszországhoz hasonló arányban költenénk, úgy körülbelül 6 millió frankot kellene kiadnunk, holott ennek egy harmadába sem kerülnek egyetemeink, a mennyiben a budapesti egyetem budgetje 608,190 forint volt az elmúlt évben, melynek fődözéséhez az egyetemi alap 228,754 forinttal járúl s tandíjakból pedig 139,277 forint jött be.

Még szembetünőbb haladást mutatnak a francia fakultások a szellemi téren. 1870-ben 406 tanszék volt, míg 1889-ben már 598; 1870-ben 60 cours complémentaires tartottak, 1889-ben 228-at; 1877-ben 47 conférences volt, 1889-ben már 129. — Könyvtáraik is gyorsan keletkeztek s a párisi fakultások évenként 72,330 frankot költenek könyvek beszerzésére. Az ösztöndíjak 1889-ben 670,000 frankot képviseltek, míg nálunk a két egyetemen 104,747 forintot. A hallgatóság száma is arányosan emelkedett. 1869-ben az összes fakultásokon 9522 hallgató volt s 1888-ban már 17,630. E tekintetben nem vonhatunk párhuzamot, a mennyiben Franciaországban még számos más fölsőbb tanintézet van, melyek a fiatalság egy részét elvonják a fakultásoktól (például az école normale). Németország egyetemi hallgatóinak száma azonban már szolgálhat alapúl az összehasonlításra. A német egyetemeken ugyanis jelenleg 29,000 bejegyzett hallgató van, tehát minden 100,000 lakosra 63, míg nálunk csak 4000, tehát 100,000 lakosra 25 esik.

A francia fakultásokon életbeléptetett változások azonban mind csak eszközök s a cél az élet újjá alkotása. Ezelőtt a socialis cél uralta a tudományosat, ezen legsikeresebben úgy lehet segíteni, hogy a fakultás csak akadémikus fokozatokat oszt s a képesítés külön államvizsgálatokon történik. E heroicus gyógy módtól azonban magok a francziák is visszariadnak s megelégesznek a vizsgálatok tudományos színvonalának eme-

lésével. Főleg a faculté des lettres et sciences vizsgálataira fért reá a szigorítás. De mindennél szükségesebb a fakultásoknak egyetemekké való egyesítése. Minden művelt országban az egyetemi rendszer az uralkodó s csak Franciaország tartaná fenn az egyoldalú képzés fészkeit, melyek csak korlátolt testületi szellemet teremthetnek? A tudomány teljes fényében kell az ifjúságot nevelni, mert egyedül maga a tudomány képes corrigálni csalódásait. A socialis és moralis rendnek más törvényei lehetnek, mint a mechanikainak s minél inkább behatolnak a közszellemben a tudomány jelenségei, annál inkább szükséges, hogy a fiatalság teljes áttekintést nyerjen a tudás tárházában. Az egyetemen, hol a positiv természettudományok ismeretéhez a philosophia, a történet, az irodalom s a művészet eszméi és érzései társulnak, legjobban megszabadulunk az eredet, az osztály s a foglalkozás előítéleteitől. Az egyetemeken kiki megszerezheti a saját pályájához szükséges ismereteket, de azt is megtanúlja, hogy ezek az egészek csak töredékét képezik.

1885-ben (Goblet minisztersége) a fakultások egymáshoz való közelítése kezdetét vette. A tanulmányi s tudományos ügyeket az «assemblee» tárgyalja, mely valamennyi tanerőt magában foglal, az erkölcsi s anyagi ügyeket pedig a «conseil» intézi, melynek tagjai a professorok s adjointok. A fakultásnak, mely visszanyerte «personnalité civile»-jét, élén a «doyen» áll. A fakultások doyenjei s képviselői egy tanácsot alkotnak, mely tudományos, administratív és financialis kérdéseket vitat meg. Minden készen áll tehát az egyesülésre. Legnagyobb bajt okoz a fakultások nagy száma (58) s elszórt volta. A meglevő fakultások egy részének eltörlése már azért is bajos, mert a vidéki városok nagy áldozatokat hoztak értök. Waddingtonnak (1875) az volt a terve, hogy számos város fakultása képezzen egy egyetemet. De ez semmi esetre sem felel meg a célznak. Rolland teljes és csonka egyetemek alkotását indítványozta. Eredményes azonban csak úgy lehet a vidéki egyetemek létesítése, ha azok hatalmasok, mert csak így lesznek képesek Páris vonzerejével megküzdeni.

II.

Ha a francia fakultások átalakulásukban gyors léptekben közeledtek a német egyetemi rendszerhez, az angol egyetemek,

mint azt Coubertin könyvéből látjuk, megtartják százados jellegűket. Az angol felsőbb oktatás két diszét, a cambridgei és oxfordi egyetemeket «college»-k alkotják. Előbbit 17, utóbbit 20 ilyen internatus képezi. Csalódnak azonban, kik azt hiszik, hogy ezek katonai iskoláinkhoz hasonló kaszárnnyák, hol a tanulók rabéletet folytatnak. Korántsem! Az angol egyetemi hallgatónak kényelmes külön lakása van, hol reggelijét s a «luncheon»-t elkölti, míg az ebédre a közös étterembe megy; bútoráról, fűtéséről, mosásáról, stb. saját maga gondoskodik s számláját hetenkint egyenlíti ki, szóval valóságos háztartást visz, csak avval a különbséggel, hogy a college minden lehető módon elősegíti annak helyes beosztását. Minden collegének vannak proctorsjaik, kik a rendre ügyelnek föl, a disciplina pedig a tutor kezeiben van, ki egyszersem professor is. A tanfolyam, melyen az összes tudományokat és művészeteket oktatják, 3 évig tart s mindegyik év három semesterre oszlik. A tanulók egyik része csak alacsonyabb fokozatra aspirál; míg a fele magasabb akadémiai gradusokra vágyik. A Kings collegeben csak az utóbbiak nyernek fölvételt, mi által előkelőbb s komolyabb színezetet nyer. Vannak női intézetek is, a Newnham college igazgatója Miss Gladstone, a grand old man leánya. Egy-egy collegeben 40—600 tanuló van; a legtöbb évszázadokra, sőt egyik-másik 1000 évre helyezi vissza alapításának idejét. Az alapítók között királyokkal, hercegekkel, papokkal, bankárokkal találkozunk, kik gazdag ajándékaikkal lehetővé tették, hogy a tanárok illő fizetést nyerjenek s egyszersem azt, hogy a tanulók aránylag olcsón nagy kényelemben éljenek. Egy egyetemi hallgató évi kiadása szerény, de nem fukar életmód mellett 200 fontra, körülbelül 2500 forintra megy.

Az angol egyetemi életben kiváló helyet foglalnak el az ifjúsági egyesületek, melyek részben vitatkozási körök, részben a zene, főleg pedig testedző játékok (tennis, foot ball, crickett) gyakorlására szolgálnak. Érdekes egy pillantást vetni, miről vitatkoztak a tanulók Oxfordban egy év alatt. A vitatételek között, melyek száma meghaladja a 30-at, foglalnak helyet a következők: A nők emancipációja kívánatos-e? (Nem.) A socialismus helyeslendő-e? (34 nem, 3 igen.) — A színházak jó hatással vannak-e az erkölcsökre? (Igen.) — A sajtó szabadsága megszorítandó-e? (Igen.) — Helyeslendők-e a korai házasságok? (Igen.) — Helyeslendő-e a párbaj? (Egyhangúlag nem.)

Főleg ez utolsó tétel érdekes, hogy Angliában a testi erők képzésének hazájában a nemzet fiatalságának színe-java így nyilatkozik. A budapesti tudomány- és műegyetemi olvasóköri rendez ilyen vitákat, de mint az évi jelentésből látható, az intézmény csak tengődik.

S ugyanaz az angol fiatalság, mely komoly kérdéseket vitat meg egyesületeiben, a legnagyobb előszeretettel űzi a sportot. Minden collegének megvan a boat clubja, a tennis groundja s valamennyi tanuló részt vesz a testedzésben. S ilyen az élet kis különbséggel valamennyi angol egyetemen. Tagadhatatlan, hogy az angol tanuló többet költ, mint a szárazföldi, de az is tény, hogy jellemében, tetterőben s morális értékben fölülmúlja a continens egyetemi hallgatóit. Az angol egyetemekről nem kerül ki proletár, a pályatévészettek nagy tömege, mely annyira megrontja a társadalmat. Tény, hogy az angol felső oktatás aristokratikus, de nem a születés, hanem a szellem aristokráciájáé. Az igen nagy összegű ösztöndíjak ugyanis a vagyontalanok számára is megnyitják az egyetemet, de csak akkor, ha valóban érdemesek reá, mert ezeket csak pályázat útján lehet elnyerni.

Az angol egyetemekhez hasonló berendezésűek az amerikaiak, bár némi eltérés mégis van. Így amerikai specialitás, hogy a volt tanítványok nagy befolyást gyakorolnak az egyetemre. Sőt még a tanulók is részt vesznek a rendet és illetet érintő ügyek tárgyalásában. Amerikai jellemvonás az is, hogy a kereskedelem és ipar számára is van tanfolyam. Az Egyesült-Államok legrégebb intézetei Bostonban vannak, a Harvard college már 1638 óta fennáll. Canadában is az angol rendszer az uralkodó, bár a lakosság egy része francia. Egyetemeinek egyik legelőkelőbbje a Cornell-egyetem Ithacában. Alapítója 2 $\frac{1}{2}$ millió frankot adott. Ma 1400 hallgatója van; egy-egy tanuló évi költsége körülbelül 1000—1200 forint, de az alapnak mindegyik még 4-szer annyiba kerül. 94 tanár van s az irodalom, philosophia, természettudományok, politika, történet, az orvosi tudományok, pædagogia, rajz, s ipar képezik az előadások tárgyát. A legtöbb egyetem «unsecterian», de felekezeti jellegűek is vannak: anglikánok, baptisták, katolikusok stb. Washingtonban 1884-ben a püspökök elhatározták, hogy katolikus egyetemet alapítanak. Miss Mary Gwendoline Caldwell 1 $\frac{1}{2}$ millió frankot ajánlott föl s 4 millió csakhamar

összegyűlt, úgy, hogy 1888-ban Spalding, Peoria püspöke, letehetette az alapkövet és pedig a legliberalisabb beszéd kíséretében.

Az egyesületek is éppen úgy virágoznak, mint Angliában. Ezekegyikének, a Young Man Christian Associationnak, 175,000 tagja van s 1240 épület fölött rendelkezik. A newyorki 915,000, frankba került (Vanderbilt ajándéka). A tagdíj csak 10 frank s ezért tornahelyiségek, társalgó s olvasó termek, könyvtár, zenei, nyelvészeti tanfolyamok állnak rendelkezésre. A testedzésre nagy súlyt fektetnek, sőt az egyik collegeben valóságos anthropometriát gyakorolnak s e szerint rendezik be a test edzését. A sok egyetem persze nem áll hasonló színvonalon. A föladat az, hogy becsületre, jótékonyásra s munkára, az amerikai eszményre szoktassák a fiatalságot, nem egyszer azonban igen távol maradnak e czéltől. Az egyetemek között létező nagy különbség oka az, hogy az állam nagyon keveset avatkozik az egyetem beléletébe.

* * *

S ha most visszatekintünk az elmondottakra, a legelső tanulság, a mit belőlük levonhatunk, az, hogy a felső oktatás eszménye a német egyetemi rendszer, a maga teljes tanszabadságával. Ha a francziák, a németek született ellenségei, elismerik ezt, nekünk sincs okunk előítélettel viseltetni iránta. Ma, mint előbb is említettem, ez eszmény még nem valósítható meg, de a czélt nem szabad, szem előltéveszteni egy perczre sem. A lezkepezés most életbe lépő reformja még nem ellenkezik a tanszabadsággal, sőt a mennyiben lehetővé teszi, hogy az egyetemi hallgatók szaktárgyaikon kívül ugyanazon összegért más fakultások tárgyait is hallgathassák, határozottan az egyetemi képzés előnyére szolgál. A baj csak abban rejlik, hogy a tanárok törzsfizetése igen alacsony maradt s így a munkakedvök csökkenhet. Ismeretes a Thodosius-féle törvény azon rendelkezése, mely a 20 évig működő egyetemi tanárokat grófi rangra emelte, ma pedig Magyarország legelső tudományos intézetének tagjait rosszul fizetik! Reméljük, hogy az állam pénzügyeinek javulásával a törzsfizetések emelkedése is be fog következni s reméljük, hogy az újabb reformok sem fogják szem elől téveszteni az eszményt! De nem csak a fizetés-emelés, hanem az egyetemek fölszerelése is még sok áldozatot követel. Igaz, hogy

ez első sorban az állam föladata, mégis sajnós, hogy a városok s magánosok olyan keveset törődnek az egyetemekkel. Ha azonban a társadalmi osztályok felekezeti vagy osztályérdekek érvényesítését óhajtánák az egyetemeken, úgy jobb, ha mitsem áldoznak! Pedig nálunk az önzetlen adakozásokra kevés a hajlam!

A másik jelenség, mely nagyon méltó az utánzásra, az angol egyetemek ifjúságának egyesületi szelleme. Az angol college meghonosítása nálunk leküzdhetetlen akadályokba ütköznek, minthogy ezek ott csak folytatásai a public schools-oknak. Ezek utánzása pedig közoktatásunk olyan fölforgatására vezetne, melyet se anyagilag, se erkölcsileg nem viselhetnénk el. Annak azonban mi sem áll útjában, hogy vitatkozásra, zenére, testedzésre minél számosabb egyesületek alakuljanak. Az utolsó evekben mutatkozik némi javulás, de az eredmény alig kielégítő. Amerikában a munkások is eveznek s játszák a «tennis»-t, a «foot ball»-t, nálunk mindez még aristokratikus multság! Ha az állam és társadalom hathatósan pártolná az e célra alakuló ifjúsági egyesületeket, kiürülnének a kávéházak, melyekben, fájdalom, néha több egyetemi polgár van, mint az előadásokon.

Sok tenni való vár még a jövőre, de azért nincs okunk a csüggedésre. A magyar egyetemi hallgatóság között már is van egy összetartó kapocs s ez a szabadságszeretet, a hazafiság; oly alap, melyen haladva, a legbiztosabban érhetjük el az eredet, a foglalkozás, az osztály s felekezet még mindig pusztító előítéleteinek ledöntését. S ha ez megtörtént, akkor gyors léptekben fogunk haladni a tudományos képzés tökéletesedésében!

GRÓSZ EMIL.

RÉGI UTAZÁSOK MAGYARORSZÁGON ÉS A BALKÁN-FÉLSZIGETEN.

1054—1717.

Ez a czíme az általam kidolgozott útleírás-gyűjteménynek, melyet francziából, olaszból, angolból, latinból és németből magyarra fordítva, fölvilágosító és útbaigazító jegyzetekkel kísérve, nem sokára ki fogok adni.

A régi útleírások első rangú föld- és néprajzi kútforrások, de nem csekélyebb fontossággal bírnak művelődéstörténeti szempontból is. A családi, egyházi és közéletre vonatkozólag számos oly adatot tartalmaznak, melyek semmiféle krónikában vagy más ehhez hasonló művekben föl nem lelhetők. A különféle régi népviseletekre, lakodalmi és temetkezési szokásokra, iparra, kereskedelemre, bányászatra, mezőgazdaságra stb. nézve pedig valóban kiapadhatatlan kincses bányáknak tekinthetők. A történelmi és politikai vonatkozású részleteket mindenütt lehetőleg elmellőztem, mivel ezekre nézve számtalan munka forog közkezen, de a magyarországi régi utazásokkal a magyar földrajzi és történelmi irodalom eddigelé még egyáltalában nem foglalkozott.

Az útleírások tömérdek számából nem csak minden korszakra, sőt mondhatni minden századra nézve válogattam ki néhányat, hanem hazánk egész területére is kiterjesztettem figyelmemet. Álljon itt mutatványúl B. Wratislaw útleírása, 1591-ből.*)

*) *Des Freyherrn von Wratislaw Gesandtschaftsreise.* Leipzig, 1787.

«Rokonaim minden áron azt akarták, hogy a keleti orszá-
gokról pontos és behatóbb ismereteket szerezzek; ennél fogva
Kregwitz Frigyes gondjaira bízta; e férfiú ugyanis II. Rudolf
császár ő felsége megbízásából, mint rendkívüli követ III. Murad
török császárnak különféle drága ajándékokat vitt. Ez aján-
dékok többnyire drágakövek és művészi kivitelű órák voltak,
melyeket a császár Augsburgban készíttetett, mivel pedig ilye-
neket nem lehetett oly hamar létrehozni, elútasunkat néhány
hónappal elhalasztották. E közben a szállítóhajók és úti szük-
ségletek előteremtésével foglalkoztak. A mikor minden elkészült,
az egész követség búcsúkihallgatásra ment ő császári főltségéhez
és Ernő főherceghez.

1591 szeptember 2-án a készen álló hajókra szálltunk és
a Dunán át Fischamendbe (Wissamund), Bécs városától négy
mér földnyire levő helységbe hajóztunk, hol Unverzagt nevű úr
várakozott reánk és kastélyában pompásan megvendégelt ben-
nünket. E városcsában még két napig maradtunk, mivel még
néhány okíratra és ajándékokra kellett várakoznunk.

Ezeknek átvétele után eltávoztunk és október 4-dikén
Komáromba érkeztünk. Innen néhány egyént Mahomed eszter-
gomi béghez küldtünk, kit megérkezésünkről értesítsenek és a
szükséges járművek elküldésére fölkérjenek. Ezalatt Braun
Erasmus komáromi helytartó úrnál kitünő fogadtatásban része-
sültünk. Ebéd után sétálni mentünk és Komáromban hét napot
szépen eltöltöttünk. Végre híre jött, hogy a török hajók a ren-
des helyre már megérkeztek és fogadtatásunkra várakoznak.
Tehát még az nap eltávoztunk Komáromból; kíséretünket egy
kapitány vezetése alatt álló 300 katona képezte, kik puska nél-
kül, csupán karddal követtek bennünket; ezenkívül még 50
huszár is ment velünk. A Dunán 15 hajó szállított át, melyek
mindegyikén 3 ágyú és löfegyverrel ellátott 25 magyar katona,
továbbá különféle zászló és lobogó volt. Néhány órai hajókázás
után végre megpillantottuk a 10 hajóból álló török fődözetet.

A török hajók a mieinkhez hasonlóak voltak, csakhogy raj-
tok egy-egy ágyú volt; a parton 100 török lovas állott; mihelyt
hajóinkat megpillantották, lovaikat megsarkantyúzva, sebesen
vágatva azon helyhez ugrattak, hol hajóinknak ki kellett köt-
niök. Kregwitz úr ekkor megállította hajóinkat, partra szállott
és a törökök részéről barátságosan üdvözlötetett, sőt nemsokára
velök együtt ebédhez ültünk. A követség tagjai ugyan csak

csodálták a törökök szép lovait, lándzsáit, zászlóit, arannyal és drágakövekkel kirakott kardjait, pompás fegyvereit, föléesített lószerszámait, nyergeit és csótárait; mindez szemkápráztató volt. Mialatt az előkelő törökök követünkkel étkeztek, addig a kíséretünkhöz tartozók a huszárokkal a gyönyörű rónán sétálgattak és bizalmasan beszélgettek a törökökkel, mialatt lovasszaik lovaikat és lándzsáikat tartották. Azonban egy császári és egy török katona közt, nem tudom mi okból, csakhamar viszály keletkezett, mely annyira elmérgesedett, hogy mindnyájan összeverekedtek volna, ha a tisztek be nem avatkoznak, mi is, kik az egésznek tanúi voltunk, a fölhevült kedélyek lecsillapításán fáradoztunk.

Ebéd után búcsút vettünk kíséretünktől és török oltalom alá jutottunk. Hajóinkat az övéikhez kötötték és Esztergomba vontatták. Itt Mohamed szandzsák (így neveztetnek azok, kik a szultántól szandzsákok, azaz zászlót kapnak, melynek csúcsán lófark látható, ez ugyanis a lovasság jelképe), három janicsárt adott mellénk őrségül.

Az egész török birodalom tele van janicsárokkal, kiket mindenütt nagyon tisztelnek, mivel ők képezik a császár tulajdonképeni testőrségét, ők végzik a gyalogos hadi szolgálatot és az ütközetet vezénylő nagyurat 12,000 emberrel veszik körül. A janicsárok, mint már említém, az egész birodalomban szét vannak osztva és mindenkor a keresztyének és zsidók esküdt ellenségeinek tartatnak, azonban az állam a csöcselék lázadásai, zendülései és rakonczátlankodása ellen is sikerrel használja, mivel nem ritkán a keresztyéneket és zsidókat is megvédi a török köznép kegyetlen üldözései és támadásai ellen. Ruhájok hosszú és csak posztból való, selymet nem szabad testükön viselniök, mivel ez elpuhuláshoz vezetne; kalap helyett a ruha újjához hasonló hosszú sapkát viselnek, melyben különféle szükséges tárgyakat tartanak; e sapkák kétszeresek, egyik oldaluk hátúlra lóg le, homlokukon aranyozott ezüst pajzsocska van. E turbánoknak nevezett sapka, valamint az egész ruha vörös. A janicsárok a török uralom alatt élő keresztyének gyermekei, kiket az összes községekből aránylagosan kiválogatnak, ugyanis török küldöttek érkeznek az illető helységbe, hol az összes 8—12 éves fiúkat előmutattatják, azután testalkatukból megítélik, hogy képesek lesznek-e a janicsár-szolgalatot teljesíteni, a legkiválóbbakat a császár, miniszterek és pasák szol-

gálatába viszik, a többieket pedig az e célra alkalmazott egyének fölügyeletére és kiképzésére bízzák, míg nem 18—20 éves korukban már teljesen kiképzett janicsárokká lesznek. A gyermekeket már zsenge korukban a katonaelettel összeköttetésben levő fáradalmakra és nélkülözésekre szoktatják, hogy a hideget, meleget, szomjúságot, éhséget és a testi fájdalmakat állhatatosan eltűrjék; a török nyelvben és a mohamedán vallásban oktatást nyernek. A kerületek kádija vagyis bírása, a kerületéből janicsár-szolgálatra kiválasztott gyermekekről pontos jegyzéket vezet, ha tehát valamely fiú a szigorú fegyelem következtében elhal, a kádinak jelentést tesznek, azonban a fölügyelőnek nem kell magát igazolnia.

Ha a fiúk már a 18—20-ik évet elérték, a nap melegétől jó barnákká, a munkától pedig edzettek lettek, akkor minden tartományból Konstantinápolyba vitetnek, a legerősebbeket és legéletrevalóbbakat a valóságos szolgálatban levő janicsárok oktatására bízzák; itt a löfegyverek használatában, vívásban, gránáthajtásban, árok-átugrásban és falmászásban jól begyakoroltatnak, a fiatalabbak az öregebbek legszigorúbb fölügyelete alatt állnak, sőt a cselédség közönséges szolgálatait is teljesítik, ugyanis mindnyájok számára főznek, fát vágnak és hasítanak, továbbá még egyéb megvetendő munkát végeznek.

Ha azonban az öregebb katonákkal háborúba mennek, ezért még nem szűnnek meg előbbi kötelezettségeik; ugyanis sátrakat vernek, tevéket etetnek és a teherhordó szamarakat gondozzák. Ha ütközetre kerül a dolog, azonnal támadniok kell, ekkor mindenki fölül akarja múlni társait. Ha a fiatalabbak valamelyike hőstettei által kitűnik, akkor az öregebb janicsárok közé vétetik föl és a többi fiatalok alája rendeltetnek. Így tehát a janicsárok a törökök szerint a legjobb, a keresztyének ellen azonban legkegyetlenebb katonák, kikre még a török császár is legszilárdabb bizalmát építi. Mindezt jónak véltem a janicsárokról fölemlíteni, mivel Konstantinápolyban tartózkodásom alatt mindent láttam, a mit ez emberek a testedzés miatt szenvedni és tűrni kénytelenek. A janicsárokat most láttam először, midőn a követ úr mellé díszörségül rendeltettek.

Már öreg este lett, midőn a fönnírt módon először léptünk török területre, ennél fogva ő császári fölsége megbízását nem jelenthettük be formaszzerűleg, mindazáltal hússal, tojással és

tyúkkal bőven megvendégelték bennünket; ekkor kellett először szőnyegen ülve étkezni és tollágy hiányában, ekkor hálтам először matrácson.

Október 8-dikán korán reggel, a szandzsák ezüsttel és drágakövekkel ékesített lószerszámmal ellátott lovakat küldött hozzánk, ezeken néhány előkelő török ült, kik Kregwitz úr kíséretére voltak kiszemelve, utánok a szolgák gyalog és párosával következtek, ezek a szandzsáknak szánt ajándékokat vitték, utánuk négy török ifju ment, kik a követ úr előtt a fegyvereket vitték, ezek közül az egyik arannyal és ezüsttel, valamint gyöngyökkel és drágakövekkel kirakott hüvelyben kardot vitt, a második ezüsttel és arannyal kivert löfegyvert, a harmadik pedig arannyal, drágakövekkel és ezüsttel kirakott nyelű fokost, a negyedik végre pompás magyar lándzsát vitt; az ezután következő követ úr gyönyörű hófehér török lovon ült, utána pedig kísérete ment. Nemsokára valamely nagyobbfele épülethez értünk, hol a követ úr leszállott és mi is vele együtt, itt a követet a szandzsák fogadta és vele szemben székre ültette. A szandzsákot legkiválóbb tanácsadói és katonái vették körül, mi pedig a követ úr mögött álltunk. Midőn a követ úr ő felsége iratát a szandzsáknak átnyújtotta, ez utóbbi igen tiszteletteljesen fogadta azt, ugyanis az átnyújtásnál fölállott, ezután a császár által a szandzsáknak küldött ajándékokat adta át követünk; az ajándékok ezek voltak: háromszáz keménytallér, egy aranyozott ezüst kehely és egy aranyozott ezüst mosdótál.

Ezután az esztergomi várba mentünk, hol hajdan az érseki székhely volt. A templomot is megnéztük, melyben a törökök isteni tiszteletet végeznek, itt egy márvánnyal kirakott kápolnát láttam, ebben szintén márványból készült oltár állott Boldogasszony képével, az egész kép különféle színű márványdarabkákból volt kirakva. Innen a lépcsőkön egy másik kápolnába mentünk, hol számos szentképet láttam.

A kápolna mellett nagy palota állott, hol a magyar uralkodók képei voltak láthatók. A palota mögött szép márványoszlópos folyosó húzódik el, honnan az egész vidékre igen szép kilátás nyílik. A folyosó alatt sziklába ásott kút van, ez oly mély, hogy a bedobott kő hangja csak néhány pillanat múlva hallatszik föl. A vizet nagy költséggel az alant folyó Dunából vezetik föl, a vízvezetékét még a hajdani magyar érsekek csináltatták saját költségükön.

Ebéd után a számunkra kirendelt 10 hajón tovább utaztunk, a magas sziklán álló Visegrádot jobbról, Maros (Marotz) nevű nagy falvat pedig balról hagytuk mögöttünk. Szürkületkor Vácra érkeztünk, hol hajdan püspökség létezett; jóllehet e püspökség már nem áll fenn, a püspök mégis innen húzza jövedelmeit.

Másnap, azaz október 9-én, ismét elindultunk és három óra múlva megpillantottuk Budát. Midőn már mintegy félmérföldnyire voltunk a várostól, a budai pasa zászlókkal díszített, 12 szép hajón elénk jött; e kis csapat közelünkbe érve, üdvölvést tett, melyet mi szintén viszonzotunk. Gyönyörű látvány volt, midőn ennyi hajó összegyűlt, ide-oda mozgott és a számtalan színes lobogóval, valamint pompás takarókkal földíszítve, tündökölt. Ily kiváló tisztelgés után a pasa bőven ellátott bennünket étellel és itallal, azután janicsárokat rendelt mellénk fődözetül.

1591 október 10-én a pasa szépen földíszített lovakat küldött értünk és az esztergomihoz hasonló fogadtatást rendezett. Midőn a pasa székhelyének külvárosához érkeztünk, a helyország két sorfalat képezett, melyek közt elhaladtunk. Midőn a pasa lakásához értünk, itt 200 janicsár a lépcsőkön egész a szobáig volt fölállítva. Végre a palotába érkeztünk, hol a pasát drága szőnyegek közt párnán ülve találtuk, körülötte legelőkelőbb hivatalnokai és tanácsosai ültek, a közönséges szolgák pedig álltak. A pasával szemben a követ úr számára külön ülőhely volt készítve, melyre az barátságos kézzszorítás után azonnal leült; mi mintegy 50-en mögötte állottunk. Az egész tágas termet szőnyegek borították, még a falakat is. Midőn Kregwitz úr a császári iratot a pasának átadta, a pasa fölállott, az iratot megcsókolta és turbánja fölé tartotta. Ezután a követ úr átnyújtotta a császári ajándékokat, úgy mint háromezer kemény tallért, félhold alakban készített két ezüst medenczét, egy aranyozott ezüst kannát, egy hasonló vizes edényt és egy ütő órát. A pasa átvette az ajándékot és a követtel beszédbe elegyedett, ez alkalommal a követ néhány török katona ellen, kik a császári alattvalók marháit elhajtották, panaszt emelt és fölkérte őt, hogy a hasonló rablásokat jövőre szigorúan tiltsa meg. A követ ezután még Ernő ausztriai főherczeg levelét is átnyújtotta, melyet a pasa szintén barátságosan, de nem oly tiszteletteljesen vett át, mint a császári iratot. Az egész fogad-

tatás mintegy három óráig tartott; a pasa végre arannyal himzett török felsőkabáttal ajándékozta meg követünket, ki azt a pasa iránti tiszteletből azonnal magára vette és így ment hajóinkhoz.

Midőn a hajókhoz visszaérkeztünk, jelentették, hogy a társaságunkhoz tartozó Bello Miklós, krétai származású olasz ember, törökké lett. Ez Bécsben igen alázatosan kérte követünket, hogy lenne oly kegyes őt magával vinni, mivel a török fogságban sínylődő fivérét akarná kiszabadítani; ez az olasz tehát, a pasánál tett látogatásunk alatt a partra jött és az őrizetünkre kirendelt janicsárokhoz ment, kik a part közelében sátrak alatt táboroztak. Itt a janicsárokkal megismerkedett és kijelentette előttök, hogy törökké akar lenni, minek jeléül levette kalapját, azután földhöz vágta, zsebkésével átszúrta, összetaposta, végre pedig a Dunába vetette. Nyakkendőjét is foszlányokká tépte; a janicsárok ennek láttára turbánt tettek fejére és a városba vezettek. Ez az olasz útközben igen jámbornak és ájtatosnak látszott, gyakran sóhajtozott és könnyezett fivérének szerencsétlen sorsa fölött, ezt azonban csupán gonoszságának elpalástolása végett színlelte, képmutatása anynyira ment, hogy kevéssel előbb a szent úrvacsorát látszólagos ájtatossággal vette magához.

A pasa még az nap csinos csolnakot küldött a követ úrárt, ki kíséretéből őt egyent magához vett és azokkal a pasához ment, kinek ismet ajándékokat vitt, nevezetesen egy csinosan kirakott pisztolyt és egy fehér angol doggot. Mindkettőt Ernő osztrák főherczeg adta át a követnek.

Mialatt a követek hosszabb ideig a pasánál voltak, mi a török fürdőket szemléltük meg, sőt meg is fürdöttünk. A fürdők nem messze azon helytől vannak, hol hajóink állottak, a víz ezekben oly forró, hogy az emberi test alig állhatja ki. A törökök a fürdők gyógyhatását igen nagyra becsülik, miért is azoknak tisztántartására nagy gondot fordítanak. A fürdővendégek a kiszolgálásért és kényelemért bizonyos összeget fizetnek; a fürdőszobák előtt nagy tornácok vannak, hol padok állnak, a fürdővendégek ruháit itt őrzik. A tornác közepén széles márvány medence látható, itt kell lemenni az alsó fürdőszobába, melynek belseje kerek kápolnához hasonlít és tarka márvánnyal van kirakva. A fürdőmedence kerülete 43 lépés, mélysége pedig csak akkora, hogy a középtermetű embereknek nyakáig

ér a víz. Ha azonban valaki nem akar oly mélyen vízben lenni, az az itt létező márványpadokra vagyis lépcsőkre állhat; ilyen lépcső-sor három van, az elsőn a víz mellig, a másodikon a test közepéig, a harmadikon pedig térdig ér. A ki azonban úszni is akarna itt, azt is megteheti. Ugyancsak itt 9 kerek kamra létezik, melyek mindegyikében két sárgaréz csap van a falba alkalmazva, e csapokon fölváltva meleg és hideg víz bocsátatik be, ugyanily módon eszközlik a víz lefolyását is.

Ilyen fürdők az egész Törökországban nagy számmal léteznek, továbbá külön ásványvíz-fürdők is vannak, melyeket egészségi szempontból használnak. Midőn később Konstantinápolyba érkeztem, alkalmam volt láthatni, hogy a törökök mennyi gondot fordítanak a fürdők tisztántartására; ugyanis a fürdőmedenczéből a vizet minden éjjel kieresztik és friss vízzel látják el azokat, ha ezt megtenni elmulasztják vagy bármi módon megengedik, hogy a fürdők bepiszkíttassanak, kemény büntetés vár az illetőkre. E szigorú büntetés példáját szintén Konstantinápolyban láttam. A császári fürdők fölügyelője ugyanis valami hibát követett el a fürdőrendőri törvények ellen, a kádi-pasa, vagyis a legfőbb bíró, e vétséget azonnal 1000 botütéssel büntettette; a büntetés végrehajtása nem messze lakásunktól teljesített. Az ítélet értelmében az 1000 botütést úgy alkalmazták és osztották szét, hogy a test egyes részei külön-külön érezzék a fájdalmat, ennél fogva az elítelt mindegyik talpára 300—300-at, a hátára 200-at, a hasára pedig 200-at vertek. A büntetés kiállása után szegény embernek egész teste a fölismerhetetlenségig földagadt. Ez talán sokak előtt hihetetlennek tűnik föl, én azonban csak a saját szememmel látottakat beszélem el.

A fürdők leírásával azért foglalkoztam kissé hosszasan, mivel azoknak száma Törökországban rendkívül nagy; a törökök azért tartják fürdőiket oly tisztán, mivel a fürdést vallási dolognak tekintik, ugyanis a korán előírása értelmében a törököknek naponként meg kell fürödniök. Az asszonyok fürdője a férfiakétól el van különítve és ez utóbbiaknak halálbüntetés terhe alatt meg van tiltva oda belépni.

Október 11-ke épen péntek volt, melyet a törökök a mi vasárnapunkként ünnepelnek meg. E napon a pasa ünnepélyes menetet tartott a mecsetbe; mi mindent igen jól megfigyelhetünk, mivel hajóink épen a templommal szemben vesztegeltek.

Elöl 300 janicsár ment, azután néhány száz spáhi vagyis török lovas lovagolt, végre maga a pasa következett drága arany-szövetből készült ruhában. Körülbelül két óra hosszúig maradt a templomban, azután ugyanazon rendben visszatért.

Délután a városba mentünk, ez a várral együtt hegyen épült, jobbfelől a Duna látható, befelé pedig régi magyar építészeti modorban készült házak sorakoznak. E városról igen sokat lehetne írni, itt azonban csak a legfőbb nevezetességeket említem föl.

Buda városa igen kellemes es elbájoló vidéken fekszik, egyik oldalról magas szikla határolja, mely részben szőlővel van beültetve, a másik oldalon a Duna folyik, melyről az alsó város Vízivárosnak neveztetik, a folyó túlsó partján Pest terül el. E város azon síkság miatt nevezetes, hol hajdan a magyar királyok választásait tartották. Hajdan Buda külvárosaiban is léteztek szép épületek, melyekben a magyar királyok és főurak tartózkodtak, ma azonban csak romok láthatók, a mi pedig még fönmaradt vagy némileg lakható, kaszárnyákul szolgál. Az itt lakó katonák alig kapják meg mindennapi szükségleteiket, ennel fogva oly szegények, hogy otthon nincs mit őrizniök; ha a tető valamelyik részén átcsurrog a víz, akkor a ház másik részébe hurczolkodnak át, hol még egy ideig szárazon lehetnek és fekhethetnek. A fővárosok kivételével az egész Törökországban alig lehet jó állapotban levő házakat találni, szép épületek pedig a pasák és egyéb nagyobb tisztek lakásain kívül, épenséggel nem láthatók; a köznépnek csak nyomorúlt viskói vannak. Az előkelő urak szép kerteket, fürdőket, istállókat, palotaszerű szerályokat, erkélyeket stb. készíttettek széképületeik mellé.

Midőn a városban a török templomok mellett elhaladtunk, 10 törököt körbe fogódzva láttunk, lelkészök a kör közepén állott, az egész gyülekezet folytonosan forgott és kiabált, ezt pedig addig tették, a meddig lélegzetök el nem állott. A törökök ugyanis erősen hiszik, hogy ha ilyen fülsiketítő lármatól kimerült egyén elszunnyad, az előforduló álom igaz és isteni sugallatnak tekintendő, mely azután cselekedeteikre nézve irányadó. Ezenkívül meglátogattuk a városban levő imaházat is, melyben a református lelkész az előirt időben isteni tiszteletet szokott tartani. Ezen imaház mellett magas torony áll, melyben a harangokig százötven lépcsőn kell fölmenni, a

harangozás azonban tilos. A tornyon óramű is van, ez volt az első és utolsó, melyet a török birodalomban láttam, ugyanis a törökök nem tartanak nyilvános ütőórákat, csakis a gazdagabbaknál láthatni szobaórákat, melyeket keresztyén kereskedők árúsítanak el. Nyilvános ütőórák helyett, nap- és holdóráik vannak.

A városban talizmánokat*) is láttunk, ezek a népnek hangosan kiáltják, hogy az isteni tiszteletre gyülekezzék; lakásaik a templomok mellett vannak, isteni dolgok szemlélésével foglalkoznak vagy pedig az isteni tisztelet végzésénél közreműködnek. Ha az isteni tisztelet ideje közeleg, a talizmánok a tornyocskákba mennek föl és nagy lármával gyülekezésre hívják össze a népet, ezt kétszer teszik, tehát csaknem úgy, mint mi a harangozással adunk jelt. A közönséges kiáltás azonban napjában négyszer történik: először napfölkeltkor, másodszor néhány órával délelőtt, harmadszor délben, végre negyedszer esti szürkületkor. Kiabálás közben utálatos taglejtéseket visznek véghez, arcukat borzasztó módon eltorzítják, kezeiket füleikhez tartják és oly óriási erővel ordítanak, hogy szájok is tajtékzik belé. Konstantinápolyban a talizmánok hétszer hívják föl a népet imára. Először két órával napfölkelte előtt, másodszor hajnalban, harmadszor dél előtt három órával, kivéve pénteken, midőn az ünnepélyes isteni tisztelet valamivel korábban kezdődik, negyedszer délben, ötödször délután négy órakor, hatodszor este, hetedszer éjjel három órakor. A világiak azonban ez imákra nincsenek kötelezve, mivel ez esetben némely embert valóságos henyelőnek kellene tekinteni; ha valakinek nem volna alkalmá vagy ideje ez imákat a templomban teljesíteni, az ájtatosságot ott is elvégezheti, a hol épen akkor tartózkodik. A talizmánok e fölhívása a mi falusi marhajacsáraink ordításához vagy a zsidók által zsinagógaikban véghezvitt üvöltéshez hasonlít. Míg rá nem szoktam, addig mindig megjedtem a kiabálástól.

Másnap ismét a városba sétáltunk; midőn pedig hajóinkhoz visszatértünk, a mohamedán hitre tért olaszt, számos török kíséretében, a város felé láttuk menni. A menet következőleg alakult meg: elől mintegy háromszáz katona ment örömujjongva és lövöldözve, utánok néhány lovas következett, ez-

*) A muezzineket tévesen nevezi talizmánokknk.

után pedig három zászlótartó zászlókkal; közvetlenül ezek után török zenészek hárfákkal, sípbal, dobbal és trombitákkal, most következett a hitehagyott olasz, két előkelő török között. Lóháton ült és rókabőrrel bélelt gyönyörű, vörös csikos török ruhát, valamint közönséges turbánt viselt, kezében nyíl volt, egyik ujját pedig, a mohamedán hitvallás jeléül, magasan föl-tartotta. Legutoljára néhány pokoli lármát előidéző trombitás és három száz teljesen fölszerelt huszár jött. A menet a város kapujához érve, egyszerre megállapodott és az egész tömeg fölkiáltott: «Egy az Isten és Mohamed az igazi próféta». A törökök azután ugyanazon rendben hajóink mellett haladtak el, hogy az utánzásra serkentsenek. Egy német származású, augsburgi születésű csausz (chaust), ki néhány évvel ezelőtt törökké lett, elmondta nekünk, hogy a pasa igen szép lovat és naponként 20 asper tartásdíjat adott az olasznak. Azonban az igen valószínűtlen, hogy a pasa ily nagy fizetést hiába dobna ki, mivel a janicsárok sem kapnak ennyit; mások ellenben azt állítják, hogy az ily fajta emberek egy év múlva alig kereshetik meg mindennapi kenyeröket. A hitehagyott német bizonyára azért fecsegett annyi jót és szépet az olaszról, hogy valamelyikünket elcsábíthassa, ettől pedig Isten óvjon meg mindnyájunkat.

Délután a budai várat szemleltük meg; a várkapunál néhány török katona állott őrt, kik mellett elhaladva, a harmincz ágyúval ellátott falakhoz értünk, ezenkívül még mintegy húsz kereketlen ágyú hevert szerteszét. Az előbb említett harmincz közül néhánynak oly nagy csőürege volt, hogy egy ember is elfért volna benne. A törökök ez ágyúóriásokat Szigetvár bevétele után hozták ide. Ezután az első térről, a második kapun a második térre, a harmadik kapun keresztül pedig a harmadik térre jutottunk. E téren igen szép víztartót láttam, melybe a vizet nyolcz csövön hajtják föl, látogatásunkkor a víz épen kimaradt, a víztartóban régi föliratot és osztrák czímet láttam; innen egy folyosóba, azután pedig a kerek szobába jutottunk, hol Mátyás király idejében kápolna volt. E kápolnából a folyosó azon szobába vagyis terembe vezet, hol hajdan Mátyás király könyvtára volt elhelyezve, itt az egész égboltozat az égi testekkel és azok pályájával látható lefestve, továbbá két szemközt álló csillagvizsgáló torony, e fölirattal:

Cum Rex Mathias suscepit Boemæ,
Gentis erat similis lucida forma Poli.

A könyvtár mellett van a királyi terem, hol hajdan Magyarország uralkodói laktak; ezt igen szép festmények és szőnyegek borítják; ugyanitt drága szőnyegekkel borított trón is látható, ezen szokott ülni a pasa, midőn a tanácsgyűlések tartása végett a palotába jön. Azután a falépcsőkön a toronyba mentünk föl, a törökök állítása szerint, itt körülbelől 70 keresztyén tartatik fogva, kik csakis az Isten különös kegyétől és könyörületeségétől remélhetik szabadulásokat, mivel igen nagy váltságdíjat szabtak rájuk. A torony körül védművek vannak; ezen kívül három ágyú látható, ezeknek egyikét az esztergomi érsek öntette. Ezután egy szép palotához értünk, itt azonban semmi különösét sem láttunk, végre lementünk a Dunához és a hídon áthaladva Pestre jutottunk; e várost szintén megtekintettük; itt igen sok török és keresztyén kereskedőt, de csupa rossz épületet láttunk. Mivel tehát itt semmi egyéb teendőnk nem volt, ismét visszatértünk hajóinkhoz. E napon futár érkezett Bécsből.

Október 13-án a pasa követünket a futárral együtt magához hívatta, saját hajóját küldte a követ úráért, ki hat egyénnel a pasához ment. Követünk az ügyek elintézése után szintén a városba ment és az ottani keresztyén templomban követségi káplánunkkal misét mondatott. Délután eltávoztunk Budáról. A pasa négy csauszt és ugyanannyi janicsárt adott mellénk földözetül. A csauszok a törököknél küldönczszolgálatot végeznek; ugyanis a császári parancsokat a pasáknak kézbesítik és az utóbbiaknak jelentéseit Konstantinápolyba viszik. Ez tehát igen terhes hivatal. A törökök még hat hajót adtak, ezeken a csauszok úsztak. Mögöttünk pedig keresztyén rabszolgákkal megrakott nagy hajó ment; a foglyokat Konstantinápolyba szállították, eladás végett, mi azonban nem beszélhettünk velök. Az éjtszakát a hajón töltöttük.

Október 14-dikén útra keltünk, a Duna jobb partján Segedin*) falut pillantottuk meg, most láttuk az első török vendégfogadókat, melyeket ők karavanszerájoknak neveznek. E vendégfogadó bádoggal volt földve, ilyen tetejük van az ösz-

*) Ercsi, Hevenesinél (1689.) Ertschein.

szes vendégfogadóknak. Az ebédet Wischnohradban*) költöttük el. Este Kis-Paks nevű faluban éjjeli nyugalomra tértünk.

Október 15-dikén Nagy-Paks mellett haladtunk el. E szép mezőváros a Duna jobb partján fekszik, egy jelentékeny karavánszerája és két keresztyén temploma van; a templomok egyike a mezővároson kívül, hegyen áll, a másik mely nagyobb, magában a mezővárosban van. Este Tolnán (Totna) kötöttünk ki, ez Magyarországon az utolsó helység, melyet a török uralom alatt élő keresztyének laknak, kiknek itt református imaházok, prédikátoruk és iskolájok van, mivel itt kitűnő bor terem, nagyszerűen fölüdültünk, sőt palaczkjainkat is megtöltöttük, mit később nem is bántunk meg.

Október 16-dikán a hajón ebédeltünk. Este Szeremlére (Sirmien) értünk, itt is van keresztyén templom, csakhogy egészen pusztá és elhagyott, mindazáltal tartanak benne isteni tiszteletet. Itt éjjeli szállásra tértünk.

Október 17-én a Duna mindkét partján elterülő szép rétek mellett haladtunk el, egész útunk alatt igen sok hattyút, darút, vadludat és gólyát láttunk, néhányat le is lőttünk közülök: szóval az egész időt igen kellemesen töltöttük el. Este Pringwart**) nevű faluba értünk és itt éjjeli nyugalomra tértünk.

Október 18-dikán csak delelőtt tíz óraker folytathattuk útunkat; ennek oka az volt, hogy elindulásakor a kocsikat és lovakat szállító hajó zátonyra jutott és csak nagy ügygyel-bajjal volt kiszabadítható, ugyanis három kis hajónak kellett kihúznia. Az éjtszakát az itteni kellemes folyószigeteken töltöttük.

Október 19-diken már napföltekor azon vidékre érkeztünk, hol a Dráva folyó Erdőd (Erdödy) várostól fél mérföldnyire a Dunába ömlik; mi Erdőd mellett is elhajóztunk, itt várkastély, alatta pedig falulátható. Este Valkóvárra értünk (Walpowar).***) Ez igen csinos mezőváros, vára és szép fahídja van. Itt ismét gondoskodtunk borkészletünk kiegészítéséről. Késő este a Duna jobb partján levő Szotin (Sodin) faluba érkeztünk, itt régi várromok láthatók, éjjeli szállásunk az itteni fürdőkben volt.

*) Ez nem lehet más mint Dunaföldvár.

**) Vörösmart?

***) Ma Vukovár.

Október 20-dikán Mohovo (Mosstin) falunál haladtunk el, itt rombadőlt várkastély és a faluban keresztyén templom látható. Azután Újlakra vagy Illokra (Iloy) értünk; e városka gyönyörű vidéken fekszik; szintén van vára. Hajdan püspöki székhely volt. Csakhamar Banostor (Panestra) falu mellett haladtunk el, itt szintén láthatók várromok. Az erre következő Cserevics (Skrowet) falunál szintén vár emelkedik. Az éjszakát Péterváradon töltöttük. Ez erősséget környöskörül sánczok övezik, a vár előtt meglehetősen csinos külsejű városka terül el. Itt sok élelmiszert vásároltunk.

Október 21-dikén Karlóczánál haladtunk el, melynek két temploma van, úgy mint katolikus és görög. A Vukovártól kezdve folsorolt helységek egytől egyig a Duna jobb partján fekszenek. A Dunától balra a szép Titel (Tykel) városát láttuk, szép várával együtt. Ezután Zalánkemény vagy Szlankamen (Salemktsch) mellett haladtunk el. Magas sziklán álló vára romba dőlt. Az elpusztult vár közelében fallal körülvett városka terül el, itt azonban néhány romba dőlt régi tornyon kívül semmi említésre méltót nem láttam; a törökök ugyanis nem engedték meg, hogy ép állapotban föntartassanak. Az Erdélyországon keresztül folyó Tisza e helységnél ömlik a Dunába.*)

Október 22-dikén korán reggel Zimony (Senedin) mellett haladtunk el, s csakhamar megpillantottuk a Dráva, Duna és Tisza összefolyásánál Belgrádot.**)

S itt megszakítjuk e folyóiratban közleményünket, mert Wratislaw magyarországi útazása bevégeződik és szerb, bolgár s konstantinápolyi élményei következnek.

SZAMOTA ISTVÁN.

*) Máramaros ekkor az erdélyi fejedelmeké volt, ezért gondolta tehát, hogy a Tisza Erdélyből jön.

**) Az író a Drávát a Szávával tévesztette össze és a Tisza torkolatát is rossz helyre tette.

É R T E S I T Ó.

Tizenöt nap a Dunán. Irta Rudolf trónörökös főherceg. Fordította Paszlarszky József tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. (A Természettudományi Könyvkiadó Vállalat XI. kötete.) Buda-Pest, 1890.

Megsíratták az országot, a monarchia nagyjai, gyászba borultak városai, népei és megdöbbenő lélekkel állott meg ravatalánál az egész művelt világ.

Gyászra ereszkedtek alá az árboczok lobogói a távol tengeren, melyeken egykor utazott s áhitattal csüngött; elborultak azok a «zöld szigetek,» melyeket ő «kék ég alatt mosolygó napsugarakkal megaranyozottaknak» látott; és fekete zászlók lengtek a hegyek ormain, a Monte Maggioletól a Gross-Glocknerig, a melyeken mint viruló ifju gyönyörködött a természet nagyszerűségében, örökké munkás, örökké romboló és örökké teremtő erejében.

Annyi mindenféle tanulmányaim között — így ír a 17 éves trónörökös tanítójának, dr. Krist Józsefnek — mindig a természettudományokban találtam megnyugvást és üdülést, és fogok is bennök találni egész életemben.

Igaz barátja volt ő a természetnek, s a mikor a közönség azt tudta róla, hogy csak a vadászat örömeit élvezi, igen értékes megfigyeléseket végzett s tudományos kérdések eldöntéséhez gyűjtött adatokat. Vadászatain, kisebb-nagyobb kirándulásain és útazásain mindig a természet, kivált pedig a madarak megfigyelése volt a főcél. A madarak, különösen pedig a királyi madarak, a sasok voltak kedveltjei és tanulmányának tárgyai. Ismerte is őket úgy, mint kevés ornithologus. Szakismeretét és jellemző leírását maga Brehm, a leírások nagy mestere is becsülte s *Thierleben* nagy művében több

helyen föl is használta. Adatokat sorol föl tőle a keselyűk és sasok leírásában, s teljes szövegben közli tőle a fekete kánya és a hamvas réti héja jellemzését. Éles megfigyelő tehetség, tiszta, világos fölfogás, széles ismeret, gyors ítélet voltak segédei.

A mit látott, tapasztalt, átélt, azt nem csak szabatosan, de vonzón, bizonyos bájjal tudta megírni; leírásai keresetlen egyszerűségekkel hamisítatlan őszinteségekkel valóban megragadók; van bennök élet, mely melegít, erő, mely lelkesít s bizonyos kedves zománcz árul el rajtok, mely egyéniségének tükröző fénye; néhol ki-ki csillan belőlök az ifjúkor vidámsága, olykor hamiskás szelleme, a mi az olvasót tökéletesen megnyeri és lebilincseli.

Így jellemzi Rudolf trónörökös főherceget, mint természetrajzi író-t egy szakbeli tudós, a ki maga is jeles megfigyelő és jeles író.*)

Kisebb irodalmi munkái vadász- és szaklapokban jelentek meg elszórva; Künast, a főherceg könyvkereskedője, 1887-ben szedte össze és adta ki őket: *Jağden und Beobachtungen von Kronprinz Erzherzog Rudolf* czímen.

Ebben van, több vadászat és megfigyelés között, az a dunai kirándulása is 1878-ból, melyet *Fünfzehn Tage auf der Donau* czím alatt írt le.

1878 április hava elején határozza el, hogy vadász-kirándulást rendez az Al-Duna vidékére, a monarchia határain belül. A gondolat, hogy ezt az igen kevés utazótól ismert szép vidéket megnézzé s fegyverrel a vállán madártani tanulmányokat téve, átkutassa, nem volt előtte új. Az udvari múzeum gyűjtője már évekkel előtt járt ott; Hodek, a híres præparator, minden esztendő tavaszán végig ment a Dunán déli Magyarországra, Szlavoniába, hogy ezt az ornithologusra és a vadászra nézve olyan gazdag világot kizsákmányolja.

«Valahányszor Hodek ez útjából az utóbbi években visszatért és utazása bámulatos eredményéről s fáradsalmairól beszélt, beszéde mindig úgy hangzott a fülemben, mint a szirénák éneke, és azok a sötét erdők százados tölgyeikkel, gazdag állatvilágunkkal, melyeket az ember mindent egyengető culturája erre az utolsó menedékhelyre szorított, ellenállhatatlanul vonzottak magok felé. Már ezelőtt két évvel föltettem volt magamban, hogy elmegyek oda, hanem az idő

*) Paszlavszky József: *Rudolf trónörökös emlékezete. Természettudományi Közlöny. XXI. köt. 89—90. ll.*

és az alkalom mindég hiányzott. Mert bár olyan közel fekszik is ez a vidék Európa szívéhez, hosszabb időre terjedő meglátogatása sok nehézséggel jár. Keresztül futhatja ugyan az ember a dunai gyors hajókon s egyes pontjait elérheti vasúton, az igazi vadászterületekre való eljutás azonban mind a két esetben igen nehéz. Ha az ember e vidéken az utazásból valóban élvezetet akar meríteni és a tudományos céloknak is eleget akar tenni, ide valóságos expeditiót kell szerveznie. Épen ebben van az oka, hogy ezeket a tájakat kevés vadász és bűvár kutatta. A tudományos társulatok, klubok, gyűlések és tudom is én mi néven nevezett egyesületek, ha pénzre tesznek szert, nagy expeditiókat rendeznek más világrészekbe, a legközelebb eső vidékek pedig, saját hazánk vidékei, bizonyos tekintetben valóban titokzatos lepelbe maradnak burkolva.»

Végre kínálkozik a régen várt alkalom. Márczius végén Bécsbe jön Brehm, ugyanekkor még egy ornithologus van Bécsben, Homeyer, a berlini madártani társulat elnöke. Hodek épen ez időben kapja az első tudósításokat az Al-Duna vidékéről, melyek igen kedvezően hangzanak. A tavasz már egész pompájában virul; a vándormadarak mind ott vannak régi fészkeiken, s kezdődik az az időszak, mely az ornithologusra nézve legszebb és legvonzóbb.

Megteszi az expeditióra tartozó intézkedéseket; Hodek leutazik Apatinba, hogy előkészületeket tegyen. A főherczeg a birtokosokat fölkéri, hogy engedjék meg a vadászatot; hajót rendel, hogy a szükségességekkel felszerelve, Budapesten várja; sürgönyöz sógorának Münchenbe, hogy csatlakozzék hozzájuk, a mi meg is történik. Április 23-dikán indulnak el Buda-Pestről.

«Szép, meleg áprilisi reggel volt; a nap friss tavaszi fényével aranyozta meg a tisztes Gellérthegyet és Buda ősi várát függő kertjeivel, szürke bástyafalaival. A szőke Duna, mikép a magyar népdalaiban igen találóan nevezi, némán, méltóságosan hömpölygött tova a gyönyörű lánczhíd alatt, és Pest, ez a virágzásnak induló, élénk kereskedelmi város, érdekes ellentétben állott a budai part történetileg nevezetes, megszürcült tisztes falaival, épületeivel és sziklaival. A pesti kőpart a maga élénk életével, a sok mindenféle hajóval, melyek majd jönnek-mennek, majd nyugodtan állanak a part mellett, az egésznek bizonyos friss, vidám jellemvonást kölcsönöz, s az ember mindig örül, valahányszor ezt a szép várost újra látja.» «Mindnyájan a fődélzeten állottunk; nagy momentum volt, az expeditio megkezdődött. A lánczhíd fölött, a budai part

mentén, lassú szárnycsapással egy fekete kánya vonult a Gellérthegy felé: az ornithologusnak jó ómen.»

«A gőzös elkezdett a többi hajók és kisebb bárkák közül kibontakozni; teljes erejével csak akkor haladt lefelé, mikor kijutott a folyó közepére.»

«Bal oldalt a gyönyörű pesti kőpart már régen elmaradt, a házak mind alacsonyabbá váltak, kezdődött a zöldséges kertek régiója, melyet a szalmakunyhók követtek, s a város végre a homokba ment át. Ez jellemző sajátsága minden magyar városnak; nem koszorúzzák őket díszkertek, nyári lakások, sétahelyek, hanem átmennek a homokba.»

«Délkelet felé nagy síkság terül el; a váci hegyek mind jobban és jobban eltűntek a kékes reggeli ködben; a csomádi erdő és a mogyoródi halmok körvonalai mind elmosódottabbakká válnak s nem sokára egészen eltűnnek szemeink elől; én búcsut intek feléjük, hiszen mind régi jó ismerőseim, — mögöttök, nem messze fekszik a gyönyörű Gödöllő.»

Magát a szerzőt beszélgettük, hogy saját szavaival ismertesse meg írása és gondolkodása módját. Ez a keresetlen egyszerűség, hamisítatlan őszinteség vonul végig az egész művön. Vadásznak az adonyi gémszigeten, Apatin, Drávafok vidékén, a Béga-ág szigetén, legtovább a Fruska-Gorában, azután a futtaki sík erdőben s végre útazásuk végpontján, Kovilban. Elevenen, igazi vadászhumorral írja le kalandjaikat, szép tájrajzi és becses néprajzi részleteket szöve közé. Vadásznak, természet barátjának egyaránt tanulságos, és mindenkinek élvezetes olvasmány.

A Természettudományi Társulat helyesen cselekedett, hogy ő Felsege engedélyét kinyerve, e művet fölvette Könyvkiadó Vállalatába. A fordítás kitünő; olvastában nem vesszük észre, hogy fordítás fekszik előttünk. lm.

*Kautz: A nemzetgazdaságtan rendszere. Első kötet. Általános rész.
Buda-Pest, 1890.*

A ki visszagondol azon állapotra, melyben a politikai tudományok és különösen a nemzetgazdaságtani kutatások még néhány évtizeddel ezelőtt sínlődtek, az kellő mértékben méltányolni fogja azon nagy szolgálatot, melyet Kautz Gyula *Nemzetgazdaságtani rendszerének* megírásával tudományunknak tett. És ha ma azt lát-

juk, hogy e kitünő tudósunk fáradhatatlan szorgalommal e munkát új, még pedig ötödik kiadásban oly tartalommal bocsátja a közönség elé, mely minket a nap nagyszabású elméleti és socialpolitikai problémái közé helyez, az nem fog vonakodni őszinte elismeréssel fogadni e munkát, melynek számtalan ember köszöni nemzetgazdasági ismereteit. Nem czélunk, a munka részletes ismertetésébe bocsátkozni. Elég, ha arra figyelmeztetjük olvasóinkat, hogy a könyv híven tükrözteti vissza a tudomány mai állását; nem kímélvén fáradságot, a szerző megismertet a tudomány legkiválóbb termékeivel, melyeket a nagy nemzetek irodalma az utolsó években megértelt. De szerző nem szorítkozik arra, hogy e munkákról csak említést tesz, hanem számos elméletet, számos fogalomnak meghatározását újból formulázza. Különösen észrevehető ez a jövedelem-eloszlás tanában, mely az újabb tudományos kutatások főtárgyát képezi. Azonban alig van a könyvnek egy lapja, melyen a javító, bővítő kéz észrevehető nem volna. Mindamellett, a könyv ökonomiájának helyes beosztása következtében, terjedelme nem nőtt és hasznavehetőségét azok részére, kik azt tankönyvvül használják, épen nem veszítette el. Nem mulasztjuk el végül megjegyezni, hogy az előszó némely újabb irányát a nemzetgazdaságtannak igen erős kifejezésekkel bírálgatja, a mit azonban nem vélünk arra magyarázhatni, hogy, szerző a létező állapotokat a tökély netovábbjának tartja. Reméljük, hogy kiváló tudósunk munkájának második kötetét is mielőbb közzéteendi, mi különös tekintettel a sok függő gyakorlati kérdésre, kívánatos volna.

F. B.

A Magyarországi Myriopodák magánrajza. (A magyar királyi Természettudományi Társulat megbízásából írta dr. Daday Jenő. Buda-Pest, 1889. 126 ívoldal, három tábla rajzzal.)

Mint első nagyobb rendszeres mű, mely magyar nyelven a százalábúakkal foglalkozott, e magánrajz volna hivatva arra, hogy alapul szolgáljon magyar bűvárainknak további ez irányú kutatásaira.

Minden irodalmi művet a szerint kell megítélni, hogy minő czélra törekszik, s csak olyan igényeket támasztani vele szemben, a melyeknek megfelelni maga is ígérkezik. Ezért nem kis fontosságú lehet figyelemmel olvasni még az előszót is. E tekintetben az írók

különféle kategóriákra oszlanak. Vannak olyan könyvek, melyek sokat ígérnek és sokat is nyújtanak: méltó önértet. Vannak aztán, a melyek sokat ígérnek, de keveset adnak: jogtalan elbizakodás. Vannak továbbá, a melyek keveset ígérnek és keveset is adnak: illó szerénység. Vannak végül, mint tudjuk, olyan könyvek is, melyek keveset ígérnek ugyan, de még annyit sem váltanak be. Ez utóbbiak közé tartozik, bátran kimondhatjuk, a Daday legújabb könyve is.

Előszavában a szerző, a mint látni fogjuk, nagyon indokolt óvatossággal, minden magasabb igény gyanúját el igyekszik hártani munkájáról, melynek fogyatkozásaiért a felelősséget jó részben a Természettudományi Társulat állattani szakbizottságának a vállára rakja vissza, midőn a tőle kapott megbízó levélnek következő szavait idézi: «A megírandó munka általában olyan alpmunka legyen, melyből a *Myriopodák természetrajza* megtanulható s későbbi tanulmányokra és kutatásokra vezérfonalul szolgáljon s ölelje föl különösen a magyar faunára vonatkozó teljes literaturát; tartalmazza a talált fajok diagnosisát latinúl és meghatározásukra való analytikus táblázatokat magyarul, hogy a fajok meghatározásába e téren kezdőket is bevezessen; legyenek benne a synonymák, a földrajzi elterjedésre vonatkozó adatok és a biológiára vonatkozó megfigyelések. Az anatómiából és embryológiából csak annyit karoljon föl, a mennyi ez állatok helyes természetrajzi ismeretére szükséges; ellenben az orismologia, a fajok meghatározása szempontjából, a megfelelő mértékben tárgyalandó.»

Ez a megbízás szerfölött jellemző azokra, a kik adták, szerfölött jellemző arra az egész entomológizáló irányra, melynek nyűge ellen ma még oly hiába küzd a magyar zoologia. Ez az irány még ma is azt hiszi, hogy «az állatok helyes természetrajzi ismeretére» anatómiából és embryológiából édes-kevés elegendő, hogy a biologia annak a kipuhatolásában áll, melyik állatot hol és mikor lehet legbiztosabban fölbogarászni. Nem tudják, hogy az állatok helyes természetrajzi ismerete ma már éppen anatómiájok és fejlődésök derekas tudásában áll. Ilyen megbízás modern színvonalon álló munkát nem eredményezhet, nem eredményezhet méltán ilyennek nevezhető magánrajzot, monographiát; ha valami, hát legfőlebb «rendszertani monographia» lehet belőle: a teteje egy háznak, melyet alap és falak nélkül semmire se lehet használni másra, mint újból való szétszedésre; arra, a mire lehet különben is a zsindelet meg a gerendákat. Az alapot s a falakat éppen az az anatómia meg az embryologia

adná meg, a miből a mondott megbízó levél csak mentől kevesebbet kér.

Az előttünk fekvő munka történetét különben még jóval e megbízatás előtt kell kezdenünk. Korán elhunyt jeles szakemberünk, Tömösváry Ö., éveken át foglalkozott kiterjedt és pedig jórészt anatómiai búvárlatokkal, melyeknek eredményét egy alapvető nagy munkában a *Százlábúak monographiájában* akarta majdan összefoglalni úgy, hogy benne a főszerepet valószínűleg az anatómia fogta volna játszani. E művet, még mielőtt elkészülhetett volna, két nagy csapás érte. Az egyik Latzel R. nagy munkájának, *Die Myriopoden der Österreich-Ungarischen Monarchie*, Wien, 1881—1884. megjelenése, mely a készülő magyar könyv rendszertani részét a tudományra nézve fölöslegessé tette. A második nagyobb csapás főleg az anatómiai részt sújtotta: Tömösváry időközben meghalt, hagyatékában a fajoknak egy igen gazdag gyűjteménye, számos rajz és készítmény árván maradt.

A gyámságot a Természettudományi Társulat vállalta magára annál is inkább, mert már Tömösváry is az ő támogatása mellett dolgozott volt. A hagyatékot tudományosan értékesítendő, az előttünk fekvő mű megírásával Dadayt bízta meg, a ki infusoriumokról és apró rákokról ugyan megelőzőleg már számos rendszertani közleményt adott ki, de százlábúakkal nem foglalkozott azelőtt soha. A megbízás, ha jól emlékszünk, az 1887. év végén történt, és Daday 1889 május havában már készen adta be a Társulatnak a *Magyarországi Myriopodák magánrajzát*. Tehát a Tömösváry-féle hagyaték egy évnél nem sokkal tovább volt kezei között, s ez alatt az év alatt, 1888 derekán jelent meg egy más, még terjedelmesebb magánrajza a magyarországi Cladocera-rákokról, ugyancsak a Természettudományi Társulat kiadásában. Csodálkozhatik e gyorsaságon, a ki tudja, mily időbe és fáradságba kerülnek kellő kritika mellett még a pusztán rendszertani búvárlatok is; de csak addig fog csodálkozni, míg a Daday könyvét közelebről meg nem tekintette.

Előbb azonban vessük föl általánosságban azt a kérdést, helyesen értékesítette-e a Természettudományi Társulat a Tömösváry hagyatékát, midőn belőle a Daday-féle monographiát készítette? Föltéve, hogy Daday a reáruházott föladatnak a leglelkiismeretesebben felel vala is meg, volt-e szükség Magyarországi Myriopodáinak száraz rendszertani összeállítását adni akkor, midőn Latzelnek 1884-ben befejezett, sokkal teljesebb munkája ezt a föladatot már megoldotta, és pedig megbízható ítéletek szerint, igen jól oldotta meg? Daday,

ha megmarad egy rendszertani munka korlátain belül, pár kétes értékű új fajon kívül, a legjobb törekvés mellett, sem adhatott volna semmi újat.

Vajon nem lenne-e némi igazság szomszédaink ítéletében, ha bennünket ez alkalomból is azzal vádolnának, hogy nem a tudomány magasabb érdekeit, hanem magyar hiúságunkat szolgáljuk? Nem mondhatnák-e, hogy minden áron magyar nyelven akarván bírni a Myriopodák rendszerét, őszintébben cselekszünk vala, ha a Latzel munkáját egyszerűen lefordítatjuk, mint, ha eredeti köntösben ugyan, de mégis csak ugyanazt adjuk? Már most képzeljük el egy ilyenformán gondolkodó idegen szakférfiú hangulatát akkor, midőn a Daday-féle latin diagnosisokat, néhány szükségtelenül odaragasztott sallangot leszámítva, a Latzel-félékkel szóról-szóra megegyezőeknek találja; midőn az állítólag természet után készült Daday-féle ábrákban kevés kivétellel a Latzel-féléket látja meg, egyszerűen lemásolva? A mit a nyelvünket nem ismerő szakember dolgozatainkban először is néz, azok az ábrák, mert azokat megérti ő is. Látom ajkukon a gúnymosolyt, midőn az ábrákat összehasonlítják: ez is ugyanaz, az is ugyanaz, még a jelző betűk is ugyanazok, csupán az árnyékolás van, költségkímélés szempontjából, elhagyva, csupán itt-ott van némelyik kicsinyítve, itt-ott van némelyikből valami elhagyva, némelyikhez valami hozzáadva, például egy-egy Latzelnál lerajzolt baloldali lábhoz fölöslegesen a jobboldali is hozzászerkesztve.

No de ha nem tekintjük is egyelőre közelebről ezt a saját-szerű megegyezést, a Tömösváry eszméjének még sem felelhetett meg, hogy hagyatékát ily irányban használják föl. Munkáját, pedig akkor a Latzel nagy rendszertani műve még nem is jelent volt meg, már eleve főkép bonczteni alapon szándékozott megírni. Hiteles forrásból értesültünk róla, hogy Tömösváry hagyatékában számos igen becses eredeti bonczteni ábra és adat foglaltatik. Mi indította a Természettudományi Társulatot arra, hogy a hagyatéknak ezt a részét figyelmen kívül hagyva, egy fölösleges systematikai munkát készíttessen, melyből már megbízó levele is úgyszólván számúzi a magasabb szempontokat, s a melyhez a biológiai szempontok megkívánása (ökológiai szempontokat érts alatta!) inkább csak, mint nálunk ma közkeletű frázis, van sallangul akasztva? A zoológiánkra oly károsan nehezedő entomologizáló irány nyomása alatt talán derogálna is a Társulatnak hébekorba egy-egy anatómiai, szövettani vagy fejlődéstani munkát végeztetni. Avagy maradjon ez, mint ma-

gasabb valami, az Akadémiára? Nem látjuk be, miért? Ha már tesz mást is, és igen helyesen, a Természettudományi Társulat, nem csak népszerűsít, ha már ad ki állítólag önálló, szigorúan szakszerű búvárlatokon alapuló dolgozatokat is, miért marad mindig a magokban véve szükségkép csonka és tökéletlen systematikai monographiáknál, miért zárja ki kiadványaiból az anatómiát, a fejlődéstant stb., a helyett, hogy főszempontúl tűzné ki és adna ki végre egy valódi monographiát is? Tegyék ebben a munka alapját anatómiai, szövettani, élet- és fejlődéstani búvárlatok, de önállóak; állna a munka egy szóval biológiai alapon (nem csak ökológiai) és koronául hordaná a rendszert, mint a kiderült morphológiai és biológiai viszonyok, a tudományosan megállapított rokonság kifejezőjét!

No de bármit ad is ki a Természettudományi Társulat az elvégre az ő dolga; az már azonban mindnyájunknak a dolga, a kik a magyar tudományosság jó hírnevét a szívünkön hordjuk, hogy ne adjon ki olyat, a mi ezt az ügyis eléggé kaján szemmel nézett tudományunkat a külföld előtt ad absurdum vigye. Az előttünk fekvő *Magánrajz*, nem ártalljuk kimondani, egyenesen ezt teszi.

Nem szólnánk semmit, ha Daday az ő nevét viselő munkát csak a Latzelé meg a Koché (Koch C. L. *Die Myriopoden getreu nach der Natur abgebildet und beschrieben*. 2 Bd. Halle, 119 Taf. 1863.) nyomán írta volna meg; ez az eredetiséget ugyan jóformán kizárja, de plagiumot még nem jelent. Ekkor is elvártuk volna ugyan, hogy ezt — legalább a Latzeléra nézve — őszintén vallja be az előszavában s a Latzel munkáját ne csak a többi közt említse föl. Nem elég azt mondani meg, hogy a rendszerben Latzelt követte; sőt furcsa is, a Latzel rendszerétől való némi eltérést ilyen szavakkal adni tudunkra: «Latzel rendszerétől én csak annyiban térek el, hogy a Malacopoda-Onychophora-rendet, a fejlődéstan ide vonatkozó adatainak tekintetbe vételével, az Arthropodák állatkörének külön osztálya gyanánt tekintem s így a Myriopodáktól teljesen elkülönítem». Hiszen ez elkülönítés tudományos munkájában Dadaynak épen semmi része sincs; ez, kiváló búvárok által megállapítva, már több év óta általánosan elfogadott dolog s minden újabb tankönyvben is megtalálható álláspont. Aztán meg ezt az elválasztást, magyarországi százlábúakról lévén szó, fölösleges is Dadaynak hangsúlyozni, mint-hogy az Onichophora-Protracheata-osztályt alkotó egyetlen nemnek, a Peripatusnak semmiféle ivadéka nem fordul elő Magyarországon, de egész Európában sem, s Dadaynak egész munkája folyamán nincs is vele többé semmi dolga. Kiemelése ez a jelen esetben mit

sem mondó egy eltérésnek, holott a lényegben nagyon is nagy a megegyezés.

Mert elhallgassuk-e azt, hogy a latin leírások csaknem szórófi szóra megegyeznek a Latzeléival, hogy a fajok meghatározására való kulcsok csupán kevésbé használhatókká téve, összeforgatva, ugyanúgy hangzanak, mint Latzelnál? Még ezt talán mind elhallgatnók; hisz a latin leírások a régi iskola systematikusainál oly chablon-szerűen készülnek, hogy a ki épen új adatokat nem nyújt, az jóformán ugyanúgy kell, hogy mondja el ugyanazt, mint a ki az illető állatot már előtte leírta. Új adat pedig Dadaynál nincs egyéb, mint vagy egy tuczat igen-igen kétes értékű új faj, melynek néhány csupán egy példány (hím vagy nő) után, többnyire semmit sem mondó, változásoknak alávetett jellegekre készült. No de ez nálunk így szokás, és Daday e részben csak a többinél nem akar jobb lenni.

Azt azonban már nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy valaki egy tábla rajz, például az ő művében az I. tábla elé oda írja: «Természet után készült 32 ábrával», és ebből a 27-ből alig néhány van természet után rajzolva, a többi Latzelből (illetőleg Kochból) egyszerűen lemásolva! Épen így a többi tábla is.

Hogy valaki azt ne higye, túlzunk ez állítással, elemezzük, íme, az első táblát. Az egyik oldalon 27 eredeti ábrát ígér, a másikon már maga oda írja, hogy az 5., 16., 17. és 21. ábra «Latzel után» van. Már ez is hogyan érthető? De a következő ábrák épen úgy Latzeltől vannak, s ő egy betűvel se jelzi, hogy csupán az árnyékolást hagyta el, de a körvonalakat, sőt még a jelző betűket is híven megtartotta: a 4. ábra a 129., az 5. a 126., a 6. a 127., a 10. a 154., a 12. a 130., a 13. a 134., a 14. a 131., a 15. a 136., a 16. a 137., a 17. a 138., a 20. a 151., a 22. a 118., a 23. a 117., a 24. a 104., a 25. a 103., a 26. a 72 s a 27. a 74. ábra Latzel II. kötetében. A negyedik ábra minden kétséget kizárólag a Latzel 139. ábráját adja vissza, pedig ez Latzelnál a *Julus luridus*nak, Dadaynál pedig a *Julus transylvanicus*nak, egy új fajnak (!) alsó ajka állkapcsi készülékét van hivatva föltüntetni. A két rajz, a külső vonalak igen csekély, talán inkább gondatlanságból történt megváltoztatását nem tekintve, még méreteit illetőleg is megegyezik; már pedig ha Daday a maga *Julus transylvanicus*át ugyanoly nagyítás mellett rajzolja vala is, mint Latzel a *Julus luridus*t és ha rajza természet után készült volna, más méreteinek kellene lenni, mivel az ő *Julus transylvanicus*a fele oly nagy (14—22 milliméter hosszú), mint a *Julus luridus* (20—40 milliméter hosszú). Lehetetlen tehát,

hogy még ez új fajra vonatkozó rajz készítésénél is maga az illető állat lett volna szemei előtt. Ehhez hasonló furcsaság, hogy míg Latzelnál a 103, és a 104. ábra a *Lysiopetalum insculptum*ra vonatkozik, addig az ezeknek vonalról vonalra utána húzott Daday-féle 24. és 25. ábra már a *Lysiopetalum degenerans*t akarja illusztrálni. Ilyet még többet is tudnék idézni. (Hogy is hívják köznyelven, a mikor valaki így félre akarja vezetni az olvasóját?) A 14. ábra a Latzel-féle 131-et csupán a másik oldali lábának, mely nem fért ott a táblára, hozzátételével egészíti ki; ugyanis a 13. a 134-et és a 15. a 136-ot. Furcsa, hogy éppen azok az ábrák, melyekről Daday maga megmondja, hogy Latzel után készültek, az ennél találhatóktól még leginkább különböznek; a 21. ábra, melyet Daday ugyancsak Latzel után valónak mond, Latzelnál egyáltalán nincs is meg, (!) legfőlebb Latzelnek egy kisebb értekezésében, melyet nem ismerek. A Latzel 74. ábrája Dadaynál mint 27. ábra meg van kisebbítve és el is torzítva némileg, mert másképp nem fért volna a táblára, melynek alsó szögletébe jutott. — Az I-ső táblán még nem említett néhány ábra, (a mennyiben eredeteik nem Kochnál keresendők) oly semmitmondó és egyszerű, hogy még ha egészen eredetiek is, számba a többi, idegen helyről a forrás megnevezése nélkül átvett, mellett nem jöhet. A másik két tábla elemzése ugyanily eredményre vezetett, mint az első. Bővebb kifejtésétől az olvasót, már most úgy hiszszük, meg lehet kímélnünk.

Azt mondhatná mindezzel szemben valaki, hogy a Daday ábrái a Latzeléival csak azért egyeznek meg, mivel mindketten ugyanazt rajzolták; hiszen ha valakinek két művész csinálja meg az arczképét, ez a két kép is hasonló lesz, föltéve, hogy jó. Hasonló, igen, de nem vonalról vonalra, lényegtelen apróságokban is megegyező. Aztán meg a szóban lévő eset nem is egészen így áll. Daday előtt mintául nem lehettek ugyanazon százlábúaknak ugyanazon részei, mint Latzel előtt; individualis különbségek pedig, egyebet nem is tekintve, legalább a nagyságban mindenesetre vannak a százlábúaknál is. A rajzok megegyezésének itt csak olyan természetűnek szabadna lenni, mint a mennyire egymáshoz két, más-más egyén után vett emberi arcz is hasonlít. Dadaynál ellenben például a 13. ábrán (I. T.) még a lábak sertéinek száma és elhelyezése is ugyanaz, mint a Latzel 134. ábrájában; jóllehet itt azok számának és állásának nincs semmiféle rendszertani jelentősége, a Latzel leírása meg sem említi őket.

Itt van, további bizonyítékul a jelző betűk megegyezése. Az

első táblához írt jelmagyarázat betűről betűre megegyezik a Latzelnál a 400-dik oldalon adottal. De sőt többet mondunk. A Latzel jelmagyarázatába egy hiba csúszott be: «st. (bedetet) den Stamm der Oberkiefer . . .», holott az ábrák mindenikében «sti» jelzi a felső állkapocs törzsét. Dadaynál ugyancsak: «st, a felső állkapocs törzse», holott az ábrákban épen úgy, mint Latzelnál, a felső állkapocs törzse tényleg mindenütt tsti-vel van jelölve. Jelzésül használhatja két szerző ugyanazokat a betűket; de ugyanaz a tollhiba aligha fog azért mindkettőnél, rendes körülmények közt, előfordulni. Ez már minden más nélkül is világossá tenné azt a valamit, a mit a legenyhébb kifejezéssel is csak plágiumnak lehetne nevezni. És plágium az ábrák dolgában hasonló, leíró műben, nem is oly csekély beszámítás alá esik. Az ábrák ugyanis ilyen művekben a közlött megfigyelések legfőbb bizonyítékául szoktak szolgálni. A ki mástól a forrás megnevezése nélkül vesz át ilyen ábrákat, az a más tudományos munkája gyümölcésének java részét tulajdonítja el.

Ennyi, azt hiszszük, a Daday munkájának jellemzésére elég is volna. Ezzel szemben már csak mellékes, hogy szerző anatómiai leírásai is úgy vannak összeszerkesztve, hogy belőlök minden lépten az tűnik ki, milyen gyöngé lábön állanak az ő ismeretei a szóban lévő állatsoport bensőszerkezete felől általában. Mellékes, hogy leszámítva a mástól kölcsönzött tollakat, a mi szerző munkájául megmarad, az inkább csak mechanikai, mert táblázatok szellemtelen összeállítása. Ehhez még csak a gyűjtés és a meghatározás fáradsága járul, a mit azonban szintén alig fog valaki önálló tudományos munkásságnak tekinteni, méltót egy «alapmunkához», méltót a «magyar géniuszhoz».

* * *

De hát nem vetették e munka kéziratát semmiféle bírálóknak alá, mielőtt kiadták volna? S ha bírálták, hogyan nem vehették benne észre a plágiumot? Vagy észrevették és csak nem szóltak róla? Ezt nem akarjuk hinni olyan emberekről, a kik mint tudjuk, a Természettudományi Társulat megbízásából a Daday könyvét bírálták. Mi itt a magyarázat? Ha valaki egy munka bírálását magára vállalta, vagy már előzetesen kell a tárgyhoz értenie vagy legalább ez alkalomból kell vele némileg megismerkednie. Mindenik esetben meg kell, hogy fordult legyen a Latzel könyve a bírálók kezében:

ez a legújabb s a legbehatóbb mű, mely az osztrák-magyar monarchia százlábúival foglalkozik. Valószínűleg fölöslegesnek tartották, hogy akár ezt, akár a Daday kéziratát másképen, mint legfőlebb futólagosan megtekintsék.

Bizonyára itt is a «relatív jónak» áldásos elve vezette a bírálókat. Oh, ez az elv! mennyi szolgálatot tett már a magyar tudósoknak, ha nem is a magyar tudománynak! Ennek az elvnek a védőpajzsa alatt szabad a mi természettudósainknak bármit is megírniok, ez óvja meg művöket a szakszerű megbíráltatás veszedelmétől. Igazán nagy önfeláldozásra, a tudományért való nagy lelkesedésre van szüksége annak, a ki ma nálunk mégis «absolute jót» ír. Mert, hála Istennek, azért ilyenek is akadnak. *Siler.*

A párisi életből. Beszélyek és vázlatok. Irta Székely Béla. Buda-Pest. Récai testvérek.

A szerző érdekes dolgokat ígér előszavában. Különös világba fogja vezetni olvasóit. Gyorsabban élnek ott — úgymond — az emberek és gyorsabban hervadnak el. Élveznek mindent és beleúnnak mindenbe. Rajongva lelkesednek és józanul kiábrándúlnak. Nagyobb az értelmi erejük, alkotó tehetségök, mint a mienk és érzelmeik, szenvedélyeik is hevesebbek, hatalmasabbak, erősebbek. . .

Nagy reményekkel fogtunk tehát az olvasáshoz. Nagy értelmi erejű, nagy alkotó tehetségű emberek rajza bizonyára érdekes, megkapó, sőt impozáns képeket ígér; heves, hatalmas, erős érzelmek, szenvedélyek összeütközései mindenesetre bárminő hatást tehetnek, megrázót, fölemelőt, megrendítőt, lesújtót, izgatót, kábítót, csak egyet nem: unalmast. Annál kevésbé félhettünk az unalomtól, mert a szerző a hatalmas szenvedélyeken kívül még egyebet is ígér. Az ilyen társadalomnak — mondja — megvan a maga speciális jellege. Másképp fogják ott föl az életet, az erkölcsöket s a világ szemé láttára sans gêne cselekszik meg azt, a mit nálunk a titoktartás sűrű fátyla föd. Mi romlottságunkat az erény álköntösébe takarjuk s úgy teszünk, mint a pap, a ki vizet prédikál és bort iszik. . . Hanem azért nagyon csalódnék, a ki azt hinné, hogy a párisi túlfinomult civilisatióknak az erkölestelenség a bálványja. Sok a dudva, nagy a romlottság, de terem azért ott igazi poézis, igazi szerelem, s ennek virágos kertjéből is szakítottam le egy-egy illatos virágot. . . . Csak ki kell keresni. . . .

Kerestük is; de az a kérdés, megtaláltuk-e? Egyáltalában megtaláltunk-e valamit abból a sok holmiból, a mit szerző ígér? Mert sokat ígér. Nem csak a poézis illatos virágait, nem csak hatalmas szenvedélyeket, hanem a párisi élet speciális rajzát is, olyan embereket, kik csak ott találhatók, olyan viszonyokat, melyek csak ott fordulhatnak elő, színeket és vonásokat a ránk nézve idegen, de mégis vonzó képből.

Mindebből bizonysemmit sem találtunk. Az urak ugyan Gaston, Jules, François neveket viselnek, a hölgyek Laurence, Florence, Marcelle nevekre hallgatnak, sétálni a boulevardokra mennek s a Café Anglaisba térnek be; de ezeken kívül más francia vagy éppen párisi vonásokat nem találtunk bennök. Se a francia véralkat, se a francia észjárás sajátosságait, se a párisi élet, a salonok, színházak, műtermek, boltok, műhelyek, kávéházak, utczák s a bennök pezsgő élet jellemző vonásait. Pedig az előszó nagyhangú ígéretei után ilyesmit vártunk volna. Egyedül a *Torlasz bolondja* című apró rajzban, a vén communista alakjában, ki minden éjjel torlaszt épít az útczakövekből s végre megfagy rajta, egyedül ebben találnánk valamit, a mi Párisra, a torlaszok városára emlékeztetne, ha az egész rajz nem volna oly üres, lapos és semmitmondó.

Midőn tehát az előttünk fekvő könyv tartalmáról számot akarunk adni, nem lehetünk tekintettel arra a «speciális jelleg»-re, melyet előszavában ígér, de csak annyiban vált be, hogy személyeinek francia neveket ad. Úgy vesszük és bíráljuk meg az elolvasott «beszélyeket és vázlatokat», mint beszélyeket és vázlatokat tekintet nélkül a környezetre, melynek «speciális jellegét» ígérte a szerző. Keressük az általános irodalmi értéket s előre lemondunk az etnographiai okulásról.

A kötetben egy hosszabb elbeszélés és tizenegy apróbb rajz van. Az elbeszélés egymaga többet tesz a könyv felénél, s mivel a szerző is ezt tűzte kötete élére, azt hisszük, reá fektetett legtöbb súlyt. Címe: *Küzdelem a szívért*. Azt a régi regénythémát dolgozza föl, hogy a nő büszke szívét utoljára is a férfi hideg közönye hódítja meg. Laurence, Dubois gróf szép leánya, egyszer csalódott egy férfi szerelmében s halottnak véli szívét. Gaston vicomte, a ki különben unokatestvére, meg akarja hódítani e szívet. Első vallomásával vereséget szenved. Utazni megy Olaszországba. Ezalatt Dubois gróf, Laurence atyja, meghal, s az özvegy grófnénak egyetlen vágya most az, hogy férjhez adja és boldognak lássa leányát. Laurence anyja boldogításáért kész volna, még mindig holt szívvel, férjhez menni,

s ha már választani kell, inkább Gastonhoz, mint másához. Ekkor érkezik haza Gaston. Laurence mellett találja Lujzát, gyermekkori játszótársát, ezt az «egészségesen gondolkodó, víg kedélyű leányt»; legalább a szerző ilyennek nevezi, ámbár a kisasszony semmit se tesz és mond, a miből mi is meggyőződhetnénk egészséges gondolkodásáról, víg kedélyéről. No de a szerző jobban ismeri, hinnünk kell neki. Lujza természetesen beleszeret hajdani játszótársába, de Gaston még mindig Laurenceért rajong, csak hogy most már nem hamarkodja el a vallomást; előbb majd meghódítja, aztán tárja ki előtte szívét, és «megmutatja neki ezt a szenvedélyesen szerető, viharoktól dúlt bensőt, melynek mindenik *inával* az imádott lényen csüng». Ne kutassuk, micsoda inakat akar megmutatni az imádott lénynek, hanem folytassuk a történetet. Laurence jobb arcot mutat Gastonnak s ez fölbátorodva, megkéri kezét. Laurence lassú, halk hangon igent mond. Megtartják az eljegyzést. Az öreg grófné boldog, mert leánya az ő jelenlétében szintén boldognak látszik s szerelmet mutat vőlegénye iránt. De mihelyt eltávozik a salonból anyja, a leány rideg, mogorva, szótalan lesz és semmit sem törődik vőlegényével, ki egyedül Lujza társaságára szorítkozik. Végre megúnja e különös állapotot s kérdőre vonja menyasszonyát. Laurence szárazon megvallja, hogy csak anyja boldogságáért, szerelem nélkül ígerte neki kezét. Gaston hidegen, gúnyosan kijelenti, hogy belenyugszik sorsába. «Mi férj és feleség leszünk, de mennél kevesebbet törődünk majd egymással, annál jobb lesz.» Ettől fogva mindég Lujzával foglalkozik. Közönyössége «gondolkodásba ejti» menyasszonyát s csodálkozva kezdi észre venni, hogy Gaston szerelme elhidegült. Most már ő jár utána, de Gaston hideg marad. Laurence «lángol». De Gaston kijelenti, hogy a föltételeket elfogadta és «betartja». Így érik el a menyegző napját. A megelőző napon fényes estély van a Dubois-palotában. Lujza is ott van és elmereng a múlton. «Képzete előtt elvonóznak párisi tartózkodásának képei. Mint jött a Dubois-palotába először, mint vette észre Laurence titkos fájdalmát, melyben *vígasztalni* igyekezte» stb. E merengés alatt, mely példát nyújt a szerző magyarságáról, Gaston «sugárzó szempárját» Lujzára szegi, aztán tánczra kéri. «Körültánczolták a termet kétszer, háromszor is, de Lujza nem fáradt el, tovább, tovább unszolta heves érzete. Odasímult tánczosához, ki gyöngéden ölelte át; beszívták egymás lehelletét, illatát, sóhaját, s a fiatal leányt megrészegíté ez előtte eddig ismeretlen bűv-ital. Szünet nélkül ragadta magával tovább tánczosát, ki önkénytelen engedett az édes erőszaknak,

maga is rabja a heves fölindulásnak. Lujza szemei kápráztak már, előtte minden egybefolyt s úgy tűnt föl neki, mintha egész jövő boldogsága *elvesznék* s a messze távol ködében fölsozlanék. . . » Tűncz után a parkba viszi Gastont; nem törődik azzal, hogy meghül, hanem megvallja Gastonnak szerelmét, ekképen indokolván lépését: «A sors akarja így, a vérem ösztönöz, a testem-lelkem vágyódik utána.» Gaston vigasztaló, csillapító szavakat mond, de a szende kis leányt arra ösztönzi a vére, hogy «csak egyszer ittasuljon meg Gaston ajkainak lángcsókjától, azután érintse a halál fagyos lehellete.» Erre «ajkaik édes gyönyörteljes csókban egyesülnek», Laurence előttök terem, Lujza «eszméletlenül dől le a padra», «a méltóságteljes büszke alak,» tudniillik Laurence, «derékját kigombolja s fűzőjét meglazítja,» aztán szobájába vezeti a beteg leányt és száraz hangon orvosért küldi Gastont. Lujza a meghülés következtében száraz köhögésbe esik. Haldokolva kibékíti egymással Laurencet és Gastont, ezek mindketten megcsókolják homlokát, Lujza boldognak vallja magát; kiszenvedett és «reá boruló anyja hideg kezeket fogott». A következő és utolsó fejezetben a boldog fiatal házaspárt látjuk, a mint «Gaston gyönyörtől eltelten átöleli feleségét s nem szól semmit».

Íme a hatalmas szenvedélyek, a poézis virágai, melyeket a szerző ígért. Hiszen nem lehet tagadni, megvolnának ez emberekben a szenvedélyek, meg volna az igaz szerelem érzése is; de az a baj, hogy a szerző csak mondja rólok, s fölteszi, hogy mi elliszszük neki; de nem festi úgy alakjait, hogy magunk lássuk szenvedélyeiket. Meglehet elképzelte, s mi is elképzeltetjük, milyen lehetett Laurence első csalódása, mily küzdelmeken, mily benső átalakulásokon ment át lelke, míg fölébredt benne második szerelme, milyen helyzetben volt Gaston a két leány között, milyen volt Lujza szerelme, küzdése, vergődése, míg azon eszeveszett vallomásig jutott; meglehet, mindezt elképzelte, jól ki is gondolta, de nem írta meg. Épen úgy, mint a Dubois-salon társaságáról elmondja ugyan, hogy «kis souper-asztalkák mellett foglaltak helyet, hol megindult nyomban a társalgás s a maga egész szellemességében sziporkázott a francia causerie», de egyetlen egy árva szikrát sem mutat meg ebből a sziporkázó causerieből. Igaz, hogy sokat, az unalmasságig sokat ír személyeinek érzelmeiről, de azok csupa banális közhelyek, minden lélektani igazság nélkül. Hát még stílje! ha ugyan lehet szó stílről oly írónál, ki még a nyelvvel sincs tisztában. Olyan nyelvtani, szórendi hibákkal, furesán alkalmazott szavakkal, minő-

ket fönnebbi idézeteinkben bemutatunk, majd minden lapon találkozzunk. Nem gondoljuk, hogy a szerző azzal is couleur localt akart adni párisi rajzainak, hogy rossz magyarsággal beszélteti francia embereit; hanem inkább azt látjuk, hogy hiányzik magyar nyelv-érzéke, hogy idegen nyelven gondolkozik, nem is annyira francziául, mint inkább németül, s csak úgy írásközben fordítja magyarra gondolatait.

A többi rajzzal vagy vázlattal rövidségökhöz méltó rövidséggel végezhetünk. A *Torlasz bolondjáról* már szóltunk; a «speciális jelleg» tekintetében ehhez legközelebb áll *Antoinette*, egy fiatal festőnő, ki nem lehet a szeretett Weber úr nejevé, mert apja nem engedi némethez menni feleségül. A *Két nővér történetében* megható és szép gondolat a szerető testvér, ki már nagyanya és unokákat ringat térdein, s még mindig vissza várja ifjú korában idegenbe ment, elveszett testvérét. Szebben van gondolva, mint megírva. *Egy nő, a kit követnek*, a negyven éves Fouldnéról szól, ki azt hiszi, hogy minden férfi őt követi az útczán. Egyéb semmi. *A más kedvese*, Putiphárné és a szemérmes József egy új változata. A *Harcz a gyermekért*, a jobbak közül való, s élesebb jellemzéssel, megfelelőbb leírással hatásos kép lehetne. *A női párbajban* két könnyűvérű kisasszony párbajt akar vívni egy bankár miatt, de aztán okosabbnak tartják, ha egyesült erővel teszik őt tönkre. Kar, hogy a tárgyban rejlő humoros elemeket a szerzőnek nem volt ereje kidomborítani. *A szerelem jójában* egy öreg ember lelövi fiatal nejét, kit hűtlenségen kap; az esküdtszék fölmenti, de az öreg összerogy és meghal. *Az Egy házaspár* vad házasságban él, mindketten mellbetegek és egyszerre halnak meg, miből a szerző azt következteti, hogy «mégis van odafönn egy Isten, a ki ily bölcsen tud elrendezni mindent». *A boulevardok kalandora* a leányokra költi minden pénzét, s tönkre jutva, két utolsó szeretőjétől visszakéri, a mit rájuk költött. Mivel ezek nem akarják visszaadni, agyonlövi magát, mire a két leány Istenhez tér. *Egy cseléd tragédiája* abból áll, hogy a szegény leány egy kovácslegényre költi minden pénzét, s midőn a hűtlen kovácslegény «kezeket old egy jómódú özvegyasszonynyal», bánatában megőrül.

Sajnálattal kell megvallanunk, hogy a csalódás érzetével értünk a könyv végére; a szerzőnek pedig azt tanácsoljuk, hogy ha ismét idegen föld népeiről jellemző rajzokat akar nyújtani a magyar közönségnek, vigyen oda magával élesebb szemet, jobb megfigyelő tehetséget, helyesebb nyelvérzékét, vagy pedig a mi még jobb, bizza a párisi élet rajzát a francia írókra.

Br.

Stourm: Le budget. Son histoire et son mécanisme, Paris 1889.

A pénzügytani és alkotmányjogi kérdések között kevés van, mely annyi érdeket nyújt, mint a költségvetés elmélete. Egyfelől, mint föltétele a helyes pénzügyi igazgatásnak, nagy gyakorlati fontossággal bír a költségvetés mikénti megállapítása; másfelől a költségvetési jogban a leghatályosabb eszköz rejlik, melylyel a parlament a kormányt ellenőrzi. A ki figyelemmel kíséri a politikai élet alakulását, nem egy tünetből észreveheti, hogy a modern államélet és különösen a parlamentarizmussal tett tapasztalatok a költségvetési jog kérdését ismét napirendre hozták. Mindinkább éreztetni magát a szükség, hogy az állam-háztartás pontos, szigorú és takarékos vitele érdekében a költségvetés rendszere tökéletesbítették. Mentől terjedelmesebb az állami tevékenység, mentől nagyobb ennek következtében az állami költségvetés kerete, annál nehezebb és komplikáltabb természetesen az eljárás, mely a költségvetés kellő alapon és kellő időben való elkészítését biztosítja. A kérdés fontosságát fokozza még azon körülmény, hogy világszerte a tapasztalat az, hogy a parlamentek épen nem váltak be annak, a minek képzeltek, tudni illik a takarékoság őreinek, kik göresösen húzzák össze az állami erszény zsinórját; hanem ellenkezőleg a legnagyobb könnyelműséggel pazarolják a nép filléreit és akárhányszor kényszerítik a kormányt jelentékeny kiadásokra. A parlamentek története erre számtalan példát mutat föl és természetes, hogy ott, hol francia minta szerint állapították meg a költségvetési jogot, módokat keresnek a parlamentek költségei hajlamainak fékezésére.

Az előttünk fekvő munka több mint 600 oldalon foglalkozik nagy részletességgel és világos előadással a költségvetési ügy összes kérdéseivel. Az első rész tárgyalja magát a költségvetési jogot és annak történetét Északamerikában, Angliában, Franciaországban és Poroszországban, itt különösen a konfliktus idejét megvilágítva. Azonban mindamellert ez a könyv gyöngébb része; a költségvetési jog elméletébe nem is bocsátkozik, a mely pedig a tudományban különösen a német tudósok által (Labaud, Hänel, Gneist, Seydel, Leidler stb.) nagy elmeéllel tárgyaltatott. Az első rész másik fele foglalkozik a költségvetés elkészítésének módjával; ki által, mely időszakra készítettetik stb.; behatóan tárgyalja a költségvetés rendszerének főelvét, a votumok elkülönítéseinek kérdését és végül a

költségvetés különböző részeit, mire nézve épen Franciaország a tájékozást fölötte nehezítő tarkaságot mutat. A második részben tárgyalja a költségvetés megszavazásának módjait és a költség visszavetésének eseteit. A harmadik rész tárgyalja a költségvetés végrehajtását, a mi tulajdonképen a munka keretébe alig illeszkedik, mivel természetesen majdnem kizárólag pénzügyigazgatási kérdéseket fejteget. Az utolsó rész a költségvetés ellenőrzésével foglalkozik és az ellenőrzés rendszereivel különböző államokban. A munka értékét nagyon emelik azon gazdag adatok, melyek a francia pénzügy történetéből fölhozhatnak és a melyek a könyv gyakorlati hasznosságát is fokozzák, mivel különösen az utolsó évek eseményei és parlamenti tárgyalásai értékesítettnek. A könyv különösen hasznos vezérfonalúl kínálkozik a parlamenti férfiaknak.

F. B.

MUNKÁSVÉDELEM ÉS MUNKAJOG.

I.

Két irányban törekszik a társadalom a munkások helyzetének javítására: a munkásvédelem és a munkásbiztosítás által. A munkásvédelem és munkásbiztosítás közötti viszony a kölcsönhatás viszonya és ez szükségessé teszi együttes fejlesztéseket. Különböztetve tágabb értelemben véve, a munkásbiztosítás is természetesen nem más, mint munkásvédelem. Ha azonban szűkebb értelemben vesszük a munkásvédelmet, úgy kétségtelen, hogy az sokkal nagyobb jelentőségű, mint a munkásbiztosítás. Először általánosságánál fogva, mivel áldása kihat az összes munkás-osztályra, mindenki részese lesz, míg a biztosítás csak azoknak használ, kiket baleset vagy betegség stb. sújt. Másodszor állandóságánál fogva, mivel a munkást egész életén át kíséri, gondoskodván érdekeiről, holott a biztosítás előnyét csak addig élvezzi, míg azon állapotot tart, mely azt szükségessé teszi. Harmadszor biztosságánál fogva, mivel abban a munkás minden körülmény között részesül, a biztosításban ellenben csak úgy, ha maga részéről is a munkás díjfizetési kötelezettségének eleget tett. A munkásvédelem továbbá következményeiben messzebb terjedő, mivel a munkást jóformán egész egyéniségében fölkarolja és annak a kultúra előnyeit biztosítani törekszik. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a munkásvédelem előnyeiben a munkás jóformán ingyen részesül, az csak előnnyel jár reá nézve, míg a biztosítás terheket is ró a munkásságra. A biztosítás szervezése is sokkal nehezebb és problematikusabb, mint a munkásvédelemé, mely kipróbált intézményeken nyugszik.

Mit értünk munkásvédelem alatt? A szó tulajdonképen nem igen szerencsés, mivel annak bizonyos protectiv mellékíze van. Nem is hiányzik bizonyos kapocs a protectionismussal, a mennyiben fölmerült azon eszme, hogy azon államok, melyek munkásvédő törvények által a termelést részben korlátok közé szorítják, ezért más államokkal szemben bizonyos «socialis» védvámiban kereshetnek kárpótlást. A munkásvédelemre vonatkozó szabályok tulajdonképen nem egyebek, mint a munkaszerződés föltételeinek átalakítása azon irányban, melyet a társadalom érdekei követelnek; a munkásvédelemre vonatkozó törvények némileg párhuzamba helyezhetők az uzoratorvényekkel; valamint ezeknek czélja meggátolni, hogy a kölcsönszerződés csak az erősebb érdekeinek szolgáljon, úgy a munkásvédő törvények a munkaszerződés föltételeit úgy szabályozzák, hogy a gyöngébb fél el ne nyomassék. A munkásvédő törvények tehát a modern munkajog alapelveit foglalják magokban: a modern termelési processust a munkás-osztály és a társadalom érdekeivel hozzák összhangzásba. A munkásvédő törvények kiindulnak azon fölfogásból, hogy nem szükséges — mint azt a socialismus hirdeti — a társadalom fölforgatása arra a czélra, hogy a mai gazdasági szervezetben gyökerező igazságtalanságok kiirtassanak; kiindul azon fölfogásból, hogy a társadalmi osztályok érdekellentétei a mai jogrendszer alapján kiegyenlíthetők, ha a munkaszerződést nem engedjük eszközzé válni a munkás-osztályok kiszívására, ha a munkaszerződést vegyi processus által az abban túlnagy mennyiségben levő magánjogi elemek egy részétől megszabadítjuk és azt társadalmi elemekkel helyettesítjük: a pusztá magánjogi sphærából föl kell emelni a munkaszerződést a közgazgatási jog sphærájába.

Iszonyú visszaélések árán jutott a modern társadalom és az uralkodó osztály ez igazsághoz. Csak egy költő írhatná le azon rémülést, mely Angliát és az egész művelt világot elfogta, mikor az első nagy munkás-enquête köztudomásra hozta azon állapotokat, melyek a gyári ipar következtében fejlődtek. Műveltség, morál és főleg egészség dolgában oly borzasztó viszonyok léteztek, melyek a műveltségére és humanismusára büszke társadalom arczába a szégyenpírt kergették. Tehát ne gondolja senki, hogy azon nagy mozgalom, mely a munkásvédő törvények létesítéséhez vezetett, az elmélet rémlátásainak

következménye volt; logikai szükségszerűséggel fejlődött az ugyanazon talajból, melyben az újkori termelési processus életszállai gyökereznek. Körülbelül ötven év küzdelme és munkája volt szükséges, hogy a leghatalmasabb iparállam fölépítse azon jogrendszert, mely a bérvizony föntartása mellett a társadalom érdekeinek megfelel, és mely az új osztályalakulást békésebb mederbe tereli.

Ha már most közelebbről vizsgáljuk e munkásvédő törvényhozás alkotásait, úgy ismét a jogfejlődés egy sajátzerű jelenségével találkozunk. Első föladatnak az látszott volna, hogy az újonnan keletkező atomistikus munkás-osztály szerveztessék, jogos érdekeinek kellő érvényesítése és általában a társadalmi keretbe való beilleszkedés céljából. Ily szervezet nélkül a gyöngye minden erőtől meg van fosztva és a folyton változó munkapiacz szeszélyes hullámainak játékszere. Azonban a törvényhozás nem itt kezdte munkáját, sőt, a mint látni fogjuk, a munkások szervezkedésének kérdése még most sincs megoldva. A munkaszervezkedés és a munkások és munkaadók közti vitás ügyekben való bírászkodás kérdései csak későbbben jutottak napirendre. Az első intézkedések a gyárakban mutatkozott kinövések és veszélyek ellen irányoztattak és így keletkeztek az úgynevezett gyári törvények. A gyári törvények első sorban a humanismus követelményeinek hódolnak és elég jellemző, hogy az első ilyen törvény a «Health and moral act» nevet viseli; tehát nem a gazdasági föltételeit a munkaszervezkedésnek akarták megváltoztatni, hanem az erkölcsi és egészségi követelményeknek akartak megfelelni. E követelmények között pedig főszerepet vitt a munkaidő szabályozása, főleg azok részére, kiknél fiatalságoknál vagy nemöknél fogva az állami gyámkodás indokolt, míg a felnőtt férfimunkások a munkaidő szabályozásának jótéteményeiben csak közvetve vagy annyiban részesültek, a mennyiben azt magok számára kivívhatták. A gyári törvények meghozatala után a műhelyekre került a sor, hol a bajok nem voltak kisebbek, mint a gyárakban. A munkaidő szabályozása után következett a bérfizetés módozatainak szabályozása, mire az úgynevezett «truck» törvények létesítettek. Ezekhez csatlakoztak egyéb a munkásokat védő és támogató törvények. Mélyen menő intézkedések voltak mindezek, melyektől az ipari társadalom egészséges fejlődése függött, és hogy ezek végre is hajtassanak, erről gondoskodtak

külön e célra alkalmazott állami közegek által, kik a törvény szavának érvényt szereztek. Nem foglalkozhatunk itt bővebben e fejlődési processus bármily érdekes és tanulságos történetével, csak annak utolsó phasisánál állapodunk meg egy pillanatra, hogy a munkásvédő törvényhozás körét áttekintsük, a mint az napjainkban kifejlődött. E legújabb korszakot jelöli azon nemzetközi értekezlet, mely a német császár magas törekvésű kezdeményezésére ez év elején Berlinben tanácskozott; egy békekongresszus a társadalmi béke biztosítására.

A legfontosabb része a munkásvédelemnek kétségtelenül a munkaidő szabályozására irányul. Élettani törvények szabják meg az ember által végezhető munka mennyiségét; e mennyiségen túl az ember több munkát nem szolgáltatathat a munkaforrás veszélyeztetése és a munka értékének csökkenése nélkül. Brassey, a híres angol vállalkozó érdeme, hogy gazdag tapasztalatok alapján kimutatta, miszerint a munkaidő kiterjesztése a munka értékének kisebbitésével jár. Minthogy pedig a nagyipar törekvése oda irányult, hogy a munkaidőt lehetőleg kiterjessze, szükségessé vált közegészségi szempontból a munkaidő szabályozása. Hiszen még a rabszolga-munka is nem egy állam részéről szabályoztatott: így például a dán gyarmatokban tíz óránál tovább nem volt szabad a rabszolgákat munkánál tartani. Ha keressük azon elveket, melyek szerint a munkaidő szabályozandó, úgy különösen a következő eredményekhez jutunk: 1. A gyermekkor teljesen eltiltandó a munkától, a fiatal személyek csak korlátolt számú órákon át alkalmazandók, lehetőleg az éjjeli munka kizárásával. A családi élet megóvása érdekében az olyan nők, kik háztartást vezetnek, ismét csak kevesebb órán át alkalmazandók, mint a többiek, ha teljes mellőzésök el nem érhető. 2. A felnőtt férfimunkás munkaideje is akkép szabályozandó, hogy a munkaerő ki ne merüljön és az éjjeli munka alkalmazása itt is csak kivételesen történjék. A túlságig vitt munka megtámadja a munkaerőt, a munkakedvet és meghasonlást idéz elő a munkás és társadalom között. 3. Az étkezésre kellő idő engedtessek. 4. A munkásnak adassék azonkívül minden héten egy nap, melyen pihenhessen. Ezt is a munkaerő és munkakedv érdekében kell követelni; de ez egyúttal közművelődési követelmény, mivel csak így jut a munkásnak idő és alkalom, hogy családi ügyeit ellássa, és hogy a társadalom magasabb föladatai iránt érdeklődjék. 5. Adassék

a munkásnak évenként egy-két heti szünidő, mely a munkaerő alaposabb helyreállítására szintén szükséges. Túlzásnak látszhatik az, mit e pontokban követelünk, pedig mindegyikünk a maga számára azt igénybe veszi: a munkásra nézve sem volna az több, mint a mi méltányos és hasznos volna. E követelményeknek eddig csak egy része van a pozitív törvényektől elismerve. Így a magyar ipartörvény szerint 10 éven alóli gyermeket épen nem, a 10 évet meghaladott, de a 12 évet még el nem érteket csak az iparhatóság engedélye mellett szabad gyárakban alkalmazni. A 12—14 évesek gyári munkában csak 8 óra hosszat foglalkoztathatók; a 14—16 évesek 10 óra hosszat. Nők szülés után négy hétig a munka alól fölmentvék. A munkásoknak munkaközben úgy délelőtt, mint délután, fél-fél órai, délben pedig egy órai szünidő engedendő. Azon gyárakban, melyekben a munka éjjel-nappal foly, a gyáros az éjjeli munkára alkalmazottak kellő föl váltásáról tartozik gondoskodni.

Nézzük ezzel szemben a berlini értekezlet határozatait. A gyermekek alkalmazására nézve az értekezlet óhajtja: 1. hogy a gyermekek bizonyos koron alúl teljesen kizárassanak az ipari munkából; e kor a 12-ik év, a déli országokban a 10-ik év; 2. hogy a gyermekek, mielőtt munkára alkalmaztatnak, megfeleljenek a népoktatási kötelezettségnek; 3. hogy a 14 éven alúli gyermekek se éjjel, se vasárnap ne foglalkoztassanak; 4. hogy munkájok napi hat órát meg ne haladjon és munkaközben legalább fél órai pihenés engedtessek; 5. hogy a gyermekek kizárassanak egészségtelen és veszélyes munkatelepkekből vagy csak bizonyos biztosító intézkedések mellett bocsátassanak oda. A fiatal személyekre vonatkozólag óhajtandó: 1. hogy a 14—16 éves fiatal munkások se éjjel, se vasárnap ne alkalmaztassanak; 2. hogy tényleges munkájok 10 óránál több ne legyen és megszakítsa azt összesen legalább másfél órai pihenés; 3. bizonyos vállalatok számára kivételek engedendők; 4. megszorítások tétessenek, különösen veszélyes vagy egészségtelen foglalkozásokban; 5. védelem biztosíttassék a 16—18 éves fiatal embereknek, tekintettel a munkanap maximumára, az éjjeli munkára, a vasárnapi munkára és a veszélyes vagy egészségtelen vállalatokra. A női munkásokra vonatkozólag kívántatik: 1. hogy a 16—20 éves leányok illetőleg asszonyok éjjeli munkánál ne alkalmaztassanak (némelyek

egyáltalában a nőket az éjjeli munkából kizártni kívánták); 2. hogy a napi munkaidő 11 órát meg ne haladjon és legalább 1¹/₂ órai szünet által megszakíttassék; 3. hogy kivételek tétessenek egyes iparágakban úgy szintén veszélyes vagy egészségtelen foglalkozásokban; 4. hogy nők szülés után négy hétig ne alkalmazzassanak. Azonkívül az értekezlet kívánatosnak tartja a vasárnapi munkaszünet behozatalát egyes kivételekkel, melyeket bizonyos iparágakban a termelés folytonossága és a közönség érdeke követel, továbbá oly vállalatokban, melyek természetöknél fogva bizonyos időszakhoz vannak kötve, vagy melyek természeti erők szabálytalan működésétől függnék. Azonban ez iparágakban is legyen a munkásnak minden második héten szabad vasárnapja. A kivételeket a kormányok közös megegyezéssel állapítsák meg.

Nem állíthatni, hogy a berlini nemzetközi értekezlet által megállapított elvek a maximumát képezik annak, mi közegészségügyi és közművelődési szempontból kívánandó; sőt inkább a minimumát képezi, minek oka abban rejlik, hogy csak így lehetett némely államok hozzájárulását megnyerni, melyek a gyári törvényhozás terén a többi államok mögött elmaradtak. Tényleg látjuk, hogy nyomban a munka-értekezlet befejezése után a német kormány előterjeszt egy novellát az ipartörvényhez, mely a nemzetközi értekezlet elveinél tovább menő védelmet nyújt a munkásoknak. Így a gyermekek 13-ik életkorukig nem alkalmazhatók gyárakban. Nők éjjel általában nem, azonkívül vasárnap és ünnepet megelőzőleg 5¹/₂ óra után nem dolgozhatnak; 16 éven fölüli munkásnők, kik háztartást vezetnek, a déli szünetet megelőzőleg fél órával előbb elbocsátandók. A nők és fiatal személyek alkalmazása különösen szigorú ellenőrzés alá helyeztetik. A vasárnapi munkaszünetet is részletesen szabályozza. A munkásoknak nyújtandó szünet minden ünnep- és vasárnapon 24 óra, karácsony, újév, húsvét és pünkösdön 48 óra, egyéb egymásra következő ket ünnep- vagy vasárnapon 36 óra. A szünet kezdődik előtte való napon 6 órakor vagy legkésőbb az nap 6 órakor reggel. A kivételeket a törvényjavaslat a 105. §-ban részletezi; egyéb kivételeket a szövetségi tanács állapíthat meg. Erről alantabb lesz még szó.

Ennél még előrehaladtabb stadiumban találjuk a munkaidő kérdését azon államokban, melyek a normal munkanap

intézményét elfogadták. A normal munkanap a szociálpolitikai pártok leggyökeresebb követelménye. Anglia 1847-ben honosította meg törvény útján a normal munkanapot a védelmezett egyénekre nézve, a munkásczéhek azt lassanként kivívták a felnőtt férfimunkások részére is. Törvényes normal munkanap az összes ipari munkások számára Svájcban és Ausztriában fogadtatott el. A normal munkanap behozatala sok nehézséggel jár és az említett államok kénytelenek törvényeikben számos kivételt megengedni, melyben a normal munkanap megtartásától eltérnek. És habár szó sem lehet arról, hogy ez intézmény már teljesen gyökeret vert, de aránylag elég kedvezők az eredmények és az ipar sokkal könnyebben, sokkal kevesebb ellenszenvvel és sokkal kevesebb rázkódtatással szokott hozzá, mint azt előre gondolni lehetett volna. A normal munkanap intézménye is biztosan terjedni fog, mi az ipar célszerűbb szervezését csak előmozdítandja.

A munkaidő meghatározása a legfontosabb és legnehezebb részét képezi a munkásvédő törvényhozásnak. De nem az egyedüli föladatát. Nagyon fontosak azon intézkedések, melyek a munkabérnek pénzben való kifizetését — árúk kizárásával — követelik. A munkabérnek árúban való szolgáltatásából számos visszaélés keletkezett, mint azt az adatok egész halmaza bizonyítja. Ezért szükségessé vált azon elv kimondása, hogy a bér pénzben fizetendő, a mint ezt a mi ipartörvényünk is követeli. Angliában megtiltották azt is, hogy a bér kifizetése korcsmákban történjék, mi okvetetlenül könnyelmű költekezésre vezet. Nagy fontossággal bírnak továbbá azon intézkedések, melyek a munkások testi és erkölcsi jóléte érdekében tétetnek. Igen jellemzők e tekintetben a német ipartörvény-novella intézkedései. Csak néhányat sorolunk föl. Az iparosok tartoznak gyári épületeiket, a gépeket és eszközöket úgy berendezni és az egész üzemet úgy szabályozni, hogy a munkások életet és egészséget érő veszélyek ellen annyira oltalmaztassanak, mint azt az üzlet megengedi. Különösen gondoskodva legyen friss levegőről, világosságról, a fejlődő gőz, por, hulladékok eltávolításáról. Mindazon berendezések megteendők, melyek szükségesek a munkások védelmére azon veszélyek ellen, melyek gépek és géprészek érintkezésével járnak vagy egyébként az üzemmel kapcsolatosak. Az üzemrend és a munkások magaviseletére vonatkozólag is megállapítandók azon szabályok, melyek a

veszélyek elhárítására szolgálhatnak. Erkölcsi szempontból fontosak a következő intézkedések. Iparosok, kik polgári becsületök elvesztésére ítéltettek, 18 éven alúli munkásokat nem alkalmazhatnak. Kiskorú munkások csak úgy alkalmazhatók, ha munkakönyvvel vannak ellátva. Az iparos köteles a 18 éven alúli munkásoknak, kik valamely község vagy az állam által fõntartott tovább képzõ iskolát látogatnak, az e célra szükséges és a hatóság által megállapítandó idõt engedni. Az iparos köteles azon intézkedéseket megtenni és a munkások magaviseletére vonatkozólag azon szabályokat létesíteni, melyek a jó erkölcsök és az illem fõntartására szükségesek. Különösen szükséges arról gondoskodni, hogy, a mennyiben az üzem azt megengedi, a nemek a munkánál elkülönítessenek. Oly vállalatoknál, melyek üzeme magával hozza, hogy a munkások átöltözködnek és a munka után mosakodnak, kielégítõ, a nemek szerint elkülönített, az öltözködésre és mosakodásra szolgáló, helyiségekrõl kell gondoskodni. Az árnyékszékek úgy rendezendõk be, hogy a munkások számának megfeleljenek, úgy szintén az egészségügy követelményeinek, és hogy az illem és az erkölcsi érzék megsértése nélkül használtathassanak. Tekintettel kell lenni a gyárak berendezésénél azon különös közegészségügyi és közerkölcsiségi követelményekre, melyek 18 éven alúli munkások alkalmazásából folynak. Erkölcsi tekintetben fontos a javaslat azon intézkedése is, melynél fogva a munkaadó kiskorú munkásainak a gyáron kívüli magaviseletére vonatkozólag is szabályokat hozhat. Azon szabály is létesíthetõ, hogy a kiskorúak által szerzett munkabér a szülõk vagy gyámok kezéhez és csak azok beleegyezésével a kiskorú kezéhez fizetetik ki. A munkaviszony szabályozására vonatkozólag legnagyobb fontossággal bír azonban a munkarend. E tekintetben az új javaslat azt rendeli, hogy minden üzemben négy héttel annak megnyitása után munkarend kibocsátandó. A munkarend meghatározza: 1. a rendes napi munkaidõ kezdetét és végét, valamint a felnõtt munkásoknak engedett szünetet, 2. a bérfizetés idejét és módját, 3. a fölmondást, 4. a büntetéseket. Igen fontos azon intézkedés, hogy a munkarend közzététele elõtt a gyárban dolgozó munkásoknak alkalom nyújtható, annak tartalma felõl nyilatkozni. Oly gyáraknak, a melyekben állandó munkás-bizottság létezik, e szabálynak a bizottság meghallgatásával kell megfelelniök.

II.

Vizsgáljuk már most, hogy az itt előadott munkásvédelem irányában nálunk eddig mi történt. Fájdalom, be kell vallanunk, igen kevés. Az ipartörvény 111—121. §§-ai ugyan tartalmaznak néhány intézkedést, tekintettel a gyermekek, fiatal személyek és a nők alkalmazására a gyárakban, továbbá az éjjeli munkáról, a truckról, de e szabályok csak csekély mértékben felelnek meg a munkásvédő törvényhozás követelményeinek. Az ipartörvény említett részének revíziója a legsürgösebb törvényhozási teendők közé tartozik. Egyelőre a munkásvédelem érdekében azon fontos lépés történt, hogy a kormány benyújtott egy törvényjavaslatot a vasárnapi munkaszünetről. A törvényjavaslat elég nevezetes, hogy azzal közelebbről foglalkozzunk.

A törvényjavaslat, valamint a hozzá tartozó rendelet, egészen a megfelelő osztrák törvény nyomán halad. Kívánatos volna, hogy mielőtt e javaslat törvényerőre emelkednék, nálunk is, mint az Németországon nagy sikerrel történt, egy enquete a tényleges viszonyok iránt tájékoztatna. Amott roppant gazdag anyag áll rendelkezésre, mely a vasárnapi munkaszünet részletes állapotát nyújtja. Nálunk is okvetlenül szükséges volna a tények iránt tájékoztatást szerezni. Azonkívül szétküldtetett az új német javaslat az összes kereskedelmi és gazdasági testületeknek és a lapok egész nyáron át közölték már e testületek nyilatkozatait, melyek a kérdés eldöntésénél kétségtelenül nagy fontossággal bírnak. A törvényhozás napjainkban ilyen előkészítő munkálatok nélkül csak ingatag alapon áll és halvány jellegű. A mi magát a törvényjavaslatot illeti, úgy mindenetre kívánatosnak tartjuk szabatosabb formulázását azon szakasznak, mely a kivételekről szól. A végrehajtási rendelet is, mely a kivételeket felsorolja, okvetlenül gyökeresen átdolgozandó. Több oly foglalkozás van ott, melynél épenséggel nem vagyunk képesek fölfedezni az okot, miért nem lehetne ott a vasárnapi munkaszünetet alkalmazni. A 4. §. intézkedése, mely szerint oly üzemekben, a melyekben a munka nem szünetel, a munkásnak minden hónapban egy szabad nap adandó, igen szegényes. Legczélszerűbb volna a nemzetközi értekezlet

határozatához ragaszkodni. Különben kérdéses az is, vajon helyes e törvény létesítése addig, míg az ipartörvénynek a munkaidőre vonatkozó intézkedései nem bővítetnek és míg mindezen munkásvédő intézkedések ellenőrzésére a megfelelő közegek nem létesítetnek.

Meg vagyunk győződve, hogy fejletlenebb viszonyaink mellett kevesebb nehézséggel jár a vasárnapi munkaszünet meghonosítása. Megerősíti e meggyőződést azon körülmény, hogy nálunk egy nagy része a nagyipari vállalatoknak részvénytársulatok kezében van, melyek általában liberalisabbak, de még magánvállalkozóinkban is nagyobb a közszellem és humanismus, mint nem egy idegen államban. És így remélhetni, hogy a vasárnapi munkaszünet üdvös reformja a practicabilitas határain belül alkalmaztatni fog. A föladat nagyobb része itt is, mint a legtöbb munkásvédő intézkedésnél, az érdekeltektől és a közönségtől függ. A törvény csak az irányt jelölheti meg, melyben a társadalmi fejlődést vezetni kívánatos volna.

A vasárnapi munkaszünet célja mindenekelőtt az, hogy a munkás nehéz munkájától pihenjen és új erőt gyűjtsön annak folytatására. De ez intézkedésnek nemcsak az egészségügyi oldala jön tekintetbe. Igen fontos továbbá az erkölcsi oldala. Alkalmat nyújt a munkásnak arra, hogy egyéb életköreiben is érvényesüljön, mint tagja a családnak, a községnek, valamely együletnek és végre az államnak. A ki az egész héten át, napról-napra, reggeltől estig és gyakran még éjjel kénytelen nehezen dolgozni és mindig csak dolgozni, abban minden érdeklődés és ruganyosság lassanként kivész; csoda, ha le nem alacsonyodik állattá, géppé (l'homme-machine). Különösen a munka-megosztott iparban a szakadatlan munka következményei szellemileg és erkölcsileg a lehető legrosszabbak. Végre még vallási szempontból is jelentősége van a vasárnapi munkaszünetnek, a mennyiben kellő intézkedések megtétele mellett lehetővé teszi, hogy a munkás-osztályokban elterjedt pessimismus és atheismus helyébe helyesebb és nemesebb világnézetnek szerezzünk hívőket és helyesebb nézeteket terjeszszünk az embernek igazi boldogságáról az általánossá vált nyers materialismussal szemben. A társadalom ezzel erkölcsi javakban sokkal többet fog nyerni, mint a mennyit veszít a munka szünetelésével.

E tekintetben nem is vélünk ellentmondásra akadni. A nehézség csak abban rejlik, hogy lehetséges-e napjainkban a munkának ilyenmű megszorítása és nem követel-e túlságos áldozatokat? Erre nézve feleletünk a következő. Kétségtelen, hogy az általános munkaszünet behozatala bizonyos nehézségekkel jár. Az ipar és különösen a nagyipar számos ágban és számos vállalatban hét napi munka alapján rendezkedett be. Továbbá vannak gyártási eljárások, a hol a hősiégi, vegyészeti, vagy mechanikai processusok a gyártás szakadatlanságát, illetőleg folytonosságát követelik. A munkát nem lehet megszakítani, vagy csak úgy, hogy a gyártmány minősége kockáztatik vagy régibb tökéletlenebb eljárások visszaállíthatnak. Egyik sem kívánatos. Vannak továbbá bizonyos iparágak, melyeknek igénybevételét a fogyasztók érdekében mindég lehetővé kell tenni, a hol a fogyasztók érdeke, illetőleg szüksége azonnal kielégítendő és vannak végre oly iparágak, melyek ép vasárnapokon nagyobb mérvben vétetnek igénybe. Hogy tehát nehézségekkel találkozik a vasárnapi munkaszünet keresztülvitele, az kétségbe nem vonható. Bizonyos továbbá az is, hogy a vasárnapi munka megszüntetése mindenesetre némely áldozatokat követel. A vállalkozótól áldozatot követel, mivel a tőke értékesítése nehezítve van, mivel más berendezésekről kell gondoskodni, több munkást kell esetleg alkalmazni, conjuncturákat nem használhat ki oly mérvben stb. Érzékeny áldozatot fog sok esetben a munkástól és kisebb iparostól követelni, mivel keresményének egy részét elveszti. Megvallom, hogy különösen ez utóbbi körülmény előttem nagyon aggályos, mivel a munkás keresményének csökkentése árán bizonyára kevés értéket tulajdonít a munkaszünetnek.

A mondottakból nem az következik, hogy a munkaszünetről le kell mondani, hanem csak az, hogy kíméletesen és óvatosan kell keresztülvinni. Mindenekelőtt kívánatos, hogy a törvény, mely a munkaszünetet behozza, csak bizonyos idő múltával lépjen életbe. Engedtesék az illető köröknek idő, hogy abhoz alkalmazkodjanak, hogy lassanként a viszonyokat átalakítsák, úgy hogy a törvény életbeléptével a munkaszünet a szakásban gyökeret vert legyen. Továbbá szükséges minden esetre, hogy a vasárnapi munkaszünet alól bizonyos kivételek engedtessenek, bár a kivételek számát lehetőleg meg kell szorítani. Megengedhető kivételesen az is, hogy azon iparágakban, melyek a

munkaszünetnek alávetvék, a munka vasárnap is folytattassék, de erre nézve egy évi maximumot meg kell határozni. Viszont ott, hol a munkaszünet nem alkalmazható, a munkásoknak legalább minden második vasárnap, vagy a hét más napján engedessék szünet. A mi a vállalkozók által hozandó áldozatokat illeti, nem tekintve azt, hogy erre döntő tapasztalatok nem állanak rendelkezésre, azok rendszerint nem lesznek oly jelentékenyek. Legfontosabb azon körülmény, mely a munkások csökkent jövedelmében talál kifejezést. Erre nézve azonban remélendő, hogy a munkás a hat nap alatt nagyobb keresményre fog szert tenni, mivel a kívánt munkamennyiség nem csökkent, és hogy idővel az előállítási költségeknek emelése át fog háríttatni a fogyasztókra.

A vasárnapi munkaszünet keresztülvihetőségét bizonyítja azon tény, hogy két állam, mely ipari tekintetben igen magas helyet foglal el, tudniillik Anglia és a Svajcz, azt szigorúan keresztülvitte. Anglia képviselője a nemzetközi munka-értekezleten e kérdés tárgyalásánál ki is jelentette, hogy hazájában a vasárnapi munka egyáltalában meg van tiltva («le travail du dimanche est absolument interdit»). Svajcz képviselője is kijelentette, hogy a vasárnapi munka megtiltása minden tekintetben kitünő eredményekkel járt. A nemzetközi munka-értekezleten egyetlen egy hang sem emelkedett a vasárnapi munka mellett; csak annyiban történtek fölszólalások, a mennyiben egyes államokban a fönnálló alkotmányok nem engedik a vasárnapi munkaszünet kötelező kimondását felnőtt férfimunkásokra vonatkozólag; Franciaország képviselője pedig nem tartotta czélszerűnek föltétlenül a vasárnapi munkaszünetet követelni, hanem csak hetenként egy napi pihenést. Azonban ez ellenvetés kevés alappal bír. Nem tekintve a vasárnap évezredek át történt ünneplését, a munkaszünet számos hatása, különösen pedig morális sikere kockáztatva lesz, ha a hét bármely napján engedhető. Továbbá kétségtelen, hogy az ipari tevékenység kapcsolatoságát zavarhatja, ha itt vasárnapon, más vállalatokban hétfőn, stb. fölfüggesztetik a munka. A törvény megtartásának ellenőrzése is megnehezítették és tág kapu nyitattik a kijátszásnak.

A mi a vasárnapi munkaszünet alól teendő kivételeket illeti, bizonyos, hogy azoknak megállapítása igen nehéz föladatot képez. A helyes elvek és helyes eljárás hiányában itt

igen nagy visszasságok fejlődhetnek. A nemzetközi munka-értekezlet, a mint láttuk, kimondotta azt, hogy a munkaszünet nem alkalmazandó ott, hol 1. a termelés folytonossága, 2. a közönség szükséglete, 3. a vállalat időhöz kötöttsége, 4. az alkalmazott természeti erők szabálytalan működése azt kizárja. Az értekezlet kívánatosnak tartotta, hogy e kivételek a kormányok közös megegyezése alapján állapíttassanak meg.

Minthogy különösen a kivételek helyes megállapítása nagy fontossággal bír, nézzük csak, miként állapítja meg ezeket a német javaslat: 105. c. §. A munkaszünetet elrendelő intézkedés nem talál alkalmazást 1. oly munkákra, melyek valamely szükségállapot eltávolítására vagy valamely veszély elhárítására avagy a közérdekben halasztbatatlanul teljesítendő; 2. a tisztítás és jókarban tartás munkáira, melyektől a saját vagy más üzem szabályos folytatása függ, valamint oly munkákra, melyektől a teljes hétköznapi tevékenység megindítása függ, a mennyiben e munkák hétköznapon nem végezhetők; 3. oly munkákra, melyek nyers anyagok romlásának vagy munkakészítmények nem sikerülésének elhárítására szükségesek, a mennyiben e munkák hétköznapon nem végezhetők; 4. korcsmákra, vendéglőkre és forgalmi üzletekre. Ezek a kivételek. E kivételek szigorú ellenőrzése végett köteleztetnek az illető vállalkozók jegyzéket készíteni, melybe minden ünnep- és vasárnapon az alkalmazott munkások száma és alkalmazásuk tartama, valamint a végzett munkák minősége bejegyzendő. A jegyzék a községi rendőri közegnek és a gyári folügyelőnek kívánságra előmutatandó. A 2. és 3. alatti munkáknál a vállalkozó köteles minden munkásnak vagy minden harmadik vasárnap 24 órát, vagy minden második vasárnap reggeli hat órától esti hat óráig szabadságot adni. 105. d. §. Bizonyos iparágakban, különösen olyan üzemekben, hol megszakítást vagy halasztást nem tűrő munkák előfordúlnak, valamint oly üzemekben, melyek természetöknél fogva bizonyos időszakhoz vannak kötve, vagy a melyek az év bizonyos részeiben rendkívül fokozott tevékenységre vannak szorítva, a szövetségtanács a 105. b. §. I. pontja alól kivételeket állapíthat meg. 105. e. Oly iparágakra nézve, melyeknek teljes vagy részben folytatása ünnep- és vasárnapokon a népesség különösen fontos szükségleteinek kielégítésére nélkülözhetetlen, valamint oly üzemekben, melyek kizárólag szél- vagy szabálytalan vízi erőt használó hajtóművekkel

dolgoznak, a magasabb közigazgatási hatóságok által szintén kivételek állapíthatók meg. 105. f. §. Ha valamely jelentékeny kár elhárítására a munkások foglalkoztatása vasárnapon vagy ünnepnapon szükségessé válik, az alsóbb közigazgatási hatóság által bizonyos meghatározott időre a 105. §. I. pontja alól kivételek tehetők. 105. g. A vasárnapi és ünnepnap munkája tilalma császári rendelet által a szövetségtanács hozzájárulásával más iparágakra is kiterjeszthető. A kivételek ily részletes és lehetőleg világos megállapításával kétségtől a vasárnapi munkaszünet keresztülvihetője jelentékenyen előmozdítatik.

A vasárnapi munkaszünet jogosultsága, a mint láttuk, nemcsak gazdasági, hanem erkölcsi okokban rejlik. Hogy azonban a vasárnapi munkaszünettel a nép erkölcsi színvonalának emelése párhuzamosan járjon, arra szükséges, megfelelő intézkedésekről és intézményekről gondoskodni. Ha ez nem történik, akkor bizonyos, hogy az erkölcsi hanyatlás korszakában, melyben élünk, a vasárnapi munkaszünet nemcsak előnyöket fog hozni, hanem hátrányokat is; akkor a rendetlenség, az engedelmesség, az elégtelenség esetei is szaporodást fognak tapasztalni. A statisztika mutatja, hogy a vasárnap sok büntetést, sok öngyilkosságot okoz. A vasárnapi munkaszünet itt érintkezik korunk egyik legfontosabb problémájával, mely a nevelés kérdése. Ha ennek megoldása nem sikerül, ha a vallásosság hanyatlak, az erkölcsiség, a becsületérzés, a családi fegyelem, hogyan fogjuk föltartóztatni a vak szenvedélyek és korlátlanul növekedő vágyak özönét? Gondoskodni kell oly intézményekről, melyek a vasárnapot a népnevelés napjává teszik. Próbálkozzék e problémával az egyház, az állam, a társadalom. Lehetetlen, hogy a komoly törekvésnek ne sikerüljön győzni, és akkor a vasárnapi munkaszünet az erkölcsi újjászületés kiinduló pontja lesz.

III.

A munkásvédő törvényhozás foganatosításának egyik főbiztosítója az állami fölügyelet sikeres szervezése. Csak azon időponttól számítható a gyári viszonyok javulása, mióta az állam külön a fölügyelettel megbízott közegek által gondoskodik gyári törvényei végrehajtásáról. Az első gyári fölügyelők

Angliában nevezettek ki az 1833. gyári törvény alapján és a kontinentális államok kevés kivétellel ez intézményt meghonosították. Nálunk is az ipartörvény fölhatalmazást ad a kormánynak gyári fölügyelő alkalmazására. Azonban eddig önálló szervként ez nem létezik, pedig kétségtelen, hogy addig a gyári törvények pontos keresztülvitele el nem érhető. Legjobban működik a gyári fölügyelőség Angliában és Svajczban és mindkét országban közvetlen hatással volt a munkás-védő törvényhozás tovább fejlesztésére. Természetes, hogy minden ez ügyág helyes szervezésétől, a reá bízott teendőktől és a kiválasztott egyenektől függ. Mentől kevesebb a gyári fölügyelő mellekteendője, különösen irodai munkája, mentől kevesbbé terhelhetik másnemű föladatokkal, annál jobban teljesítheti hivatását. Ellenben ha más ügyekkel is megbízzák, mint az megtörténik, például kazánvizsgálatokkal, vagy általános ipari fölügyelettel stb., akkor tulajdonképeni föladatától elvonatik. A gyári fölügyelő szorosán arra szorítkozzék, hogy a gyári törvények foganatosítását ellenőrizze és a munkás-osztály életviszonyait tanulmányozza. E föladat elég nagy. Nem tartom szükségesnek, hogy akár végrehajtási, akár bírói hatalommal fölruháztassék, mint az egyik-másik államban részben történt, azonban természetesen fontos, hogy a közigazgatási és bírói közegek részéről minden támogatásban részesüljön. Nehézségeket okozott a gyári fölügyelők képesítésének megállapítása. Németországon igen sok a technikus elem köztök, a mi ellen fölhozatik az, hogy a társadalom-politikai viszonyok iránt többnyire közönbösebb. Már jobban beválnak az orvosok, ámbár itt is czélszerűbb a fölügyelet orvosi részét inkább gyári orvosokra bízni, mint az Angliában történik. Ott pedig a gyári fölügyelő fő kvalifikációjá abban áll, hogy bizonyos vizsgát tegyen le, melynek tárgyai közé a nemzetgazdaságtan is tartozik; különben csak azt kívánják, hogy «gentleman» legyen, ki műveltségével, föllépésével alkalmas a gyárosoknak imponálni. Azért gyakrabban magasabb katonatiszteket is alkalmaztak ez állásokra, melyek különben igen jól vannak fizetve (a fő felügyelő 1200 £-ot kap). Kétségtelen, hogy nagyon sok tapintat kell a gyári fölügyelői teendők ellátására. A fölügyelőnek mindig részrehajlatlannak kell lenni. Épen nem szabad úgy föllépni, mintha a gyárosok részére hajlanék, de ne is tekintse magát a munkásérdekek egyoldalú képviselőjének. Francia-

országban mérnökök, továbbá az École des arts et métiers okleveles növendékei, bányaiskolát végzettek és olyan személyek alkalmaztatnak, kik legalább öt évig 100 vagy több munkással dolgozó ipari vállalatokat vezettek, vagy három éven át a gyermekmunka fölötti fölügyelettel meg voltak bízva. A gyári törvények egyforma keresztülvitele — a mi pedig a gyárosok közti verseny miatt roppant fontos — azt kívánja, hogy a fölügyeléség lehetőleg központosítva legyen; az egyes fölügyelők gyakrabban közös értekezletekre üljenek össze, hogy az egyenlő eljárás biztosíttassék. Franciaországban a fölügyelők mellett helyi bizottságok is működnek a gyári fölügyelet körül, de ez intézmény nem bizonyult czélszerűnek. Végre még csak azt akarjuk megemlíteni, hogy a kellő számú személyzet szükséges, különben a fölügyelet nem lesz hatályos. A hol egy-egy fölügyelő területe túlságos nagy, ott vagy csak nagyon hosszú idő alatt képes a kerületét bejárni, vagy pedig a vizsgálatok nagyon is fölületesek lesznek. Másfelől a kerületnek nem szabad épen kicsinynek lenni, különben nincs alkalma sokoldalú tapasztalatok gyűjtésére, a mi pedig e hivatás teljesítésére nagyon fontos. Legczélszerűbbnek látszik, ha a fölügyelők mellett segédfölügyelők alkalmaztatnak.

Mindenütt, a hol eddig ez intézményt meghonosították, dicsérik annak minden irányban gyakorolt jótékony hatását. Már a tény maga, hogy a törvényhozás nem csak szabályokat alkot, hanem azok keresztülvitelét megfelelő közegek által ellenőrizteti, biztosítja a gyári törvények végrehajtását. A gyári fölügyelő által tett figyelmeztetés gyakran elég, hogy a gyáros a munkások javára szükséges intézkedéseket megtegye. Azért kétségtelenül igaz van Roschernek, ki azt mondja, hogy kevés hivatalnok van, ki annyi jót tehet, mint a gyári fölügyelő.

IV.

A társadalmi béke egyik fontos biztosítéka és a munkajog tovább fejlesztésének eszköze a munkások és a munkaadók között főnforgó vitás kérdéseknek igazságos, gyors, szakszerű eldöntése. Az ipar szövevényes természete és változékony jellege mellett napról napra keletkezhetnek igények és törekvések, melyek a társadalmi békét földűlják, ha hiányzanak megfelelő

szervek, melyek a két társadalmi osztály között közvetítenek. A fölmerülhető vitás kérdések kétfélek lehetnek; első sorban olyanok, melyek a fönnálló munkajog és munkaszerződések eltérő fölfogásából illetőleg megsértéséből, tehát szerzett jogok tagadásából származnak; de a mai ipar terén nagy fontosságúak azon vitás kérdések is, melyek a munkaszerződés jövőbeli föltételei körül kifejlődnek. Amazok elintézése inkább bírósági szervezetet igényel, emezeké békítő, egyeztető közegeket. Mindkét funkció igen kényes, mert az első a jogot védi, a másik a jogot tovább fejleszt. E funkciók végzésére különböző szervek keletkeztek; megkülönböztetjük az angol és a francia rendszert. Angliában a békéltető bizottságok vagy munkakamrák keletkeztek, melyek fontos mozzanatot képeznek az ipari társadalom újjászervezésének történetében. Az angol munkakamrák kétféle rendszer szerint keletkeztek; az egyik Mundella rendszere, mely inkább békéltető, a másik Kettle rendszere, mely választott bíróságként működik. A két rendszer különben újabban jelentékenyen közeledett egymáshoz, a mennyiben a Mundella-féle kamrák is gyakran részrehajlatlant választanak, ki ítéletet mond, a Kettle-fele kamrák pedig gyakran, mielőtt ítéletet hoznának, a békéltetésre tesznek kísérletet. A munka-kamrák egyenlő számban állanak munkaadók és munkavevőkből és ez is jótékonyan hat az egymás közti viszonyra, a mennyiben kifejezésre hozza azt, hogy a munkaszerződésnél a munkás egyenjogú és egyenlő állású egyén a munkaadóval. Az eredmény igen kedvező; ott, hol munkakamrák működnek, a surlódások sokkal ritkábbak. A munkakamrák működését Angliában jelentékenyen előmozdítja azonban azon körülmény, hogy ott az egész munkásság szervezve van a Trades-Unions-okban, melyek a békéltető bizottság határozatai végrehajtásáért felelősek. Sőt némileg azt mondhatni, hogy a munkakamrák a Trades-Unions-okból nőttek ki; ezekben külön vannak egyesítve a munkások, mint a vállalkozók egyesületeiben a tőke, mint két ellenséges tábor, de a munkakamra egyesíti őket és lehetségessé teszi az üdvös együttműködést. A francia rendszer I. Napoleontól származik és 1806 illetőleg 1809-ben lépett életbe. A francia bíróságok (Conseils des prud'hommes) is egyenlő számú munkaadó és munkavevőből alakulnak; az elnökséget egy bíró viszi. A Conseil des prud'hommes is részint mint békéltető kamra működik, részint

mint bíróság. Minden ügy előbb a békéltető iroda elé vitetik, és csak akkor, ha a békéltetés nem sikerül, kerül az ügy a bírósági kamra elé. Más országokban is meghonosított ez intézmény, így Belgiumban, a rajnai tartományokban, Svajczban stb. A többi intézmények, melyek e tekintetben más államokban keletkeztek, nagy sikereket nem tudtak fölmutatni. Ez áll a községi bíraskodásról is, mely csak ott szükségkép megtartandó, hol az iparosok kis száma miatt iparbíróságokat nem lehet fölállítani.

A munkáskérdés állandó vitatása újabban a munka- vagy ipari bíróságok ügyét is újra napirendre hozta. Majdnem általános a nézet, hogy ily bíróságokra szükség van, azon számtalan kérdések autoritativ eldöntésére, melyek a munka-szerződésből keletkeznek. Ez intézmény mellett sok nyomós érvet hozhatni föl. Mindenekelőtt a szakképzettséget, mely természetesen, a közönséges bírónál hiányzik; ennek következménye pedig az, hogy a rendes bíró kénytelen szakértőket igénybe venni, mi a per eldöntését halasztja. A külön bíróság gyorsabban működik, sokkal olcsóbban és arra is hat, hogy a perlekedési vágy csökkenjen, mivel sokan, kik az ismeretlen bíró elé készek menni kétes ügyekkel, saját hivatásukhoz tartozó bírókollegium elé nem fognak lépni. E körülmények által vezérelve, az írók majdnem kivétel nélkül ez ipari választott bíróságok mellett foglalnak állást. Ezekkel szemben egyesek külön békéltető bizottságokat követelnek, míg némelyek a békéltetést is a bíróságokra akarják bízni. A bíraskodás és az egyeztetés nem egészen egyforma functiók; ott a legnagyobb tárgyilagosság szükséges, itt megengedhető, sőt természetes, hogy minden párt a maga érdekét képviselje. De a személyekben való azonosságnak nem szükségképi következménye, hogy egyforma jellege legyen a bíraskodásnak és egyeztetésnek és hogy a kettő közötti határ elmosódjék. Daczára tehát azon nyomós érveknek, melyek a két közeg összeforrasztása ellen fölhozattak (Gensel, Stieda és mások által), részemről mégis azt hiszem, hogy az ipari választott bíróságok mint békéltető bizottságok is működhetnek ott, hol e tekintetben igénybe vétetnek. Ez nem gátolja, hogy külön békéltető bizottságok is keletkezzenek. Tényleg látjuk, hogy az új német törvényjavaslat, mely az iparbíróságok szervezésére vonatkozik, megengedi, hogy az mint egyeztető hivatal működjék oly vitás kérdésekben, melyek munkaadók és

munkások között a munkaviszony folytatásának vagy megújításának föltételei iránt keletkeznek.

Az iparbíróság bizonyos tekintetben betetőzése azon épületnek, melybe az új ipari társadalom elhelyezkedik és mely a bérszerződés rendszere mellett a fejlődés utolsó láncolata. A munkás és munkaadó antagonizmusa természetesen tovább is megmarad, mert ezentúl is osztozkodnak a közös munka eredményeiben; azonban ez osztozkodás mértéke fölött ítélnék oly testületek, melyekben a két osztály érdeke egyformán kifejezést talál. Csak ez intézmény mellett válik a munkás tényleg jogegyenlővé a tőkeosztály tagjaival és szabadon tárgyal a munkaszerződés föltételei iránt, különösen akkor, ha még oly szervezetek állanak háta mögött, mint az angol Trades-Unions. Az új bíróságok továbbá a társadalmi béke iránt is nagyobb biztosítékokat nyújtanak és így tényleg az újkori iparrend hatalmas támaszainak tekintendők.

Nálunk ugyan az ipartörvény*) békéltető bizottságok föllállításáról szól, de az intézmény nem tudott életképessé válni, a mi első sorban fejletlen viszonyainknak tulajdonítandó.

Az ipari jogszolgáltatás egyik legnehezebb kérdése a munkaszerződés megszegésének megfenyítése, különösen a mennyiben azt a munkások követik el, bár ennek természetes kiegészítése a munkaadó által elkövetett szőszegés megfenyítése. Az újkori ipari társadalom egyik jelensége, a tömeges munkafölmondások illetőleg strike-ok előfordulása, melyek a termelés folytonosságának és biztosságának nagy hátrányára vannak. Bizonyos továbbá az, hogy a szerződés megszegésének és ennek büntetlensége káros visszahatással van a jogrendre; a jogérzetet kitépi és demoralizáláshoz vezet. Azon nemzedékek, melyek ilyen viszonyok között felnőnek, a jog iránt kétségtelenül kevés tiszteletet fognak mutatni és elvadúlnak. Ez ellen orvoslást kerestek abban, hogy a munkaszerződés megszegését jogilag szigorúbban sújtják. Helyes irányt e kérdésben csak úgy találhatni, ha a munkaszerződés

*) 141. §. Minden ipartestület kebelében az iparosok és a tanoncok vagy a segédek közt fölmerülő surlódások és vitás kérdések elintézésére iparosokból és segédekből külön békéltető bizottság szervezendő.

és a munkás természetét közelebbről vizsgáljuk. Van-e magánjogi eszköz a munkaszerződés szigorú megtartásának kieroszakolására a munkással szemben? A munkás a birtoktalan osztályhoz tartozván, természetesen ritkán nyújt vagyoni alapot, melyből a munkaadó a munka elhagyásával okozott kárért magát kártalaníthatná. Bérének előleges visszatartása oly célból, hogy esetleges födözetet nyújtson, alig lehetséges, mivel a munkás napi keresményéből él. A jogi kényszer továbbá arra irányulhatna, hogy a munkás visszavezettség a munkaadóhoz. Ez is csak nehezen lesz keresztülvihető, mert például 10,000 munkás ellen, kik strikeol-nak, e kényszert alkalmazni alig fog sikerülni. De nem is volna köszönet benne. A munkás annyira lehetetlenné teheti a munkaadónak a viszonyt, hogy emez örülni fog, ha tőle szabadul. A szabad vándorlás és letelepedés mellett a munkás könnyen odébb áll és nehezen lesz kifürkészhető. De ezzel korántsem merítettük ki a nehézségeket. Az esetleg megállapítandó kár nagysága is, legalább igen sok esetben, nehezen számítható ki. Hiszen a kártérítés tudvalevőleg a jogtudomány «partie honteuse»-ét kezezi. Hát még itt, hol a nehézség legio. Tekintetbe veendő különben az is, hogy különösen az ipar terén a szerződés megtartása nem tartozik a mindennapi dologhoz. Ritkán történik, hogy az iparos, ki megígérte, hogy a kabátot vagy egyéb munkát bizonyos napon elhozza, ez ígéretét be is váltja. Hány ember lép azért föl kártérítési keresettel? A munkaadók is e tekintetben munkásaiknak elég rossz példát adnak. Végre még arra is kell gondolni, hogy rendes körülmények között a kilépő munkások helyett könnyű másokat találni.

Itt mindig abból a föltevésből indultunk ki, hogy a munkaszerződés hosszabb időre van kötve. Az élet azonban azt mutatja, hogy ily szerződések elég gyakran köttetnek az időtartam megállapítása nélkül. Ott tehát jogsértésről nem is lehet szó, mert jog sincs. A kérdés csak az, nem kívánatos-e, hogy a munkaszerződés hosszabb időre kötéssék? Erre azonban a tapasztalat inkább nemmel felel. Az iparilag legfejlettebb államokban a szerződések igen rövid időre köttetnek, egy napra; az ipari viszonyok változékonysága és a munka szabadságának ez egyik következménye. Abból természetesen, hogy jogilag a szerződés rövid időre köttetik, nem következik, hogy tényleg is rövid tartamú legyen. Épen ily viszonyok hosszú tartamúak

szoktak lenni, mert senki sem kényszerítetik azt tovább folytatni, mint a míg az reá nézve előnyös. A hol pedig csakugyan kívánatos, hogy a szerződés hosszabb időre köttessék, ott annak misem áll útjában, csak hogy napjainkban az esetek többségében a rövid tartamú szerződés képezi a szabályt.

A mennyiben ily hosszabb tartamú munkaszerződések köttetnek, a jogszolgáltatás kötelessége lesz azokat védeni. Láttuk föntebb, hogy e célra a rendelkezésre álló magánjogi eszközök nem elég hatályosak. Természetes tehát, hogy az érdekeltek más eszközöket kerestek és nevezetesen a bünyfenyítő eljárásban vélték azokat fölfedezni. Ennek indoklására a következőket hozták föl: 1. hogy a munkás mint birtoktalan, szegény, magánjogilag nem sújtható. Itt tehát ugyanazon viszony áll elő, mint például a régi Rómában, a hol a fejletlen vagyonjog miatt a hitelezőnek jogot adtak az adós személyére. 2. A munkaszerződés megsértése a közérdek veszélyeztetése, mely a munka folytatását és a termelés szakadatlanóságát követeli. 3. A munkaszerződés megszegése a közrend megtámadása. 4. A munkaszerződés megszegésével a munkás jogtalanul sérti a munkaadó érdekeit. Ezek és egyéb indokok szolgálnak annak támogatásául, hogy a munkaszerződés megszegése büntetőjogilag sújtassék. E fölfogás ellen szól mindenekelőtt az, hogy magánjogi sértést büntetőjogilag szabály szerint nem lehet sújtani, hacsak különös érdekek azt nem kívánják. E különös érdek itt bizonyos mérvben főnforog. Ha tömeges strike-ok gyakran fordulnak elő, mint az fájdalom, az utolsó években bekövetkezett, a társadalomnak joga van ez ellen védekezni. Csak hogy nézetem szerint itt nem a munkaszerződés megszegésében rejlik a baj, mert a társadalom akkor is fog strike-ok ellen védekezni, ha a munkaszerződés nem volt hosszabb időre megkötve. Azonban e védekezés nem követel minden körülmények között büntetést. Nagyon nehéz is volna azokat alkalmazni, ha például ezekre, vagy csak százakra menő munkástömegekkel állunk szemben.

A munkaszerződés megszegésének büntetőjogi megfenyítésével tehát a kérdés épenséggel nincs megoldva. Valljuk meg, hogy a jelenlegi gazdasági állapotok mellett sikeres módokat allg találunk a baj elhárítására. Hiszen a jogi kényszer úgy is többnyire csak a minimális eredményeket szüli. Az egyes munkásokból összeverődött tömegekkel szemben nem lehet célzt

érni. Ha a munkások megfelelő szervezetekben egyesítve lesznek, ha e szervezetek közegei hozzájárulnak a munkaszerződés föltételeinek megszabásához, akkor ezek elegendő biztosítékot, magánjogi biztosítékot is fognak nyújtani a munkaszerződés megtartása iránt, már azért is, mert azokat terheli a munkások föntartása akkor, ha ezek a munkát ott hagyják. Ha a munkakamrákban oly intézmeny letesítettik, melynek segítségével a munkások és munkaadók közösen állapítják meg a munkaszerződés föltételeit, ha a munkaszerződés olyan, hogy az adott körülményekhez képest a munkás igénye is kielégítettik, akkor a munkaszerződések megszegése magától el fog tűnni. A kinek életérdekét nem sértik, az nyugodtan viseli magát. Így nem a tünet ellen irányozzuk a gyógykezelést, hanem a baj ellen. Ha azonkívül az ipari társadalom a munkás fölmenő osztálymozgalmát előmozdítja, akkor a munkás műveltségben, jogérzetben is haladni fog és a jog által szabott korlátokat tisztelni fogja.

Az itt tárgyalt kérdések a társadalmi munkajog leglényesebb pontjaival vannak összeforva. Mindenütt élénken foglalkoztatják a közvéleményt, a törvényhozást, a tudományt; nálunk is napirendre kerültek. Czélszerű munkát véltem teljesíteni, midőn e kérdések iránt némi tájékoztatást nyújtok, oly kérdések iránt, melyek viszont a közművelődés haladásával és a társadalmi igazságosság megvalósításával a legszorosabb kapcsolatban állanak.

FÖLDES BÉLA.

A NEMZETI ÖRSEREGRŐL.

Az 1848-diki pozsonyi XXII. törvényczikk a nemzeti örseregről szól. Mi volt a cél, s miképen akarta annak alkotója elérni azt?

Kevés törvény kelt még a világon, mely az állított célra nézve annyira valótlan, s a valódi cél tekintetében annyira silány lett volna. Bevezető szavai törvénykönyvünkben azt állítják, mintha: «A személyes és vagyonsbátorság a közcsend és belbéke biztosítása» kedvéért lett volna szükség a XXII-dik törvényczikkre. E szerint annyira számos a békés városokban a magyar betörő és zsebvágó, a jámbor felföldön a tót hegyi tolvaj, a vendégszerető alföldön a magyar útonálló, hogy rendőrség nem bír már velök, még ha a rendes katonaság karhatalmával megtetézzük is. A rendőrséget sokszorozni sem elég. Ezt potentiákra kell emelni. De annyira, hogy magok a rendezavaró elemek is kénytelenek legyenek rendőrökké átalakulni. A xerxesi gensd'armerie pedig fölemelvén szeméit az égre, keservesen énekelhette, «ha már mindenki velünk, kicsoda ellenünk?» Mire való ez a sok «exercirozás». Mire valók vagyunk mi?

A törvényczikket bevezető soroknak absurdumát legjobban értette, vagy legalább érezte maga a nép, melyet fegyverre szólítottak. Megfejtethetlennek látszik, hogy lehetett egy törvény céljául ilyen valótlanyságot mondani. Pedig a megfejtés egyszerű s abból áll, hogy az a XXII. törvényczikk lényeges részeiben szolgál fordítás. Maga a név sem magyar nemzeti. Az a *Garde National*nak találomra való fordítása, mire a «nemzeti örsereg» és «nemzetőrség» variansa is mutat. Mesz-

sziről került hozzánk ez az intézmény: Amerikából Párison keresztül.

Az Egyesült-Államok megalapítója, Washington, az ő militiájában csak surrogatumát látta egy rendes hadseregnek, melynek hijjával volt. Egy évi szolgálatú birtokos földművesekből és kalmárokból alakította hadait addigi uralkodójának, az angol királynak, sorkatonasága ellen. Ott a néphad egyáltalán nem rendőri, hanem katonai intézmény volt. Lafayette francia létére ott harczolt, mint Washington barátja és szövetségese. Hazájába visszatérvén, szükségesnek látta ott is az amerikai hadi szervezetet. De Párisban az újmodorú katonának rendőrnek is kellett lennie.

Ott 1789-ben volt értelme, hogy ez a nemzeti had rendőri szerepre is van hivatva. Lafayette kizárta volt belőle a szegénys általán a munkás-osztályt; mert a már akkor rengeteg nagyságú városban a lázongó utczai csöcselék ellen szükség volt a jóra való emberek fölfegyverzésére, mint a hogy Londonban a munkás-osztály zavargásai esetében a vagyonos osztály ezrével íratja be magát önkényt constablernek, így például 1848-ban márcziusban. Mihelyt Párisban bevették a nemzetőrségbe a vagyontalanokat s a vagyonosokat kizárták, Lafayette, az alkotó, lemondott a parancsnokságról s most ugyanaz a fegyveres erő, mely a rend őre lett volna, vitte véghez azt, a mi minden jó renddel, sőt a szabadsággal és egyenlőséggel is ellenkezett. Az 1848-diki törvény alkotója nálunk nem ment a sans-culottokig; de nem is emelkedett Lafayette szellemi magaslatára. Nálunk, az igaz, cseléd, munkás föl volt mentve a nemzetőrségi szolgálat alól; de a census csekélysége mellett az alsó néposztály is bele tartozott. Mert 200 forintot érő fekvőség bírása mellett mindenki tartozott fegyveres szolgálattal. Már pedig az a kétszáz forint vagyonú birtokos okvetetlenül a napszamosok osztályába tartozott. Még választó sem volt. A választó ember a 300 forintnyi birtokossal kezdődött.

De ha volt rendőri értelme is, a francia nemzetőrségi intézménynek fő föladata nem rendőri volt. Nemzeti hadsereg volt az. A párisi néplázadások részint elsöpörvén, részint fölbontván a rendes hadsereget, a francziák hasonló helyzetbe jutottak, mint kevéssel előbb az éjszakamerikai ültetvényesek valának. Ők a népfölkelésnek gárda nevet adtak, mi teljességgel nem egyértelmű a rendőrséggel. Honnan vették ezt a szót?

Tudvalevő, hogy a múlt századbéli francia királyi seregnek nevezetes része volt az idegenekből toborzott schweizis hazaiakból alkotott francia gárda, melyek olyanformán, mint a régi janicsárok, az uralkodó személyes hadai voltak. E királyi gárda ellenében nevezték el a nép fiaiból alakult új hadat nemzeti gárdának.

Erre mifelénk a magyar király «gárdistái» nem csak veszeltyelen, hanem mondhatni népszerű, hazafias férfiak voltak. Nem volt rá eset, hogy a nemzet jogait fenyegették volna. Egészen más volt a francia gárda: az egy «élite» zsoldos had volt, mely sikra állott a külső ellenséggel szemben is. Nemcsak a király, hanem e militarismus ellen is tört ki 1789-ben a francia néplázadás.

Valamint Éjszak-Amerikában a militia a gyarmatok hadserege volt az uralkodó angol király sorkatonasága ellen, úgy Párisban is a nép gárdájának főczélja az volt, hogy a király és az ő zsoldosai ellen kivívja és megvédelmezze a nemzet szabadságát. Ez már nem rendőri, hanem határozottan politikai és hadi czél. Ez volt czélja a pozsonyi XXII. cikknek is. Ezt azonban bölcsen elhallgatja annak szövege. Nem is lehetett el nem hallgatni a valódi okot. Mert akármily engedelkeny volt is a jó V. Ferdinand király, még sem írhat alá olyan törvényt, mely világosan kimondja, hogy az egész nem egyéb, mint a királyi hatalom föltett túlkapásai ellen való háború-izenet.

Azonban ne vizsgáljuk ezúttal a kérdés politikai oldalát.*) Fogadjuk el helyesnek, üdvösnek, sőt Horváth Mihálylyal szépnak, a nemzetőrségi eszmében azt a szándékot, mely szerint a magyar seregredeken, s a határörökön kívül egy nemzeti militia állíttassék föl, már akárki és akármi ellen.

Csak az a kérdés s csak azt akarom feszegetni, vajon mennyiben felelt meg az a tulajdonképeni, a honvédelmi czélnek. Első kérdés, mi legyen a fegyvere a nemzeti őrseregnek? Ha csakugyan nem akart egyéb lenni, mint a rendetlenek és csendzavarók rendre és csendre utasítója, gyilkos módra tulment a czélon. Mert az anglus constablernek elég a bot; a nemzetörököt pedig fanyelű, de vashegyű éles lándzsával tették

*) Úgy is elmondtam már egyet-mást e részben a *Budapesti Szemle* 1881-diki folyamában *A közös ügyek és a forralalom* cikkben.

rettenetesekké. Magyar fegyver volt-e ez? Félig-meddig! — A bakter fegyvere volt az kisebb-nagyobb városainkban.

Sőt a puskapor föltalálása előtti időkben gyalog hajdú és a huszár is kopjával fegyverkezett. Csak ebben az egyben volt hű a nemzetőrség a nemzeti tradíciókhoz. Azonban a fegyverkezés nem azért volt ilyen, mintha ne igyekezett volna a kormány szuronyos puskával s más hozzávalóval harczképessé tenni az új néphadat. De maga a törvény is gátolta ezt a törekvést.

A nemzetőrségi census alacsony volta miatt óriási néptömegnek fölszerelése még jóval gazdagabb és fejlettebb iparú országban is igen hiányos lesz vala. Még a sozredekül szolgált kevés számú honvédségre sem jutott mindaz, a mi szükséges lett volna. Tudjuk, hogy a nagyobb városok vagyonosabb osztálybeli férfiakból alakult egy-egy, kitünőnek mondható csapatot leszámítva, s megadván a tiszteletet a kivételeknek, a nagy tömegek mily rosszul fölszerelt had valának.

Mindez nem gátolta a kormányt abban, hogy ily népfölkelésszerű hadat állítson nyugaton Schwechatnál, keleten Szamosfalvánál, az ellenség ágyúi és rendes seregei elé, bizonyossággául annak, hogy nem rendőröknek, hanem katonáknak tartja őket. Minthogy a Schwechatnál történtek ismeretesebbek, szólok a sokkal jellemzőbb erdélyi esetről. S általan az alábbiakban erdélyi példákat hozogatok föl, már csak azért is, mert az ottani csatatér viszonyait jobban ismerem, s ott sok érdekes, sőt ha nem is világra szóló, de némely hallatlan eseménynek voltam tanúja.

Szamosfalva csak egy gyalog órányira esik a volt Erdély fővárosától, Kolozsvártól. November 16-dikán estve XI. zászlóaljbeli szuronyos honvédség és szabolcsi meg hajdúvárosi lándzsások és vadász-puskások táboroztak a falu végén.

Az ellenségnek sötétben és vaktában történt közeli és kemény sortüzére az egész nemzetőrség tisztára megszaladt. Nem is csoda, mert a váratlan meglepetésre a bátor honvéd zászlóalj egy része is ott hagyta a csatatért. A zászlóaljnak helyt maradt része vagy 300—400 ember, Bánfi János őrnagy alatt visszaverte az ellenségnek ezen és több kísérletét, s éjfél után kettőig teljesítette kötelességét, míg tudniillik az ellenség egészen visszavonúlt. De estve 6 órától éjfél után 2-ig a vezértől nem jött e csapathoz hír, sem a nagy számú nemzetőrség-

ből senki segítségül, holott oly közel volt a város, hogy onnan a nagy kiabálás kihallszott a táborba. Mi volt az oka, hogy a vezér férfiak ott felejtették az ellenség előtti csapatot, felejtettek az ellenség ellen védekezni, s mi volt oka az órákig tartó kiabálásnak benn a városban? Oka az, hogy a fővezért a polgári kormánybiztossal együtt a nemzetőrség fogságra vetette, ordítva hangsúlyozván a hazaárulást. Megjegyzendő, hogy ezek az erdélyi nemzetőrök torkából fakadtak, mert a hajdúk és szabolcsiak meg sem pihentek Kolozsvártt, hanem szaladva szaladtak a Királyhágón keresztül, meleg családi tűzhelyökhöz. De nem a nélkül, hogy útjukban ne raboltak, sőt valamennyi útszéli csárdát messze földre el ne pusztítottak volna. A Kolozsvártt hősködött nemzetőrökön az is megtörtént, hogy ámbár sokan voltak s nagyon hitték, hogy a vezér és kormánybiztos árulók, de meg sem mertek mukkanni, mikor Mikes Kelemen egy század honvéddel szemök láttára kiszabadította a fogságból a két vezér-embert. Ez az eset elég azon kérdés megfjtésére: micsoda fegyvernemhez tartoztak a nemzetőrök? Ahhoz, mely meghátrál a szuronyos puska elől; de nagyon vitéz a fegyvertelenek ellen. Az ellenség könnyen terrorizálja; de városokban alkalmas eszköz polgárok, országos hivatalnokok, sőt esetleg a törvényhozás fölött is terrorismust gyakorolni. Nem a rend, hanem egyfelől a rendetlenség, másfelől esetleg a zsarnokság fegyverneme volt az nálunk is, szintűgy, mint Franciaországban a forradalom alatt.

A nemzeti őrsereg szervezete szintoly gyöuge volt, mint fölszereltetése. Baj volt magában az is, hogy a tartalék seregről hoztak törvényt, a nélkül, hogy a főseregnek szervezetről és kiegészítéséről valami törvény szölott volna. Még nagyobb baj, hogy a mi rendes serege volt is a kormánynak régi katonákban s honvédekben, ezekkel nem volt egy vezérlet és kormányzat alá rendelve a nemzetőrség. Városokon a polgármester, megyeken a szolgabírák parancsoltak e hadi erőnek. Egyes vidékekre polgári kormánybiztosokat küldtek, kik a nemzetőrség hadvezérei lettek volna. A központban pedig túlnyomóan polgári emberekből alakúlt egy «honvédelmi bizottság», a hadügyminiszteriumon kívül.

E dualista szervezet nemcsak hogy surlódásokat idézett elő a központi kormány és valamennyi hadvezérünk közt, hanem a hol a hadvezér megtúrte az ellenség

zetőrség képviselőinek beleszólását, épen a kritikus percekben tünt ki a szervezet szerencsétlen volta.

Szabad legyen itt is erdélyi példát hoznom föl. Szamos-újvárnál november 13-dikán a magyar sereg minden harcztágy mellett rendetlenül vonúlt vissza. Mondanom sem kell, hogy a nemzetőrség volt első, mely elszaladt, pedig az mint városi tehetős polgárokból álló had elég jól fölfegyverezte volt magát. De hogy a honvéd és huszár is meghátrált, fődözve azonban a visszavonulást, annak oka az volt, hogy a csapatok, nemzetőrség és honvédek egyaránt, kézzel fogható tényekben látták a vezérlet merő határozatlanságát.

Ennek oka nemcsak Baldacci jellemében keresendő. Nem volt ő fővezér. Nem melléje, hanem fölébe volt rendelve egy Pest-ről küldött polgári kormánybiztos, meg egy erdélyrészi polgári főkormányzék; mellette pedig a hadi tanácsban szava volt a kolozsvári polgármesternek, a szolgabírónak és a nemzetőrség parancsnokának. Bizottságos vezetés mellett pedig lehetetlen csatát nem veszteni, a leggyakorlottabb hadakkal is, s ezenkívül képtelenség árulónak kiáltani ki akár melyik tagot, hiszen elég sokan ellenőrzik egymást. Báró Baldaccinak, a katonai főparancsnoknak, voltak bizonyára hibái magának is, de a legnagyobb hibája az volt, hogy minden beavatkozást egyszerűen elutasítva, nem merte magára vállalni az egész felelősséget.

Nevezetes tünemény ebben a részben az is, a mi Abrudbányánál 1849-ben történt. Az azon tájon működött hadvezér, Bem tábornok akarata nélkül, ki egyébiránt semmit sem akart tudni se polgári kormánybiztosokról, se azok külön seregéről, a nemzetőrsegről, Kossuth küldött sereget a havasokba, egy volt iskolamester vezérlete alatt. Tudva van, hogy a polgári kormány e hadintéző velleitása mily szerencsétlenül ütött ki! Történt volna-e ez, ha a nemzetőrség organicus része a hadseregnek, s a hadügyminiszter és a hadvezérek alá van rendelve? Azt hiszem, nem történt volna. Ez a fonák szervezetlenség logikailag folyt a törvényezikk homlokára illesztett valótlaniságból, mintha a nemzeti őrsereg polgári intézmény volna.

Miután szükség volt tartalék haderőre, s miután szeretünk külföldi példák után járni, lehet vala a franczák helyett másokat utánózni.

A poroszoknak is néphadjok volt, rég 1848 előtt. De annak ők sokkal gyakorlatibb szervezetet adtak, sőt már a

csatatéren is nagyban kimutatták volt életrevalóságát. 1848-ban lefordítottuk ugyan a «Landwehr» szót honvédre. De tudjuk, hogy az akkori honvéd merőben más jelentésű volt a valóságban: csupa önkénytesek alkották az akkori honvéd sereget. A porosz szervezetről, úgy tudom, szó sem volt. Pedig ha azt akkor nagyban életbeléptetni lehetetlen volt is, de alapjait lerakni s a mennyire a körülmények engedik, annyiban léptetni életbe, többet ért volna a nemzetőrségi formátlan intézménynél. Vagy legalább annyit tanulhattunk volna a poroszoktól, hogy az idegentől átvett elv alkalmazásában illeszkedjünk saját viszonyainkhoz. Mert tudva van, hogy a porosz is az általános hadi kötelezettség elvét a francia forradalomtól kölcsönözte, — csak hogy merőben átidomítva nemcsak a német nép jelleméhez képest, hanem különösen a hadügyi czélszerűség szempontjából.

Ha már a többi márcziusi törvény a közteherviselést általánosította, a terhek igazságos és czélszerű megosztása lett volna helyén a hadügyekben is. S ez nem is lett volna új dolog. A nemes még mindig személy szerint tartozott fegyvert fogni, sőt az a törvény sem volt eltörölve, mely szerint birtoka arányában a maga költségén kellett lovasokat, gyalogokat hozni magával. A jobbágyságot pedig 1715 óta kötéllel is lehetett kényszeríteni a hadi szolgálatra. Most a volt nemes kevesebbel tartozott, mint a régi törvény követelte, a jobbágy többel; mert azonkívül, hogy esetleg egyik fia rendes katona, maga is «exercirozni» jár. A nemzetőrségi törvény megnehezítette a szegény ember, s megkönnyítette a gazdag kötelezettségét e részben.

A mai porosz eredetű hadi szervezetben az ifjabbakra nézve terhelőbb a hadi kötelezettség s az idősbekre fokozatosan könnyebb. Ez igazságos. De a nemzetőrségnél meg volt ez fordítva. Csak oly embert vettek be, ki valami kis birtoknak vagy üzletnek gazdája vagy mestere volt. Megtörtént azért, hogy egy-egy 49 éves földművelő ott fújta a körmét a táborban, míg 21 éves fia, nem lévén önálló gazda, a boglya-kemenceze mellett pipálgatott. A jámbor csizmadiamester káromkodva szedvén elő a csákót és vadászpuskát, őrzátra ment, míg tizenkét fiatal legénye dúdolván verte a kaptát, s nagyot nevetett az élcen, hogy a majszterné jobban beillenék katonának, mert sokkalta kuruczabb. Így voltak megkímélve a terhet jobban bíró korosztályok. Igaz, beállhatott önkénytesnek

a fiatal ember is, s ily önkénytesekből alakult a honvédség.

De toborzás útján nagyobb országos sereget szintúgy nem lehet létrehozni és kiegészíteni, mint önkénytes adakozásból országos finanziaát teremteni. Nemcsak nem gyakorlati mód ez, hanem igazságtalan is. A lelkesebbek sokat, vagy mindent áldoznak, a hidegebbek kevesebbet, vagy semmit sem. Præmiumja van a közömbösségnek. Világos tehát, hogy a porosz honvédelmi rendszer elvei jobban megfeleltek az 1848-diki törvények szellemének is, mint a mi 1848-diki hadi szervezetünk.

Az 1848-diki viszonyok közt s a magyar nemzeti szokásokat és hagyományokat véve tekintetbe, jobb lesz vala, ha már utánzás kellett, egy jelen századbeli angol minta.

Midőn I. Napoleon invasióval fenyegette Angolországot, itt a nagy városok gyalog miliciáján kívül a vidéki birtokosok és bérlők lovas nemzetőrséget alkottak (yeomanry). Állott az a vagyonosabb vidéki birtokosokból és bérlőkből, kiknek választási joguk volt. Minden lovas-század létszáma legalább 40 ember s három század (compania) vagyis 120 ember tett egy svadront. A kormány egy-egy legénynek a lovára és magára évenként nem adott többet négy fontnál (40 forint). A lovas nemzetőrök nagyobb osztályokban való gyakorlatra minden évben néhány hétre hívtak össze; de ennek költségeihez nem járult az állam, hacsak a gyakorlatok nem tartottak tovább a törvényszabta időnél stb. Még sokáig fönnállott béke időn is az intézmény. Inkább a szükségtelenség s ebből folyó visszaélés, hogy a földesúr maga helyett lovását küldte a gyakorlatokra, szüntette meg 1838-ban, — mintsem a szabadelvű párt örökös ostroma, mely aristocratismust látott benne.

1834-ben a yeomen-ség közel 19,000 emberből állott, közte 1159 tiszt.

Magyarország 1848-ban ennél több nemzetőrt bírt volna lóra ültetni. S általában, ha már idegen példa kellett, a mi szokásainkhoz, hajlamunkhoz, hagyományainkhoz közelebb állót kell vala a szervezés alapjául elfogadnunk, mint a minő a francia sansculotte-oké volt.

De egy nagyszámú lovas militia előteremtésére nem volt szükséges az angol intézményekben otthonos tudomány. Csak józan ész és Magyarország ismerete kellett hozzá. Ha a nemzetőrségnek csakugyan rendőri föladata lett

volna is, tudta azt mindenki, hogy a városi csendesség öre gyalog, de a vidéki «fogd-meg» lóháton jár. Sőt még a zsvány is vidéken lovas, s csak városokban volt gyalog. Ha pedig — mint valóban volt — a nemzeti őrseregnek honvédelmi célja van, meg volt annak a magyar formája is, a mi a lovasságot illeti. Azonkívül, hogy a régi jobbmódú nemes mind lóra ült insurrectiók idején, s a püspökök és főnemesek birtokaik arányában lovasokat állítottak saját költségükön, a kisebb módúak telkeik arányában tartottak készen huszárokat, többen összeállva egyet-egyed. Ezt nevezték portális katonaságnak. S ez az intézmény nemcsak életrevaló, hanem életben is volt még 1848-ban a határőri lovasságnál. E telek-katonasági szervezetet módosítva lehet vala általánosítani, úgy, hogy nem mondhatta volna senki tisztán nemesi hadnak.

Nálunk csekély részét teszi a lakoságnak a városi elem. Igen túlnyomó részben falusi és vidéki emberekből áll a nép. Még oly városaink is, minő Debreczen, Szeged, Kecskemét, túlnyomóan földművelők. Jó gyalog is válik belőlök, ha alkalmassabb ruhát adnak rájuk, s betanítják a gyaloglásra. De az is jobban szeret kocsin és lóháton járni. Még ki a mezőre sem megy gyalogjában, annál kevésbbé a szomszéd faluba. Lándzsája gyalog nem ért semmit; de lóháton a hosszabb kópja megtette volna hatását. Csak az alföldi monstrum-faluk jobb módú gazda-közönsége, a jáász, a kún, a hajdúság, mennyi jó lovat és lovast állíthatott volna ki! Se a szerb, se a román, se a horvát, sőt az osztrák se lesz vala képes utánozni bennünket. Pedig mindig nagy előny a háborúban, ha egyik félnek oly fegyverneme van, mely a másiknak nincs, vagy hiányosan van meg.

A magyar nemzetőrség szervezetében a lovasságra nem helyezni a fősúlyt, annyi volt, mint a magyar, s kivált a birtokos osztályt leszállítani lováról, vagyis lefegyverezni.

A nemzeti őrseregről szóló törvény épen nem tiltja a lovas szolgálatot. Azon helye, melyben lovasságról van szó, a nyolczadik szakasz, szabad választást enged a két fő fegyvernem közt a nemzetörnek, De a törvénynek mindjárt első szakasza meghiusítja még márcziusban egy nagy számú lovasság keletkezését. Mihelyt a fegyveres szolgálat censusát csekélyben határozták meg, világos, hogy óriásian túlnyomó lett a gyalogosok száma. E tömegnek pedig tiszt kellett — nagy számú

gyalog tiszt. Azokból telt ki, kiknek legnagyobb része alkalmas lesz vala lóháton tenni a szolgálatot: a jómódú emberekből. Ezeknek is olcsóbb és könnyebb volt, miután szabadon választhattak fegyvernemet, a gyalogsághoz tisztnek öltözni föl. Gyalog ugyan keveset jártak. Befogattak kocsijukba a kisebb-nagyobb meneteknél, nem hogy gyorsították volna, de hátráltatták a csapatok szabad mozgását.

Így állotta útját a nemzetőrségi márcziusi törvény annak, hogy magától is tetemes számú lovasság álljon össze a következő telig.

Ezekre azt mondhatná valaki, hogy lovagolni tudó emberek csoportja még nem lovasság. Ez igaz, de hát csak lovagolni tudó emberek tömege még sokkal kevésbé gyalogság. Mennyivel kevésbé az pedig a gyalogolni nem szokott, nem is igen tudó bundások csoportja. Azon ellenvetésre, hogy a lovas élelmezése kétszeres baj, hogy a lovas tisztekben is hiány volt — az a válasz, hogy tíz lovas nemzetőrt állítván ki 100 gyalog helyett, ehhez élelem és tiszt, sőt fegyver is kevesebb kellett volna.

Rendes lovasság ugyan nem egyhamar vált volna ezekből, mely sor-gyalogsági tömegbe vágjon be, ágyúkat foglaljon el; ilyet nem cselekszik a kozák sem, sőt már az újkori lovasság is el van tiltva tőle. Mégis nagy szolgálatot tesz, ha csak mint szeme-füle is a hadaknak. A föllázadt néptömegek ellen elég jók voltak még az újoncz huszárok is.

Erdélyben az úgynevezett Mátyás-huszárok csapatja, mely még 1848 nyarán, mikor toborzották, «szabad csapat» nevet viselt, épen olyanokból állott, kik egy insurrectio esetében a magok költségén ültek volna lóra. Ez a kétszáz főnyi újoncz csapat két-három havi begyakorlás után Bárénál ezernyi fegyveres románnal tétette le a fegyvert, Nagy-Laknál és Csombordnál pedig teljesen széjjel vert egy-egy hatezernyi román sereget. Talán az ágyútól sem félték jobban azok a lázadók, mint a lovas rohamtól.

E példák bizonyítják, hogy egy megyei lovas nemzetőrség is, kivált miután áprilistól októberig ideje lett volna gyakorolni magát, ilyenféle nyílt csatákra is alkalmas lesz vala. És viszont nagyobb számú portyázó lovasság hiányának kárát semmi sem bizonyíthatja világosabban, mint Erdély ideiglenes elvesztésének története 1848 novemberében. Három külön

magyar sereg fekszik ott azon hó első felében, s egyik sem tud semmit a más kettőről. A székelyekről, egészen míg Bem fölmentő serege Vásárhelyre nem érkezett, 1849-ben az országban senki, s a magyar kormány sem hallott hírt. A másik sereg Katona Miklós alatt Nagy-Bányán október 12—13-dika éjjelén nem is álmodja, hogy egy magyar sereg báró Baldacci alatt Szamos-Újvárig nyomult előre. Néhány nap múlva pedig Baldacci akkor hágy föl Kolozsvár védelmével, midőn Katona Miklós és Teleki Sándor győzelmesen szállják meg Deézs városát. Az elkülönözött hadak vezérei még talán kevesebbet tudtak egymásról, mint Emin pasa a legsötétebb Afrikában tapogatózott Stanleyről és viszont. A túlnyomóan oláh lakosság közt — igaz — bajos volt a kémkedés és portyázás. Azonban tévedés azt hinni, mintha ez a lakosság az ellenfélnek még a híradásban is jó szolgálatokat tett volna. Mert a nevetségig ment az osztrák vezéreknek, Wardeneknek és Urbánnak is, tájékozatlansága a mi seregünk felől.

De épen ezért kétszeres értékű lesz vala, a mi részünkön egy jókora számú nem-rendes lovasság, mely a nem barátságos, de nem is igen elkeseredett falukon óvatosság mellett bátran járhat-kelhet vala, kisebb-nagyobb csoportokban. Ha ezek némelyike oda vész is, legalább hírmondó marad. Hiszen a fő feladat épen a hírmondás. Hány kozák vészett el a magyar földön 1849-ben, s hány kuruczot kergettek meg a labanczok Rákóczi idejében! De azért a kozák és kurucz portyázó fontos szolgálatot végzett az illető hadvezérletre nézve.

Lehetetlen, hogy némelyek ne látták volna ezt. Ismeretes, hogy gróf Károlyi István a saját költségén állított ki mindeztül egy egész huszár-ezredet. Élt még a lelkes öregben Rákóczi korbéli nagy ösének katonái és valódi magyar ösztöne. A tettet széppé teszi, nemcsak az áldozat nagysága, hanem a mi az áldozatkészségnél ritkaság, czélszerűsége is. Az a toborzott ezred is példa rá, hogy a lovagolni tudó magyarok mily rövid idő alatt válnak használható lovasokká, kivált ha az értelmiség túlnyomó köztök. Még az Erdélyben lovasként szerepelt debreczeni «vörös pántlikások» is használhatók voltak, míg ellenben az 1848 novemberében oda csődített két-három ezernyi hajdú-városi és szabolcsi gyalog nemzetörök többet ártottak, mint használtak nekünk.

Miért nem vették több hasznát novemberben a kézügy-

ben volt huszároknak? Mentsége bizonyára az, hogy nagyon kevés levén a tanult huszár, sőt az ujonczokkal együtt sem levén az ellenségéhez mérhető, gazdálkodni kellett ez erővel az ütközetek idejére. — Csak fölösen nagyszámú lovasság engedett volna bátor kockáztatásokat.

Az 1809-diki erdélyi insurrectio alkalmával csak az akkori nemesi osztályból kitelt (a gyalogokon kívül) két egész ezred lovasság, oda nem számítva a székelyeket. Ha 1848 októberében és novemberében ennyi lovasunk van, nemcsak a román köznéppel, de a császári sereggel szemben is másképen folyt volna minden. Mindenesetre különb lett volna a vezérlés, melynek hibája, a határozatlanság, (a sokfejűségen kívül) főképp a tájékozatlanságból eredt. Így történt meg rajtunk, hogy a híres lovas magyar, Erdélyből egyrészt lovasok hiánya miatt volt kénytelen kivonulni.

Igen különös, hogy oly fegyvernem, mely mind a hadi czélszerűség, mind a nemzeti jellem tekintetében annyira megfelelő lesz vala, épen a miatt nem létesült, mivel nemzeti, mivel ősmagyar. Általán a forradalom miatt forradalom, ha háborút nem izen a hagyománynak, ha nemzeti hagyomány volna is az!

Külsőség ugyan, és sohasem hibáztattam, hogy a nemzeti viselet merőben eltűnt volt 1848 márcziusában. A régi kardot elővette ugyan mindenki; de a tollas kalpagot, a dolmányt és mentét ott ehette meg a moly a ruhatárban. Az egész fiatalság, mint azelőtt, párisi divat szerint öltözött s legföljebb jakobinus-sipkát tett föl. Némelyik, s ez a legokosabb, szerényebb, de legnépszerűbb hangadó volt, fitogtatva járt frakkban s új cilinderben. Nem hiba ez; de híven tükrözta az idő szellemét. A nagy hatású szónok és író nem a Corpus Jurisra, s abban még a Pragmatica Sanctióra sem hivatkozott. Werbőczynek csak említésére hahotára fakadt volna nemcsak a pesti Múzeum-téri népgyűlés, hanem a pozsonyi karok és rendek márcziusi gyűlése is. Hugo Victor, Lamartine, Michelet, Heine, Börne, a tudósabbaknak Rotteck és Welker volt a politikai bibliája. Az egyik legnépszerűbb útczai szónok, Vasvári Pál virtuositása abban állott, hogy nagy hévvel és ékesen tudta magyarul elmondani, a mit Michelet francia nyelven irt volt meg. Czopfosnak tűnt volna föl még az is, a ki a Rákóczi Ferenc-féle harcokra hivatkozik.

Ilyen volt az akkor uralkodó hangulat és gondolkodás.

Érthető hát, bár nem menthető, hogy hadügyi kérdésekben is, melynek főbenjáró fontossága, a régi magyar tradícióknál melyek arisztokratikusok voltak, jobban tetszettek a mentül demokratikusabb külföldi intézmények. Ily szellemben működött a magyar honvédelmi bizottság is. Lóra ültetni ismét a vármegye háza termeinek mentés birtokosságát, világraszóló botránynak tetszett az egyenlőség szent elve ellen. Készebb volt Kossuth Lajos a vármegyeház tömlöczének szűrös notabilitásai-ból alakítani szabad csapatot Rózsa Sándor vezérlete alatt, a szabadság, egyenlőség és testvériség nevében. A mi negyvennyolczas kormányunk többet gondolt a politikai elvont elvekkel, mint a realis élet szükségével. Pusztuljon inkább az ország egy-egy része, mintsem a drágalátos forradalmi remekmű alapelve csorbát szenvedjen. Ha valaki javasolni találta is a kormánynak a nemzetőrségi census magasra szabását s a birtokos osztály lóra ültetését, Kossuth zenekarának valamennyi Madarásza, Nyáry Pálja s a szabad sajtó «banderiumot, insurrectiót, reactiót» kiált vala egyhangúlag. Mindenki a tőle kitelhető csufondárossággal emlegette az 1809-diki nemesi insurrectiót.

Kinek lett volna ideje, végére járni a nevezett insurrectio történetének vagy egyáltalán akármely más történetnek, mint a francia forradaloménak? Egyik leghathatósabb argumentum vész kárba a túlzó pártra nézve, ha kitűnik, hogy az az 1809-dik év nem hozott nagy szégyent a magyarra. Pedig kevés után-gondolással is kiderült volna az igazság. Az a kérdés: mikép jött I. Napoleon Párisból Bécsig és Győrig? Nem régi, gyakorlott, rendes katonaság hátrált-e előle idáig? A világ bármelyik nemzetének rögtönzött lovassága vagy gyalogsága nem vívhat mindjárt győzedelmeket egy kitünően vezérlett és győzedelmekhez szokott sor-katonaságon. Sőt még csak nem is szabad neki nyílt harcza bocsátkozni, mert más a rendeltése. És mindamellert, hogy az 1809-diki insurgensek nem sokat lendítettek, várakozáson fölül vitézül viseltek magokat. Ők, kik azelőtt soha ágyúszót nem hallottak, fődözték János főherczeg főhadának visszavonulását.

De az 1848-diki forradalmár borzadott mindentől, a mi csak emlékeztet vala is a régi nemzeti formákra.

Nem utolsó (*non least*) példa, mi Alsó-Fehér megye székhelyén, Nagy-Enyeden, 1848 október 7-dikén történt.

Ott egy megyei tanácskozásban valaki indítványt tett

arra nézve, hogy a megye vidéki magyarsága rendezzen lovas fölkelést a régi magyar módon. Igaz, hogy a javaslat egészen megkésett volt; de nem ez a fő kifogás. Az akkor igen olvasott kolozsvári *Ellenőr*-ben egy lelkes hazafi, a ki jelen volt, így adja elő a dolgot:

«Egy ügyvéd ajánlotta a nemesi fölkelést, insurrectiót. Mindjárt eszembe jutott a győri retiráda. Bezzeg ez nagy pártolásra talált, s határoztak insurrectiót. Egy egyén e szón megbotránkozott, mi ily magyarázatra adott alkalmat: a városon a polgár nemzetőr, a falusi nemes pedig insurgens. Boldog kutyabőr kor! még földerül a te világod! A főispán (báró Kemény István) fölszólt, hogy már fegyver sincs, puszkapor sincs, mert a hadi kormányzó betiltotta. Utoljára egy triumviratust (három tagú bizottságot) neveztek, mely az insurrectiót bölcsen elintézzé. . . Nem ítélek a sophismák és dilemmák fölött» stb.*)

A fentebbi sorokban bizonyára nem csak erős argumentum, hanem keserűség sincs. Annál jellemzőbb az akkori gondolkodásra ebben az esetlen előadásban épen a lenéző megvetés. Mintha az egész csak curiosum lett volna, mely szót sem igen érdemel, még akkor sem, midőn Erdély több részében s épen Alsó-Fehérben a magyarság veszélyben volt.

Nem lehet tagadni, hogy a honvédelem régi formája, a mint az 1715 óta, sőt már előbbi időben tényleg gyakorlatban volt, csakugyan gúny tárgya lehetett különösen azért, hogy a nemességnek végső esetekben fegyvert kellett ugyan fognia a haza földjének védelmezésére; de béke-időn s külső háborúk alatt nem szervezte és gyakorolta magát. Hogy olykor legalább összegyűjtsék s «mustrát» tartsanak fölötte, kiment szokásból, a törökök kiverése óta. Annak béke-időn kell vala szervezetet adni s kereteiben állandóan föntartani.

Nem egy olvasómnak kétségkívül az a gondolatja támad itt, mintha ilyen szervezkedésnek a bécsi kormány lett volna a meggátlója; mert az tarthatott egy állandóan fegyverben álló és gyakorlott külön magyar hadseregtől. Már pedig ez a gondolat a mennyire elfogadhatónak látszik, ép oly alaptalan a valóságban. Mert íme 1764-ben a bécsi kormány s maga a népszerű Mária Terézia sürget oly törvényt, mely a nemesi

*) *Ellenőr*. 1848 okt. 12. szám

közfölkelést katonailag szervezze s állandósítsa; de a rendek fölháborodva szegülnek ellene s makacsúl megtagadnak minden legkisebb engedményt ebben a részben. Úgy okoskodtak, hogy ez egy fontos elvbe, a nemesség adómentessége elvébe ütközik; mert a hadi kötelezettségtől magát pénzfizetéssel fölmentő nem volna már egyéb adófizetőnél. De bizonyára volt más ok is. A szervezés megkívánta volna az alárendeltséget és fegyelmet. Szükség lesz vala valami kapcsolat a rendes hadsereggel s háború idején a közös vezérlét. Elég az, visszautasították, a mit magoknak kell vala sürgetni. Két kézzel kellett volna kapni rajta nem csak hadügyi, hanem közjogi tekintetben is. Ha az ország birtokos része állandóan szervezett hadat alkot, ez magában több kezesség az alkotmányra, mint az írott törvény.

Látjuk e példából, hogy a magyar szintűgy szerette az elveket 1764-ben, mint 1848-ban. De félt a rendtől, s nem volt képes, nem is akart semmit szervezni, az 1764-diki táblabíró szintoly kevéssé, mint az 1848-diki prókátor.

S nemzeti jellemvonás volna-e a félszeg állapotok, félszeg intézmények, félszeg művek cultusa a magyarban? — Szerencsére hozhatunk föl példákat az ellenkezőre. Magában a forradalomban, a központi kormány mentől több jelét adta, hogy a fölforgatásban, fölzavarásban mester, annál nagyobb dícséretet érdemelnek azok a magyar tábornokok és tisztek, kik mindezek ellenére szervezni és rendezni bírták a honvéd zászlóaljokat, hadosztályokat, hadtesteket és egy-egy egész hadsereget. Nem csak vitézség, hanem szervező képesség által is kitűntek. Övék a sikerek dicsősége. Alkotó képesség által tűntek ki politikai téren, újabb időben is Széchenyi, Deák és Andrássy; irodalmunkban a legnépszerűbbek azon költőink, kik a legtalpraesettebb műveket írták: Arany és Petőfi. Voltának élő példák is, hála Istennek; de hízolgőnek láttatni sem akarok. Elég az, az ellenkező íjesztő példák mellett sem kell kétségbe esni. Sőt megkívánja az igazság annak kiemelését, hogy a nemzetőrségi törvényt mindjárt elejénte sokan rosszszallották, s köztük gróf Széchenyi István erélyesen megróttá. Később maga a honvédelmi miniszter, Mészáros Lázár, valódi csapásnak nyilatkoztatta azt a népre nézve. Kitünőbb hadvezéreink hasznát sem akarták, venni a harcztéren. Az 1848-diki törvényhozás domináló kisebbségének köszönjük a nemzet-

őrségi cikkben az ijesztő példák egyik legnevezetesebbikét, melyek épen nem megvetendők.

Az 1848-dik XXII. törvénycikk példát mutat arra, mikép nem kell átültetni az idegen intézményeket. Senki sem mondhatja, hogy ilyenekre szükség ne volna; de világos, hogy át kell idomítnunk néha tetemesen is saját hazai viszonyainkhoz. Az író, ha idegen nyelvből fordít, a legkontárabb művet végzi, ha szórúl szóra akar fordítani; mert a magyarságából kivetköztetett mondat nem teheti azt a hatást, a mit az eredeti szöveg. Foladatának a könnyű része az eredeti átértése, a nehezebb része a magyarra tétel: sokszor egészen más szavak használandók itt ugyanazon eszme szabatosan hű kifejezésére. Még nagyobb mértékben áll idegen törvények átvételénél az, hogy különösen jól kell saját országát ismernie az átvevőnek. A XXII. cikknel is még az csak megjárja, hogy elég szolgálilag fordították le a *Garde Nationalet*. Nagyobb bajokat okozott a mi népünkhöz, az akkori viszonyokhoz és a valódi célhoz nem alkalmazott életbeléptetésével.

Azonban távol volt tőlem a föntebbiekben minden lezúgató szándék. Akár politikai, akár hadügyi tendentia. A nemzeti őrsereg oly kevéssé támadhat föl halottaiból, mint a nemesi insurrectio. Sőt a hadi tudomány bölcsei a lovasságra nézve a «Lenni vagy nem lenni?» Hamlet-féle töprenkedésbe estek. Illetlen volna laikus létem e őket zavarni akarnom.

Épen ezért a tárgy egészen történelmi. Ebben 1848 annyira mult idő, mint akár 1514, s Kossuth Lajos nemzeti őrserege ép oly legutolsó a maga nemében, mint Bakocs Tamás serege volt a kereszties hadak sorában. A különbség az, hogy 1514-ről már csak a kathedrákban beszélnek, s az eszmék arra nézve eléggé tisztultak; ellenben 1848-ról minduntalan, úton-útfélen szónokolgat boldog-boldogtalan, — s sokszor tévesen. A tisztázatlan eszmék pedig bele-bele vágnak az actualis közéletbe is.

Főntebbi soraim célja, hogy valami kevéssel hozzájáruljak egy 1848-diki kérdésnek megvilágításához.

SALAMON FERENCZ.

ANGOL ÉS NÉMET KÖZGAZDASÁGTAN.

Második és utolsó közlemény.*)

VII.

(Gazdasági történet és statisztika.)

— A te bírálatod végeredménye tehát ezek szerint az, hogy a történeti iskola összes munkássága semmiféle haszonnal nem járt, vagyis, hogy ha azok a könyvek, melyeket ez az iskola írt, elégnének és tartalmok kivesszék az emberek emlékezetéből, az nem veszítene semmit.

— Dehogyan.

— De kérek. Az elmélet terén szerinted nem tettek semmit. Még a bírálat is, melyet a régi elméletről adtak, szerinted helytelen, mert hiszen te a mai állapotra nézve a régi elméletet vallod. A social-politikai érdemet a tulajdonképi socialistáknak és a kathedrasocialistáknak vitatod. Egyéb pedig, mint elmélet és gyakorlat nincsen.

— De van; leírás. A történeti iskola nem fedezett föl új elméletet, nem javasolt új gyakorlatot, hanem egy nagy anyagot gyűjtötte össze a gazdaságtörténetnek.

— De hát szerinted ez az egész történet értéktelen.

— Nem; bizonyos tekintetekben értéktelen, illetőleg nagyon kevéssé értékes. Hogy a mai jogrend és társadalmi szervezet mellett mily törvények uralkodnak, a termelés, forgalom és megoszlás fölött, e tekintetben semmit sem tanulunk

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 167. számában.

e gazdaságtörténeti kutatásokból. De különben mit is tanulnánk? Ezek a törvények, legalább a legfontosabbak közülök, föl vannak fedezve, ha sokan nem is értik őket. De azért a gazdaságtörténet nem értéktelen. Meg van először az a becse, hogy tudvágyunkat kielégíti, gyönyörködtet, mint minden történet. Egyszerűen gyönyörködtető tudni, milyenek voltak a régi vásárok, a czéhek, a régi földművelés.

— Tehát játék, mese! Gyönyörködtető, de nem tanulságos! A tudománynak nem használ semmit! Gyönyörű fölfogása a történet hasznának a XIX. század végén!

— Ne keverjük vitánkba a történet hasznának kérdését általában! Beszéljünk a gazdaságtörténetről! Dehogyan nem tanulságos! Hasznos, sőt a legnagyobb valószínűség szerint okvetlenül szükséges annak a tudománynak a megteremtéséhez, mely összehasonlíthatatlanul magasabb az egész angol közgazdaságtannál. Értem azt az általános közgazdaságtant, mely az általános társadalmi tudomány egy része, és a mely egyrészt az emberi közgazdaság fölött uralkodó törvényeket adja elő, azokat, a melyek függetlenek bármely különös társadalmi állapottól és más résztől a közgazdaság fejlődésének törvényeit adja elő, a melyek a társadalmi általános fejlődési törvényeik egy részét képezik. Ez a tudomány ma még nincsen meg. A német történeti iskola képviselőinek legnagyobb része sokkal zavartabb és tudománytalanabb gondolkodású, mint hogy azt igazán pontosan tervezni; de kutatásaik kétségtelenül, mint ők szokták mondani, építőköveket szolgáltatnak ehhez a tudományhoz. De midőn történelmi tanulmányok alapján bírálni kezdik az angolok mai szerény, statikus, közgazdaságtanát, olyan mulatságos benyomást tesznek, mint a milyent tenne egy tudós professor, a ki egy okos, tapasztalt, emberismerő földbirtokossal, kinél vendégségben van, vitát kezd arról, hogyan bánják béreseivel és kocsisaival, azon tanulmányok alapján, a melyeket ő a római rabszolgaságra nézve, vagy a középkori jobbágságra nézve tett. Annál nevetségesebb az ilyféle eljárás a történelmi iskola írói részéről, mert ha ők a múltak tekintetében okoskodni kezdenek, például arról, hogy miért szállott le a hús ára vagy a pénz értéke egy bizonyos korban, akkor ők a kérdést a mai közgazdaságtan azon tanai alapján oldják meg, a melyekről nyilván való, hogy azon társadalmi állapotok között is érvényesültek.

— Téged a történeti iskola elnevezés félre vezet; ezt az iskolát ép úgy lehetne statisztikai iskolának nevezni; hívei nem egyoldalúan történetírók, hanem azt az óriási anyagot is összehordták, földolgozták és fölhasználják, melyet a jelenkori statisztika nyújt. Ez is csak gyönyörködtető? Ez sem tanulságos?

— Sajnálom, hogy a gazdasági statisztikára is egy bizonyos irányban azt kell mondanom, a mit a gazdaságtörténetre. A mai közgazdaság törvényeinek leltárát egyetlen darabbal sem szaporította. Azok az írók, a kik a statisztika tanúságai alapján megtámadták az angol közgazdaságtan igazságait, például a földjáraadék-tant, rendszerint nem értették ez igazságokat. Ellenkezőleg a statisztika megerősítette e tanokat és e tekintetben igen hasznos volt. Avagy nevez meg egyetlen közgazdasági törvényt, a melyhez ezen az úton jutottak. Jól érts meg; én most csak közgazdasági törvényekről és a gazdasági statisztikáról beszélek, nem például a népességiről, melynek tudományos fontossága nyilvánvaló.

— De hát akkor minek üzik a gazdasági statisztikát? Hát akkor nem kell eltörölni mindazon intézeteket, melyek evvel foglalkoznak? Ezek szerint, ha te kereskedelmi miniszter volnál, elrendelnéd, hogy a statisztikai hivatal gazdasági statisztikával egyáltalában ne foglalkozzék.

— Nem, legkevésbé sem. E gúnyos föltevessel magad mutatod meg az igazságot. A gazdasági statisztika nem juttatott bennünket eddig egyetlen új közgazdasági törvényhez sem; de azért hasznos, föntartandó, sőt fejlesztendő. Nem szólok arról, a mit már említettem, hogy a deductiv úton talált igazságokat megerősíti. De hasznos főleg azért, mert bizonyos állapotokat leír, és mert ez állapotok és tények ismerése szükséges. Nem ugyan új tudományos törvények föltalálása végett, de szükségök van reá államférfiaknak gazdaság-politikai intézkedéseik megtétele végett. Egy ország gazdaságát helyesen igazgatni nem lehet, ha azt nem ismerjük. Látod, e tekintetben példát vehetünk a németektől is. Az agrár-politikától a szegény-ügy kérdéseig és a munkáskérdéstől a bank-ügyig, minden gazdaság-politikai kérdés vitatása és megoldása végett fáradhatatlan szorgalommal összehordták az adatokat, a melyek a közgazdasági állapotot kitüntetik és monographiáik tanulságosak mindenkire nézve, a ki gazdaság-politikai kérdésekkel

foglalkozik. Mikor statisztikusok büszkén fölkiáltanak, hogy statisztika nélkül közgazdaságtant üzni nem lehet, akkor közgazdaság alatt concret gazdaság-politikai kérdések megoldását értik és ez értelemben igazuk is van. De az elméletet eddig a statisztika legfőlebb megerősítette, de sem nem bővítette, sem át nem alakította.

VIII.

(Az osztrák iskola.)

— A te fölfogásod a történeti iskola munkásságáról onnan származik, hogy darabokra tördelve nézed.

— Úgy kell, nem is «nagyban s egészében».

— Dehogy úgy kell. Minden nagy dolog szétfoszlik, ha az ember úgy szétboncsolja.

— Csak a látszólag nagyok.

— Én nem szoktam nagy gondolatirányokat így szétzedezni; egy darabban a szellemet vizsgálom, a mely benne van és ha így nézem azt a *Geistesgerichtungot*, a mely a történeti iskolát átlengi, akkor annak igazsága mellett egy nagy bizonyítékot látok, nem ugyan, mint a régi rhetoriák mondani szokták, belsőt, hanem egy hatalmas külsőt. Tudni illik ennek az iránynak *uralomra jutását*. A történeti iskola fölvette a küzdelmet a classicus közgazdaságtannal és legyőzte azt. Ma már senki sem foglalkozik elvont közgazdasági dogmák fölállításával, hanem a népelet gazdasági oldalának concret leírásával, a melyet a történeti iskola megkezdett.

— Óh, óh! Te egy nagy dologról megfeledkezel, a legújabb jelenről, a legújabb német, az osztrák, a Menger-féle iskoláról, a mely a zaj után ítélve, a melyet üt,*) az uralom azon polezát kezdi elfoglalni, melyen eddig a történeti iskola állott. A kívülről való bizonyításnak azon neme, melyet te segítségül hívsz, nem szól melletted. Miután a német írók nagy része évtizedeken át és egyik kötetben a másik után kigúnyolták és kárhoztatták a közgazdaságtani abstractiót, deductiót és dogma-

*) Lásd a *Budapesti Szemle* ez idei májusi számában Földes Béla: *Az értékelmélet és legújabb állása* című dolgozatát. A szerző örömeére szolgál, hogy a következők tekintetében e dolgozattal több pontban egyetérthet.

csinálást; miután diadalittasan kiáltották, hogy ők az egyedül maradandó irány: egyszer csak föltámad magának a német irodalomnak községében egy új iskola, mely még sokkal «classicus»-abb a réginél. Megint föltevés-szerű emberek föltevés-szerű viszonyok közt. Megint az önérdék uralma. Megint elszigetelt Robinsonok, a kik egymással csereberélnek. És megint «leketlen» számítása annak, hogy emelkednek és esnek árak és nyereségek. Szóval megint a régi *shop-keeper*-köz-gazdaságtan. És ez az iskola már nem csak a mai társadalmi állapotra vonatkozó törvényeket akar megállapítani e módszer segítségével, hanem olyanokat, a melyek minden körülmények közt érvényesülnek. Íme a század végén a német közgazdaságtan ugyanazon módszert kezdi alkalmazni, melyet az angol alkalmazott e század elején.

— De hát ha te ezt a módszert tartod jogosúltnak és ha törvények fölállítását követeled a közgazdaságtantól, nem talál-sz többet ennél az új deductiv iskolánál, mint a réginél? Az után, a mit az új német könyvekben és folyóiratokban olvasok, azt kell hinnem, hogy e téren is inkább ennél van az igazság, mint a régi angol iskolánál.

— «Azt kell hinned» . . . «azok után, a miket olvastál». Ez úgy-e azt teszi, azon öndícséreték után, melyeket magokra halmoznak? Olvastad őket?

— Már mondtam, hogy nem, de úgy képelem, hogy okvetetlenül haladást kell képviselniök a régi angol közgazdaságtanhoz képest. Úgy képelem, hogy nagyobb eredménynek kell születnie, ha a régi angol módszer a német mélységgel párosul.

— Igen, ők is «mélyebbek» az angoloknál. — Teszek neked egy ajánlatot, ha még ki nem fáradtál. Röviden elmon-dom tanaik lényegét. Az igaz, hogy fejtegetéseik kötetekre mennek, tele vannak matematikai formulákkal és számításokkal, de soha nagy kötetek nem voltak alkalmasabbak arra, hogy tartalmuk rövid pár szóval visszaadassék. Az egész rendszernek magva az érték egy törvényében áll.

— Látod, ez éppen a német mélység.

— Igen, mindjárt meghallod. E törvény így hangzik: A javak értéke annál nagyobb, minél nagyobb hasznosságuk és annál kisebb, minél nagyobb mennyiségben fordulnak elő. Ebben a törvényben áll a Menger-iskola tanainak lényege.

— De hisz ez igen régi egy törvény, melyet minden könyvben olvashatunk. Ezt mindenki tudta és tudja.

— Én is azt hiszem. Csakhogy a régibb íróknál más értéktörvények is fordulnak elő a javak bizonyos fajára nézve; például, hogy a termelési költségek, vagy az előállítási munka mennyisége határozza meg a javak értékét. Az osztrák iskola ezzel szemben azt vitatja, hogy azon törvény az általános, minden jószágra érvényes vagy némelyek szerint az egyedüli érték törvény.

— De hiszen a többi íróknál is az érték egyéb törvényei is csak ennek következményei.

— Erről mindjárt többet fogok szólani. Az új iskola képviselői bizonyára igaztalannak fognák mondani törvényök e formulázását, ha hallanák, habár magok is gyakran így formulázzák. Meg találjuk ugyan is nálok e törvénynek más formulázását is, és lehet, hogy épen ebben találják új fölfedezéseket. Ez az úgynevezett határhaszon-törvény és a következőben áll: Minden jószágból a növekvő mennyiségnek azért tulajdonítunk kisebb értéket, mert az előbbi mennyiség már bizonyos mértékben kielégíti szükségletünket és így az újabb mennyiségre kevésbé van szükségünk. Ez az igazság az, a mit a határhaszon törvényének neveznek és pedig azért, mert azt a hasznosságot, a melylyel az utolsó egység ránk nézve bír, határhaszonnak nevezik és ez határozza meg természetesen bármely egységnek jelentőségét ránk nézve, mert egyik olyan, mint a másik.

— De hiszen ezt is minden ember tudja.

— Én is úgy találom; ezzel pedig már igazán kimerítettük az új elméletet. Ezt a határhaszon-törvényt Gossen, Jevons, Walras és Menger előtt talán igazán még nem mondta ki senki és ennyiben új igazságnak nevezhető. Mindjárt szolgálatom neked egy ily új igazság példáját. Te egy szép reggel fölkelsz, elvégzed napi teendődet egész délután öt óráig, a nélkül, hogy magadnak azt mondanád, hogy ma szerda van, sőt a nélkül, hogy csak egyszer is gondoltál volna ez igazságra. Délután öt órákor valaki megállít az utcán és azt mondja: Uram, ma szerda van. Ezzel ez az ember neked egy igazságot mondott, a melyre te legkevesebbé sem gondoltál. Igaz, hogy ha ugyanez úr kérdezte volna tőled, milyen nap van ma, te is ugyanez igazságot nyilvánítottad volna ki. Igaz továbbá, hogy ha bár-

milyen körülmény, bármilyen szükséges tevékenység elődbe állította volna ezt a kérdést, úgy jártál volna el, mint ha szerda lett volna. De végre a mint a dolgok állanak, tényleg te nem gondoltad meg ez igazságot és az az úr olyat mondott neked, a mire te nem gondoltál. Az igaz, hogy nem is lepett meg. Ilyen az új osztrák iskola értéktörvénye. Kérdezd meg bármely paraszttól: «Miért adja kend olyan olcsón oda azt a sok venyigét szomszédjának?» Gondolkodás nélkül azt fogja felelni: «Hát uram, van nekem bőven, több mint a mennyit a szőlőmben elhasználhatok, ha a legsűrűbben ültetem is. Nem tudom, mit csináljak vele». És nem volt egyáltalában egy közgazda, a ki okoskodásaiban ez igazság érvényességét föl nem tette volna. Hisz a kereslet és a kínálat ős régi törvénye nem is egyéb, mint ez igazságnak alkalmazása. Sőt hogy német írók említsek, a Schäffle concret hasznossága, melytől szerinte az érték függ, nem egyéb, mint a mit az új iskola határhaszonnak nevez. Hogyan kellett volna tehát ezt újonnan fölfedezni? És mégis a mit mindenki mint magától értetődöt csak hallgatag tett föl, azt egynehány újabb író kimondta s evvel egy új igazság proklamatiója dicsőségéhez jutott.

De engedjük meg, hogy a határhaszon-törvény egy egészen új igazság, fönmarad még az a tény, hogy az nem az egész igazság az értékre nézve, sőt hogy nem is egészen igaz, mert működése folyton egyensúlyban tartatik és néha fölvaltatik egy más, fontosabb értéktörvény által. Ez az előállítás vagy megszerzés költségeinek befolyása az értékre.

Az új iskola folyton úgy tekinti a gazdaságot, mintha minden jószágból egy bizonyos mennyiség adva volna. Vagy jobban mondva, az új iskola azt teszi föl, mintha az emberek az érték mérlegelésénél mindig a javaknak egy bizonyos adott mennyiségét tartanak szem előtt. Pedig az igazság az, hogy a legtöbb becslés alá kerülő jószág-nem darabjai folyton fogyasztatnak és újra előállíttatnak és a becslésnél e tény igen nagy szerepet játszik. E tény szerepét figyelemmel kísérhetjük a németek módjára először az elszigetelt egyes, mással cserében nem álló gazdára nézve föltevészerű esetekben és azután az angolok módjára, a közgazdaságra vonatkozólag.

Először a magángazdaságban.

Tegyük föl, hogy egy elszigetelt gazdaságban élő embernek évről évre bizonyos javakat föl kell áldoznia, például

hódelati adó gyanánt kiszolgáltatnia. Tegyük föl, egyszerűség kedvéért, hogy ez a magángazda évről évre csak kétféle javat állít elő, egy A fajtát, mely elsőrendű szükségletei kielégítésére szolgál, és egy B fajtát, mely már fényűzést jelent, még pedig mind kettőből egyformán bizonyos m mennyiséget, a melynek előállítása egyenlő fáradságába és költségébe kerül. B -t azért termeli, mert A -ból több mint m már nem okoz neki oly nagy élvezetet, mint B egy mennyisége, de addig a határig viszont az A által fődözött szükséglet az összehasonlíthatatlanul fontosabb reá nézve. Tegyük föl, hogy tetszésére hagyatnék, hogy A -ból vagy B -ből szolgáltatson évről évre $\frac{1}{3}$ -ad m -et. Ha az előbbire határozza el magát, akkor a szükségletek föltett viszonya szerint ezentúl A -ból $\frac{1}{3}$ -ad m -et fog előállítani s B -ből csak $\frac{2}{3}$ -ad m -et. Ha a második lehetőséget választja, akkor megmarad a régi mennyiségeknél; de mind két esetben B -ből csak $\frac{2}{3}$ -ad annyi marad szükségletei fődözésére, mint maradt eddig. Kérdés, melyik jószágban fogja a szolgáltatást leróni? Ha e tekintetben a határhaszon volna döntő, ha csupán a szerint adna oda könnyebb vagy nehezebb szívvel egy jószágot, minél kisebb vagy nagyobb határhaszonnal bír rá nézve, akkor okvetetlenül A -ban teljesítené szolgáltatását, mert hogy A -ból egy előállítandó negyedik $\frac{m}{3}$ rá nézve mindenkor kevesebb haszonnal bír, mint B -ből az első-, második-, harmadik $\frac{m}{3}$, azt kimutatta azzal, hogy inkább ezeket termelte, mint amazt. Azonban tényleg neki gazdaságilag tökéletesen mindegy lesz, melyik választást teszi; nevetséges volna föltenni, hogy ő csak azért termelne egy negyedik $\frac{m}{3}$ -ot A -ból, hogy egy rá nézve akkor valóban kevesebbé hasznos javat adjon oda. Ő egyszerűen nem számol bizonyos javak mennyiségével, hanem termelő ereje mennyiségével. Ez esetben tehát a határhaszon működése teljesen megszűnik, a termelési költségek működése mellett.

Vizsgáljuk meg a fölaldozás helyett a szerzés egy esetét. Tegyük föl, hogy egy elszigetelt gazda számára egyszerre az a lehetőség nyílik meg, hogy két jószágnem közül, *a melyeket eddig maga termelt*, évről évre egy bizonyos mennyiséget máshonnan szerezzen, mondjuk — egyszerűség kedvéért — ingyen. Tegyük föl, hogy e két jószágnem közül az egyik elsőrendű szükségletet elégít ki, míg a másik fényűzési cikk, melyet csak azért termel, mert az elsővel már el van látva, de

melyből nagyon szívesen fogyasztana többet is, csakhogy termelő erejéből nem telik. Kérdés, lesz-e választására befolyással a két cikk hasznossága. Bármelyik értelemben vegyük is e szót, legkevésbé sem. Minthogy neki csak az az érdeke, hogy minél több termelő ereje fölszabaduljon, mert ez biztosíthatja legjobb fődózását szükségleteinek, azt fogja választani, a melyeknek előállítására neki eddig nagyobb költségbe került.

E két esetben közös az, hogy a gazda az illető jószág megbecslése alkalmával nem a pillanatnyilag meglevő jószágok egy mennyiségével számol, hanem a termelő, illetőleg szerző erő azon mennyiségével, mely neki állandóan rendelkezésére áll. Nyilván való, hogy ez az egyedül helyes számítási mód, ha arról van szó, hogy évről évre vagy időszakról időszakra bizonyos javakat szerezzen, vagy áldozzon; hosszabb időközöket nézve nem is létezik az egyes jószágnemek egy adott mennyisége, melyet irányadóul vehetne.

Vizsgáljuk most a cserét. Erre nézve is föltehetünk oly eseteket, melyet a fönnebbiekkel analógak, és melyekben csak a termelési költség érvényesül, a határhaszon pedig éppen nem. Ilyen eset volna például, ha egy gazdának, ki egy másik gazdával állandóság kilátásával bíró csereviszonyba lép, választania kell, vajon évről évre bizonyos jószágnemek közül, *miket eddig maga termelt és különben maga termelne*, melyeket vegyen mástól és milyeneket adjon érték cserébe. Választására észszerűen semmi egyéb sem lehet befolyással, mint az illető javak termelési költségei.

De hagyjuk a föltevészerű eseteket és nézzük a közgazdaságot, a hogy ma létezik. A mai közgazdaságban úgy a határhaszon, mint a termelési költség érvényesíti a maga befolyását.

A határhaszon minden pillanatban a pillanatnyi piaci ár megállapításában jut érvényre, mint azt az összes közgazdák a kereslet és kínálat törvényének neve alatt tanítják. Minden jószágnak annál nagyobb bizonyos pillanatban az értéke vagy ára a piacon, minél extensivább és intenzivább szükségletet elégít ki és minél kisebb mennyiségben fordul elő. Egy határozott pillanatot véve, az érték a szükséglettől és mennyiségtől függ és független a termelési költségtől.

Azonban azon túlnyomó többségben levő jószágnemekre nézve, melyek a termelés kiterjesztése következtében (gyakor-

latilag véve) tetszés szerinti mennyiségben állíthatók elő, nem véletlen, hogy mily mennyiség van a piacon, hanem az a különböző termelési ágak ipari versenye következtében úgy hozzá idomul a kereslethez, hogy a javak hosszabb időt tekintve, átlag termelési költségeik arányában cseréltetnek ki, illetőleg ha e verseny teljes volna, minden pillanatban így cseréltetnének ki, vagyis rájuk nézve *szabályszerű érték* áll elő.

Mint mondtam, mindkét törvény érvényesül tehát, úgy a határhaszon, mint a termelési költségek törvénye, és most azt a kérdést vetem föl, bír-e az utóbbi fontossággal az előbbi mellett is. A felelet nem lehet kétséges.

Mindazon tényezők, melyek *a termelési költséjeken kívül* a javak kínálatát és keresletét vagyis határhasznát egy bizonyos pillanatban a piacon befolyásolják, múltó hatásúak, *egy pillanatra* határozzák meg a javak értékét, a vállalkozók nyereségét és az emberek jólétét. A termelés állandó irányait legkevésbé sem szabják meg, mert semmifele állandó számítást rájuk alapítani nem lehet; ellenkezőleg e tekintetben csak a szabályszerű érték döntő.

Tegyük föl, hogy két egymással forgalomban nem álló ország közül az egyikben bizonyos iparcikkek a nagyobb ügyesség vagy a jobb gépek következtében állandóan olcsóbban termeltetnek, mint a másokban, és állandóan olcsóbban is kelnek. Milyen nevetséges dolgot művelne az, a ki e két tény közül az utóbbit egyszerűen a határhaszonra való hivatkozással magyarázná és nem az előbbivel? Azon tény, hogy a legtöbb iparcikk az újabb időben olcsóbbá vált, szintén csak a termelés olcsóbbá válta magyarázza meg és egészen semmitmondó magyarázat volna az, hogy határhasznuk kisebb lett.

Minden hosszabb időre számított gazdasági berendezés a szabályszerű érték keletkezését teszi föl; az egész mai közgazdasági szervezet annak meglétén alapszik. Ha e törvény nem működne, ha működését kereskedők és termelők föl nem tennék, akkor soha sem jutottak volna annak fogalmához, hogy a válságok valami rendkívülit képeznek. A javak szabályszerű áráról függ a munkások szabályszerű jövedelme, a vállalkozók szabályszerű nyeresége és a földbirtokosok szabályszerű jövedelme. Az egész mai közgazdaságtan nem egyéb, mint e törvény constatatása, pontos megállapítása s következményeinek levonása.

Azt mondom: a mai közgazdaságtan. E törvényt minden valószínűség szerint, legalább a mennyire ma tudjuk, legelőször a physiocraták és Smith Ádám állapították meg. De ha ez még kétes lehetne, az bizonyos, hogy a belőle folyó következtetések egy nagy részét először ők vonták le. Egy óriási lépéssel odább vitte e törvényt Ricardo. Ő egy sokkal helyesebb megállapítását találta a termelési költségeknek, mint a milyenre azelőtt gondoltak és így magát a törvényt egészen újjá alkotta és a physiocraták és Smith számos következtetését megigazította és számos új következtetést vont le e törvényből. Őt magát megigazították s kiegészítették tanítványai Senior, Mill, Cairnes, Marshalls mások. Ellenben a kereslet és kínálat törvénye a legrégebbidőtől fogva ismeretes volt, és az előbbi törvény tekinteten kívül hagyása mellett minden fontosabb következmény nélkül való.

És most hallgasd meg, milyen a határhaszonelmélet képviselőinek magatartása a költségtörvénynyel szemben. Kétféle fölfogást találunk náluk. Némelyek elismerik helyességét, de csekély jelentőséget tulajdonítanak neki, saját elméletek mellett. Már ez is tökéletesen helytelen, de ez még hagyján. Mások egészen hibásnak nyilvánítják azon törvényt. Így többen nagy bölcsen azt mondják, a javaknak nem azért nagy értékök, mert termelésök sokba kerül, hanem ellenkezőleg azért termeltetnek ily nagy költséggel, mert sokat érnek. Böhm-Bawerk pedig elég vakmerő, egyenesen gáncsolni a történeti iskola híveit, mert a hús olcsóságát egy bizonyos korban a termelés olcsóságának tulajdonítják! Úgy beszélnek a közgazdaságtan e központi igazságáról és a belőle levont következtetésekről mintha azok a legnagyobb tévedések volnának. És ezért ez iskola a legnagyobb gáncsot érdemli. Ha mind az, a mit előbb mondtam, nem is volna igaz; ha a határhaszon-törvény egy új törvény volna; ha kifejezett formulázása és kijelentése valóban az elmélet egy jelentékeny haladása volna (és lehet, hogy ennek megítélésében tévedek, mert hisz ez nagyon is az egyéni becslés dolga); ha valóban mindig érvényesülne és nem nyomatnék el a termelési költségek befolyása által: akkor is el kellene ítélnünk azokat a gondolkodókat, a kik azért, mert magok egy új igazságot találtak föl, a mások által föl talált és az övékkel ellentétben nem is álló igazság iránt elvakúlnak és azt igaztalanul helytelenítik és (sajnálattal és jobb munkára érdemes tehetségek iránti minden tisztelettel bár), avval kellene őket vádolnunk, hogy némely fogalmak

tisztázása mellett a már tisztázottakat megint elhomályosították és zavart idéztek elő a tudományban.

— De ezzel a te ítéleteddel ellentétben áll az a tény, hogy ez értéktanból, mint olvasom, igen jelentős következtetéseket vontak le. Így, ha nem csalódom, Wieser *Der natürliche Werth* című művében a megoszlás tanára alkalmazta, Böhm-Bawerk *Capital und Capitalzins* munkájában a kamat kérdésére, Sax Emil pedig annak alapján újjá alakította az államgazdaságtant.

— Ezek az alkalmazások semmivel sem érnek többet, mint az anyatan, habár szerzőik őket az összes tudományok legnagyobb fölfedezéseivel egyenrangba helyezik. Részletesen elmondanám neked az illető elmékedéseket és egy részletes bírálatot kockáztatnék rólok, ha nem volna teljesen terméketlen munka. Te úgy sem fogod alávetni magad annak a fáradságos munkának, hogy keresztül törd magad fejtegetéseiken. Kemény ítélet és régi közhely, de úgy van, hogy a mi jó bennök, az régen ismeretes és a mi új, az rossz. Így például Wieser a maga értéktana alapján is csak Ricardo földjáraadék-tanához jut és azt csupán négy ponttal akarja javítani, melyek közül egy helytelen, hármat pedig Ricardo azért nem említett, mert semmi gyakorlati jelentőségök nincs. A tőkenyeresség tekintetében pedig tökéletesen helytelen nezeteket fejt ki, melyek értelmében a nyereség már a tőkének szaporodásánál fogva is csökkenne az idő folyamán. Oly tan, melyet Smithtel szemben Ricardo kézzel foghatóan megezáfolt. Böhm-Bawerk a maga elméletében a tőke productivitását erőszakosan azon (különben csak csekély mértékben fönforgó) tény egy esete gyanánt adja elő, hogy jövő szükségleteinket kisebbeknek tekintjük, mint a jelenlegieket; elméletének kifejtésében pedig a nélkül, hogy maga észre venné, folyton a régi értékelméletet alkalmazza és valóban ugyanazon eredményre jut, mint Ricardo. Észre is veszi, hogy ez az eredmény voltaképen igen régi, de Ricardo helyett Thüment említi szerzőjéül. A mi Sax elméletében igaz, az nem egyéb, mint a régi termelési és fogyasztási elmélet az államgazdaságtanban.

IX.

(A közgazdaságtan jövője.)

— A te fölfogásod a nemzetgazdaságtani irodalomról nekem azért nagyon gyanus — szólott egy kis szünet után

Dani, — mert belőle egészen hihetetlen következtetések folynak.

Szerinted, úgy látom, a nemzetgazdaságtan elérte tetőzetét; terén már nincs mit tenni és ha a classicus tannal szemben fog is időről-időre ellenzék támadni, az — bármilyen oldalról jöjjön is, — csak muló lesz. Ha ez a te véleményed, akkor neked azt kell hinned, hogy rövid néhány év múlva meg fognak szünni közgazdasági tartalmú könyveket írni és csak újabb és újabb kiadásokban fogják lenyomatni az örök érvényű angol dogmákat. Valóban csodálatos, hogy míg minden más szakban a tudósok oly távol találják magokat az igazságtól, épen a közgazdaság terén az emberi elme megtette a lehetetlent és megtalálta minden ténynek a magyarázatát.

— Sajnálom, de óvást kell emelnem nézeteim e jellemzése ellen. Valami van abban, a mit mondtál, de erősen túloztál. Megint elemeznem és különböztetnem kell.

A mai jog és társadalmi berendezés, egyéni tulajdon, korlátlan örökösödés és teljesen szabad verseny mellett a közgazdaság fölött uralkodó törvények — talán egyes kisebb jelentőségű igazságokon kívül — azt hiszem, valóban föl vannak fedezve és azokhoz adni, véleményem szerint, alig lehet. Igazán rövid idő alatt történt e törvények megállapítása. Ennek oka az, hogy ez a föladat aránylag igen könnyű volt más tudományok föladataihoz képest, mert hiszen ez a közgazdaságtan a társadalom tüneményeinek legnagyobb részét adott-nak vette és azt kutatta, miként alakul ezek mellett a főnmaradó igen csekély rész. Vizsgáld meg, milyen egyszerűek, kevésbé fejtörők a legnehezebb közgazdasági elmélkedések matematikaiakkal összehasonlítva. Ebben tehát semmi csodálatos nincs.

Ezen mai közgazdasági elmélet nagy tételeivel szemben az íróknak jövőben valóban csak az lehet föladatuk, a föltalált törvényeket minél tökéletesebben kifejezni, élesen kitüntetni azon föltevéseket, a melyeken nyugosznak, a tényleges gazdasági életből vett példákkal megvilágítani, hogy a gyöngébb és elvont okoskodásra kevésbé képes elmék is jobban átlássák igazságukat, mint, fájdalom, eddig történt. Így talán idővel kevesebb félreértéseknek lesznek kitéve, mint eddig voltak, és nem fogják például oly sokan a földjáraadék-törvény helytelenségének bizonyítékát látni abban, hogy a földjáraadék az amerikai bevitel követ-

keztében csökken, vagy az értéktörvényét abban hogy valamely jószág ára kartellek következtében a szabályszerű fölött tartatik.

E közgazdaságtan törvényei is bizonyára rászorulnak még kiegészítésre és javításra. Hiszen a Ricardo kortársai közül is sokan befejezettek hitték a közgazdaságtant s mégis folyton javítottak rajta Senior Mill, Cairnes, Sidgwick, Marx és mások. Az igaz, hogy e javítások és tökéletesbítések csekélyek azon nagy alapigazságokhoz képest. Én azt hiszem, hogy a közgazdaságtan ezen terén a jövőben is csak ily csekély kiegészítésekre és javításokra lesz alkalom. E mellett azonban a verseny folyton kisebb korlátozásokat szenved az emberek nem-gazdasági érzelmei és bizonyos jogintézmények részéről. E mellékhatásokat megállapítani szintén egy időről-időre föltoluló föladata a közgazdaságtan ez ágának, habár e tekintetben is csak keveset kell és lehet tenni. — Miért volna oly meglepő, hogy a modern közgazdaságtan haladása a jövőben csak ily kis lépésekkel történnék? Vajon a természettudományok, vagy a matematika haladása abban áll-e, hogy a már megállapított igazságok megczáfoltatnak és a tudomány mindig újból és elől-ről kezdetik?

De, nem szólva az elmélet kisebb javításairól, minő túlzás részedről azt mondani, hogy nézeteimnek megfelelőleg többé új közgazdasági könyvek nem fognának íratni! Nem szólok arról, hogy előbb teljes jogosultságát ismertem el egy magasabb rendű közgazdaságtannak, mely egyfelől általánosabb törvényeket ad elő, másfelől a közgazdaság fejlődéstörvényeit adja elő és így az általános társadalmi tudományok egy részét képezi. Ezt egészen figyelmen kívül hagyva, nem támadnak-e napról-napra minden országban gazdaságpolitikai kérdések, a melyekre való alkalmazásai a közgazdaságtan igazságainak éles elmét, nagy körültekintést és tapasztalatokat, sőt nagy phantáziát követelnek? E tekintetben is mennyit tanulhatunk a gyakorlatiatlanságuk miatt sokat szidott angoloktól és köztük a legtöbbször kárhoztatott Ricardotól? Az ő munkái a legkitünőbb bizonyítékát képezik annak, hogy a közgazdaságtan terén a legnagyobb theoretikus, egyszersmind a legnagyobb praktikus. Gyakorlati dolgozatokkal kezdte meg írói pályáját és jóslatai az angol pénzkérdésben és a gabonavám-kérdésben mind beteljesedtek, és tanácsai a tisztán praktikus férfiak részéről való többszörös elvetésök és hosszú habozás után végre az egyedüli mentő esz-

közöknek bizonyultak. Ily gyakorlati kérdések maradnak meg a jövőben is olyanokul, a melyek körül közgazdasági tudást és tehetséget érvényesíteni lehet.

De mind e mellett még új tünemények is merülnek föl a gazdasági élet terén és törvényeik megállapítását követelik a theoretikustól. Ricardo korában csak nagyon csekély mértékben léteztek kartellek, trustok és ringek, munkások és munkaadók coalitíói és ma föltolul a föladat: megállapítani, hogy hatnak ezek az árakra, munkabérekre és nyereségekre. Időről-időre fölmerülő új alakulatok működésének megállapítása oly elméleti föladat, mely soha meg nem szűnik.

— Ezekről a coalitíókról a következő jut eszembe: Szerinted a classicus iskola törvényei örök érvényűiek. A szegénység, a mely alatt a nép nagy része szenved, ez törvények hatásának következménye. Szerinted tehát e szegénység is örökké való. Le kell mondani minden socialis reformról. A közgazda örökké való föladata azt tanítani, hogy miért kell szenvedni, a nélkül, hogy e szenvedést enyhíthetné.

— Ez sem folyik nézeteimből. A classicus iskola törvényei egyfelől természeti okok hatását, de másfelől a jelen társadalmi berendezésnek hatását adják elő. A mennyiben a mai szegénység változhatatlan természettörvényeknek következménye, annyiban örökké való. Ha az emberek tényleg oly mértékben szaporodnak és fognak szaporodni, hogy a termelvények leggyengébb fölosztása esetén is, igen kevés jut egyre, akkor a szegénység elháríthatatlan. A classicus iskola egyebet nem tanított, mint ezt a ha-t. Nem tartotta kizártnak azt, hogy az emberek magasabb rendű életrendhez ragaszkodva, meg fogják szorítani szaporodásukat; nem tartotta másfelől kizártnak, hogy e nélkül is az emberiség nagy mértékű szaporodásával ne járjon a termelés fokozódása hasonló arányban a termelés és különösen az östermelés mesterségének emelkedése folytán. Nem tartotta kizártnak azt sem, a mire Carey oly nagy súlyt fektetett, hogy az emberiség szaporodásával a gazdaság technikája és ennek folytán a termelés még nagyobb mértékben emelkedjék, mint az emberek száma. Ha ez okok egyike vagy másika működik, és ha a szegénység mégis megmarad, úgy ez a jogrend, tudniillik a helytelen megoszlás következménye és e jogrend megváltoztatásával megszüntethető, ha csak megint az emberi természet gyarlósága folytán az emberek gazdasági tevékenysége nem

csökken egyéb jogrend mellett. Lehetséges, hogy azon tények csak azután állhatnak be, ha a mai jogrend megváltoztatott és az emberek értelmi és érzelmi ereje ez által lendületet nyert; ezen esetben is elhárítható az emberi szegénység.

A classicus közgazdaságtan tanai legkevésbé sem tagadják e lehetőségeket és nem zárják ki a törekvést azok megvalósítása iránt. Némely embernek lehet törekvése a jogrend megváltoztatása és az egyenlőség létrehozása még akkor is, ha e tények nem következnek be és ha az egyenlőség egyenlő szegénységet jelent. Ez lehet törekvésök azért, mert az egyenlőtlenység érzetét nagyobb szenvedésnek tartják, mint mások. Mind e törekvéseknek sem áll útjában az a közgazdaságtan, a mely csak azt tanítja, hogy mi van ma. A mai társadalmi állapotra vonatkozó *bizonyos fajta* közgazdasági elméletből nem folyik szükségkép egy *bizonyos fajta* socialis politika, mert ez a politika nemesak a közgazdaságtan kérdése, hanem kapcsolatban van a társadalmi tudománynak egy csomó más kérdésével, a melyek tekintetében ugyanazon (a mai állapotra vonatkozó) közgazdasági elmélet mellett igen különböző felelet képzelhető. E tény következménye és legjobb bizonyítéka azon másik tény, hogy egyaránt léteznek liberális, keresztyén-socialista, kathedra-socialista, socialista és communista ricardianusok, és e tény az, melyről ti Németországon megfeledkeztek, midőn a classicus közgazdasági elméletet mint *laissez-faire* vagy mint manchesteri elméletet megtámadjátok.

Mi lesz a mai közgazdasági elméletnek a sorsa, ha egy nagy socialis reform jön létre, ha a tulajdon eltöröltetik, a csere megszűnik, és tőkés és munkásosztályok többé nem léteznek? Ekkor természetesen megszűnik azon törvények uralma, a melyek a cseréről, az árról, a földbirtokos, a tőkés és a munkásosztály jövedelméről szólnak; ép úgy, a mint nem függ ma az egyes embernek jövedelme attól, a mitől függött az ősiség és a jobbagság idejében és a mint a physiologia törvényei nem fognak uralkodni a földön, ha a nap kihült és az élet kihalt.

A FELLAH.

A Nilus-folyam fölséges ajándéka: Egyiptom iránt az európai művelődés mindig nagy érdeklődést tanúsított; egykor a művelődés bölcsője volt, történelme a múltba legtávolabb nyúlt vissza s végül ma a Suez-csatorna létesítésével a politikai becsvágyak területe s a világkereskedelem egyik legmozgalmasabb életű piacza; e sokoldalú érdeklődésnek köszönhetjük azt, hogy Egyiptom ma egész Afrikának legismertebb országa; földrajza, lakossága, története átkutatva és leírva, a gulák, a papyrus-tekercek rejtélye megoldva s így talán valószínűtlennek látszik, hogy az egyiptomi népeletből még lehetne néhány új adatot följegyezni. Tagadhatatlan az, hogy a fellahnak, az egyiptomi parasztnak, kik Egyiptom egész lakosságának négyötöd részét teszik, világszerte ismeretes terhes munkája, szerencsétlen sorsa és óriási nyomorúsága, de társadalmi életének belsőbb viszonyai csak 1883-dik év óta ismeretesek vázlatosan, a mikor az angol történetíró, dr. Mackenzie Wallace, az egyiptomi lázadás leverése után Egyiptomba utazott s a helyszínén végzett tanulmányaival igyekezett megvilágítani a társadalmi életet. A mit ő nyújt, mint maga mondja, csak váz, s midőn az 1888-dik év folyamán alkalmam volt Egyiptom ősi földjét bejárni, mindenkor kiváló figyelmet fordítottam a fellah életének tanulmányozására azon alapon és szellemben, melyben azt Mackenzie tette, de azon különbséggel, hogy míg ő tanulmányait az európai beavatkozás és angol politika érdekében és szolgálatában tette, addig én csupán csak történelmi és társadalmi szempontokat követtem, a politikai érdekek teljes mellőzésével, s ha az általa nyújtott vázhoz szolgáltathatók néhány kiegészítő adatot, czéломat elértem.

A társadalmi élet, melynek a fellah ma részese, hosszú, évezredek fejlődés eredménye, melynek teljes megértéséhez a társadalmi élet két tényezőjét, a történelmi múltat és az ennek folyamán kifejlett népjellemet kell ismernünk. E tekintetben a fellah múltja a fáraók idejébe vezet vissza, ott is föltaláljuk ezt az osztályt, talán még nagyobb nyomorban, mint a minőben a mai él. Az ősegyiptomiaknak a fáraók idejében négy főkaszt-jok volt: a király és családja, a papság, a katonaság és a nép; ez utóbbiakat három csoportra oszták föl: az iparosok, a földművelők és a pásztorokra. Ez az utolsó három az egyiptomi társadalom páriája volt, érzéstelen állatoknak tekinték őket, kiket az istenek az elsők szolgálatára teremtettek s így a legmegvetendőbb, legjogtalanabb, minden szabadságuktól megfosztott lények; e szegény emberek pedig utódaiknak sem adhattak egyebet e nyomorult és lenézett állásnál, mert a kaszthoz tartozás örökös volt, apáról fiúra szállt s egyik kasztból a másikba átlépni csaknem lehetetlenség volt. A földműves csak a papság és katonaság számára művelte a földet, miből neki alig jutott annyi, hogy megélhetett. Ez a szegény, szabadságot nem ismerő és nem is vágyó, nyomorban született s abba vesző, csak megvetéshez és rabszolgai kényszermunkához szokott nép volt első és ősi alakja a fellahnak. A történelem folyamán sok más nép is került Egyiptomba, s a mint azok ezekkel egybeolvadtak, a fellah új jellemvonásokat nyert.

A fáraóknak azonban nem volt nyugalmuk, a Delta mesés termékenységű országa csakhamar irigyekre akadt s megkezdődtek azon népvándorlások, melyek Egyiptomot hosszabb-rövidebb ideig idegen hatalom kezébe adták, s melyek által az ősrégi fellah egészen új, túlnyomóan szemita, elemeket vett magába. Ezek közül első a hyksosok betörése volt; e pásztor nép (a neve is azt jelenti) Egyiptomot csakhamar hatalmába keríté s csak nem fél évezreden keresztül uralkodott rajta három egymást követő dynasziában, a Manetho-féle király-listák bizonyossága szerint 2100—1600 Kr. e. A hosszas uralkodás bizonyítja, hogy ez eredetileg syriai parti pásztorok itt igen megerősödtek, s az őse lakossággal is kétségkívül erősen összevegyültek, de a fönnálló egyiptomi társadalmi rendszert elfogadták, s így a földműves sorsában semmi változás sem állott be.

A hyksosok uralkodásának végén, 1600 körül Kr. e., a szintén szemita izraeliták jöttek Egyiptomba, nem hódító

sereggel, hanem futva, menedékhelyet keresve. Háromszáz évig tartózkodtak Egyiptomban, s bár nagyon lenézték őket, mert csak kegyelemből éltek, befolyásuk erős volt, a mint azt József példája is bizonyítja; mindazonáltal a keveredés csak kis területre szorult, mert a hyksos-királyok csak Egyiptom éjszakkéleti részén engedték meg nekik a letelepedést, a Nilus folyam és a mai Suez-csatorna közt: a Goszenben. «És neked (Józsefnek) Goszenben kell laknod és közelemben légy úgy te, mint a te fiaid, a te fiaidnak fia, a te kecskéid és barmaid, és minden, a mi a tied». (Mózes, I. 45, 10.)

Néhány évszázaddal a zsidóknak Egyiptomból való kivonulása után, 750-ben Kr. e., az ethiopok áraszták el Szabako király vezetése alatt a Nilus deltáját, de ötven évig tartó rövid uralmok lényeges egybeolvadást a néppel, valamint társadalmi átalakulásokat nem eredményezhetett. — Mélyebb hatást gyakorolt a perzsák 200 évig tartó uralkodása, kik Pelusiumnál Kambyses vezérlete alatt 525-ben Kr. e. Psammenit farao seregét szétverték, azután irtózatossal kegyetlenkedéssel Egyiptomot leigázták, később azonban szelidebben uralkodtak. Általok az egyiptomiakba írja elemek vegyültek, de a hódított és hódító közt fönnálló ellenséges viszony miatt ez a vegyülés nagyfokú nem lehetett. A mint a perzsák hatalmát Nagy Sándor megtörte, Egyiptom a görög befolyás alá került, mely ez országnak különösen szellemi életét alakította át, annyira, hogy az ó-egyiptomi nyelvet beszélők még a görög írásjegyeket is elfogadták; a vérkeverődést azonban a görögök és egyiptomiak közti szellemi különbségek megnehezítették s e tekintetben a római uralom sem változtatott.

Állandóbban hatott a fellahra a mohamedánok beáramlása Egyiptomba és az iszlám mindent abszorbaló természeténél fogva ez érthető; a mohamedánoktól a fellah átvette a vallást, a mi megsemmisíté a régi kaszt-szellemet, megnyitá a fellahnak az egyházi és katonai életet, s eltávolította azt a válaszfalat, melyet eddig a fellah vallása állított ő és az eddigi hódított népek közé; ily módon vált lehetővé a különböző népeknek a mohamedán vallás fölvétele által az egymással való egybeolvadása. Egyiptom összes népei közül a hatás legtisztábban épen a fellahon észlelhető, mert ez ős-egyiptomi verét tisztábban és tovább őrizte meg, mint a városi lakos, s hol a fellah és arab elemet ugyanegy egyénben élesen meg lehet különböztetni.

A fellahok egy kisebb része, a koptok, az arab áramlás elemeit nem fogadták magokba, s minthogy keresztények, nem is keveredtek az arabokkal s így teljesen megőrizték az ősegyiptomi jellemet s valóban igen sok fellahot láttam, kikről azt hittem, hogy az ó-egyiptomi maradványokra rajzolt alakok elevenültek meg bennök és ezeket igen jól lehet különböztetni a többi fajoktól.

A mohamedánok beáramlásával természetesen a föld birtoklási viszonyai is tetemesen megváltoztak, s ezek a történelmi fejlődés folyamán a fellahra nagyon szomorú következményűek voltak, mert csak igen lassú változás által jutottak a mai talán legkevesebbé tűrhetetlen állapotukba. Egyiptom első mohamedán meghódítója Osmar (634-ben Kr. u.), nem élt a győztes azon jogával, hogy a földeket föloszssa. Az egyiptomiak magok ajánlottak föl bizonyos adót és az arabok megelégedtek azzal, hogy minden városi ember két darab aranyat fizetett adó fejében s hogy a lakos köteles volt a nála jelentkező igazhívő muzulmánt három napig vendégül látni; a földművelőknek azonban megengedték, hogy e terhet vagy pénzzel, vagy természéssel váltsák meg és e bevételekből fizették az egyiptomi-arab katonaság zsoldját, éltek a kormány hivatalosai, épültek a csatornák s gazdagodott a kalifa kincstára.

Ez a minden szilárd alapot nélkülöző rendszer azonban csakhamar visszaélésekre adott okot, önkényes adók kirovására vezetett, minek forradalmak, éhínség és a lakosság számának csökkenése lettek szomorú következményei. A kormány a bajon segíteni akart s ezért Egyiptomot kolóniákra osztotta, melyek élére arabokat helyezett; ezek azonban azon cím alatt, hogy ők a lakosságot védelmezik, a földművelőket ismét adókkal terhelték, s még nagyobb nyomorba vetették. Ennek a reformvállalatnak csak az lett az eredménye, hogy az arabok Egyiptomban lassanként ily módon letelepültek. A nyomorba ejtett lakosságot később újabb háborúk megtizedelték s ekkor a kormány ezek birtokainak ura lön és bérletet nyitott földjeire.

A bérletek kezdetben négy évre kötöttek; a fő adófölvégvélő, ki a bérleteket is kezelte, az Amru mecsetben ülésezett, s a bérletdíjat, az adminisztratív czélokra kirótt adót, s ha valaki egyikkel vagy másikkal hátralékban maradt, azon vas szigorral hajtották azt be. Tekintve azt, hogy a föld termékenysége, minősége idő következtében változik, de eredetileg inkább

a bérletek ellenőrzése végett minden harmincz évben távilt csináltak, a mi a földadó új fölosztása; ebből fejlődött ki később az, hogy a bérleteket harmincz évre kötötték, a mi azután apáról fiúra szállt, s így a birtok tényleg örökös és családi lett, dominialis jellegének megőrzésével. Természetesen a bérletek kötésénél a katonaság, mint vagyonos osztály, előnyben részesült; a földbirtok legnagyobb része az övék volt, s lassanként az egész bérletkezelés a katonai rendszer felé közeledett.

A Fatimita-kalifák uralma alatt e viszonyokon változás nem történt, hanem mikor ezeket Szaladin (1171—1193.) kiirtotta, s Egyiptomot elfoglalta, egyszerre a katonai rendszert léptette életbe; hogy török, kurd és cserkesz seregeit elartsa, megalapítá a katonai beneficiumokat, a föld a katonák közt osztatott szét. Először fölosztá az egész földet 24 karatra, melyből négy képezte a szultán, tíz az emirek és tíz a hadsereg birtokát; a birtokkal együtt kapták meg a földművelő paraszt lakosságot is, mely a földet megművelte s rendes adót fizetett urának részben termésben, részben aranyban. E rendszer azonban csak addig tarthatta fenn magát, míg a katonaság kebeléből nem váltak ki kiváltságos osztályok.

1240 körül Malek el Szalekben Kamel volt az első egyiptomi fejedelem, a ki trónját fölszabadított rabszolgákból összeállított mameluk-testőrséggel vette körül. Ezek különböző osztályokban voltak csoportosítva. A többi egyiptomi seregeknek nem tetszett ez idegen csapatok kitüntetése s köztök nem egyszer véres összeütközés folyt le; ezt kikerülendő, Szalek e kedvencz mamelukjainak a Nílus egy szigetére Kairó mellett, Rhodára külön várat építtetett s erről nevezték el ezeket baharita mamelukoknak, kik elkényeztetve a szultán kegye által, csakhamar fejetlen praetorián csapatá fajultak, mely sohasem engedelmeskedett, csak parancsolt, s ki ellene szegült, életével lakolt.

Szeif Edzin Kilaun el Elfi (1290 Kr. u.) belátta, hogy egy ily kiváltságos csapat a szultánok életét is komoly veszélyvel fenyegeti s hatalmuk ellensúlyozására 12 ezer főből álló cserkesz mamelukságot alapított. Eleinte az egyensúly megmaradt, de csakhamar fölbomlott, a cserkesz mamelukok vetélytársaikat túlszárnyalták és saját kezökbe ragadták a hatalmat. Tényleges változás azonban nem állott be, csak a név

és uralkodó család volt más, mert a régi fegyelmetlen állapotok, melyben csak a nyers erő tarthatta magát fönn, változatlan megmaradtak s ez anarchismus mindinkább elterjedt. Az emirek közt a földek folyton gazdát cseréltek, egyik sem volt megelégedve, míg végre Ladjin (1296) új fölosztást rendelt el.

Ladjin érezte, hogy a cserkesz mamelukság elhatalmasodása ellen nincs egyéb szere, mint ismét új mamelukságot szervezni, mely legalább egy időre ellensúlyozza ezek hatalmát; s e tervét már az új földfelosztásnál elárulta; 24 karatra fölosztott földből a legjobb, legtermékenyebb négyet magának választá ki, tizenegyet adott az emireknek és a katonaságnak, míg kilenczet a szervezendő sereg számára tartott fönn. Ez az önkényeskedés azonban a hatalmukat féltő mamelukoknak nem tetszett s a szultánt egyszerűen megölték.

E szomorú példa nem riasztá vissza Naszer-Mohamedet s tényleg elrendelte (1330 körül) az új földfelosztást, melyet az arab történetírók csak mint «naszeri katasztert» emlegetnek. A fölosztásnál azonban a 24 karatból négy helyett tízet vett magának, s tizennégyet adott az emireknek és katonáknak; minden elajándékozandó földről adománylevelet íratott s hogy ezek szétszátása lehetőleg igazságos legyen s hogy azt ellenőrizhesse, összehívta valamennyi seregeit s mindenkinek személyesen adta át azt az adománylevelet, mely legelőször kezébe került, a mi persze igen sokaknak nem tetszett, de e nem tetszés kifejezése halálbüntetés terhe alatt tilos volt.

Az erre következő úgynevezett cserkesz-mamelukok dynastiájának korában az elégületlenség csak fokozódott; védekezni pedig a hercegek nyomása ellen csak egy módon lehetett: hogy a birtokos földjét az egyháznak, a mecseteknek adományozza, mint vakufot, kegyes alapítványt, miáltal a föld megszabadult az állami kincstárnak fizetendő adótól s attól az eshetőségtől, hogy más birtokos kezére menjen át, míg másfelől ezáltal a birtokos és utódainak számára a mecset a kapott ajándék jövedelméből bizonyos csekély évi járadékot biztosított. E nyomasztó állapotban a fellah sorsa a lehető legnyomorúságosabb volt, folyton urat változtatott, minden termését másnak adta, gyakran három úr követelését is behajtották rajta, s neki a fegyvertelen, védtelen, jogtalan jobbágnak mindent tűrnie kellett.

I. Szelim által (1517.) Egyiptom az ottomán birodalom

egyik tartománya lett, de neki meg kellett esküdnie, hogy a viszonyokon semmit sem változtat s a cserkeszek jogait, előnyeiket tiszteletben tartja s a diván jegyzőkönyvébe ezt a mondatot vétette föl: «Az Isten és az ő prófétája büntesse meg azt, ki e rendeletnek ellenszegül, vagy azon változtat». Fia, Szolimán belátta a cserkeszhatalom megtörésének szükségét, de azt is jól tudta, hogy ezt egyszerre meg nem teheti. Megesküdött tehát az atyja ígéretére, de ellenőrzést követelt. A kinek adománylevele volt, azt meghagyta birtokában, de a záradékokat értékteleneknek nyilvánította, az azokban utólag elajándékozott földeket valamint azokét, kiknek a szerzés módjáról hiteles okmányuk nem volt, elkoboztatta, s ezzel persze a szultán magánvagyonát gyarapította. Ezenkívül felelősséggel terhelte a kasefeket, a kerületek fő administratorait, a sejkeket, a faluk bírúit, és gondoskodott adóbehajtókról, kik az adót összegyűjték s vagy a kasefnek, vagy a kinstárnak számoltak be vele. Ez állásokat természetesen a velejáró előnyöknél fogva csakhamar a katonák keríték kezökbe, majd ismét örökössé is tették, ezen fölül azonban az adós pontos behajtásán kívül egyébire nem gondoltak, a csatornázást elhanyagolták, s a fellah csak annyit termelt, hogy megéljen, mert a föld, — ez isten-áldotta föld, — az elhanyagolás következtében terméketlen lett.

A múlt század végén e viszonyok a legirtózatosabb módon fajultak el; a szultán, az egész ottomán birodalom császára, Konstantinápolyban székelt s egy pasát küldött ki, a ki Egyiptom kormányzatával volt megbízva. Ez azonban tényleg hatalom nélküli játékszer volt a mamelukok kezében. Minden kerület élén állott egy bej-mameluk, az összes hivatalok mamelukok kezében voltak s a nép zsarolását kitünően értették. Ha a földesúr-mameluk meghalt, birtoka nem szállt családjára, hanem visszament a kormány tulajdonába s a ki mívelni akarta, annak újra meg kellett vásárolnia. A fellah nem volt ember; a földet mívelnie kellett, a termést elvették tőle, s csak annyit hagytak meg, hogy nyomorúltúl megélhetett. Iparhoz vagy más keresetforráshoz nem foghatott, mert a mamelukság minden monopolizált, a bőrcserzéstől a halászat- és vadászatig. A legbarbárabb önkény uralkodott. Igazságot a mameluk szolgáltatott, büntetés csak egy volt: a halál. Bejárta birtokait, s útjában a fellah előadta panaszát, a bűnösnek azonnal feje

vétetett, s a bej után mindig járt egy hóhér zsákkal, melybe a lehullott fejeket tette. És e rémjelenetek ismétlődtek Egyiptomban mindenütt. A kiről megszimatozták, hogy pénze van, arra adót róttak, s ha a fizetést megtagadta, megbotozták, 2—300-at vertek a talpára, s ha végre megvallotta, hogy hol van pénze elásva, ha szenvedéseibe még bele nem halt, megölték, hogy vagyonát elkobozzák. Ez volt a mamelukok évszázados uralkodásának irtózatossá váló eredménye s így ennek ismerete mellett láthatjuk be, hogy a reformok kora mily nagyon elérkezett, valamint azt is, hogy mind e viszonyokon egyszerre változtatni nem lehet, s a fellah ha jobb sorsot nyerhet is, csak hosszú fejlődés után és véres küzdelmek árán szerezheti meg azt. A francziák hadjárata az országot még jobban kifosztá és a fellah minden nyomorát még jobban növelte, és így, valóban az idők teljességében lépett föl Mohamed Ali, Egyiptom újjáteremtője.

Mohamed Ali, hogy hatalmát megerősítse Egyiptomban minden földbirtokot és pénzjövedelmet magához igyekezett vonni, s ezért eleinte igen erőszakosan járt el. Először is a vakuf földektől követelte meg, hogy a jövedelem egy részét adják neki adóként; a jövedelmet igen kicsinek vallották be, s erre ő lefoglalta az összes vakuf földeket s a bevallott jövedelmet mint évi járadékot utalványozta ki a mecseteknek. — Egyszer azután hét millió frank rendkívüli adót követelt; erre minden földbirtokos panaszt emelt; Ali kijelentette, hogy panaszaik megvizsgálása végett adják be adományleveleiket; a birtokosok megtették, de soha többé vissza nem kapták, vagyonuk elkoboztatott, s csak pénzzel válthatták azt vissza. — Végül még a mamelukok birtoka maradt hátra, ezt is megszerezte, miután a mamelukokat kairói fellegvárában az utolsó emberig lemészároltatta. Így jutott egész Egyiptom minden földje az ő kezébe. Erre kijelenté, hogy a föld nem a földművesé, hanem a kormányé; majd áruba bocsátotta, vagy bérbe adta azt, a bérlet nagyságát a föld minősége szerint határozták meg, bármit lehetett elvetni, de a termés épen az előbb hangoztatott monopol-elvnel fogva a kincstár tulajdona, a fellah azzal beszámol, hol azután minden adót levonnak, s csak annyit hagynak a fellahnak, hogy megélhessen; a gabonát pedig a kormány tetszése szerinti áron adja el. Minthogy Mohamed Ali a mamelukok kiirtásával hadsereg nélkül volt, elhatározta, hogy

hadsereget szervez, még pedig a fellahokból, a mi ezekre újabb teher volt, különösen a harczszomjas pasa uralkodása alatt. Eleinte általános volt a meggyőződés, hogy a sorozás lehetetlen lesz, s ha igen, a fellah, ez évezredek óta a föld műveléséhez szokott nép, a fegyverforgatásra alkalmatlannak fog bizonyulni, és ezzel a föld művelése ismét háttérbe szorul. És íme a fellahok sorozása, bár iszonyú szigorral, sikerült, s a fellah a sorozásra következő egyiptomi-görög hadjárat alatt a legjobb katonának bizonyult. Mohamed Ali azonban a földművelés érdekeit sem hanyagolta el, a csatornázást óriási mértékben fölkarolta, de e munkához is a fellahot kényszeríté, kire a robot szintén nagy teher volt. A mi azonban gazdaságilag Egyiptomot teljesen aláásta, a pasa azon törekvése volt, hogy ő adóját mindig pontosan megkapja, s ezért behozta az adógarantia-rendszert. Ha egy fellah adós maradt, a hátralékot a község köteles megfizetni; egyik község adósságát a kerület többi községe fedezi, míg a kerület adójának hátralékát a többi kerületek közt oszták meg. Ily örült rendszer a folytonos háborús élet izgalmai közt természetesen teljesen kimerítette Egyiptom népeinek minden erejét, magát a fellaht pedig ereje legvégző megfeszítésének daczára is a legirtózatosabb nyomorba dobta és ez irtózatosságy nyomásnak csak egy haszna volt, hogy a természettől fogva lusta fellah megtanult dolgozni, bár kedvetlenül s minden érdeklődés nélkül teszi azt ma is. Mohamed Ali nagy kiterjedésű rendelkezései Egyiptom sorsán eredetileg keveset javítottak s főérdemök inkább az volt, hogy Egyiptom társadalmi életének évezredek történelme folyamán kifejlődött és általa szentesített előítéleteitől megcsontosodott alakját a változásokra alkalmassá tette, s egy józanabb, lassúbb, bár nem oly gyors sikert ígérő, de annál biztosabb fejlődés számára előkészítette.

Mehemed Ali utódja, Ibrahim pasa (1848—1849.), rövid időre kiterjedt uralkodása alatt egyedül atyja politikájának folytatására gondolt; már atyja életében ennek hadvezére volt, sa nagy Ali három világrészre kiterjeszkedő hadjáratait, politikai törekvéseit csak az ő segélyével juttathatta diadalra. A fellah sorsa alatta nem változott. Nehány európai történetíró ugyan el akarja hitetni, hogy Ibrahimnak éles érzéke volt a földművelés és érző szíve a fellah iránt, de ezt semminemű intézkedés sem bizonyítja, s kik Ibrahimnak csupán dicsőítés

szempontjából ily erényeket is tulajdonítanak, azoknak alapúl az szolgál, hogy Rhoda szigetén szép kerteket rendeztetett be, s hogy ott néhány gazdasági növény meghonosításával kísérleteket tétetett.

Abbas pasa (1849—1854.), kinek nem volt oly nagy katonai becsvágya, mint elődeinek, s kit az európaiak nem kedveltek, mert a zsíros hivatalokat megvonta tőlök, sokat enyhített a fellah sorsán, bár a történetírók nagy része (élökön Lüttkevel) e javításokat minden öntudatosság nélkül valóknak tartja s a pasát mint csupán bogarainak és kéjenczkedéseinek élő embert írja le. Humanusabb bírálója Mackenzie, ki az európaiaktól való elzárkozást természetesnek találja; hiszen Egyiptom politikája, népe, jóléte az utolsó évtizedek folyamán épen az európai beavatkozásnak köszönhetette megingását. Intézkedései pedig, melyeket a fellah javára tett, melyekben a Lüttke tábora önzést keres, nagyon is igazolják, hogy ő a nép sorsát lelkére vette. Nem lévén katonai törekvése, hadseregére nem volt szüksége; ennek számát tehát csökkenté. Egvedüli politikai vágya volt, hogy az elődei alatt elhatalmasodott pasák és bejek hatalmát csorbítsa. Bár sok különöz kedvtelése volt, hogy takarékosan élt, eléggé bizonyítja, hogy a föld rendes jövedelme elég volt nem csak az administratió, hanem udvartartása költségeinek födözésére is; pedig jövedelmeit ő maga apasztotta meg, eltörölvén a kormány gabnamonopoliumát, mely neki a kiviteli haszon oroszslánrészet biztosítá; ezen kívül szelidité a mennyire lehetett a csatornázási kényszer-munkálatokat és a fellah még ma is emlékezik a Szelid-korra (mint később a gyapot termelés fellendülése által keletkezett Arany-korra) «mikor a korbácsot igen kevésszer használták».

Szaid pasa (1854—1863.) már szigorúbban bánt a fellahokkal, bár más részről ismét enyhített sorsukon. A katonai összeírást szigorúan végrehajtatta; a kényszer-munkát újra életbe léptette nemcsak a Mahmudije csatorna kitisztítási munkálatainál, hanem a vasútak építésénél és a Suez-csatornánál; másfelől azonban megerősíté a monopolium eltörlését s így végre a fellah úgy és annak adhatta el gabnáját, a kinek és a mily áron akarta; ezzel kapcsolatban egyszersmind megszüntette az adósolidaritás-rendszert s az adóbehajtásért a falvakban a sejk-el-beledet, a kerületekben a mudirt tette felelőssé. A zawat vagy abadiéh-földeket, melyeket Mohamed Ali török

és albán hivatalnokainak adományozott, hogy feudalis életet teremtsen, megadóztatta, a mi ugyan a fellahot nem nyomta, de a hivatalnokok elégtelenségét vonta maga után, mert így az eddig adómentes föld a rendszeresen beigtatott s csak más név alatt megadóztatott földek közé soroztatott. Sok áldozatot kívánt Szaid pasa azon óhaja, hogy az európaiak tetszésére legyen, körül is vette magát egy sereg európai fényüzéssel élő herczeggel és egy sereg európai kalandorral, kik Egyiptomban az iparlovagságot alapíták meg, mert Szaid pasát az csalta meg, a ki akarta.

Izmail pasa (1863—1878.) uralkodása szerencsétlen korszak volt a fellahra; hajnala ragyogott, de a vége nagyon szomorú volt. Trónraléptekor tört ki az amerikai háború s vette kezdetét Egyiptomban a szerencsétlen gyapot-speculatio. Egyiptom a gyapottermelésre kiválóan alkalmas földnek bizonyult s csakugyan a fellah makacs konzervatizmusának ellenére gyapottermelésre adta magát. A fellah sorsa három év alatt megjavult, Arany-kor állott be a szó teljes értelmében, a kétségbeesett szegény meggazdagodott, de csak három évre! A háború elmúlt, Dél-Amerika óriás mennyiségű gyapottal árasztá el az európai piacokat, az egyiptomi gyapot hirtelen magasra felszökönt ára egyszerre alászállt, a fellahnak a gyapottermeléssel föl kellett hagynia, a gabonához visszatérnie, de a kimerült föld rosszul fizetett, s a fellah adóhátraléka egyre nőtt s ő a legnagyobb nyomorba esett. Ezt a nyomort még növelte a kényszermunka, mert a csatorna és vasút-építés nagyon kiterjedt s azokban Izmail pasa, ki már a kediv=alkirály czímet is megnyerte, erősen érdekelt fél volt. A föld e válság után rendkívül elértéktelenedett s ezeket lázasan vásárolta össze Izmail a saját hasznára, bár gondolván arra a humanus elvre, hogy a fellah, mint kisbirtokos, soha sem fogja megszerezhetni a divatos földművelés eszközeit s így jobb, ha a sok kisbirtokost a saját nagy birtokain egyesíti s így minthogy neki a befektetésekre van tőkéje, Egyiptom terményeit a világpiacra viheti. Európaszerte ismeretesek azon örült költekezések, melyekbe Izmail pasa részint hiúságból, részint, hogy ingadozó hitelét e szemfenyvesztéssel megerősítse, bele merült, s melyek következménye tróntól való megfosztása lett; e költekezéseket ismét a fellahnak kellett megszenvednie, mert adóját följebb emelték s így nyomorára még nagyobb terheket róttak.

A fellah e szerencsétlen viszonyai nem érhettek véget Izmail bukásával. Taufik pasa egyike azon erélyes embereknek, kiktől sokat lehet várni, de ha a fellah sorsában javítást remélhetünk, ezt csakis a hazafias párttól várhatjuk. Gyökeres változások időt kívánnak s még több idő kell arra, hogy e változások hatásait is észlelni lehessen. Az európai beavatkozás, mely Izmail bukása óta Egyiptomban teljesen megszilárdult és az ellenőrzés kétségkívül sokat fog enyhíteni itt is, ott is, de minderre idő kell.

Ezek után, ily történelmi élet után következtethetjük, hogy a fellahnak a társadalmi életben kevés szerepe van s ha van, az csak szenvedőleges (passív). A fellah nem tudja, hogy mi, és boldog, mert még csak nem is érzi; elismeréshez nem szokott, nem is kell neki; a jólét ismeretlen előtte; önképzésről, szellemi életről fogalma sincs, és ez így volt a fáraók idejében, így fejtett tovább a mohamedán művelődés minden egyénit elnyelő befolyása alatt. Pedig a fellah föladata Egyiptomban óriási, s minthogy a lakosság négy ötödét teszi, bámulatos az az elszigeteltség, melyben él. A Nilus völgyében valóságos kert van s ennek megteremtői a fellahok, s Egyiptom, hol az ipar még csak a fejlődés csirájában van, teljesen földművelő ország; kereskedelmét, minthogy ez világkereskedelem, az európaiak tartják kezökben; erdője nincs; bányászati kincseiket csak a múltban aknázták ki s így a nép egyedüli jövedelemforrásául csak a föld marad. A földet azonban öntözni kell és Egyiptom éghajlata esőtlen, száraz s a fellahnak az ég e hiányát pótolnia kell rendszeres csatornázással, mely a Nilus vizét elvezeti a pálma gyökereihez s mely elárasztja a gabnaföldeket. A talaj igen jó, évről-évre újul a Nilus lerakodó iszapjával, melyet a folyam az áradások alkalmával hord ide s így termékenysége csaknem kimeríthetetlen és hálásan fizet a fellahnak, a ki azonban mégis örökösen nyomorog, mert adóját talán soha sem fogja leróhatni. Pedig ezen kívül a csatornák és töltések építéséhez is kell menniök kényszermunkába s a kormányzóság nem ismer kegyelmet s a legtöbbször saját kenyerőket kell fogyasztaniok és eszközeiket rantaniok minden szolgálati bér nélkül.

A fellah testi alkotása a nemesebb fajt árulja el; középnagy, erős csontokkal, kidomborodó mellkassal, széles vállakkal, hatalmas és edzett izomzattal. Az elhízásra nem

hajlandó. Az asszonyok és leányok olykor-olykor bámulatosan karesúak s arányaik a régi egyiptomi alakokra, a mint a hieroglyphákon megörökítve látjuk, bámulatosan emlékeztetnek. Az arcz széles és kerek, erős állal és duzzadt ajkakkal; de a száj azért igen szabályos metszésű; a fogak szélesek, zárt sort képeznek, elefántcsont fehérek s ragyogók; a szemek nagyok, beesők, feketék és mély tűzűek; kezek és lábak nagyok és hosszúk, finom alkotásúak; a bőr színe a sárgabarna és a sárgavörös közt változik; a nők bőrszíne határozottan világosabb, mint a férfiaké; két typus keverődése jól meglátszik a fellahban, az arabé a szabályos és finom alkotásban, a négeré az ajkak, szemek stb.-ben, de túlnyomó elem marad a hieroglyphákon lerajzolt ős-egyiptomi. Némelyek Éjszak-Afrika mulattjainak tekintik, de itt három faj keverődött össze s így a hasonlításra nincs alap.

Az egyiptomi fellah valódi koldus-faj, félénk, gyáva és lusta; a szomorú sors, mely hatalmaskodó föllebbvalói részéről neki jutott — s ki ne volna a szegény fellahnak följebbvalója? — elkeseredetté, majd érzéketlenné teszi; él, mert élnie kell, de minden nemesebb érzés és büszkébb öntudat nélkül; nyomorában kötelesség-érzete is elpártol tőle, hűtlen lesz hozzá s vele szemben az administratio csak egyetlen hatásos szert ismer, melylyel kötelességeire kényszerítheti és ez a korbács. E nélkül rendet tartani, az adót behajtani, bírólag valtatni, bűnügyeket nyomozni s a hivatalos élet más föladatainak eleget tenni, nem lehet. A szegény fellah ugyan ritkán vétkezik, mert valami bűnnek elkövetéséhez nincsen elég lelki bátorsága, de a közigazgatás előtt elég nagy bűne az, hogy a meggyőzés közönséges eszközei iránt teljesen érzéketlen.

A fellah is, mint Egyiptom, sőt mondhatjuk, mint a forró égálj minden népe, szerfölott lusta; e hibája azonban a klimában gyökeredzik. A fiatal fellah szelleme élénk és ő maga tevékeny, de később a létért való nehéz küzdelemben neki is meg kell vívnia azon talpalatnyi helyért, melyet elfoglal. Persze a saját módjával. De hát az egyiptomi forró napon a földművelés terhes munkáját végezni nem kis föladat; a fellah siet vele s ha készen van, fölsóhajt s pihenni megy; a testi munka ez égálj alatt fárasztóbb, s az ember munkaképessége is kisebb; ez az égálj teszi rosszszá az embert, ez lustítja el és én soha sem csodálkoztam, ha a fellahot nyomorúlt viskójában hosszú-

szárú csibukját szíva, édes semmittevésben láttam. A forróság az ember szellemi működését is teljesen eltompítja s el különösen a nem fegyvelmezett eszű fellahét, ki legföljebb álomképet szó a dohány füstjében. Ennek a lustaságnak következményekép tekinthető, hogy az időnek a fellah előtt becse nincs; ha munkája nagyon kimeríti, pihen s azzal vígasztalja magát, hogy majd elvégzi később s természetesen sem a rendet, sem a pontosságot nem ismeri. A «minek?» és a «majd holnap!» elvét buzgón követi, csak annyit dolgozik, a mennyit kell, «minek» tenne többet; s a mit ma már nem csinálhat meg, mert a nap melege ellankasztá erejét, elvégezheti «majd holnap!»

A fellah e rendetlensége minden munkájában nyilvánul; nincs egy ajtónak két szárnya, egy háznak két ablaka, melyek egyformák, szabályosak lennének; és ez így van a bútortatban, a házi szerszámokban és minden egyében, a mi a fellaht körülveszi; de azért még ez a rendetlenség, ez az aránytalanság és szabálytalanság nem műveszi, mint a khinai és japáninál, a kinél példának okáért egy háznak minden ablaka más szabású, de magában véve mindenik műveszi kivitelű, ajtói és ablaktáblái jól záródnak, eresz-gerendái egyenlő hosszúak, stb. A fellahnak a szép iránt, ha már így az elemékből hiányzik a kellő rend és szabatosság, érzéke nem is lehet és nincs is, s ez nemcsak a fellahra vonatkozik, hanem Egyiptom minden arabjára, mert az arab művészet ma már túlhajtott és elkorcsosult, minden eredetiség nélkül s az egyedüli vonzó benne csak a régi arab-mór művészet hagyományainak átkölcsönzése, melyet azonban a saját alkotásaival eltorzít; az arab műveszi élet iszonyú meddőségbe sülyedt, mintha a középkor buja termékenysége most bosszúlná meg magát, s mintha a fertőzött vért oltotta volna be a művészetek iránt szintén fogékony ősegyiptomiba; vagy talán épen a keverődésnek lett ez a visszahatása.

A fellah lustaságával együtt jár a tisztátalanság; a kunyhó levegője fojtott a sok dohányfüsttől s mindenféle egyéb egészségtelen kigőzölgéstől, a mi nem mehet ki sem ajtón, mert az alacsony, sem ablakon, mert az nincs. Ily nyomorúlt kunyhóban van együtt férfi és nő, szülők és gyermekek. A gyermekek egész nap porosak, mosdatlanok, meztelen testrészeiket a legyek milliói lepik el és sebezik föl, s ezek alkalmatlankodását már annyira megszokták, hogy azokat még csak el sem kergetik, pedig ezek

megtámadják a szemet is, s a legtöbb gyermek ilyenkor és így veszti el felszemét, s melyről Egyiptom, a vakok országa, oly szomorú nevezetességre tett szert. A fellah maga is igen sok piszkos munkát végez és egyéb eszközt mint a két kezét a tíz újjával, nem használ, ezek azonban egyszersmind evőeszközökül is szolgálnak a táplálkozásnál, mert mindössze is csak valami elrágott szélű fakanál az egyedüli eszköz, mivel a folyékony ételeket sorra eszik. Pedig a tisztátalanság ott, hol a talaj és égalj már magok is eléggé táplálják a lég járványos miazmáit, fölötte veszedelmes, s ennek kell tulajdonítanunk azon rettenetes pusztításokat, miket a pestis és kolera okozott e nyomorúlt nép közt.

A fellah szerfölött félénk és ez a félénkség gyakran tévútra vezeti az európaít és sok utazó azt hiszi, hogy a fellah nyakas, csökönös. Fél mindentől, a mi vita és a mi európai, és ennek természetes oka abban rejlik, hogy a vitában mindig ő a vesztes s az európaival szemben mindig ő a károsult. Az egyiptomi nemzetközi törvényszék egyik bírása, a ki magyar ember, dr. Grubiczy László, mondta nekem, hogy ez embereket bűnügyi vizsgálatoknál meg lehetne ölni, míg egy szót vallának; ha vallanak, nagyon jól tudják őket, mily sok idejüket venné el hivatalosan az az ügy, mely most csak érdekli őket; nem az időt sajnálják, hanem a sokirányú faggatástól félnek, mert hiszen arab vérmérsékletüknél fogva sem szokták meg az igazmondást. Ha valamely nézetöktől, vagy előítéletöktől el nem akarnak terni, azt csökönösen teszik ugyan, de a mohamedán óvatosságával, mert irtóznak minden változástól, a mi azon véleményről való eltántorodásuk által életökben beállana. Sok keserűség nyilvánul ebben a régihez való makacs ragaszkodásban és ezt nem csupán a vallásos fanatizmus, hanem egy szebb múltba való visszaemlékezés szülte, mert a fellah bármily műveletlen is, tudja, hogy ő egy régi hatalmas és művelt népnek nyomorba csenevészedett utódja.

A fatalizmus, a végzetben való hit, rendkívül uralkodik a fellahon; de ha a férfi tevékenysége ezt némileg ellensúlyozza is, annál inkább kifejlődik a nőben, kinek munkaköre szűkebb, kevésbé nehéz. A nő megbotozott férjét szomorúan fogadja ugyan, de nem vigasztalja, hiszen ugyanazon szenvedéseket kiállotta már máskor is, más is, az apja, a fivére, a fia és minden férfi. Hat gyermeke közül elhal négy, s alig van könnye,

pedig ő is szereti gyermekeit, de mikor ez megtörténik szomszédjaival is és a mikor ezt «Allah így akarta». És e fatalizmus annyira kifejlődik bennök, hogy ellene — a mi a vad népeknél szerfölött ritka eset — még babonával sem akarnak védekezni s a fellah kis gyermekének nem vesz amület-et az ördög szeme vagy a halál angyala ellen. A férfi néma kínnal, — de kínnal, mert az ő szíve is érez, — látja, hogy gyermekeit mint pusztítja el a halál, de azért mit sem tesz a ragály okainak megszüntetésére; vagyonától mint fosztja meg a helytelen kormányzat, de soha sem lázad föl ellene; nejeitől mint szakítja el a fölötte is uralkodó erkölcsi kényszer, mert őket nem tarthatja el, s mint változik kedélye sivár pusztává, melynek virágait az élet hideg szele ölte ki és nyugodtan mondta azt: «Allah így akarta!» S nem a legkegyetlenebb irónia-e a művelt nyugat keresztyén hívőjére, ki nem tud megnyugodni Isten e kemény akaratában s oly könnyelműen dobja el magától az életet; a fellahot mohamedán hite és az ebből kifejtett fatalizmus menti meg az öngyilkosság fertőzetest vétkétől.

A fellah a munkában szerfölött kitartó, de csak ha jutalmát remélheti fáradozásainak, ellenkező esetben elkedvetlenedik és lusta lesz. Egy kis biztatás a legnagyobb erőmegfeszítésekre képesíti őt, s a remény egy vékony szála valami jobb sors iránt a legnehezebb terheket elviselhetővé teszi számára. A teljesen tönkre ment fellah, ha egyedül áll, városba megy s koplalva dolgozik naphosszat, s végre vesz egy szamarat; a szamaras fiúnak (hammar) pedig nehéz sorsa van, mert az egyiptomi városokban a szamár, mely ott erős és fürge, az egyedüli közlekedési eszköz, s a fiú egész napon át fut a szamár után, biztatja, magával viszi állata táplálékát és nem fárad ki soha; hasonlóan lesz belőle fulajtár (szaisz), ki a koci előtt fut s ki nélkül az egyiptomi városokban a koci-közlekedés teljesen lehetetlen volna. A fellahokból lett szolgák sokkal több fáradságot bírnak ki, mint példának okáért az Egyiptomot elárasztó néger szolgák s ezt tapasztaltam a saját szolgámon, ki pusztai útamnak már második napján megszökött s mint-hogy semmit sem lopott el, csak a fáradságot tudhatom be okúl. S a történelemben elég, hogy e kitartást példával igazoljuk, arra a rendszeres és iszonyú elnyomatásra gondolnunk, melylyel Mohamed Ali a fellahok munka- és életkedvét elra-

bolta, s ugyanazon Mohamed Ali volt az, a ki a fellahokból hadsereget szervezett.

Csodálatra méltó az, hogy a fellah mily egyszerűen él és mily kevéssel éri be; ezt azonban nagyrészt a klímának köszönheti, mely az embert főleg a növényi tápanyagok fogyasztására szorítja; a húsféle a Keleten nehéz, ezért tiltja például a disznóhúst már Mózes a zsidóknál, s mert tisztátalan, Mohamed az iszlám hívőinél; a fellah fő tápja a rizs, datolya, bab és az a kevés zöldség és főzelékféle, a mi a földjén megterem. A szeszes italt a Korán nem engedi meg s a vízzel és nagy forróság idején a fekete kávéval beéri. Háza szerfölött egyszerű, bútorait, eszközeit, maga faragja, készíti, ruhája igénytelen, dísztelen, s egyedüli fényűzése a csibuk; e szerénység nyilvánul egész modorában, ha beszél, nemcsak följobbalójával és az európaival, hanem barátaival szemben is és ez teszi társalgását vonzóvá, meleggé.

A fellah munkájában és szavában megbízni nem lehet. Igazat az európainak soha sem, vagy legalább igen ritkán mond, mert fél, hogy azt ellene fölhasználják; ha kalauzol, nincs az a kérdés, melyre ne tudna felelni, ha egyáltalában elhatározza magát a feleletre; folyton beszél, költ, komoly arcczal mond el dolgokat, melyekről az európai biztosan tudja, hogy ellenkezőleg vannak, hazudik és csal, mint minden faj, melynek véérébe az arab lón beoltva. Rendkívül kapzsi, sóvár, pénzvágó, mint a föld minden szegény ördöge, ki jómód által szeretne szabadulni nyomorától; de ebben a kapzsiságban is inkább passiv, a pénzt nem kéri, nem töri magát utána, de elfogadja, akár van rá joga akár nincs; s ha pénzhez jut, nyomorog tovább, fősvény és fukar, egyedüli büszkesége és öröme, hogy készpénze van, és azt el nem költené; inkább elássa, semhogy vele adóját kifizesse, csak a legkegyetlenebb, legbarbárabb bánásmódnak, botozásnak enged. Hanem ehhez aztán van a fellahnak olyan természete, mely folyton derült, mint maga az egyiptomi ég; vidám, otthon és munkájában csevegő (de csak otthon!) dalos és csaknem gyermekes kedély ragyogja be életét, melynek talán ez az egyedüli ragyogása. A vendéget jó szívvel látja s ha nem kell félnie valami európai vagy följobb való közellététől, szelíd gúnnyal beszél mindenről, s ez szerény ételéhez, melylyel megkínál, a fűszer. Ha valakit szidalmaz, azt úgy le tudja szólni, mint fölmagasztalni azt, kit

dícsérni akar és e kifejezéseiben a Kelet képzelő tehetsége határt nem ismer. Az állatokkal azonban a legkegyetlenebb szívtelenséggel bánik s nincs állat Egyiptomban, mely e bánásmód nyomát ne viselné, valami folyton véres és genyedő sebben.

A fellah fölötte babonás. A betegségtől fél, de ha megkapja, csak babonával gyógyít; a ház orvosa a ház asszonya. Elővesz apró papirszeleteket, melyre a falu valamelyik írástudója ráírja az «istenség egyik szép nevét». Ha a baj csekély, akkor ezt a beteg nyakára fűzik, ha súlyos, akkor azt a betegnek összegöngyölítve le kell nyelnie. A kohelnek (antimonfesték) is tulajdonítanak valami gyógyerőt, de ezt csak azért hitetik el önmagokkal, hogy hiúságukat annál jobban szolgálhassák, mert a fellah nők mind hiúk és kaczerak; azt hiszik a szembetegség ellen jól alkalmazható. A kohelnek a fellah babonájában még egy fontosabb szerepe is van; azt hiszik — és ezt az anyósok tanítják — hogy a nő szeme, ha szemöldöke ezzel van befestve, mélyebben hat a férfi szívébe s így azt a házi boldogság egyik biztosítékának tekintik. Hasonló czélból a férfi nejének piaszterekből készült nyakéket is szokott adni, mely mint amület megvédi a női hűtlenség ellen.

A fellah igen korán nősül és a mennyire csak nyomorúlt helyzetében lehet, polygamiában él s így jelentékenyen különbözik a töröktől, kinek a polygamia ugyan meg van engedve, de csak a gazdagok élnek vele, míg a szegényebb az egynejséggel is béeri. Ez a korai házasság a fellah kifejlődésének árt; a fiatal fellah tevékeny, élénk és értelmes lény; a mint meg-nősül s munkáját többnyire a nők végezik, dologtalan lesz, ellustul s értelmét sem fejleszti. A családi élet ritkán valami benső, különösen a hol több nő van; de az európaiakkal való érintkezés a fellah családi életének tisztaságán sokat rontott s a függetlenség azon eszméit csempészte be a nép életébe, melyek a pater familias hatalmát lassanként megszüntetik. A nők bár a háremnek egymástól elkülönített részeiben élnek, folyton veszekednek egymással, s a férj e porpatvaroktól többet kénytelen szenvedni, mint az egész együtt élő család fejétől. Ha a fellah elszegényedik, a soknejség segít rajta, mert feleségeik dolgozni kötelesek érte, ha azonban a nyomor igen nagy, egymás terheinek könnyítése végett elválnak, mi a mohamedán országokban igen egyszerűen történik meg.

A fellah foglalkozására nézve valódi földműves és e tekintetben élete teljesen a Nilushoz van kötve, mint volt már évezredekkel ezelőtt is. A Nilus folyam egyedüli öntözője Egyiptomnak, melynek égalja száraz, esőtlen; a magával hozott iszap a trágyát pótolja s a földet, melynek alapját a sivatag képezte, megtermékenyíti; a küzdelem a folyam és a sivatag közt folyton tart; a határ a termékeny és pusztaság föld között éles, a sivatag homokja a szél szárnyain megpróbálja az ellenállást, a Nilus rendszeres áradása azonban mindig legyőzi azt. A folyam június közepén kezd emelkedni, a folyás sebessége nő, a víz megzavarodik. Ilyenkor Kairóban a kereskedelmi világot valószínűsítő láz lepi meg; a Rhoda szigetén fölállított Nilometeren észlelik a folyam növekedését naponként; ettől függ Egyiptom sorsa; a zsilipeket kinyitják a víz benyomul a csatornába, előnti az alacsony fekvésű földeket s lerakja iszapját. Ha az áradás a tíz méteren nem emelkedik túl, áldást hoz, ha följebb megy, iszonyú pusztításokat okoz, ha alatta marad, a föld egy része nem terem semmit. A folyam október első napjaiban éri el áradásának legmagasabb fokát, de azért téves azt hinnünk, mit az utazók nagy része beszél, hogy ilyenkor Egyiptom a víz alatt van egészen, melyben a falvak szigetekként emelkednek ki; ez lehetett nagyon régen, de ma már nincs így, a közlekedés az egyes falvak közt nem szűnik meg; de a vízi madarak ezrelékével röpködnek és sikonganak a légből, lesve a zsákmányra. Októberben a folyam apadni kezd, a zsilipeket ismét elzárják, a csatornákon nem megy a víz; januárban a folyam ágyába visszatért s ezután igen lassan apad a következő áradásig. A mint a zsilipeket bezárták, a földet bevetik; az ilyenkor csak merő sár, mely egy hét alatt már zöld mező. Ezután kezdődik a rendszeres mesterséges öntözés a szakival, melyet minden Egyiptomban járt turista részletesen leír, és a khadouffal. Amannál a bivalylyal húzatja föl az ember a mélységből a vizet, emez a magyar kútágasnak felel meg; mindkettő még ma is olyan, mint volt a fáraók idejében, ezeknél jobbat évezredek fejlődése sem tudott teremteni számára.

A fellah gazdasága egy nyolcz láb magas sárfallal körülkerített udvaron van; a fal mögé alacsony nyíláson át jutunk, melyen fölött ember csak hajlott derékkal megy át, a mi azt bizonyítja, hogy a fellahnak valami nagyobb lábas jószága nincs. Az udvar területét alacsony sárfalak három kisebb ud-

varra osztják, melyek közül az elsöben van egy ablaktalan alacsony sárkunyhó kukoriczaszárral és földdel takarva. Ez a konyha nappal, télen éjjel a háló szoba, melyben legalább is négy-öt ember alszik összeszorítva, büzdödt levegőben, szárnyasok s egyéb háziállatokkal (ha tudniillik ilyenek vannak) együtt. A kemence két és fél láb magas, az egész kunyhó két harmadába benyúlik, nappal kenyeret sütnék benne, télen, mert jól tartja a meleget, kor- és nem-különbség nélkül mellé fekszenek; nyáron azonban többnyire rögtönzött szellős sátrak alatt hálnak, melyeket a másik két udvaron állítanak föl. A másik udvaron van két sárkunyhó, melyek egy méter magasak, az egyik magtárnak, a másik a házi eszközök raktárának szolgál, s számtalan szárnyas röpködi körül, éhezve annak tartalmára. A harmadik udvarban csak egy sárkunyhó van, sajátóságos egyiptomi závárú ajtóval, s ez az európai nők toilette, szobájának felel meg; itt tartja a nő ruháit, ékszerét, a szenet és a koheilt végül a hennét, melylyel körmeit festi vörösre. Az egész kis kunyhócsoport a nyomor és szegénység képét tárja elénk.

Van azonban jobb módú fellah is és ezek együtt már valóságos középosztályt képeznek. A fellahok e középosztályának kifejlődése egyedül gazdasági alapon történt, vagyis ez nem egyéb, mint a gazdag parasztság. A mi sok fellahnak végleges bukását okozta, az teremtette meg mások jólétét. Az éjszak-amerikai háború a gyapot árait fölnyomta s néhány fellah erre légvárakat építve, nagy földeket bérelt kölcsönökre; az adót fizetni azonban a gyapotválság beállta folytán fizetni nem tudta s nyomorba süllyedt. A kik azonban elég értelmesen belátták, hogy a gyapotárak ily óriás emelkedése nem lehet állandó s hogy arra okvetlen visszaesésnek kell következnie, azok nem építvén erre meggazdagodási álmokat, a fejlődésnek lassúbb de biztosabb útján maradtak, a válságot kiállották s így emelkedtek a velök eredetileg egyenrangú de tönkre ment fellahok fölé.

A középosztályú fellah közül némelyiket egyik-másik alkalom valamely városba viszi s ott megkedvel valamely iparágat, melyet kitanúl, aztán hazamegy, s kezdi azt a saját otthonában művelni s így megteremti lassanként más hasonló sorsúak közreműködésével az iparos-osztályt, melynek tagjai

tehát nem egyebek, mint a városi élet által foglalkozásmódjokban megváltozott középosztályú fellahok.

A középosztályú fellahnak már háza is különbözik a szegény fellahétól. Udvara nagyobb, kapuja magas s ez már azt bizonyítja, hogy van bivalya vagy szamara, a mihez már jobb módúnak kell lennie. Vendégeit az udvar valamely verandaszerűleg elkerített helyén fogadja; állatainak külön «állása» van, az épület magas falú és nem sárkunyhó s házi és gazdasági eszközeit is félszer alatt tartja.

Ha a középosztályú fellahnak elég vagyona van, akkor megválasztathatja magát sejk-el-beled-nek, vagyis a falu bírójának. A falu administratioja a sejk-el-beledre van bízva, kit a nép választ és ennek felelős is; egy faluban rendszeren három-négy van, ha a falu azonban igen nagy, ezek száma a tizen-nyolcz-huszat is meghaladja; hogy hány ember tartozik egy-egy sejk-el-beled érdekkörébe, az személyes tulajdonaitól és modorától függ, s ha valaki nincs megelégedve a saját sejkjével, vagy áttéteti magát egy másiknak a hatáskörébe vagy panaszt emel az alkormányzónál (nazir kism), s ha ez a vád helyességéről meggyőződik, jogában van a sejk-el-beledet elbocsátani állásából, s ilyen esetekben (melyek különben igen ritkák) a fejtől megfosztott érdekesoport az alkormányzó elnöklete alatt összeül, s a jelöltek közül az lesz megválasztva, kinek szavazati többsége van. A sejk nem kap fizetést, de állásának befolyását anyagi téren is értékesítheti; fölügyel az adó pontos befizetésére, gondoskodik a katonasághoz és közmunkákhoz szükséges emberek kiállításáról, kisebb perekben bíraskodik, védi alattvalóit, s ezek és föllebbvalóik közt mint közvetítő szerepel.

A fellahok társadalmának még egy harmadik osztálya is van és ez az omdeh, és ez már bizonyos neme a középnemeseknek s élete és szerepe is eltér a közönséges fellahétól. Az omdeh szintén nem egyéb, mint gazdag paraszt, de gazdagsága öröklött földekből áll és nem bérlettekből; általában véve a parasztok aristokrátiájának tekinthetjük, de ezek viszonyait a feudális viszonygyal összekeverni egyáltalában nem szabad, nemcsak azért, mert az omdeh már születésre nézve sem egyéb, mint fellah, ki a többi fellahtól csak abban különbözik, hogy több a földje, barma, cselédje-családja, s mint fellah nevelkedett föl és szerezte vagyonát, mely jogilag halála után nem száll az adományozóra vissza, hanem egyenlően

osztatik föl törvényes örökösei, gyermekei közt; hanem azért sem, mert feudalis viszony Egyiptomban egyáltalában nincs, bár Mohamed Ali azt megteremteni megkísérlette, de sikertelenül.

Az omdeh maga többnyire tiszta eszű, gyakorlati ember, a ki igen okosan gondolkozik minden józan és észszerű kérdéstről, mely hatalmi körébe tartozó dolgokkal foglalkozik s az idegennel szemben sem tanusítja azt a felénkséget, melyet a fellah egész magaviselete elénk tár s ha az európai, ki őt egy s más dolog felől kérdezzeti, valódi célját nem árulja el, mindenkor udvarias és őszinte választ remélhet. Az omdeh rendszerint az ősök egész sorozatával tud előállani, kik már e faluban mint omdeh és földbirtokos szerepeltek. De nem csak a saját földjüket művelik, hanem a kincstári földekből is vesznek bérletbe. Az atyai örökség fölosztatlanul marad az atya életében s minden ingóság is közvagyonnak tekintetik. Minden anyának gyermekeivel megvan a maga külön lakása és háztartása; a lakások szétszórása a család nagysága szerint történik. A pénztár közös s minden egyes család csakis a családfő engedélyével költekezhetik, kinek föltétlen és ellenőrizhetetlen rendelkezési joga van; de erre a hatalomra szüksége is van, mert a sok nő közt, kik egymásra folyton irigykednek és áskálódnak, a rendet és békét föntartani ugyancsak nehéz föladat; ezenkívül együtt laknak az omdeh fiai is családjokkal, ezeknek a feleségei pedig mindent elkövetnek, hogy férjeiket önállósítsák s a családfő ellenőrző és korlátozó hatalma alól kivonják, bár minden ily irányú törekvés csaknem kivétel nélkül sikertelen marad és az öreg omdeh halálát meg kell várni, csak akkor szakadhat szét a család, a mikor a legidősebb fiúnak rendszerint nincs meg a családot összetartó ereje, tekintélye.

Az omdeh azonban egyszersmind fontos hivatal is; ő felelős nagyrészből a kormánynak az adó megfizetéséről, a katonai sorozásról és a falu minden más kötelezettségeiről s így a sejkek mind alája vannak rendelve; óriási felelőssége egyszersmind a községben a legnagyobb hatalommal ruházza föl őt. E hivatal részint a hagyományos megszokás, részint a patriarchalis élet következtében mindig a legnagyobb földbirtokosra ment át, nem kinevezés vagy választás, hanem egyszerűen a kormányzónak megerősítése alapján s ha előfordúl

az a ritka eset, hogy az omdeht valami vétség miatt el kell mozdítani, a hivatal a száműzött fiára vagy fivérére száll át s tényleges változás a dolgokban nem áll be. Az omdeh hivatalos teendőiért természetesen fizetést nem kap, de az állásával járó tekintély nagy hasznára van és ezenkívül közvetve bizonyos díjak szedése is jogában áll. Néha több falunak van egy közös omdehje és ebben is különbözik a sejk-el-beledtől, mivel összetéveszteni nem szabad, bár némely kerületek községeiben az omdeh egyszersmind a falu sejk-el-beledje is.

Az omdeh mint vagyonos ember, már házában is bizonyos kényelmet igyekszik kifejtteni; háza a falu közepén áll, távolról valóságos kis erődnek tartaná az ember, melynek szürke falai elő-elő tűnnek a pálmák kellemes zöldje alól, s mely talán a harcziás beduinok rablótámadásai ellen védelmet nyújt; pedig hát az egyik fő épület csak gyöngye falú, gyér világosságú s kevés levegőjű hárem, a másik kisebb épület közönséges szárnyas-udvar, hol a tyúk kotkodácsol, a galamb turbékol s végül az ezek mellett álló dómszerű ház nem valami híres szent tiszteletére épült, hanem valamely egyszerű és szűk körben ismert sejk vagy omdeh hamvai nyugszanak benne. A ház kapuja tágas, melyen már egy megrakott teve is átbalaghat, sőt díszes is, a mennyeiben valami régi római vagy görög épület romjait építették belé; az udvar nagy, tágas és négyszögletes; a vendégek fogadására külön tornácza van, a mandara vagy selamlyk, melynek bútorzata fölötte egyszerű s csak egy a fal egész hosszában elhelyezett padból áll.

Az egyiptomi községnek még egy alkotó eleme van és ez a «zawat» vagy «abadije», mi azonban az egyiptomi birtokviszonyoknak meg nem felelő s azok keretébe bele nem illő szervezetnek bizonyult. Ezt Mohamed Ali szervezte, hogy feudális életet létesítsen; városi hivatalnokoknak adott földeket tulajdonjoggal úgy, hogy a birtok az első három—öt évben adómentes, azután pedig tíz százalék adót fizet, de nem mint állami adót, hanem mint hűbérilletéket, mely urának jár. Említettük, hogy Szaid pasa ezeket is megadóztatta. A hivatalnokok városi emberek lévén, ők magok birtokaikon nem laknak, nem is gazdálkodnak, hanem bérlet által igyekeznek értékesíteni azokat. E földbirtokok örökösök lévén lassanként egy sajátságos új osztály keletkezett, melynek tagjai városi hivatalnokok, kiknek a vidéken birtokaik vannak, kik mint birto-

kosok különböznek a fellahtól, legközelebb állnak azonban a fellahhoz, különösen mióta földjeik adómentessége megszűnt.

A fellah hivatalos nyomorgatói közül kétségkívül első helyen áll az omdeh, aztán következnek a sejkék és végül a szaraf vagyis a falu pénztárnoka, ki az adót gyűjti össze, kit a kormányzó nevez ki s nem szükséges, hogy a falu fia legyen, sőt hogy megvesztegetések által érdekelt fél se lehessen, hivatalából minden négy—öt évben áthelyezik; e hivatalra főleg a koptokat használják. Az ítéletet valamely fellah fölött az omdeh, sejk és szaraf tanácsa mondja ki, ezek határozzák meg egyszersmind a közmunkákhoz küldendők névjegyzékét és vezetik a katonai sorozásokat. A végrehajtásokról a gaffir gondoskodik, a ki olyan zsandárféle s minden faluban több van.

A szegény fellahot persze, a hol és a hogy nyúzzák; igaz ugyan, hogy a földműves paraszttól sokat nem vihetnek el, mert hiszen még a rendes adót is alig kapják meg; de a fellah is fél a sejkék ítéletétől s minthogy baksist nem adhat neki, igyekszik az által kegyébe jutni, hogy a sejk földjeire — mert ezek jóval nagyobbak, mint a mit a sejk a maga embereivel megműveltethet — munkásokat adnak a család köreiből; általában a fellah a többi sejkkal is jó viszonyban igyekszik elni, mert soha sem tudhatja, ezek mily módon árthatnak neki; persze ugyanígy igyekszik az omdeh jóindulatát is megnyerni, mert pörös ügyekben a második forum az omdeh s az ítélet szegény és gazdag közt csaknem mindig az utóbbi javára dől el.

S ha befejezésül összegezzük a mai viszonyokat, figyelembe vesszük, hogy a rabszolgaság eltöröltetett, a tulajdonjog egyetemesen el van ismerve, a robot annyiban szelídült, hogy írásban eltöröltetett, tényleg azonban fönmaradt azon kedvezményvel, hogy a fellah 40—50 krajczárnyi napi díjat is kap, hogy kiváltságos földek, mint a zawat, megadóztattak s tényleg a koronajavak (miri)-hoz osztattak be úgy, hogy ma kiváltságos föld csak a siflik vagyis az alkirályi birtok, mely az ország mívelt földének egy negyede s melynek jövedelme a kedive és nem az állam jövedelme; ha mindezeket figyelembe vesszük, mondhatjuk, hogy az egyiptomi fellah sorsa javúlt s a fejlődés útján halad. Ennek a haladásnak azonban nem felel meg az egyiptomi községi rendszer.

Egyiptomban a községnek oligarchikus alapja van; a felelősség a sejkre és omdehre nehezül; elméletileg a legjobb

szervezetek egyike ez. A parasztok érdekeik különböző csoportosulása szerint választanak sejkeket, kik a legnagyobb birtokos az omdeh, alatt állanak; ha a sejk nem tesz eleget kötelességének, az alkormányzó ítéletének alá van vetve, mint maga az omdeh is és így a parasztságnak választási és fölebbezési joga által a hivatalos közegek rossz adminisztrációja és lelkiismeretlensége ellen elég biztosítékuk van. A gyakorlati élet azonban nem igazolja ez elméletileg oly szép formát, mert a gazdag fellah az adminisztratív hatalom előnyeit első sorban a saját jólétének fejlesztésére használja föl; mert a választásokat a rendelkezésére álló minden eszközzel a legnagyobb mértékben befolyásolja s mert végül a sejkék és omdehek fölött se az alkormányzó, se a mudir teljes szigorú ítéletet nem hozhat, mert tudja, hogy a kormánynak ez az egyedüli közege, mely az adó behajtására a kellő biztosítékot nyújtani képes.

IFJ. JANKÓ JÁNOS.

A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN.

Regény.

Kilenczedik és utolsó közlemény. *)

XX.

Margit néni «quos ego»-ja.

A következők bizonyították, hogy nem a Thiers-féle miniszterium, de a francia republica kikiáltásának híre villanyozta föl a vén Európát. Bámulva láttuk, mint omlik össze az 1815-diki reactio, mint semmisül meg a kormányok összeesküvése a népszabadság ellen! Az elnyomás rendszere, a szabadságot fojtogató nyomorúlt rendőri kormányzás, az első pillanatban, minden komoly védekezési kísérlet nélkül lemondott, s mint rajta vesztett bűnös, a legsötétebb odúkba vonúlt. Nem is lehetett annak kiirthatatlan gyökere, melyet a legelső általános föllépés így szétrobbanthatott s akkor az elmohosodott goth romokból egyszerre a legvidámabb renaissance épület emelkedék a magasba!

Európa fővárosainak rövid útczai harcza után a reformpárt mindenütt szabad kezet nyert, s Magyarországon a korszakalkotó 1848-diki törvények létrejöttek. Meglehet, kissé elhamarkodva; történhetett, hogy a nemzet még nem volt rá teljesen elkészülve: de meg kellett ragadni az ily ritkán kínálkozó alkalmat, s az ellenzék vezérei egészen saját egyéni ízlésök

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 160., 161., 162., 163., 164., 165., 166. és 167. számaiban.

szerint, legyőzhetetlen korlátokat nem találva, szabadon dictálhatták a paragraphusokat s a miniszterek komoly elhatározottsággal vállalkoztak az új törvény betűinek teljes érvényesítésére, a gyakorlati életben.

Leírhatatlan volt az öröm és lelkesedés, a midőn Magyarország húsból és vérből alkotott felelős minisztereket látott a budai dikasztériumok rozoga épületeiben! Akkor még az emberek sokat tartottak egy meghozott törvény állandó jellemére. Senki sem kételkedett, hogy most századok tartamára számított rendszer jött létre, melyre mint szentesített törvényre a nemzet minden előfordulható körülmény között, mint döntetetlen jogra bátran hivatkozhatik!

Így vélekedett még az ifjuság is, mely a természet rendje és a világtörténelem bizonyossága szerint mindenütt a bekövetkezhető jövő eszméit szokta képviselni. Senki sem kételkedett, hogy a mi egyszer a szokott formák és ünnepélyességek között a *Corpus juris* hasábjai közé beíródott, azt onnan egyoldalú rendelkezéssel többé bármely tényleges hatalom ki nem törölheti.

Csak a legmegrögzöttebb pecsovicsok mosolyogtak. Ők ismerték legjobban saját főnökeiket. Ők tapasztalták a lefolyt századok történeteiből, mint lehet egy meghozott törvényt később kijátszani? mint lehet azt meg nem tartani? mint kell azt, ha jobb idők járnak, erőszakkal is lerombolni és megsemmisíteni.

Mindamellett az ifjuság körében keletkezett egy kis oppositio is az új rendszer ellen. Sokan látva a könnyű szerrel elért sikert, azt mondták: hát ha talán egy füst alatt többet is ki lehetett volna vívni!

Mi, kik akkor éltünk, tudjuk legjobban, hogy ez ellenzékenység nem bírt a komolyság jellegével. Inkább azt mondtuk: jó lesz ezt az osztrákot egy kicsit ijesztgetni: hadd lássa Bécs, minő pártok is léteznek az alsóbb rétegekben! Akkor majd jobban meggondolja magát s békével türi az 1848-diki törvényeket, ne hogy rá nézve még valami rosszabb is következhessek.

E fiatalkori politikának azonban volt egy visszariasztó oldala is. A leghevesebb szóvivők bámulva vették észre, hogy vállalatukat főleg és első sorban épen legmegrögzöttebb pecsovicsok fogadják legkevésbé sem palástolt örömmérettel! Klubchevich báró oda volt a kéjtől és boldogságtól, ha lefokvés

előtt az ellenzéki lapokat végig olvasta. Ő és társai voltak a legelsők, a kik meglátogatták a fiatal szerkesztőket, barátságot és per tu pajtasságot kötöttek velök. Ezek nógatták, biztatták, lelkesítették őket a legmerészebb kirohanásokra: ösztön szerint érezvén, hogy minden túlzás csak az ő malmukra hajtja a vizet.

Mi lett az eredménye? A fiatalság gyanúba vette talán e nem várt oldalról érkező szövetséget?

Tavaszi végével fenyegető jelek kezdenek mutatkozni. Jellachich, Axintye, Stratimirovics és mások seregestől fölemelék a feketesárga színeket, és halált esküvének a magyar nemzet fejére.

Egyszerre vége volt az oppositiónak: de nem az ifjuság csapott föl miniszterialis pártnak: hanem a kormány emberei jöttek alá, azon kijelentéssel, hogy az 1848-diki törvényeket többé föntartani nem lehet s vagy vissza kell azokat adni, vagy a teljességig kifejteni és kiegészíteni.

Ez alapon aztán rögtön vége lett a meddő házi vitának s nyár közepére ismét zárt csoportban állt együtt a magyarság az osztrák reactio ellenében, mely azt hitte: végre valahára megérkezett a háromszáz esztendő óta lesett pillanat, a magyar államjog s ezzel együtt a nemzetiség végső megsemmisítésére.

Zsadányi Pál előbb mint fogalmazó, s csak hamar mint titkár járt föl Budára a belügyminiszteri irodákba. A sors szélye hozta magával, hogy épen azon osztályba jutott, a hova Klobuchevich bárót is, mint tanácsost, besorozták.

Itt aztán gyakran beszélgethettek saját ügyeikről is. Egyelőre Pál volt az irigylett hős, a báró pedig a hanyatló csillag, mely elhalavánnyuló fényével a nyugati láthatár felől fellegekkel borított hegységek alá bukott.

— Hm — mondá egykor, megúnván az örökös tollrágást — az ördög hitte volna, mire jó néha még ez a revolutio is! Az én időmben a fiatal ember tíz évig gyakornokoskodott ingyen, míg egy pár száz forint fizetésbe jutott. Most? Lássuk csak: ön tegnapelőtt még semmi sem volt; tegnap már concipista, ma plane titkár! Holnap kétségkívül tanácsos, s az én tisztelve szeretett kollegám! Ugyan ki csodálkoznék, hogy fiatal uraiméknak nagyon ínycsok szerinti dolog ez a forradalom?

Más indokot ő méltósága nem tudott föltalálni. S miután Pál nem felelt, köhengegetve folytató:

— Csak egy különbség van a dologban. Hajdan, ha lassan

is, ha lett valami az emberből: az aztán biztosan megmaradt helyében, mint a Sion hegye. Most? Csak azt tudjuk, mikép kapaszkodtunk föl az ugorkafára: s majd később tapasztalhatjuk, mint lehet onnan, még sokkal czifrábban a feneketlen mélység tátongó torkába visszapottyanni.

Ez annyit tett: ma-holnap itt lesz Jellachich bán; ha ez nem elég, megérkezik maga Windischgrätz is!

Többre csakugyan nem gondolt: mert hogy ily fölbősztett két krokodil leveretése után még a muszkákra is szükség lehet: ily eszme az elbizakodottak agyvelejében még ekkor meg nem fogamzhatott.

Pedig óriás Oroszországnak is közbe kelle jönnie! És nem is valami segéd csapatkával, hanem összes mozogható erejével, melylyel akkor rendelkezett. Legünnepeltebb tábornokát küldte ide, s vele hadseregének javát, melyet az európai mozgalmak hírére, hogy minden eshetőségre készen legyen, tavasz óta gyűjtögetett a lengyel határszélre!

Érztük e beavatkozás iszonyatos következményeit, de szolgáljon vigasztalásunkra, hogy Európa népei és kormányai csak is az oroszok magyarországi hadjáratának szükséges volta után tudták meg, mi lakik a magyar ember szívében, s hogy e nemzet, mely ezer év előtt itt magának új hont alapított, ellenére minden rágalomnak és becsmélésnek, melyeket rendszerint Bécsből küldöztek világgá, ma is él és hazafiság, elhatározottság, önfeláldozás és vitézi bátorság lakik szívében. Tény, és a mai helyzet is fényesen bizonyítja, hogy tekintve a jövőt, az oroszok közreműködése az 1849-diki háborúban, a mennyi anyagi kárt okozott ideiglenesen, épen annyi erkölcsi hasznot nyújtott a hosszú jövődre! Örökre világos történelmi bizonyíték marad: hogy az osztrák soldatesca csak az oroszokkal fojt-hat meg minket: az oroszoknak pedig azóta régen elmúlt gusz-tusa, hogy a szomszéd számára saját kezével kaparja ki a gesztenyét a parászból. Akkor is oly árát követeltek a segítségnek, melyet Bécs meg nem adhatott. E történelmi háladatlan-ság a kezdete és alapja azon elmérgesedett helyzetnek, mely a két kormány között mai napig is megorvosolhatatlanul fönnáll.

Klobuchevich báró, mint használható gép, alkalmazást talált, de a bukott rendszer dühöngő vak eszközei letűntek a politika színpadáról. A bihari főispáni helyettes csendesen

(talán mellét is verdesve) visszavonúlt; hontmegyei kollegájának kiadták az útját; Czibakházy Sámuel uramat simpliciter elcsapták, s most (ismét pénzügyi tekinteteből) nagyon szeretne kibékülni feleségével, hogy addig is — mint mondá — míg vége lesz e komediáknak, megszokott kényelmes életmódjáról lemondani ne kényszerüljön.

Margit néni változhatatlan és rendíthetetlen. Hűsége és tántoríthatatlan loyálitása, kösziklára épült vár, minő csak Mária Terézia idejéből marad meg az emlékezetben. De azért Pesten lakott; rémedezve élte át az izgatott korszak tarka jeletereit. Álmatlan éjekkel fizeté meg bátorságát, ha neha egy csapat jurátus csörtetve haladt végig a Kecskeméti-útczán. Azt mondta: megérkezett a magyar Robespierre; holnap fölállítják a guillotint a Pillwax-kávéház előtt.

Még más közvetlenebb veszedelmek is fenyegetöztek.

Egy este nagy sebbel-lobbal Czibakházy né toppan be szobájába, azon legfrissebb újsággal, hogy Pál esküvője a Frankmarkt kisasszonynyal a legközelebbi szombati napra van kitűzve.

— Mit mondasz! az esküvő kitűzve, most mindjárt szombatra? De hiszen ez holnapután van?

— Magam is csak most értesültem s rohantam hozzád.

— Akkor minden örökre veszve van. Oh, Klára, van-e még ily háladatlan teremtés e földön, mint az én egykor oly kedves jó fiacskám? Még az udvariasság legelső kötelességéről is megfeledeznek. Megátalkodott lelkében arra sem érdemesít, hogy legalább hideg jelentéssel tudtomra adja szándékát.

— Barátnóm, mit várhattál tőle? Pál is csak férfi; ha szenvedélye ragadja, önző, szívtelen, kegyetlen: szóval, mindegyik egy-egy Czibakházy-faj: azt gyűlöli meg, a ki egykor leg-hívebben s mindent föláldozva leghívebben szerette.

Margit néni magán kívül volt: mintha a világból kifutnodni akarna, szaladgált ide s tova a szobában. Oly szelet vert, hogy könnyű házi főkötője is hátra hullott a két vállára.

— De én ezt nem engedhetem. Íme még élek, még lehetek; még tudom, mit parancsol a legszentebb anyai kötelesség. Hol van Lizi? öltöznöm kell . . . Hozzanak kocsit. Nem bánom, nevéssen ki a világ; nem bánom, mulasson a vén kisasszony dühösségén az egész város: de én erőszakkal is betörök a vén kártyás szobájába . . .

— Azt nem fogod tenni, Margit. Elviselhetnéd ez undok állat győzelmi mosolygását, ha mint irgalmat kérő szerencsétlen a lábai elé térdelsz?

— Ah . . . semmi gondom ez emberrel. Én a leányt rohanom meg. Hiszen elismerem, romlatlan szívű gyermek: tehát nem lépheti át a zsadányi kuria küszöbét, ha én állok a kapu előtt, mint kerubim tüzes karddal.

— Az égre kérek, Margit csendesedjél. Azoknak a gyermekeknek eszök ágában sincs, hogy valaha ős Zsadányban megtelepüljenek. Pál már miniszteri titkár, elég szép fizetése lehet. Aztán meg most revolutio van. Sok ember, a ki még ma este hen'esmester, holnap cultusminiszter lehet. Elhiheted nekem, hogy fiacskádat ugyan Zsadány elvesztésével jobb útra nem téríted.

— Ez csak első szavam lesz. Pál úgy is, mint iszonyatos apósa, jól tudja, hogy Zsadány ősi birtok: az én halálom után csak öcsém lehet ott az örökös.

— Kedvesem, az ösiség elvileg már el van törölve; a módozatot, a gyakorlatot, a mostani országgyűlés majd elintezi.

— Mindegy. Zsadány még is megmarad a föld színén. Hova rejtsem? hogy pazaroljam el halálom napjáig, e rövid életben!

— Igazad van, ez tőled ki nem telhetik, ha mindjárt kanállal eszed is az aranyat. Hanem, ha csakugyan rá akarnál ijeszteni a gyermekekre: valami igen természetes és a legegyszerűbb fenyegetéssel gondolkodóba ejtheted, nem ugyan öcsédet, de bizonyára a prédára leszködő apóst.

— Mit akarsz mondani?

— Bocsáss meg, tudom mily érzékeny és könnyen föllobbanó vagy bizonyos dolgokban. De egy megszorúlt asszony már többször fenyegetőzött olyasmivel, a mit semmi áron meg nem cselekedett volna.

— Még mindig nem értelek.

— Add tudtára az ezredesnek, hogy kéröd akadt s úgy eshetik, hogy férjhez mégy.

— Klára!

— Mondtam, meg ne haragudjál. Azt kérde: az ily ijesztgetéshez mumust is kellene valahol találni? Erőtesd meg magadat a jó cél érdekében s valahogy szalaszd ki ajkadon a Klobuchevich nevet.

Egyéb se kellett Margit néninek, hogy az örülés rohamai környékezzék.

— Klára! egy szót sem többé.

— Ne félj, a báró nem fog ellenmondani.

— Mondtam, elég! Ily áron alkut nem ismerek. Semmi sincs távolabb lelkemtől, mint valami színpadi cselszövény. Oh, mert nem sejteted, mily rettenetes eszközök fekszenek készletben fegyvertáramban! Bocsáss meg: csak valamicskét változtatok öltözékemen s rohanok a nyílt veszedelembé.

Czibakházné megütödvé hátrált; talán csak e perczen vette észre, mily válságos ügybe keveredett: de asszony lévén, az új helyzetben is rögtön otthon találá magát és más fordulatot adott a jelenetnek.

— Megáll az eszem. Csakugyan találkozni akarnál az ezredessel?

— Fél óra múlva ott leszek.

— Megteheted: de gondold meg, hát ha valami módon elmúlhatnék tőled e keserű pohár?

— Ha az ég boltozata is leszakad: meg kell mentenem Palikámat.

— Ez helyesen van mondva: de nincs kizárva a lehetőség, hogy e gyűlöletes találkozástól mégis megkíméltessél.

— De ha nincs más mód

— Oh barátnőm, mód mindig van, ha az ember hideg vérrel meggondolja, mibe kezd?

— Tudnál jó tanácsot adni?

— Egyszerű, de gyönyörű eszmém akadt. Hallgass meg és segítve van bajodon. Kocsim itt áll a kapu előtt; megyek, rohanok és egyenesen a Megyeház-útczába hajtatok. Azt mondom az ezredesnek, jőjjön rögtön, üljön mellém; megyünk Velejteynéhez, mert a grófné még ma teljesen rendbe hozni akarja a hozomány ügyét.

— Ez nem rossz gondolat.

— Akkor rögtön lássunk hozzá. Szombaton reggel késő volna, pénteken böles ember nem kezd nagy dologba: tehát még ma!

— Azt hiszed, az ezredes könnyen rá megy a lépre?

— Mondd inkább, oda lesz a boldogságtól. Már látom, mint vigyorog a szeme a gondolatra, hogy kész pénzt kap a markába!

— De a pénz e pillanatban el van valahol helyezve.

— Természetesen: de tudok én a férfiakkal oly kétértelműleg fecsegni, hogy mindent hisznek. Most pedig Isten veled. Szorultságból azt is mondhatom: mese beszéd az, mint ha e pénz az árvák pénztárában feküdnék.

— Mindenki tudja, hogy ez úgy van.

— Akkor azt mondom: a grófné megúnta ezt a históriát, végét akarja vetni a dolognak, kifizeti előre az egész összeget s aztán majd kártalanítja magát.

— Így már czélt érhetünk.

— Bizd csak rám, mert a mit ígértem, élve és halva végre is hajtom. Csengess: hívd Lizit és öltözködjél. Ha a Megyeház-útczába érkeztél, csak azt nézd, ott áll-e kocsim még a kapu előtt? Hiszen jól ismered kopott sárga hintómat és a vén köhögős Andrást a bakon. Semmi kétségem, hogy a mint a megyeház sarkára érsz, én már körmöm között tartom a vén kártyást, s talán a Dunán is átvittem.

— De mit mond majd Velejteyné e váratlan látogatásra?

— Az az én dolgom. Két asszony hamar egyetért, ha egy gyűlölt férfit bolonddá kell tartaniok.

Ezzel az előleges értekezletnek vége szakadt; a szerepek kiosztva, mindenki tudta mit kell cselekednie? Czibakházné főlvállalta, hogy az ezredest kilóditja bagolyfészkéből: Margit néni hadjáratra indul a legszebb menyasszony boldogsága ellen!

Az idő alkonyat felé járt, a nap a budai hegyek alá merült, itt-ott kezdtek már az olajlámpákat fölgyújtani.

Az öreg szobalyány tanácsára, az Újvilág-útca felől kerültek az ezredes lakása felé, ne hogy korán érkezvén, Czibakházné kocsiját esetleg szemközt találják. A tanács helyes volt, mert a sárgára festett hintó még a ház kapuja előtt állott, de a következő perczben már elészürkéllett Czibakházné világos öltözéke. Utána jött az ezredes s az útca lámpája hosszú árnyat vetett a kövezetre. Frankenmarkt gróf katonai eleganciával nyitá meg a kocsi ajtaját, kezét nyújtá a hágcsóra lépő hölgynek, maga is melléje telepedett s megindultak a legrövidebb úton, a Dunapart felé.

Jelen volt a rettenetes pillanat, melynek bekövetkezésétől Margit néni évek óta rettegett, melyet minden módon elkerülni óhajtott, de melytől, a végső szükségtől kényszerítve, többé meg nem menekedhetett.

Oh, hogy kezdjen hozzá! mily érzelmek között folytassa! Mint a felhők közül lecsapó karvaly rohanja meg a szelíd galambkát? Betörjön hozzá, mint vést jelentő hírnök? vagy mint őrző angyal, a ki utat mutat a szabadulásra, még a végső pillanatban is?

Higgadt elméje tanácsoló: lépjen föl kíméletlen szigorral, mert a halálos betegségben csak a legvéglegesebb gyógyszerek hathatnak. Lelkének nemessége, szívének szelidsége sugallá: maradj a mi mindig voltál, áldott jó néni, híven szerető második anya! Menj, oleld meg, szorítsd kebledhez és csókolj meg a síró gyermeket. Inkább kérjed és vigasztald s ha könnyeid nem használnak, térdelj le s borúlj lábai elé!

Érzette, hogy a szigorhoz nincs ereje, de kétes volt, érhető-e czélt lágysággal es engeszteléssel?

Lizi jól észrevette úrnője benső küzdelmeit, hogy tebát minden kétkedésnek elejét vegye, kissé előre sietett, átlépte a kapu küszöbét s a szállás csengetyűjét kétszer egymásután erősen megrántá.

Rövid késedelem után az ajtó megnyílt. Egy női cseléd, bizonyosan a szakácsné, dugta ki fejét s aztán a kezében tartott égő gyertya fényével megvilágítá az érkezők arcvonásait.

Előbb nagyon bizalmatlanul pillantgatott feljök: de mikor látta, hogy úri nőekkel van dolga, valamennyire megnyugodott. Mindamellet kötelessége szerint mondá:

— Bocsánatot kérek; a gróf úr épen most távozott hazulról, Róza kisasszony pedig atyja távollétében nem szokott látogatókat elfogadni.

Margit néni egy lépéssel visszahúzódott: nagyon természetesnek tartván, hogy rend uralkodik a házban s a családfő parancsolatát a cselédség meg nem szegheti. Lizi szobalyány azonban közbe szólott.

— E hölgy ő nagysága Zsadányi Margit kisasszony, Pál úrfi nagynénje. Ez kivételes látogatás, erre az ezredes tilalma nem vonatkozhatik.

A szakácsné helybenhagyólag intett s mély alázattal hajolván meg kisasszonya vőlegényének rokona előtt, megindult s gyertyával az utat mutatá. Margit néni hallgatag lépdelt utána, elpirulván a gondolatra, hogy ha most Lizi nincs vele, ügyét el sem végezve, fordul haza felé.

Így haladtak át az ezredes füstös és gyanúsán bűzös szo-

báján. Margit néni reszketett, mint áldozatra vitt bárány, majdnem mint töredelmes bűnös, a ki messze földről jő bocsánatot és fölordást kérni a gyóntató szék elé. Egyedül Lizi lépdelt büszkén és rátartólag, mint valami törvényszéki végrehajtó, a ki fölhatalmazást hord zsebében, még az ellenség otthonában is fölemelt fövel járhat. Ő képvisel itt a hatalmat, önérzetet és ellenmondást nem tűrő tekintélyt.

Ő kopogtatta meg a ház kisasszonyának zöld posztóval bevont ajtaját, melyen túl egészen más világ derült föl. Barátságos fény terjengett a hófehér falakon, fölvidámító illat áradt szét a bútorzat között s a leányka ajkain boldog mosoly vonásai keletkeztek, a midőn a belépőt meglátta és megismeré.

Lizi visszamaradt, újra betette az ajtót, ráfordította a kilincset s aztán karon ragadván a szakácsnét, inkább kihurczolta, mint kivezette a kíváncsi cselédet, a kinek kedve lett volna ott a közelben letelepednie. Ez okból útközben nagyon is világos őszinteséggel megjegyzé: «ha az én kisasszonyom látogatóba megy valahova, meg van szokva, hogy a szomszéd szobában senki se hallgatózzék».

Margit néni szemben maradván a ház kisasszonyával, az első pillanatban csak szíve sugallatára hallgatott s mindent, még idejövetelének célját is elfeledé. Forrón keblére vonzotta a leánykát, elhalmozta csókokkal, elárasztotta örömkönnyekkel: úgy, hogy a szerencsétlen gyermek már-már hinni kezdte: jelen van a kibékülés pillanata, kész az utógondolattól ment bocsánat: egyéb nincs hátra, mint a legszentebb hála s a mi azután következik, a leírhatatlan boldogság, egész élethosszáig!

Sokáig tartott e néma jelenet, míg Margit néni élő szóhoz is juthatott s legelőször is a gőzhajón történt találkozás emlékenek földézésén kezdte. Kitárta szívének bensejét: megvallotta, hogy Palikája számára épen is csak ilyen kedves kis feleséget kívánt: de midőn látta, hogy az érzékeny bevezetés után a leányka szemei az örömtől kiragyognak, elrettent a gondolatra, hogy ily modorával a gyermeket csak hiú reményekre ebresztheti s azért új fordulathoz folyamodott s oly hangon, mint midőn végzetes hírt kell közölnünk, mondá:

— Édes leányom, nem szabad engem félreértened. Inkább erősítsd meg szívedet, hívd segítségül a hideg megfontolás tanácsát: mert boldogságtoknak legyőzhetetlen akadályai vannak

és e házasság a Zsadányi és Frankenmarkt család ivadékai között teljes lehetetlenség.

A leány elhalványodott s úgy nézett a beszélőre, mintha nem értette volna azt, a mit hallott.

— Többet mondok — folytatá a néni. — E házasság nem csak lehetetlen, de képtelenség, mely ellen Isten és a természet törvénye tiltakozik. Oly rettenetes sors ez, mely hasonlíthatatlanul erősebb a leghatártalanabb szerelemnél is.

— Oh Istenem, mit akar mondani.

— Mindent meg kell tudnod. Tekints engem leghívebb barátödnök, tekints második anyádnak. Hiszen olvasható szememből bensőmet; látod omló könnyeimet: mert ez akadály miatt magam is a föld legszánandóbb teremtménye vagyok. De jönnöm kellett, míg nem késő, bár ha csak az utolsó pillanatban is, hogy mindkettőtököt megmentselek. Kérlek tehát, figyelj szavaimra

— Valami régi történet ez?

— Régi, nagyon régi, de hatása és következménye mai napig meg nem fogyatkozott. Előre bocsátom, nem azon köznap, talán épen nevetséges sérelemről van szó, melyet Velejteynétől s talán másoktól is hallhattál. Azt, hogy atyád engem, mint eljegyzett menyasszonyát, hűtlenül elhagyott, rég elfeledtem. Fájt ugyan a mellőztetés, de megnyugodtam benne s tudom, hogy helyemben atyád jobb választást tett és boldog volt. Soha egy percze se hidd, hogy én amolyan mérges, epés és fölfortyanó vén kisasszony volnék, a ki évek múltán az atya vétkeért az ártatlan gyermekeken akarnék bosszút állni.

— Tehát más valami rettenetes titok? Miért kell ennek épen most újra napfényre kerülni! Szükséges ez? Van annak elháríthatatlan oka, hogy e rég múlt történetet elfedő fátyol előttem is föllebbentessék? Miért kell ezt épen nekem hallanom, a midőn vőlegényem Pál, akarám mondani Zsadányi úr, első sorban volna hivatva, hogy tisztán lásson és a szerint cselekedjék?

— Az ok igen egyszerű, leányom. Pál, az én egykori hű és engedelmes kis fiacskám, nem hallgat többé rám; elvakítva heves szenvedélyétől hanyatt homlok rohan a veszedelem örvényébe. Neki hiába beszélnek; kinevetne vagy bedugná fülét: ő már minden gátat szétrombolt; őt már se isteni, se emberi törvény többé nem akadályozza. Hiszen magad látod, mit tesz.

Elszakítja magát tőlem, neki nem kell többé az én anyai szeretetem. Nem érdekli többé a gondolat, hogy házassága által ő Zsadányban alakítson új családot. Ő már hivatalt vállalt s fizetéséből akar megélni. Összes múltjáról lemond, engem, mint kifacsart citromot félre dob. Megfeledkezik a hála kötelességeiről; föllázad ellenem, a ki második anyja voltam, a ki érte éjjel-nappal fáradtam, szenvedtem, a ki egész életemet arra szenteltem, hogy testvérem árván maradt gyermekét fölneveljem és egykor boldognak lássam! És annyi fölládozás, ily mondhatatlan szeretet után, mi lett jutalmam? A hideg megtagadás, talán még a gyűlölet és megvetés is! Lehet ily emberhez még bizalmas szavam? Várhatom, hogy konokságát, megátalkodottságát legyőzhetem? Ha tehetném, hidd meg leányom, egész örömmel, életemmel fizetném meg győzelmem árát. Ezért jöttem most egyenesen hozzád, mert csak te segíthetsz, csak a te elhatározottságod menthet ki a veszedelemből. Oh, engedd, hogy reméljek; hiszen ha gyermek is vagy, nőnek születéssel csak nő értheti meg a nőnek szenvedését és kétségbeesését!

Míg Margit néni beszélt, a leányka szakadatlanul sírt és zokogott. Csak lassanként eszmélt föl újra s felelt egyszerűen úgy, mint szívének legbensőbb szózata sugallotta.

— Megértettem nénikém szavát és beszédének végső célját. De a midőn reszkető örömmel hallám, mint szeret engem az én Pálom, a ki áldozatról áldozatra határozta magát, a ki érettem szegény érdemetlenért összeháborodott családjával, elhagyta boldog és gond nélküli otthonát: lehet-e tőlem várni, hogy most én taszítsam vissza e nemes lelkű ifjút? Ha életemet kérné valaki, azt följánlhatnám, hiszen meghalni boldogan és nyugodt szívvel, oly könnyű. De, hogy én őt ne szeressem, hogy én őt még ezerszer forróbban viszont ne szeressem, arra engem kényszeríteni emberi hatalom többé nem fog soha!

Ismét szünet következett.

Margit néni látta, hogy készletben tartott legutolsó fegyveréhez kell folyamodnia. Fölbátorítá tehát szívét s minden hatásra számított szópompának mellözésével története elbeszéléséhez kezdett.

— Hallgass meg leányom s akkor egyenesen lelked és higgadt belátásod szerint ítéld. Miután pedig atyádról lesz szó, ígérem, hogy kifejezéseimben tartózkodó és mértékletes leszek

és egy percze sem feledem, minő kötelességei vannak a gyermeknek, még akkor is, ha atyjának fiatalkori vétkéről értesül.

— Az égre kérem, néni, ne folytassa.

— Elhiheted, semmit sem tennék örömeztobb, mint hallgatni: ha meggyőződve volnál, hogy a mit én tudok, elég arra, hogy közted és Pál között elháríthatatlan akadály létezik. Mondj le róla, írd meg neki határozatodat rögtön, késedelem nélkül, s akkor vége szakad e kínos jelenetnek.

— Ah, hogy én mondjak le róla? én üzzem el szemem elől, minden indokolás, sőt ürügy nélkül? Valami súgja lelkemben, hogy a mit atyám fiatal korában netalán elkövetett, az menthető vétek lehet: mindenesetre a nem érdekeltek ítélete nem lehet oly szigorú és kérlelhetetlen, mint azé, a ki miatta sokat szenvedett,

— Akkor beszélnem kell. Halljad és ítélj. Még azt is hozzá teszem: mindent rád bízok; te határozd meg, eléggé indokoltam-e követelésemet, hogy e házassági terv végre ne hajtassék. Értettel? Egészen megbízom ítéletedben! Ha mindenről értesülvén, azt feleled: ez nem elég arra, hogy két szerető szívet külön válaszszunk, akkor elvesztettem pörömet. Rám nézve nincs fölebbezés sehova. Akkor hidegen meghajtom magamat, eltávozom s csak azt teszem hozzá! teljesíttem kötelességemet, föl vagyok mentve minden felelősség alól. A többire nézve szabadok vagytok, tehetitek a mi tetszik s ha egyesülni kívánatok, semmi szükségtek egy a világtól elmaradt vén néni beleegyezésére. Csak azt kötöm ki: engem e játékból kihagyjatok; tekintsetek idegennek vagy épen halottnak és soha még eszettekbe se jusson, hogy él vagy élt egykor egy Margit néni is, a ki jót akart, de szava hitelre nem talált.

S miután Róza kisasszony nem felelt, a néni folytatá:

— Azon időben, a midőn én gróf Frankenmarkt dsidás főhadnagygyal jegyben jártam, ott, a mi városunkban az előkelők társaságában a kártya és játékdüh romboló hatalommal mételyezte meg az úri rend összes tagjait. Az én Palikám atyja, szeretett testvérbátyám, azelőtt is könnyelmű életet folytatott; az örökös korteskedési költségek pedig iszonyatos uzsorás, adósságokba meríték. Utoljára, kétségbeesésében kártya-asztalhoz ült, vesztett s mindinkább alá súlyodt. Egyszer éjjel, karácsony ünnepek előtt, Lizi szobalyányom fölkelte álmomból

s azt mondja: «nagy baj van, a tekintetes úr nyugtalan, jár-kei a szobában, főnhangon beszél, átkozódik, káromkodik, mert este tíz óra óta egy katona harmadszor jön ide levéllel s mindig válaszszaal tér vissza». Én rosszat sejtve, pongyolát öltök s megkopogtatom öcsém ajtaját. De minden csendesen maradt s azt hittem, öcsém végre lefeküdt és elszenderült. Semmi áron nem háborgattam volna őt nyugalmában, pusztán csak a részvét és kíváncsiság címén. Másnap azonban hiába vártam őt a reggeli-re; hiába zörgettem ajtaja kilincsét, hiába szólítottam nevén s kiáltom: kelj föl, én hívlak húgod, Margit, a ki nyugtalan miattad. Felelj, bajod van? beteg vagy? szólj, lehetek-e bár miben segítségdre! Semmi válasz, semmi nesz, síri csend a tölgyfa-ajtó deszkáin túl. Azonban létezett más bejárás is, a nagy ebédlőn át. Félre taszítottuk a szekrényt, mely a nyilást fődözte, a kulcs innen állott a zárban s mi bemehettünk. Oh szörnyű látvány! Bátyám hidegen, mereven fekszik ágyában, jobb karja lelóg, a földön kilőtt pisztoly hever s a párna egyik oldalán sötét, aludt vérfoltok képződtek.

— Iszonyatos! — rebegé Róza kisasszony gépileg és arca, mint a fal, elhalaványodik.

— Leányom! Azon időben az öngyilkosság szégyen volt és gyalázatot hozott a családra. A papság megtagadá a keresztyéni temetést, a holtat a temetőn kívül ásták el a gödör szélén. Mit tegyek e rettenetes pillanatban? Legelőször is különféle ürügy alatt eltávolítottuk a cselédséget s aztán hírül adtuk, hogy bátyám szélhűdés következtében rögtöni halállal múlt ki.

— És senki sem kételkedett?

— Azon időkbén a nemes ember még a szó teljes értelmében kis király volt a maga földjén. Rendőrök, vizsgáló bírák a kuriák szentélyébe be nem hatoltak. Egyedül a halottkém jött, végig nezett a ravatalon, kis újját a holt mellere illeszté s azzal aláírta a temetési engedélyt.

— És ez az én Pálom atyja volt!

— A temetés után fölforgattuk a szekrények tartalmát, keresvén, ha netalán hátrahagyott írást találhatnánk. Hosszas eredménytelen kutatás után, szobalyányom bátyám legutoljára viselt öltözékének zsebében három levelet talált.

— A miket a katona hozott?

— Semmi kétségem benne. Mind a három németül volt írva: ím halljad az elsőnek tartalmát.

«Várad-Olaszi, deczember 20. este 10 órakor.

Uram! A mi társaságunk nagy sajnálattal veszi észre önnek távollétét. Ha e kimaradás oka abban rejlenék, hogy ön megfeledkezett fizetési tartozásairól: engedje meg, hogy e körülményre illő tisztelettel figyelmeztessem.»

— Ki írta?

— Halld a másik levél tartalmát:

«Várad-Olaszi, deczember 20. este 11 órakor.

A menség: hogy ön e pillanatban nincs azon helyzetben, hogy fizethessen, a mi társaságunk előtt érvénytelen. Itt mindnyájan tudjuk, hogy van önnek egy gazdag húga, a kinek csak egy szó kell és úri nevelésénél fogva tudni fogja, minő következmények származnak abból, ha gavallér ember a férfi szavára fogadott tartozást ki nem egyenlíti.»

Róza kisasszony, mint vízbehaló, már a szalmaszálhoz is kapkodott. Tudjuk róla, hogy szomorú családi viszonyainál fogva pénzkérdésekben több tapasztalással bírt, mint más az ő korabeli gyermekek s fölkiálta:

— E levelet nem az én atyám írta. Napnál világosabb, hogy ha atyám a néninek jegyese volt, tökéletesen mindegyre ment neki: megkapja-e e pénzt a néni vagyonából vagy ugyanennyi értékkel, többet nyer neje hozományával!

Margit néni nem felelt. Könyört nem ismerve, átment a harmadik levélre.

«Várad-Olaszi, deczember 21. éjjel 1 órakor.

Ön nem akar húgának szívességéhez folyamodni? A mint tetszik; ez az ön dolga. Ön ítélje meg, melyik modor gyöngédtelenebb: igénybe venni a jó testvér szeretetét vagy megszegni adott szavát? Ha ön nyer, kényelmesen fölszedi pénzünket: most pedig mi későn vesszük észre, mennyire tévedtünk, a midőn megengedtük, hogy a mi készpénzünk ellenében, ön pusztán csak lovagias becsületére játszszék. Most már látjuk, hogy az ön szeme előtt e két fogalom: pénz és becsület nem képez egyenértékű jószágot. Ezzel befejezem ügyemet, mert én és barátaim csak a becsületszó követelményeit ismerni tudó emberekkel szoktunk levelezni.»

Margit néni most az asztalra vetette a három régi elsárgult s többszörösen összegyűrt levelet, hogy a leányka az aláírást olvashassa.

A boldogtalan gyermek végkép meg volt semmisítve.

Ismerte atyja kézvonásait, látta a vastag tollal kanyarított aláírást: «gróf Frankenmarkt főhadnagy». Visszahanyatlott a pamlag párnái közé s kívánta bár inkább a szoba boltozata szakadt volna rája.

De Margit néni még nem volt készen.

— Azt kérdezted, miért követelte gróf Frankenmarkt e pénzt az én vagyonomból, ha jegyesem lévén, ugyanennyivel többet nyer hozományom fejében? A megfejtés igen egyszerű. Főhadnagy uram ekkor már elhatározta, hogy szakít velem. Más szebb, gazdagabb vagy legalább pénzesebb feleséget talált s megkísérlette, avagy nem sikerülne-e a kártyán nyert nagy összeget az elárult menyasszony által megfizettetni? Oh, bár így történt volna. Bátyám életének és becsületének megmentéseért, földi vagyonomnak még utolsó romjait is föláldozom.

A leányka hallgatott, könnyei sűrű cseppekben hullottak és arca alatt a párna fehérségén vízfoltokat képeztek.

— Most pedig kérdem: akarsz-e még Zsadányi Pálné lenni? Találhatsz-e boldogságot azon házban, melyben atyád férjed atyját egyenesen a halál torkába taszította?

Semmi válasz.

— Elismered, hogy nem én, a gyöngye nő, a forrón szerető nagynéne, a hálátlansággal jutalmazott második anya, ellenzi e házasságot? Nem én ellenzem, hanem a természet, maga az Isten, a ki az erkölcsi világ törvényeit szívünkbe írta!

Margit néni büszke önérettel tekintett a gyermek arczára azon meggyőződésben élván, hogy ily dönthetetlen érvekkel bebizonyított életfilozófiája a kellő hatást el nem téveszteti. És csakugyan Róza kisasszony hirtelen egészen átalakult kiszabadította magát az ölelő karok közül, fölugrott, vad tekintettel nézett szét, könnyeinek forrása kiapadt, szemei kiszáradtak, s mint a ki végzetes lépésre határozta magát, fölkiálta:

— Elég, néni: ez már több, mint kellett, hogy más szemmel nézzem a világot. Megértettem mindent: ismerem soromat; tudom mi lehet még hátra. Legyen, mint kívánta; itt vagyok mint áldozat, a kinek mint ártatlannak, atyja régi vétkeért bűnhődnie kell.

Margit néni kinyújtá karjait s a kétségbeesett gyermeket magához vonzoló, újra elárasztotta csókjaival s ölébe ültetett.

— Gyermekem, bocsáss meg, így van ez az életben. Mondok neked erre ellenkező értelemben vett példát. Lásd, az én

őseim tevékeny részt vettek a magyar nemzet nagy harczaiban. Bethlen Gábor, Bocskay István és Rákóczi Ferencz háborúiban mindig szerepelt egy vagy több Zsadányi. Így szerezték vérrel néha életök fölálkozásával, birtokukat. Én, e dicső ősök ivadéka, ma kényelmesen ülök a zsadányi régi udvarházban, és gond nélkül élvezem földeim gyümölcsét. Megérdemltem ezt? Van ebben igazság? Kétségbe vonhatatlanul én mindent csak a pusztá véletlennek köszönhetek, mert Zsadányi-vér foly ereimben. Épen ez áll az ellenkező esetben is. Egy atya egykor, vagy nem is igen régi múltban vétket követ el; a sors szeszélye következtében e tény évek sorára titok marad, a büntető igazságnak még alkalmá sem akad a boszú és megtorlás pallosának fölemelésére. De van ivadék, termett időközben ártatlan gyermek, a ki tiszta szívvel, fedhetetlen öntudattal él a világban és egyszerre csak hallania kell, hogy atyja vétkeért neki kell bűnhődnie! Ismétlem előbbi kérdésemet: megérdemlted ezt? van-e ebben természeti igazság? Elismerem, nincs: még árnyékát sem látom az indokolt igazságszolgáltatásnak. De hiába! mióta a világ és a társadalom áll, mindig így volt és soha másképp nem lesz és egyesek, kiket e törvény rettenetes szigora sújt, hasztalanul tiltakoznak ellene. Ártatlan vagy, gyermeke, nem lehet ártatlanabb a mai napon született csecsemő e föld legtávolabb eső zugában és még is nem lehet soha boldog Zsadányi Pálné az a leány, kinek Frankenmarkt-vér foly ereiben és a ki a természet rendje szerint örökölte azon Kain-bélyeget, hogy atyja egykor férjének atyját, nyomorú pénz-kérdés miatt, öngyilkosságra kényszerítette!

— Elég, neni — felelt szent ihlettel megszállottan a leány — nincs többé szükségem bővebb fejtegetésekre. Köszönöm a fölvilágosítást, mely korábban is jöhetett volna, de még ma sem késő. Legyen meg a magasabb hatalmak akarata; visszafordulok még e pillanatban az útról, mely csak tiltott boldogságra vezetett volna. Ne féljen! többé nem gondolok arra, hogy átlépjem azon küszöböt, melyen túl soha föl nem száradható vértócsa tiltakozik ellenem.

— Oh, leányom, csakugyan határoztaál volna?

— Kimondtam a visszavonhatatlan szót. Szétdúlt lélekkel, kövé keményedett szívvel mondom le élttem boldogságáról . . . de csak egy föltétel alatt.

— S az volna? Beszélj kérlek, bátran, mint ha jó anyád-

hoz szólanál, mert nekem is van erőm, én is ismerem kötelességeimet s kész vagyok minden áldozatra.

— Kívánságom egyszerű, természetes és igazságos. Nem akarom, nem tehetem, hogy oly nemes jellem, mint Pál, az én eszményképem, csak pillanatra is félreértsem engem s balul ítéljen fölöttem. Verjen le egyedül engem e szörnyű csalatkozás egész súlya, csak őt kíméljük, az ő fájdmát enyhítsük. Követelem tehát, hogy ha vőlegényem híret hallja visszalépésemnek, ez csak teljesen kielégítő indoklás mellett történjék. Legkevésbé lehet pedig szándékomban valamely elérántott köznapi ürügyhez folyamodni. Első és utolsó szavam, melyen kívül nincs alkum, hogy Pál nagynénje unokaöcsésének is elmondja e történetet szóról-szóra, mint én hallottam s a három régi levelet is megmutassa neki.

Margit néni, elcsábítatva az alig reménylett siker által, bővebb megfontolás nélkül mindent megígért. De már a következő másod perczben látta, hogy ígérete teljesítése ellenében akadályok mutatkoznak.

— Azaz — mondá. — Az én Palikám nem jár hozzám, nekem pedig nincs bátorságom, hogy hozzá menjek és tüzeskedő indulatával szembe szálljak. De tehetem, hogy írjak neki. Lizi elviszi leveletemet és atyád kézíratait is megmutathatja. Teljesítettem ezzel föltételeidet?

— Tökéletesen és én csak köszönetet mondhatok érte.

— Megegyeztünk?

— Nem követelhetek többet.

— Megígéred, hogy e perctől fogva nem tartod többé magadat öcsem jegyesének?

— Ez önkényt következik: örökre ketté szakadtunk. Ki van mondva a határozat; nem szívemben keletkezett, egyenesen onnan a magasból a felhőkön túlról, mint villám csapott le fejemre.

— Akkor végeztünk. Isten könyörülete sűgá ez elhatározást lelkedbe. Mi van még hátra? Csak a végrehajtás. Bírom szavadat, én is teljesítem fölvállalt kötelezettségemet. Hogy aztán miként kezdj nehéz munkádhoz, hol találj meg a módot, eszközöket, s mint lehess egyúttal szilárd és mégis kíméletes? azt ifjúkori leggyöngédebb és romoltalan szíved sugallatára bízom. Lásd, kéréstlenül még tanácsot sem akarok adni. Sza-

vaim fanyar ízűek volnának, a boldogtalanoknak Isten ad vigasztalást és útmutatást.

— Köszönöm néni, de hogy mit tegyek holnap? arra nézve már ma tisztában vagyok. Zsadányi Pál úr, a ki ismer engem, tudni fogja, mi történt velem!

Margit néni oly elégedett, sőt túlboldog volt, hogy a halott kifejezésben még kétértelműséget sem tudott fölfedezni. Csaknem puszta megjegyzésképen mondá:

— Hogy tudhat Palikám valamit, a mire elkészülve sem lehetett?

— Bizonyára tudni fogja. Megmondtam neki akkor, mikor még csak én szerettem őt, mit cselekszem, ha kényszerülve volnék kezét adni Klobuchevich bárónak. Most is hasonló történik velem, ha nem lehetek az övé!

— Nem beszélhetnél kissé világosabban?

— Az egész kevesebb a semminél. Csak egy igénytelen leány szívének megrepedése forog kérdésben. Elmegyek e vidékről messzire, a hol többé se barátaim, se ellenségeim föl nem találhatnak. Ezt mondtam neki.

Nagyon gyanúsán hangzott ez utazási szándék kijelentése, de Margit néni megnyugodott benne. Igaz szívéből származó helyesléssel felelé:

— Ezt jól tervezted: az utazás az ily izgatott s reményben csalatkozott lelki állapotban legalkalmasabb szer a szórakozásra, később a gyógyulásra és feledésre is. Most pedig Isten áldjon, gyermekem. Félve, kétkedve s rettegve jöttem ide és szígyenlem, hogy ily kevéssé ismertem szíved nemességét, lelked fönségét. Ennyi önmegtagadást és áldozatkészséget csak a legönzéstelenebb szerelem tanúsíthat. Legyen utolsó szavam hozzád a hála és köszönet és ha ez életben bármely ügyben valaha igazszívű barátnéra vagy éppen forrón szerető édes anyára lesz szükséged: kérlek, sőt követelem, hogy egyenesen csak hozzám folyamodjál!

Róza kisasszony kezét csókolt és szelíden mosolygott: hogy e mosolyban mennyi keserűség és kétségbeesés rejtett, azt a boldogságban úszó Margit néni észre sem vette.

Így hagyta el a házat régen nem érzett lelki nyugalommal. Aratott sikerén örvendezve, az ajtó küszöbéről még egyszer hálát intett vissza . . . elment és sejtelve sem volt, mily iszonyatos rombolást hagyott itt hátra!

Későn este volt, a midőn az ezredes Velejteynétől haza érkezett. Már az izgatott modor, a mint a szállás csengetyűjét ránczigálá, előre hirdette, hogy ő méltósága rosszkedvű, haragszik és azon áll boszút, a ki legelőször szeme elé kerül.

Goromba, sőt brutális módon ragadta ki a cseléd kezéből az égő gyertyát s oly mérges szemet vetett szakácsnéjára, mint ezredes korában a közkatonára, a kit megvetett, a kinek ellenében méltányosnak, de még igazságosnak sem tartozott lenni: ha kedve, szeszélye úgy hozta magával.

Levetkezés előtt, szokása szerint, betekintett leánya szobájába. Talán szemrehányásokat akart tenni, hogy Velejteynétől pénz helyett megint csak holmi biztatgatásokat hozott?

Nagy meglepetésére látta, hogy az asztalon még ég a lámpa. Az ágy föl van vetve, de leányát nem találja sehol. Dühösen rárivalg a bámuló cselédre s kérdi:

— Hol van a comtesse?

— Róza kisasszony — felelé hebegve a szakácsné és maga is szét nézett a szobában. — Az ég oltalmazzon minket minden veszedelemtől . . . hogy történhetett ez?

— Hol van leányom! — ordított a gróf még egyszer. — Kiment a konyhába?

— Oh, bizonyosan nem. Hiszen onnan jövök. A nagy ajtón sem mehetett a folyosóra, mert a kulcs nálam volt, s a méltóságos úr szeme láttára kívülről nyitottam ki az ajtót.

A gróf eszeveszetten járt föl s alá a szobában; mindent földült, a mi keze ügyébe esett, az ágyat, a ruhaszekrényeket, talán még a kályhát is.

A szakácsné szörnyen megijedve, segített urának a bútorok fölforgatásában. Kikutatták a többi szobát is, a konyhát, éléskamarát, de Róza kisasszonynak sehol se híre, se hamva.

Egyszerre a boldogtalan cseléd oda téved az ablakhoz félre vonja a csipkefüggönyöket s fölkiált:

— Mit látok, méltóságos uram, a roulette föl van húzva, pedig én lebecsátottam . . . Jézusom el ne hagyj! az egyik ablakszárnya a külső mint a belső nyitva, csak úgy könnyedén betéve van.

A gróf égbekiáltó káromlást szalasztott ki. Sebhelyei megkékültek, mint örült tiporkázott a padló közepén. Majd a fa-

lakra nézett: talán régi rozsdás kardját keresé, hogy a fecsegőnek nyakát szegje.

— Nyomorúlt rabszolga! merészlenéd azt hinni, hogy egy Frankenmarkt kisasszony éjjel, az ablakon át szökött ki az utcára.

A szakácsné természetesen nem felelt: de gondolta: ha a szép kisasszony erre ment ki, akkor nem is a rendes úton fog visszajönni. E közben kipillantott a sötét utcára. A ház földszintes alacsony épület levén (mai napig megvan régi valóságában, csak a száma változott), itt bizony minden épkezláb teremtés veszedelem nélkül leereszkeskedhetett.

Aztán, mint a kinek most jut eszébe a főgondolat, csacsogva mondá:

— Most már mindent tudok. Ha Róza kisasszony elhagyta a házat: akkor csak azok az asszonyok vihették el, a kik este itt voltak.

— Mit beszélsz? Volt itt valaki?

— Két igen előkelő úri nő. Velem a konyhában egy Lizi nevű vén szobalyány beszélgetett. Itt benn, tovább egy óránál, Zsadányi Margit, nem nagyon fiatal kisasszony mulatott.

— Zsadányi Margit! Itt nálam . . . hiszen ez még eszeveszett gondolatnak is sok. Zsadányi Margit? Pál úr morgós, harapós nagynénje?

— Engedelmet kérek: mindketten igen nyájasan és szelíden viseltek magokat. Kilencz óra felé elmentek; én kísértem ki őket még a kapuzárás előtt. Aztán bementem kisasszonyomhoz, fölvettem ágyát, mindent szokott módon elékészítettem s akkor comtesse Róza kiküldött engem, hogy aludni menjek; azaz maradjak fönn, míg gróf úr haza érkezik.

Az ezredes azt hitte álmodik. Soha ennyi összefüggés nélküli históriát nem beszéltek ellene.

— De ha elment, az asszonyokkal együtt mehetett.

— De gróf úr . . . most már jobban meggondoltam; de még azután beszéltem a kisasszonynyal. Igen szomorú volt, láttam, hogy sokat sírt. A lámpa épen úgy égett az asztalon, mint most s legalább egy negyed óra telt el, míg mindent rendbe hoztam, a mi az éji nyugalomra szükséges.

— Akkor itt kell lennie a háznál.

— Itt? kérem alássan, mi az udvari szállásokon lakókkal semmi ismeretségben sem vagyunk. Ki is lakik itt? egy nyugal-

mazott írnok, egy köhögős vén fiskalis, a kinek pöre nincs. Végre egy szegény szabó, a kinek tavaly halt meg a felesége, de kilencz élő gyermeke maradt. Van ott sírás-rívás egész nap s több pálczát kapnak, mint kenyeret.

Ez a haszontalan fecsegés az ezredest még inkább fölbozsantotta. Egy harsány «takarodjék» kiáltással dolgára küldé a cselédet.

Egyedül maradt.

Mit csináljon? ilyen helyzetben egy gróf, ezredes s egy megszökött leány atyja! Összefonva karjait, fél örülten járkált végig a szobákon. Csizmái recsegték, ez is ingerelte. Majd papucsait húzta föl és össze-vissza mormogott mindent, a mi épen nyelvére jött.

— Zsadányi Margit, nálam! mit keresetett itt? Bizonyára holmi rég elfeledett ostobaságokkal zavarta föl fejét ennek a jó kis leánynak. Elvitte. Elrejti valahol itt Pesten, vagy haza küldi falujába? Hiszen világos, hogy a cseléd szeme láttára el nem vihette, mert ekkor atyai sérthetetlen jogaimra hivatkozva rendőrökkel rohanom meg a leányrabló házáat. Ezért kellett leányomnak az ablakon át menekülnie! A két vén duena ott várta és szépen leemelte!

Összefonva karjait, a pamlagra veté magát. Könny lopó-zék szemébe, de mint ha férfihoz nem illő gyöngeségen, tetten kapná magát, a gyávaság nedvét gyorsan letörölte.

Mert ha Frankenmarkt grófról beszélünk, legelső sorban is mindig a javíthatatlan, megrögzött vén kártyás jellemét kell szemünk elé állítani. A ki megszokta, hogy pénzét, néha összes megmaradt vagyonát, a játék esélyei szerint folyvást kockára vesse: az élet más viszonyaiban is, jó és rossz fordulatban, csak az ősi «fatum» hatalmát és kiszámíthatatlan szeszélyeit látja uralkodni. Történt valami? ez annyit tett nála: a kocka így fordult, a sors így határozta! Ezt mint bevégzett s többé meg nem másítható tény, egyszerűen tudomásul vette és békés türelemmel elfogadta.

A tősgyökeres kártyás nem sokáig búsul veszteségei miatt: de megengedi magának néha a «luxus»-t, hogy veszteségének összeget kiszámítsa, olykor annak okait is kifürkészsze.

Így történt, hogy leánya eltűnésének tényét, valamely rossz játszma eredményének tekintette; csak azon töprenkedett: miért kellett ennek így és nem másként bekövetkeznie?

Azon legkevesébbé sem kételkedett, hogy leányát Margit néni szöktette el: de mily czélból? minő reményben? azt egyáltalában el nem találhatta. Hogy megakadályozza a házasságot Pál és Róza között? Ez valószínű volt, de a választott eszköz sokkal vakmerőbb és erőszakosabb, mint az elérni óhajtott czél követelte. Frankenmarkt gróf nyelvén beszélve: Margit néni a játszmát sokkal csekélyebb «betét» mellett is megnyerheté vala. Elég: ha öcsését, a házassági terv végrehajtása után, forma szerint kitagadjja. Például, ha vagyonát, melylyel élte fogytáig szabadon rendelkezik, valamely jótékony vagy nemzeti közmívelődési czélra már most kötelezőleg oda ajándékozza, s csak a haszonvételt tartja fönn magának, míg él. Ily rendelkezés épen elég lett volna, hogy Pál az egyszerű miniszteri titkár, ha esküvőjének határnapja százszor is ki volna tűzve, a leány kezét soha meg ne kapja!

Vállat vont, kezdett levetközni s az alatt folyvást tépelődött, mormogott:

— Tulajdonkép lássuk, mi a helyzet? egy leánynyal kevesebb a háznál, punctum! azért én ma is csak az vagyok, a mi tegnap voltam. De megöl a szégyen, hogy vén praktikus létemre holmi asszonyi együgyű intrikusok bolonddá tettek. Most már nem is kételkedem, hogy ez a vén sárkány, Czibakházyné, csak azért czevelt engem Velejteynéhez, hogy azalatt a boszút lehelő Margit néni, itt házamban szabadon gazdálkodjek! Megáll az eszem, ha találgatom, hová vitték leányomat? Hova? Egyszerűen a Kecskeméti-útczán bérben tartott szállásra? Nem. Ott nagyon hamar föltűnnék egy rejtve tartott leányka. Inkább Váradra vagy falusi kastélyába küldte: szorultságban a zsadányi tiszt-tartó vagy a kálvinista pap is, mint unokahúgát, házába fogadhatja. Ne feledjük még az apácza-kolostorokat sem. Itt vagy amott, Pesten, Budán, Bécsben, Prágában vagy Salzburgban. Margit néni vaskos pugylárisa minden kapu zárát fölnyitja.

Még az ágyban is folytatta:

— Lehetetlen megértenem, miként sikerült ez asszonyi állatoknak az én csendes, szelíd engedelmes és angyali jóságú galambkámát ellenem föllázítani, hogy itt hagyja boldog otthonát s az ellenség várában keressen menedéket!

Nem tudott elaludni. Tehát vigasztalásúl, öreg urak módjára, pipára gyújtott, reménylven, hogy a kéklő füst gomo-

lyainak szemléletében útbaigazító jelt, világosabb nyomot talál az igazság megtalálására.

Csakugyan, mindjárt a harmadik szippantás után jó ötlete támadt. Rögtön kiugrott ágyából, csibukját a legközelebbi szögletbe állítá, pongyolát öltött s kezébe fogva az égő gyertyát, még egyszer visszament leánya szobájába.

Mi dolga akadt itt? Mint valami rendőrbiztos, a ki házkutatást tart, elkezdett a szekrényekben barbár kézzel kotorászni. De itt mindent példás rendben, szokott állapotában talált. Ott függtek Róza öltözékei, a téliek, mint a nyáriak; a miket otthon viselt, úgy mint miket magára vett, ha Velejteyné magához vagy sétára vitte. Egy húzó fiókban, melynek kulcsa, mint máskor, a zárból előfénylett, megtalálta leánya ékszereit, miket, mint a régi fény és bőség maradványait, anyjától örökölt. Egy ébenfa szelenczében szeme elé ragyogtak a különféle bel- és külföldi arany érmek, miket leánya születési vagy névnapi alkalmakkor szülőitől ajándékba kapott. Ott volt a háztartásra szánt havi pénz, a hónap napjához mért arányos maradékban. Nehány osztrák bankjegy egy pár vörös nyomatú két forintos magyar utalvány. Egész halmoz az újonnan forgalomba hozott kétes értékű «hatos»-okból. Még a rézkrajczárok s a régi kopott garasos darabok sem hiányoztak.

Mindezt látva, ezredes uram úgy ítélte, hogy körülbelül rendben van a dolog, csak hogy kutatásai után sem lett okosabb, mint azelőtt volt. Eszébe sem jutott, hogy tapasztalatai, fölfödései inkább több rejtély és bonyodalom jeleit hozák világosságra.

Csak azt mondta:

— Napnál világosabb, hogy ez a leány csak azt vitte el, a mi történetesen épen rajta volt.

Más atya talán megíjedt volna, de a magát kímélgető ezredes legörömostebb mindent a legjobb oldaláról szokott tekinteni.

— Ha semmit sem vitt el: ez csak azt bizonyítja, hogy a hova ment, ott mindent készen talál és semmire szüksége nincs.

Valóban ideje volt, hogy e nemes lélek kedves énjéről is gondoskodjék. Újra lefeküdt tehát, jól betakarózott, mert kissé már meghűté magát s másodszor is tüszentett. Az ilyen gondatlanságból igen könnyen még nátha is következhetik.

Lehúnyta pilláit; tíz percz múlva, mint munkáját bevégző

gondos családapa, édesdeden elszenderült s azon magasztos öntudatban, hogy kötelességeit teljesítette, grófi és ezredesi rangjához méltóképen reggelig hortyogott.

XXI.

A hol az eltűnt leányt megtalálják.

Másnap reggel ezredes uram már érzette leánya hiányát. Eddig mindig Róza jött atyja ágyához, jelentvén, hogy a reggeli készen van, ki van töltve az illatos kávé a csészékbe, tessék fölkelni. Ma ő méltósága saját főúri kezeivel töltögetett a kannából, leforrázta újját s végül azt sem tudta, mennyi csukor kell hozzá?

A fali óra épen a kilenczet verte, a gróf javában aprítgatá a süteményt, a midőn valaki kívülről erősen megrántja a csengetyűt.

— Hogyan? Vendég? Látogató ily korán?

Az alatt a cseléd már kinyitotta az ajtót s bevezete az érkezettet.

Ő volt: Zsadányi Pál, halaványan, lelkendezve, egészen földúlt vonásokkal; minden bevezetés nélkül mondá:

— Mindent tudok. Épen most volt nálam az öreg Lizi nagynéném levelével, melyben minden meg van írva, a mi itt tegnap estén történt. Tudja-e uram, hogy Margit néni rábírta menyasszonyomat, hogy végkép szakítson velem?

— Egyebet nem írt? — kérde a gróf, büszkén fölemelve fejét.

— Itt a hosszú levél; teljes hat sűrűn írott lappal. Bizonyára az egész éjet írással töltötte. Ide van mellekelve három régi levél is, az ön aláírásával. Ezeket mutatta elé menyasszonyomnak. Ezek rombolják le életem egész boldogságát.

— Nem értem: micsoda levelekről van szó?

— A miket ön egykor atyámhoz írt. Iszonyatos tartalmuk atyámat a halál torkába taszította.

— Én, kedves öcsém? Én? Tudja meg barátocskám, hogy én ugyan ezredes voltam, de se én, se katonáim harmincz évi szolgálatom ideje alatt, soha egy embert meg nem öltünk, se közvetve, se közvetlenül.

— Tessék saját kéziratát olvasni. Atyám még azon éjjel agyonlőtte magát . . .

— Ej, ej, minő fonókába való mese ez. Az egész Várad tudta, hogy az ön atyja szélhűdés következtében rögtöni halállal múlt ki. Engem akar ön e miatt felelőssé tenni?

— Atyám halála okát elitkolták: de élő bizonyág rá Margit néni és hű szobalyánya. Íme leteszem az asztalra önnek leveleit: megíthatja a tartalomból, hogy legalább közvetve, még is megölt egy embert hajdanában.

— Beszéljünk csak leveleimről. Engedje, hogy végigfussak a sorokon. Úgy van, mind a hármam én írtam. Nincs ezekben más, mint hogy a kártyán nyet pénzemet követeltem. Mikor pedig tisztelt idősb Zsadányi uramnak méltóztatott igen köznapki kifogásokhoz folyamodni: fölvettem előtte a becsületszó kérdését! Ez jogomban volt; hasonló esetben minden ember így cselekszik. Urak között ez mindig correct eljárás volt! Mutassa föl e leveleket előkelő és világlátott gavallérok előtt és bátran alávetem magamat ítéletöknek. Ön pedig rám rohan s gyilkosság elkövetésével vádol?

— Nem uram, ezt nem teszem. Az én panaszsom abból áll, hogy e levelek következtében imádott menyasszonyom megborzadt a vértől s megígéré nénémnek, hogy szakít velem.

— Ah, ezt ígértették meg vele? Ez egész újság előttem. De beszédéből és magaviseletéből úgy veszem észre; ön sem tud még mindent?

— Még egyéb veszedelem is fenyeget?

— A mint veszszük. Tudja meg, hogy leányom az esti látogatók eltávoztása után vagy inkább azokkal együtt az atyai házat elhagyta.

— Hogyan! az atyai házat elhagyta? Úgy érti ezt, hogy Róza kisasszony titokban, észrevételenül elment és senki sem tudja hová? sőt talán e pillanatig sem tért vissza?

— Sajnálom, de nincs különben.

Pál jó nevelésű fiatal ember volt: jellemében, magaviseletében semmi sem volt, a mit ma színpadias föllépésnek neveznek. De most mindenről megfélelkezve, félre taszítja a karszéket, mely útját állta, s mint ha otthon volna, a szomszéd szoba felé rohan és megnyitja az ajtót.

Belépett oda, a hova az atyán kívül más férfi be nem hatolhatott. Ott volt e szűzies szentély otthonában; szétnézett, látta a

fölvetett, de nem illetett hófehér ágyat, az éji nyugalomra szükséges összes készüléket: csak a tanya egyedüli lakója hiányzott!

— Nincs itt!

— Nincs, mert elment.

— Elment! és ön e szót oly közönyösen ejti ki? Önt egyszerűen a reggeli mellett találom, a helyett, hogy félrevezetné a város összes harangjait.

— Fiatal ember — felelt keserű mosolylyal az ezredes — mit tehetek egyebet? Komolyan követeli tőlem, hogy fölriaszszam a várost, talpra állítsam az összes rendőrséget? De én nem akarok nevetség tárgyává lenni. Hiszen csak ez kellene az itteni sajtónak, hogy egy vén schwarzgelb obester leánya megszökött s lenne kárörvendő újjongatás az egész országban!

— Bocsánat — felelé kissé lecsendesedve az ifjú. — Átlátom hibámat s túlkövetelő voltam. Végtére is: ön csak atya. De én! de én! a ki ma reggel, telve reménnyel, oly vidult kedélyben ébredtem föl és legelső gondolatom is az volt: még csak egy hosszú nap van hátra s aztán én vagyok a legboldogabb halandó! De a felhőtlen égből villám csapott le; gyönyörteljes légváraim, mint muló ködalakok, szétfoszlottak. Margit néni hírül adja, hogy menyasszonyom tört szívvel bár, de szakít velem! Kétségbe esve rohanok ide, hogy kétségeimet egy vigasztaló mosoly szétoszlassa, s mit kell hallanom? Semmi keresetem e háznál. Róza kisasszony elment, titkon távozott, talán épen azon szándékkal, hogy többé ez életben föl se találjam.

— Valóban, így mutatkozik. De mit tehetünk róla, ön vagy én?

— Ah, e kérdés, ki tehet róla? rettenetes! Az szólott így, a ki egyedüli oka minden veszedelemnek. A gróf, az ezredes nagyvilági könnyúséggel megmagyarázta ugyan nekem, hogy egykori tette úri körökben, telivér gentlemanek között megszökött s kifogás nélküli eljárás. De az atya nem akarja-e tekintetbe venni, hogy leánya előtt e három levél épen elég volt arra, hogy köztem és közötté örökre fölszáradhatatlan vérfoltokat lásson?

— A mi leányomat illeti: vélekedhetik, a mint neki tetszik. Ily ügyekben az asszonyi nem illetékes bíró nem lehet.

— Igen, bíró nem lehet: de annál gyakrabban a szen-

vedő fél, a vádlott és az ártatlanul elítélt áldozat! A végső vége pedig e nézetkülönbségnek az, hogy a védtelen leányka . . . elmegy. Bizonyára csak azon ismeretlen helyre, melyről egyszer már beszélt velem . . .

— Hogyan? már beszélt? Ugyan kérem, mit mondott? Hát ha egy-egy elejtett szavából valami úthaigazító nyomot födözhetünk föl.

— Egy ízben úgy mellékesen említette, ha kényszerítve volna férjet elfogadni és nem lehetne azé, a kit szeret, elmegy valahová, a hol őt senki föl nem találhatja.

— Ez az egész?

— Többet nem szólt, de én egész sor kérdéssel faggattam. Rokonaihoz, barátnőihoz megy? Kolostor falai közé zárkozik, vagy mint nevelő nő keres alkalmazást? Még más képtelenségeket is említettem: ő azonban mindenre szomorú arczal tagadólag felelt. Szívének titkos sugallata talán már akkor vigyázatra, óvatosságra intette: legyen tartózkodó, mert úgy eshetik, szüksége lehet e rejtett menedékhelyre s nem akarta elárulni.

— Nagyon regényes história ez: de csak megerősít föltelemben, hogy míg nyomot nem látok föltalálására, meg se mozduljak helyemből. Fölteszem önről, hogy hasonlókép vélekedik.

— Akkor nagyon csalatkozik és nem ismeri szenvedélyem mérhetetlen erőszakosságát. Tudja meg, e pillanattól fogva nincs életemnek más föladata, mint hogy elveszett boldogságomat föltaláljam. Miként kezdek munkámhoz, egyelőre magam sem tudom. Neki indulok vakon és egész jövőmet az igazi hű szerelem csillagzatára bízom.

— A mint tetszik — felelé fanyarúl az ezredes, a kit az ilyen föllengős érzelmek egészen hidegen hagytak. — De nekem is lesz észrevételem. Úgy látom, fiatal barátom, hogy tegnap este óta két Zsadányi Pál él a világon. Az egyiknek, a ki nénjével kissé összezördült, jó reménység fejében oda ígértem leányom kezét. De már a második Zsadányi Pállal, a kit dúsgazdag nénje határozottan kitagadott, máskép kell beszélmem. Tőlem bátran indulhat az elveszettnek keresésére, de ha megtalálná vagy a mit előbb hiszek, az a meggondolatlan gyermek bábánólág visszatérne: akkor korábbi ígéretem, mely egészen más föltevéseken alapúlt, végkép érvénytelenné válik. Zsadá-

nyi Pál, az egyszerű miniszteri titkár, ismeretlen fiatal ember előtttem, s ha leányom kezét újra megkérné, föntartom a jogot, hogy mint atya úgy határozzak, a mint leányom és családom érdekei követelik.

Tehát a menyasszony eltűnésevel és Margit néni megátalkodott előítéleteivel szemben, e válságos napon még a vőlegényi állapot fönmaradása is kérdéssé lön.

— Beszéljünk hideg megfontolással, mint józan ítéletű férfiakhoz illik — fejezé be kijelentéseit az ezredes. — Úgy hiszem, világosan szoltam s megerthette határozatomat. A többire nézve, tessék ifjú uramnak, minden nyom nélkül kalandokra indulni, ha ideje és pénze is van hozzá; ezt természetesen nem akadályozhatom; sőt engedelmével, tiszta szíveimből szerencsét is kívánok hozzá.

Mit feleljen Pál, e szívtelen elutasításra? Vőlegényi kötelességeiről, szerelme mindenhatóságáról beszéljen a siket füleknek?

Mint jó nevelésű, szerény ifjú magába fojtá gondolatait, s meghajtván fejét, mondá:

— Van szerencsém magamat ajánlani.

— — — — —

Innen egyenesen Budára, hivatali irodájába sietett.

A legelső, a kivel találkozott, főnöke, Klobucheovich báró volt, a ki megpillantván az érkezőt, félre dobá tollát és sokkal barátságosabban, mint egyébkor, kezét nyújtá feléje.

— Kedves titkárom — mondá — arcza halaványsága és szétdúlt vonásai csak megerősítik a hírt, mely reggel óta terjeng a városban. Fogadja őszinte részvétemet és engedje meg, hogy mint idősebb és tapasztaltabb kollega, jó tanácsal is szolgáljak.

Pál megfoghatatlannak találta, hogy egy család titka ily gyorsan közbeszéddé válhassék a városban. De leveretségét nem tagadá, még kevésbbé igyekezett közönyös arcot mutatni. Egyszerűen kérdé:

— Báró, hosszú czerimóniákba kerül az, ha az ember hivataláról lemondani akar?

Tanácsos úr nem lehetett ily kérdés hallására elkészülve s egykedvűen válaszolá:

— Attól függ, ki nevezett ki bennünket? Ritka eset volt hajdan, hogy valaki kényszerűség nélkül lemondjon hivataláról

de a szabályok e tekintetben is határoztak. Engem például egyenesen a fölség nevezett ki tanácsosnak. Értem a megbukott consiliumhoz. Ha le akartam volna mondani, alázatos folyamodványt kell benyújtanom, hosszas indokolással s egy egész csomag okiratokkal. Bizonyos idő múlva kérvényem átment vagy húsz Pontius és épen két annyi Pilatus kezén, míg másfél év után megnyerhettem a legkegyelmesebb fölmentést.

— Engem a nádor helytartó vagy inkább csak a miniszter nevezett ki.

— Akkor az egész teketória félív papirba kerül. Üljön le és írja meg, mint diktálom: «Miután családi viszonyaim miatt hivatalomat nem folytathatom: kérem miniszter urat, hogy lemondásomat tudomásul venni szíveskedjék». Meg van?

— Betűről betűre.

— Akkor: datum, aláírás, porzó és kész a pompás documentum.

— Nem lesz egy kissé nagyon hegyke, amolyan elbizakodott stílus?

— Miért volna? Egészen beillik a mai divatba. Hiszen forradalomban élünk, s roppant módra uralkodik a lyukas csizmatalpú democratia. A mostani miniszterek nem excellentiás urak, nem régen ezelőtt legfőlebb táblabiráok voltak. Oly rang, mely a «Diäten-Classe»-ban még helyet sem talál. Ha Tancsics komám írna nekik, egyszerűen csak «per kend» titulálná őket. Most pedig, ha komolyan le akar mondani hivataláról, hajtogassa két rétbé az ívet és küldje át az irodai szolgálával, az elnöki osztály igdató hivatalába.

— Sokáig kell várnom elbocsáttatásomra?

— Ha siet s menekülni akar: menjen egyenesen saját irodájába s ha asztalfiókjában talál valamit, a mi privát tulajdona, például: tollkés, papirolló, pipa, szivar, dohány, rakja zsebre, s ha elment, halandó teremtes Zsadányi Pál titkár nevét nem hallja itt többé e rövid életben.

— Nagyon csekélyre becsüli, báró úr, az új magyar bureaucrátiát, saját maga pedig még is kényelmesen itt marad.

— Én? az egészen más. Engemet, mint régi bútort vettek át az új háztartásba. Csinálok tovább is a megszokott firkát. Ha maholnap «amazok» megint visszatérnek, azoknak is kell ember, a ki napszámos munkára vállalkozik.

— Úgy, körülbelől, kitért e furcsán hangzó «amazok» alatt?

— Könnyebb azt eltalálni, mint nevökön megnevezni. A kinek szeme van, már látja közeledésöket. Az egyik a hunyadi havasok közül, a másik a szenttamási sánczokból, a harmadik Temesvár és Zágráb felől fuvatja az indulót.

— És meg is érkeznek?

— Ha kell, újtok közben segítséget is kapnak. Szükség esetében Windischgrätz herczeg is közbe szólhat, s ha még ez sem elég, tavasz óta a lengyel határszáron kétszázezer muszka olálkodik. No de patvar vigye a politikát; csak az étvágyát rontja vele az ember. Beszéljünk inkább a magunk dolgáról.

— Valóban, okosabb lesz.

— Nem veszi szerénytelenységnek vagy éppen hivatlan föl-talakodásnak, ha mint korábbi vetélytársa, bizalmasan kér-dem: úgy-e, neki indul a nagyvilágnak, míg föltaalhatja, a kit elvesztett?

— Megtörténhetik.

— Bocsánat, ha mint idősb és tapasztaltabb jó barát, egyre-másra figyelmeztetni bátorodom.

— Kérem, beszéljen, minden tartózkodás nélkül.

— Élni fogok engedelmével. Legelőször is én, az ön helyében nem távoznám addig Pestről, míg meg nem győződ-ném, hogy a kit keresek, csakugyan nincs már a városban.

— Az ezredes azt hiszi: leányát csak Margit néni vihette magához. Ott kifogástalanul tisztességes helyen van; de én oda be nem juthatok.

— Ez nem igen valószínű. Nagyon ellenkezik e merény-let Zsadányi Margit néni kisasszony óvatosságával és egész eljárási modorával.

— Velejtené?

— A grófné őszintén szerette barátnőjét és pártfogolt-ját. Sokáig együtt laktak s ketten fel Európát beútazták. De mindez a rejtély megoldására gyarló és elégtelen kulcs. Róza kisasszony csak azon esetben kereshetett ott menedéket, ha egyáltalában erre szüksége volt. De ez eset nem forog fönn.

— Akkor valamely apácza-zárdába futott.

— Ezt sem hiszem. A zárdaszüzek igen szívesen fogad-ják az előkelő házából származó növendéket: de csak a szülők vagy azok helyetteseinek kezéből. Egy leányt bocsánat a netalán helytelenül alkalmazott kifejezésért úgy, mint látszik . . . , szökő állapotban, soha sem!

— Itt megáll elmém, tovább nem vagyok képes tapogatózni.

— Akkor nekem kell szólni. Valami egészen mást gyanítok. Lássuk csak. Nagyon kellene csalatkoznom, ha ferdén ítélnék. Azt hiszem tehát, hogy nem Róza kisasszony akart öntől vagy atyjától menekülni, hanem egyszerűen az ezredes az, a ki tekintve az esküvő határnapjának közel voltát, utolsó szorultságában a legdrastikusabb gyógyszerhez folyamodott.

— Nem értem.

— Kimondom véleményemet, a nélkül, hogy csalhatatlanság jellegével merészlenék dicsekedni. Minden jel arra mutat, hogy a leányka most is otthon van atyjánál. Már vagy brutális parancs szóval rejtve tartja vagy irgalmat nem ismerve elzárta.

— Képtelenség.

— Sőt a legtermészetesebb logika. Még egyszer mondom, otthon van atyjánál. Az a nyitva talált ablak, az üres szoba, a szép fehér ágy, melyben az éjjel senki sem feküdt, mind mesterkélten készült csinálmány. Semmi sem könnyebb, mint az ily jeleket elrendezni. A cseléd megteszi szép szóért vagy jó pénzért, s ha óvatosság tekintetében a cselédet a játék körén kívül kell hagyni: megcsinálhatja ezt maga az ezredes is saját két kezével.

Pált meglepte a rejtely megfejtésének e legújabb variációja: de nem hihette, hogy épen egy atya vállalkozhassék arra, hogy leányát egy éjjel titkon megszökő menyasszony hírébe hozza.

— Ez nem érv előttem — felelt határozottan a báró. —

Az atyák és atyák között ég és föld a különbség. Ettől a megrögzött vén kártyástól sok minden kitelhetik. Elbutult lelkéből a gyöngédebb és nemesebb érzelmek rég elkallódtak. Mikor látta, hogy az esküvő a legközelebbi napra van kitűzve, midőn értesült, hogy Margit néni hajthatatlan és háladatlanak hitt öcsesét végkép kitagadja: utolsó szorultságában csak egy kibúvó lyukat talált, ha leányát elrejtí s hazudja, hogy legengedelmesebb gyermeke titkon elhagyá a házat.

Így végződék a párbeszéd Klobuchevich tanácsos és a mennyet-földet sarkaiból kiforgatni készülő fiatal ember között. S miután halandó teremtmény semmit sem hisz el örömebben, mint a mit maga is óhajt: történt, hogy Pál csodálatos

könnyebbséget érzett belsejében, a kétségbeesés, a fojtogató kínok, a fanyar leverettség enyhülni kezdett s befogadá szívébe a jobb remény legelső sugarait.

— — — — —

Az ebédről teljesen megfeledkezett; csak óramutatója figyelmezteté, hogy délutánra jár az idő. Járkálni akart a városban, hogy lásson vagy halljon; de észrevétlenül már harmad ízben a megyeház-útczai szállás kapuja előtt eszmélt föl révézéseiből.

Csengetett, kétszer-háromszor a nélkül, hogy feleletül az ezredes katonai csizmáinak kopogásait hallotta volna. Később a lakás udvari bejárása felől eléczipegett a szakácsné, a ki igen pöczkös rátartósággal röviden tudtára adá: hogy ő méltósága, a gróf, nincs itthon.

— Van-e valami újság?

— Tudtomra nincs. Ajánlom magamat. (A «kezeit csókolom»-féle esztelenség még nem volt föltalálva.)

Leveretve távozott.

— Eltagadja magát — gondolá. — Bizonyosan a rossz lelkiismeret gyöttri s nem mer szemembe nézni. Ámde vegyük ezt is jó jelnek. Az a Klobuchevich báró tapasztalt ficzkó; kezdek bölcsességében bizakodni. Úgy van; imádott Rózám itthon van, közelemben szívja a levegőt s elzárt börtönében most is rám gondol!

Megint nyakába vette a várost. De jártában, keltében csak arról győződött meg, hogy a pletykák és napi botrányok hírei villám gyorsasággal terjednek szét.

Elkeserítette, inkább boszantotta, hogy a közvélemény (ott az alsóbb régiókban) félrevezettette a zuglapok által, ellene fordúlt. Részvét helyett aljas kárörömmel találkozott. Egy hős, a Zrínyi-kávéház előtt, könyökével böké oldalba pajtását és mormogá:

— Nézd: ez Zsadányi Pál, a ki egy osztrák ezredes leányát akarta feleségül venni, de dúsgazdag nagynénje, a ki lelkes honleány, kitagadta. Most a divatos arszlánka hoppon maradt. Még a menyasszonya is cserben hagyta; elszökött előle, senki sem tudja hová?

Kevésbe múlt, (talán csak a szükséges költség hiányzott hozzá) hogy ez este fáklvás zenét nem adtak a derék nagynéninek.

Estére hazakerült, szobájába zárkozott s terveket készített a következő napokra.

Épen most, pénze erősen fogyatékan volt: de fényes bútorzata, értékes olajfestvényei, arany és ezüst emlékei, szép kis tőkét képviseltek.

Még mindig nem vette észre, hogy reggel óta egy falatot sem evett. Feje forrongott, láz kerülgette s félt, hogy beteg lesz. Óra hosezáig hánykódott a pamlagon, míg maga a természet könyörült rajta s a fáradt ifju pilláira jótékony álmot küldött.

De mindjárt a következő órában, mintha valaki erőszakosan fölrázta volna, fölugrott helyéből. Ekkor hallotta, hogy kívülről a csengetyűt folyvást rángatják.

— Ki lehet ez?

Ment, megnyitá az ajtót és nyájas mosolylyal fogadá az érkezőt.

Ő volt, régi hű kollegája, a megyei aljegyző, a ki a múlt évben levéllel hívta vissza barátját a fővárosba.

— Ah — szóló vendége — végre, valahára itthon találak. Reggel óta kereslek; új hírrel jövök, csak azt nem tudom, jó lesz az vagy rossz?

— Ülj le kérlek s mondd mi történt?

— Találtál már valami nyomot?

— Semmit: még mindig a legsűrűbb sötétségben tapogatózom.

— Akkor nagy meglepetésre lehetsz elkészülve. Tegnap este, mintegy fél tízre, Frankenmarkt kisasszony szemem láttára ment el mellettem.

— Mennyei hatalmak! mit mondasz? Nem csalatkozol?

— Budáról jöttem, kereztül a hajóhídon. Szokásom szerint a híd közepén, a kocsi-úton. Körülbelöl közép tájon, a nepomuki János deszka-kápolnája mellett látom, hogy a gyalog úton úri nők lépdelnek Buda felé. Természeti ösztönöm szerint, mindjárt balra kanyarodom s a lámpa világa mellett Róza kisasszony bűvös-bájos arczvonásaira ismerek!

— Egyedül volt?

— Ezt már bajos meghatározni. Első pillanatra úgy látszott, egyedül van, de néhány lépéssel hátrább, még két más nő is bontakozott ki a sötéteből. Azt hiszem, menyasszonyod csak azért ment előre, mert a gyalogok számára elkülönített helyen három személy egymás mellett nem fér.

— Ismerős hölgyek?

— Soha egyikét sem láttam.

— Elegans öltözékben?

— Úgy látszott; legalább a sötétben.

— Köszöntöted őket?

— Csak Róza kisasszonyt. De nem fogadta: mert lenézett a vízre, mintha a Duna felszínéről visszatükröző lámpafények játékában gyönyörködnek. Többet nem tudok. Onnan egyenesen vacsorálni mentem a casino vendéglőjébe.

— Nem tűnt föl előtted, hogy az én Rózám és kísérői, kik Pesten laknak, ily későn s mellé még csak úgy gyalog mennek Buda felé?

— Tegnap nem ütköztem meg rajta. Dicsőséges szép idő volt. De ma reggel, a midőn híre ment, mi történt az ezredes házában, nem tagadom, sehogy sem tetszhetett nekem e véletlen találkozás.

Pál nem felelt; kezével elfodé szemeit és gondolatokba merült. De miután a remény csalfa istennője soha sem szűnik meg kegyetlen játékot űzni a halandókkal, a fiatal ember is a vett híreknek csak kedvező részleteit mérlegelte.

Megnyugtató jelnek tekintette, hogy menyasszonya legalább itt valahol a közelben rejtőzik. Eddig ha fölkeresésére indult, azt sem tudta, mily irányban tegye legelső lépését? Most a Duna folyam vonala határozta meg a tért, melynek kifürkészése sikert ígért.

De mit érzett volna bensejében a boldogtalan ifju, ha szobájának valamelyik sötét zugából a kétségbeesés sátána is kibontakozik és ezt súgja fülebe:

«Jelen voltam tegnap este, a midőn menyasszonyod végtelen sírás után egyszerre rettenetes elhatározottsággal fölkel, falféher arca kísérteties vonásokat öltött, könnyei csodálatos hirtelenséggel kiapadtak; ekkor találta meg az eszközt, mely e bonyodalmat egy csapással megoldja?»

Széles Magyarországon ismerünk Dunán inneni és túli részt; de van még harmadik terület is: maga a Duna medre!

Eszébe jutott e gondolat? Oh sokszor, nagyon sokszor: de erőszakosan kiverte fejéből.

*

*

*

Elmúlt a fenyegető ősz, az izgalomban töltött tél; 1849 márczius első hetében élünk. Válság és szorongatás minden ponton.

Damjanics hadosztálya feljött az alvidékről, átkelt a Tiszán, Czibakháza mellett és teljes csatarendben vonul éjszakai irányában, Szolnok felé.

Már látták a tornyokat, már kifehérett a szürkület homályából a vasúti pályaház, mely azon időben a város déli végén állott, a midőn a táborba egy dunamelléki legény érkezett s keresé a csapatok között azon zászlóalj, melyben Zsadányi Pál kapitány szolgált.

S megtalálván, levelet adott át.

Pál első tekintetre megismeré régi hűséges kollegájának, a megyei aljegyzőnek, családi pecsétjét és rögtönözve papírra vetett betűit. Im, a levél tartalma:

«Elfeledhetetlen barátom! Midőn a Duna jege elzajlott s a víz leapadt, atyám birtokában, egy vízre hajló vén fűzfa gyökerei között, halászaink ismeretlen nő holttestét fogták ki. De megmaradt újján a gyűrű, melynek belsejébe vésvé van: «Zs. P. és Fr. Róza».

Szeretett barátom! Keress vigasztalást a csatákban és adja Isten, hogy virágos tavasz nyíltára, mint győzedelmes hőst üdvözölhesselek Pest kövezetén.»

Pál megcsókolta a gyűrűt s a levéllel együtt attilájának benső zsebébe rejtette. Elékereste pénztárczáját is, hogy a levélhozónak fáradságát megjutalmazza.

— Köszönöm uram — felelt szabadkozva a legény; de ha még is meg akar ajándékozni: adjon csak egy puskát!

— Egy puskát, fiam? Az most nincs, de csak állj be valahol a sorba s ha megkezdjük a csatát, ne búsulj, mindjárt találsz a földön puskát. Talán többet is, mint kívánnád.

Egy osztrák ágyú-üteg épen a pályaház homloka előtt volt fölállítva. A honvédség közelegetére füstgomoly támadt az egész soron s a legelső golyó az őrnagyot, a zászlóalj parancsnokát találta.

Ekkor Pál kilépett a sorból, elfoglalá az elesett törzstisztnak helyét s visszaszólt:

— Fiúk! Látjátok ott az ágyúkat? Ha azokat elfoglaljuk,

győzött a magyar! A ki megesküdött, hogy hazáját az utolsó csepp vérig védelmezi: jöjjön utánam!

— Előre, előre!

A fiúk rohantak útközben, hogy ne lássák a fölemelkedő füstgomolyokat, bal karjaikat szemök elé emelék. Húsz percz múlva az ágyúk honvédeink kezébe kerültek: de e naptól kezdve Zsadányi Pál kapitány nevének csak emléke maradt fenn!

PÁLFFY ALBERT.

A NŐ.

Emléklapra.

Szeretni mélyen, tisztán, végtelen,
Hogy üdvre váljék mult, jövő, jelen :
Romok felett is hinni és remélni,
Emlékben is csak egy eszménynek élni
S a szivbe zárni könnyet és panaszt :
Csak a nő, ah ! csak a nő tudja azt.

Kórógyhoz kötni éjét, nappalát,
Szerettiért kérlelve a halált ;
A haldoklót is hő szivére zárni,
Fészkét elhagyva, idegenbe járni
S el nem csüggedni, bármi vész riaszt :
Csak a nő, ah ! csak a nő tudja azt !

LÉVAY JÓZSEF.

PUSZTAI CSÁRDA.

Tágas Magyarország földjén jártam-keltem,
S örömébe' szinte repesett a lelkem,
A mikor elhagytam fűvet, fát meg falvat,
S láttam, hogy köröttem csendes pusztá hallgat.

Hallgatott a puszta, üres volt a puszta;
 Alkonyodó egét gyorsan általusztá
 Vészvihartól vemhes sűrű barna felleg —
 Meg-megdördült az ég, villám is lövellett.

Egyszer csak, miként ha zaj riadna távol,
 Mérföldnyi messzeség sötét homályából.
 Földre vetem magam, hallgatódzom jobban —
 Rémlik, hogy lovasnép paripája dobban.

S a mikor közelebb, közelebb érkeztek,
 Érzem, hogy a parlag egyre inkább reszket;
 Egyre inkább s inkább megreszket a parlag,
 Mint a szív, ha féli jöttét nagy viharoknak.

Végre jön a ménes; csikósok nyargalják,
 Örült iramatban előre sarkalják;
 Mindannyi rikoltva a lovát csapkodja,
 Hosszú karikással nagyokat csattogva.

Száguld a paripa ina-szakadtába'
 Rúgja a port vadúl aczél-patkós lába;
 Oda se a szónak — vágdat szana-széjjel,
 Győzve szalad versenyt a rohanó széllel.

Mindhiába szalad: meg vagyon nyugözve,
 Azt a kemény féket nem tépheti öszve;
 Megüli a legény, erős kézzel tartja,
 Mélyen a vékonyába feszítve a sarka.

Arra felé mentek, hol sötét borúba'
 Közelgett a szelek vészes háborúja,
 Azután eltűntek közte a felhőknek,
 Mintha csak a felhők nyelték vón' el őket.

De én még utánok soká nézdelődtem;
 Azt hittem, hogy hallom, látom még előttem
 Aczélos patkójok dörgő dobogását,
 Fekete sörényök lengő lobogását.

Mintha a fellegek paripák volnának,
Vad hajszájok közben egymásba folynának,
A mint a menny-égnek viszhangos pusztáját
Vészes rohanással száguldva bejárják.

Vakmerő csikósuk, vihar ő kegyelme
Mintha jókedvében nótát énekelne:
Kergeti, zavarja, «előre!»-t rikácsol;
Fut is a ménes a villám-karikástol.

A sok szilaj állat végre belefárad;
Immár csak poroszkál, csak ügetve járhat.
Le a pusztaságra, egyre erősebben,
Hull a veritékők, nehéz eső-cseppben. —

Hívta már a napot az esti nyúgalom,
Engemet is hívott messziről egy halom;
Halomról egy kis ház intett le fehéren,
Szaporáztam léptem: hamarabb elérjem.

Nincsen már egy hang se; már a vihar elült,
Meggzúnt a fürgeteg, szépen ki is derült.
Széles örömeben hét színbe' tarkállván,
Folszaladt az égre egy ifju szivárvány.

Közelgett a halom, meg a házikója,
Leesúszott a nap is hosszú nyugovóra,
Küldött még egy sugárt a tető-gyékényre, —
Még a két ablakot tűzbe vonta fénye.

Zöld czégért himbáltat a csárdának orma;
Tánczot jár a czégér, mintha részeg volna.
Belülről muzsika, szilaj nóta csendül —
De jó dolga lehet, a ki odabent ül!

Befordúltam én is a vig dáridóba,
Leültem magamban a tágas ivóba;
Körültem a csárdás szilajul kerengett,
Hogy az egész ház is szinte-szinte rengett.

Helyre lányok ropták, fiatalok, karcsuk,
 Perdültek, fordultak, kicsattant az arczuk ;
 Kiesattanó arczuk mint a piros rózsa —
 Betyárgyerek velök beh gyöngyen aprózza !

Tapsol egyet-egyet, nagyot rikkant közbe,
 Taktusra veri a sarkantyúját öszve.
 Hogy' ujjong a nóta, ha járják a frissét,
 Hogy' megsír szomorún, hogy' vidúl fel ismét !

Most az egyik betyár énekbe fog újra :
 «Gyöngyélet ez, pajtás !», magas kedvvel fújja.
 De a míg ő fújja rózsaszínü kedvbe',
 Szomszédja pilláján könnynek csillog nedve.

Búsul a kapitány, szóttalan az ajka,
 Napsütötte arczát karja fölé hajtja.
 Nem hallja, akármit zengenek a dalok,
 Élte nehéz során szomorún andalog.

Néha-néha busa szemöldöke alul
 Kivillan nézése tüzesen és vadul
 Mint a mikor éjjel kietlen a pagony,
 S pásztortűznek fénye tör át a galyakon.

De ha a sarkantyú vidámabban pendül,
 Ha a betyárnóta szilajabban csendül :
 Rég üres kancsóját két kezébe kapja
 S neki-keseredve az asztalhoz csapja.

Tejbemártott képü, gyöngye fiatal lány,
 Melléje simúlva, búsan ül a balján ;
 Mig a többi múlat, mig a többi járja,
 Nézi csak a tánczot, de nem vágyik rája.

Apja, a kapitány, szemét föl-fölveti,
 Ártatlan arczától búját megfeleli :
 Hej, de ha osztán a jövődre gondol,
 Meg' elborúl képe sajtó fájdalomtól.

Még vadabbúl húzza Fáraónak népe
Betyárok fülebe, betyárok szívébe ;
Gyujtogat a jó kedv egyre veszettebben,
Égnek valamennyen édes örületben.

Kapitány szive is egyszerre csak tágult,
Búfelejtő dalra maga is csak rágyujt . . .
De nekem eszembe jutott a bitófa,
S nem volt maradásom bent a dáridóba'.

Hallgatott a pusztá ; azonközben éj lett,
Csak a mennynek ölén, ott volt egy kis élet.
Tele képpel a hold csöndesen ballagott,
Legeltetve nyáját, a tenger csillagot.

Kapitány se maradt sokáig a házba',
Kisompolygott ő is, lassan, nagy-vigyázva.
Rés-fülekkel figyelt ki a csöndes éjbe,
Azután letérdelt, fülét földre téve :

Nem kell-e tartani közelgő veszélytől,
Arra felé jövő lépések neszétől ?
Nem dobog-e a föld paripa-rohamtúl ?
Nem jön-e nyomukban az üldöző pandúr ?

Árva hang se hallszott, se földön, se légbé'.
Akkor oszt' megállott, fölnézett az égbé,
Fel a sok csillagra, fel a szálló holdra,
Bánatos-magában sorát elgondolta.

«Hej ti szép csillagok — mondhatta buvába' —
Hej te halavány hold, szép fehér gubádba' !
Biztos az ösvénytek, életetek boldog,
Az ég országútján nyugton vándoroltok !»

Még egyszer körülnéz, oszt' egy pillanatban
Hangos parancs-szóval az ivóba pattan.
Ottbenn még danolnak, ottbenn most is járják,
De hangja benyeli a zсібongó lármát.

Alig térült-fordult: mind lovára hágott,
Nyakukba vették a kerek pusztaságot;
Kantár-megeresztve úgy tova-ugrattak —
Megrengett a föld is, a merre rugtattak.

De még a cigányok maradtak sokáig;
Elhuzattam legszebb, legrégebb nótáik',
Miket már Rákóczi idejébe' húztak —
Régi-régi nóták, keservesek, búsak...

LENAU *után, szabadon*

RADÓ ANTAL.

AZ EZÜSTPÉNZ-VERÉSI TÖRVÉNY AZ EGYE- SÜLT-ÁLLAMOKBAN.

Az éjszakamerikai Egyesült-Államokban 1890 augusztus havában törvénynyé vált «Ezüst bill» igen nevezetes eseményt képez a nemes fémek történelmében; mert általa remonetizálva lett az ezüst Éjszakamerikában. Európára is nagyvön érezhető e törvény hatása, s kormányunknak is számolnia kell azzal most, hogy a valutát rendezni óhajtja.

Mikor Németország a német-francia háború után, a hetvenes évek elején, ezüst valutáját arany valutával cserélte föl, ez oly megrázkódást idézett elő a nemes fémek értékében, hogy e hatástól maga Németország is megijedt és föl is adta a szándékot, hogy az ezüstöt végkép kiküszöbölje. Így a tiszta aranyérték helyett «sántikáló értéke» lett, mely névleg arany valuta ugyan, de az ezüst tallérok 400 millió mark összegben forgalomban maradtak. Ez intézkedés azonban nem tartóztathatta föl az ezüst rohamos elértéktelenedését. A német valutacsere előtt az ezüst árfolyama a londoni tőzsdén 60 pence-en és azon fölül állt, azon értékaránynak megfelelően, a mely szerint az ezüstöt a bimetallista államokban pénzzé kivenni lehetett. A következő táblázat kitünteti, az ezüst árjegyzését 1870—77-ig, évi átlagban, s azon túl a legmagasabb és legalacsonyabb jegyzéssel.

Év	Ezüst ára	Év	Ezüst ára
1870	60 ¹ / ₂	1881	50 ⁷ / ₈ — 53
1871	60 ¹ / ₂	1882	50 — 52 ⁷ / ₁₆
1872	60 ⁷ / ₁₆	1883	50 — 51 ⁵ / ₁₆
1873	59 ¹ / ₄	1884	49 ⁷ / ₁₆ — 51 ³ / ₈
1874	58 ³ / ₁₆	1885	47 ¹ / ₄ — 50
1875	56 ⁷ / ₈	1886	42 — 46 ⁷ / ₈
1876	52 ³ / ₄	1887	43 ¹ / ₄ — 47 ¹ / ₈
1877	54 ⁷ / ₈	1888	41 ⁵ / ₈ — 44 ⁹ / ₁₆
1878	49 ¹ / ₂ — 56 ¹ / ₂	1889	41 ¹⁵ / ₁₆ — 44 ³ / ₈
1879	48 ⁷ / ₈ — 53 ¹³ / ₁₆	1890	44 ³ / ₈ — 56 ¹ / ₄
1880	51 ⁵ / ₈ — 52 ⁷ / ₈		

Látni való ebből, hogy az ezüst árhanyatlása roppant nagy volt és az árjegyzés nagy ingadozásnak is volt kitéve. Elvesztette tehát épen azt a tulajdonságát, hogy szilárd érték-mérőt képezhessen és pénz gyanánt szolgálhasson. Egy szóval az ezüst demonetizáltatott. E szót könnyű kimondani, de fölfogni azt, hogy a gyakorlati életben ez mit jelent, csak úgy leszünk képesek, ha tudjuk azt, hogy a valóságos pénz mennyisége az ezüst demonetisatiója következtében egyszerre csaknem felenyire csökkent. Az emberiségnek előbb, az amerikai Bankers Magazin számítása szerint, nyolcz milliard dollár ércz-pénze volt kerek összegben, melynek fele arany, másik fele ezüst volt.*) Az által, hogy Bismarek 1873-ban Németországban megszüntette az ezüst valutát,**) minek következtében Franciaország is kénytelen volt az ezüstpénz-verést megszüntetni 1875-ben (mely példát azután monarchiánk is követte 1879-ben, a mikor az ezüst már az osztrák papir forint értéke alá hanyatlott); az ezüst értékével párhuzamosan majd minden árúnak az ára lenyomatott.***) Ennek az a magyarázata, hogy 1873-ig mindenki egyaránt használhatta az ezüstöt és az aranyat fizetésre, ha nem is közvetlenül, de közvetve, mert 15^{1/2} uncia ezüsten mindig kaphatott egy uncia aranyat. De attól fogva már rossz pénz lőn az ezüst. A jó pénz tehát nagyon megfogyott. És igaza van Frewmennek, hogy a forgalmi eszközök alapja, mely már előbb is aránytalanul kicsiny volt a ráépített 10 emeletes hitel-épülethez képest, a demonetisatio következtében még kisebbedett, s így növekedett a válságok és megrázkódások oka.

Ez a tudat okozta azt, hogy a Párisban 1881-ben megtartott nemzetközi pénz-kongresszus kimondta, hogy nagyon

*) S. Nicolson: *The Silverquestion* című értekezésében 4 milliard dollárra becsüli a világon lévő arany pénzt és 2800 millió dollárra az összes ezüst pénzt, 1 : 16 arány szerint becsülve.

**) Frewmen Morton: *The Farmer and the silverquestion* című értekezésében ezt írja: «Bismarek herczeg megtette azt 1873-ban, a mit előbb Liverpool lord nem volt képes megtenni (ez czélzás az aranyérték behozatalára Angliában). Szétrombolta az arany és ezüst kettős valuta általánosán érvényes állandó értékét. Az által, hogy Franciaországot az ezüstpénz-verés megszüntetésére kényszeríté, a világ forgalmi gépezetének hajtókereke eltört.»

***) A depressio kitüntetésére közöljük néhány főbb árúczikk

kívánatos volna nagyobb forgalmat biztosítani az ezüst pénz számára. De e kívánság megvalósítására nem tudott semmi intézkedést tenni a kongresszus, még 1884-ben sem, mikor a kongresszus újra összeült.

Éjszakamerika már az első nemzetközi pénzkongresszuson hajlandó lett volna a bimetalizmus életbeléptetéséhez járulni; de mivel az európai államok nem tudtak megegyezésre jutni, utoljára is arra határozta el magát, hogy önállóan tesz kísérletet az ezüstnek pénzürtékébe visszahelyezése iránt. A Bland Acta szolgált volna e célra. Ez acta kimondja, hogy a kormány veressen havonként két—négy millió dollárt. Azonban az ezüst árának hanyatlását a Bland Acta nem volt képes föltartóztatni; s az amerikai kormányok látva azt, hogy a közönség nem nagyon kap az ezüst dollárokon, mindig csak a minimumot verette: havonként két millió dollárt.

Az amerikai ezüst-érdekeltséget ez távolról sem elégtvén ki, egyre növekedett az agitatio, hogy teljesen szabaddá kell

piaczi jegyzését a világ legnagyobb piacznán, a londoni *Economist* nyomán.

Év	Búza s d	Vaj s	Hús d	Zsír d	Vas £	Kender £
1845—50 átlag	53 0	82	34	47	8	32
1869 január 1.	50 1	136	42	58	6 ¹ / ₂	41
1873 „	56 4	117	52	58	10 ¹ / ₄	36 ¹ / ₂
1875 „	44 2	130	48	66	9 ³ / ₈	33 ³ / ₄
1876 „	45 3	123	54	60	—	34 ¹ / ₂
1877 „	51 2	119	44	68	7 ¹ / ₈	—
1878 „	51 8	116	42	54	6 ¹ / ₄	31 ¹ / ₂
1879 „	39 7	103	42	48	5 ³ / ₈	25
1880 „	46 11	117	36	52	7 ⁷ / ₈	25 ¹ / ₂
1881 „	43 4	119	52	66	5 ³ / ₄	23 ³ / ₄
1882 „	44 3	127	44	54	6 ³ / ₄	26 ¹ / ₄
1883 „	40 11	118	40	52	6	23 ¹ / ₂
1884 „	39 0	112	38	48	5 ¹ / ₂	29 ¹ / ₂
1885 „	31 11	100	44	40	6	29 ¹ / ₂
1886 „	30 3	85	28	36	5 ¹ / ₄	28 ¹ / ₄
1887 „	35 0	105	28	44	5	28 ¹ / ₄

Ha ez árakat a főntebb között ezüst-árjegyzéssel összehasonlítjuk, föl lehet ismerni a kapcsolatot az ezüst depressiója s a kereskedelmi főbb árucikkek árjegyzése közt, habár ezek ár-ingadozására számos más tényező is befolyással lehetett.

tenni az ezüstpénz-verést s vissza kell helyezni az ezüstöt pénzértékébe. Így támadt a most meghozott ezüst-törvény eszméje. Ennek érdekes előzményeit s a törvény megalkotásának főbb mozzanatait érdemes lesz itt tüzetesebben előadni.

A két nagy amerikai párt, a demokratikus és a republikánus párt az ezüst-kérdésben nem ért egyet. A republikánusok kerülni akarnak minden nagyobb megrázkódást s nem hajlandók kockára tenni az Egyesült-Államok arany valutáját, nehogy az ezüst kiszorítsa az arany pénzt a forgalomból. A demokraták ellenben, mint Amerikában mondani szokták, inflationisták, azaz azt szeretnék, hogy minél több pénz jöjjön forgalomba, nem törődve azzal, hogy az arany-e, vagy ezüst, vagy papír. A senátusban a demokraták az ezüst-kérdésben meg is szereztek a többséget magoknak a remonetisatio érdekében. Így határozatba ment, hogy módosítani kell az ezüstpénz-verési törvényt. 1890 ápr. 15-én elhatározta a senátus, hogy az ezüst billnek a következő három elvet kell tartalmaznia:

1. Hogy vegyen a kincstár havonként 4.500,000 uncia ezüstöt és bocsásson ki azért kincstári jegyeket, melyek vagy greenback jegyekkel vagy ezüsttel váltassanak be;

2. hogy a nemzeti bankok azon egész összeg erejéig bocsássanak ki jegyeket, a mely összegben állami kötvényeket biztosítékül tettek le, mi által a jegyforgalom 10 százalékkal növekednék; és

3. hogy a 100 millió dollár, melyet a kormány a greenbackek födözeteképp bír, helyeztessék forgalomba.

A pénzügyminiszter ezüst-billje arra az eszmére volt alapítva, hogy az ezüst letétjegyek rúdezüsttel legyenek a piaci árfolyam szerint beváltandók.

A kongresszus bizottsága azt a módosítást tette a kormány ezüst-billjén, hogy hatalmaztassék föl a kincstár az Egyesült-Államokban termelt összes ezüst összevásárlására egy dollárért 371¹/₄ szemer ezüstöt meg nem haladó áron, és hogy ez ezüstért jegyek adassanak ki, melyek vagy ezüst rudakkal, vagy kivert ezüst pénzzel váltassanak be, a bemutatók kívánsága szerint.

A senátus és a kongresszus bizottsága közt több pontban eltérés volt és így április 15-dikén a két bizottságból egytíz tagú albizottság alakult, melybe öt tagot választott a kép-

viselőház és öt tagot a senátus És ez a bizottság egy új törvényjavaslatot dolgozott ki.

Időközben a pénzügyminiszter egy levélben közze tette azon nézetét, hogy a senátus ezüst-politikája, mely szerint evenként 54 millió uncia ezüst vásárlására köteleztetett volna a kormány, túl megy a czélon és azt eredményezné, hogy kedvetlen kereskedelmi mérleg esetén evenként 10 millió arany dollár szoríttatnék ki, hogy érte 10 millió oly ezüst vásároltassék, mely nem az országban termeltetett. És a kormány az óriási kényszer-vásárlások következtében a legnagyobb «corner» kezelője volna. S az ezüst alapján kibocsátandó jegyekre nézve ezt mondja a pénzügyminiszter: «Ha a jegyek törvényes pénzzel beválthatókká tételnek, akkor azokat a legjobb pénzzel kell kívánatra beválthatókká tenni, összhangban a becsület magas törvényével, melyet ez a kormány idáig föntartani tudott s mely által olyan hitelt állapított meg, a mely nemzetünk büszkesége. Ha a kereskedelmi mérleg ellenünk fordul, vagy ha meging a bizalom az iránt, hogy képesek legyünk aranyban fizetni, a mi ily törvény mellett bekövetkezhetnék, vagy ha bárminő más okból képtelenek volnánk jegyeinket arannyal beváltani, a kormány kénytelen lesz az ezüst dollárok rovására válogatást tenni, s ekkor az aranynek mindjárt prémiumja lenne, és a nemzet kénytelen volna lelépni büszke állásáról és China, India és Délamerika mellett helyet foglalni.»

«E veszedelemre való tekintetből kívántam, hogy történjek a jegyek beváltása aranyban vagy azzal egyenértékű ezüstben. Én csak két utat ismerek, a melyen a jegyeket a kereskedelmi világ előtt elismert értékökben fön lehet tartani. Az egyik az érzezudakkal való beváltás, a mi benn is foglaltatik a kormány javaslatában; a másik a fölhatalmazás, kötvények kibocsátására, hogy tartalék-alapról legyen gondoskodva, mely a javasolt kincstári jegyek folyton növekedő mennyiségének megfelelhessen. Utóbbira nézve azt tartom, hogy az szükségtelen és nem is okadatolt. De előbbit gyakorlatinak és biztosnak tartom. Még e biztosítékokkal nemzeti hitelünk szép épületének elrombolása ellen is annyira megközelíti a föntebbi engedmény a veszedelem határát, a mennyire az eszélyesség csak megengedhetőnek véli. Inkább, sem hogy egy lépéssel túlmenjünk ebben az irányban, határozottan hiszem, hogy sokkal jobb volna e tárgyban törvényt nem is hozni.»

Ugyan e nap, április 21-dikén, egy indítvány nyújtatott be és a házban a pénzverési bizottsághoz utasított, mely szerint a pénzügyminiszternek föladatává tétetik, hogy a rúdezüst vásárlását terjeszse ki a maximumra, a pénzverési acta értelmében, azaz négy millió unciára havonként. A kincstár eddig mindig a minimális összeget (vagyis két milliót) vásárolta.

Április 22-dikén az albizottság elkészült javaslatával. A bizottság két jelentést terjesztett elő. A többség elfogadta a kormány javaslatát, némi módosításokkal. A kisebbség oly javaslatot óhajtott, minő a senátusé. Több órán át tartó vita folyamán kitűnt, hogy a «caucus» kétharmad többséggel ellenzi a pénzügyminiszter javaslatát. Az egész ügy visszautasított a bizottsághoz, mely egy új caucus (párt) gyűlésnek teend jelentést. Így kitűnt, hogy a házban a köztársaságiak többsége ép úgy, mint a senátus többsége nem pártolja a kormány javaslatát, hanem sokkal szabadelvűbb ezüst-törvényt óhajt, melyet a demokratákhoz való csatlakozással vél elérni.

Az ezüst-párt most már arról kezdett beszélni, hogy az ezüst alapján kibocsátott jegyek teljes *legal tendert* vagyis törvényes fizetési eszközt képezzenek s tehát beváltást ne is igényeljenek törvényes pénzben. A kormány javaslatáról pedig azt híresztelték, hogy az az ezüstöt demonetizálja az által, hogy elzárja. A ház bizottságában igen élesen beszéltek a nyugoti államok képviselői, tiltakozva a keleti államok korlátozó politikája ellen s kijelentették, hogy ha a köztársasági párt nem fogja elfogadni a szabad pénzverést vagy valami hasonlót, vereséget fog szenvedni az őszi választásoknál.

Április 23-dikán a köztársasági caucus-bizottságok újra ülést tartottak, hogy az ezüst-kérdésben fölmerült differentiát kiegyenlítsék és estére egy compromissum-javaslatot terjeszthessenek elő a házban. A véleménykülönbséget nem sikerült elosztatni. A vezérek azzal érveltek, hogy a köztársasági pártnak meg kell oldania az ezüst-kérdést, mert máskülönben az őszi választásoknál vereséget szenved a párt.

Washingtonból jelentések érkeztek, hogy ha nem jön létre compromissum, mely a kormányt kielégítheti, akkor az elnök nem fogja engedni az ezüst-kérdést napirendre tüzetni; mert ha ezt engedné, a ház többsége elfogadná a korlátlan ezüstpénz-verést nagy többséggel, ámbár a kétharmad többség nem volna meg, hogy az elnök veto-jogával ne élhessen.

Április 24-dikén a köztársasági párt-bizottságok megegyezésre jutottak egy ezüstitörvény-javaslatra nézve, a melyet a képviselőházi köztársasági párt elfogadott, csupán 12 szélső ezüst-párti szavazván ellene. A javaslat alapjául a senátus caucusa által szövegezett bill szolgált, némi módosításokkal, hogy azt a ház bizottsága elfogadhassa. A leglényegesebb módosítás az, hogy a kincstár akkora mennyiségű ezüsttel váltsa be a jegyeket, a mely a bemutatás napján való ezüst-jegyzésnek felel meg, s hogy annyi pénzt veressen ezüstméből, a mennyit a beváltásra szükségesnek tart.

Teller senátor Coloradóból, nem értett egyet az ő caucus-bizottságának javaslatával, szabad ezüstpénz-verést kívánt, s hogy az ezüst pénz legyen *legal tender*. Ezzel az egy kivétellel az egész senátusi bizottság pártolta a javaslatot.

Sherman senátor azon nézetének adott kifejezést, hogy a compromissum kielégítő és ki van zárva az a veszély, hogy a pénz egyféle értékre lesz redukálva; és hiszi, hogy az ezüst standard elfogadása megköti az ezüstöt az aranyhoz oly kötelekkel, melyet soha sem lehet megtörni.

Teller senátor következő javaslatot terjeszté a senátus elé:

I. czikk. Mindenki letehet arany vagy ezüst rudakat vagy mindkettőt az Egyesült-Államok bármely pénzverdéjénél vagy pénzverési hivatalánál, aranyban öt unciánál, ezüstben nyolczvan unciánál nem kevesebb mennyiségben és követelheti, hogy érte vert pénzt vagy pénzjegyeket adjanak neki és pedig egy dollárt 25·8 szemer tiszta aranyért, és egy dollárt 412¹/₂ szemer standard ezüstért; hogy az e törvény következtében kiadott jegyek elfogadtassanak adóban és mindenféle tartozásban az Egyesült-Államokban és képezzenek törvényes fizetési eszközök mindféle köz- vagy magánadósság számára.

II. czikk. Hogy legyen kötelessége a pénzügyminiszternek különböző összegre szóló érczpenz-certificatot készíttetni és az Egyesült-Államok letét-helyei közt szétosztatni; 50,000 dollár ezennel kiutaltatván neki, hogy készíttesse el és osztassa szét e jegyeket.

A senátusi köztársasági caucus április 27-dikén tárgyalta a compromissum útján készült javaslatot. Nézetkülönbség támadt az ezüst-senátorok és a többiek közt, s az eredmény az lett, hogy a párt-bizottsághoz visszautasított a törvény-

javaslat-módosítások tétele végett. Az ezüst-senátorok azt akarták, hogy az ezüst-jegyek képezzenek *legal tendert* (törvényes fizetési eszközt), s hogy töröltessék az a tétel, mely arról szól, hogy a pénzügyminiszter a jegyeket ezüst rudakkal válthassa be. Ők nem akarták, hogy az ezüst rudak, ha már egyszer a kincstárba letétettek, újra forgalomba hozassanak.

Az eltérő nézeteket igen nehéz volt összeegyeztetni. Május 7-dikén új kísérlet tétetett, de a vitát el kellett halasztani. Úgy látszott, hogy a párttal végre el lehet a Joner-féle billt fogadtatni, mely 4.500,000 uncia ezüst vásárlására kötelezi a pénzügyminisztert, a melyekért törvényes pénzben beváltható jegyek adandók ki, s mely elejti a pénzügyminiszter azon kívánságát, hogy e jegyek ezüst rudakban napi árfolyam szerint is beváltassanak. Teller senátor még ragaszkodott szabad ezüstpénz-verési javaslatához. A Joner-féle javaslat másnap tárgyalás alá is került a pártülésem és Vest sürgető indítványára a senátusban általános vitára tüzetett ki. De a vita eredménytelen volt. Shermann azt a módosítást ajánlotta, hogy helyezzen a kormány forgalomba 65 millió arany dollárt, melyet a nemzeti bankjegyek biztosítéka gyanánt tartogat; s Reagan senátor azt hangsúlyozta, hogy annak nincs semmi értelme, hogy a kormány 100 millió dollár aranyat hasznávéltlenül hevertet. Teller senátor pedig saját javaslatát ajánlotta a Joner-bill helyett. Maga Joner nem volt jelen s ezért a vitát el kellett halasztani.

Május 13-án Joner senátor az ezüst-pártiak fő szónoka, igen nagy beszédet tartott az ezüst-kérdésről. Azt bizonyítgatta, hogy az ezüst-demonetisatio a hitelező osztály érdekében áll és az árakat lenyomta a gazdák és iparosok nagy kárára. Azt is hangsúlyozta, hogy midőn a bizottsági ezüst-billt előterjeszti, ebben saját nézetét nem találja egészen kifejezve, azon viszonyt illetőleg, melyben az ezüstnek ez ország és a világ pénzforgalmához állnia kell. Ő mindenkor szilárd és tántoríthatatlan híve lesz az ezüst szabad és korlátlan pénzverésének. De tekintettel az e tárgyban uralkodó eltérő nézetekre, nehogy az ő ellenzése következtében ez a kongresszusi ülés szak elmúljen a nélkül, hogy az ezüst-demonetisatio káros és zsidbasztó hatása ellen segílyt nyujtana, beleegyezett abba a pénzügyi bizottság több tagjával, hogy pártolja a törvényjavaslatot. De föntartá magának a jogot, hogy oly módosításokhoz járulhasson, melyek a

törvényt tökéletesebb mentő eszközzé tegyék, inkább összhangban az ő egyéni meggyőződésével.

A javaslatához oly számosan jegyeztették föl szólásra magokat, hogy két heti vitára lehetett kilátás. A pénzügyi bizottság többsége helyeselte a javaslatot, a kisebbség Joner senátorral együtt a szabad pénzverést óhajtá, és ily értelmű módosítást indítványozott. A házban a szabad pénzverés hívei kisebbségben látván magokat, készek voltak a senátus által javasolt bárminő billhez járúlni.

A hosszan tartó senátusi vitából érdemes Shermann senátor beszédeből kiemelni a következőket:

«Én nem helyeslem a javaslatnak némely tételét, de azért indítatva érzem magamat azt támogatni, ámbár úgy látszik, némelyek elpártoltak a javaslattól. Ha megtudunk egyezni valaminő rendszabály fölött, mely az Egyesült-Államok népeinek több pénzt fog szolgáltatni, mert azt hiszem, szükségünk van rá, és mely az ezüstnek értékét is közelebb fogja hozni az arany értékéhez, akkor kész vagyok ily rendszabályra szavazni; de a szabad pénzverés tengerére nem akarok evezni. Midőn az ezüstnek három milliárd dollár mennyiségéből teszünk vásárlást, nem akarnám, hogy a kongresszus lekösse magát, hogy meg fog vásárolni minden ezüstöt, mely kínálatba jön, oly ezüstöt, mely India, China és az egész világ olvasztóiból kikerül. De bármi mást, a mit e törvényjavaslattal vagy más törvényjavaslattal tenni lehet arra nézve, hogy több jó papiros pénzünk legyen, meglevő arany és ezüst rudak alapján, vagy a mi az ezüst értékét emelni fogja: pártolni fogok. Kész vagyok megvásárolni minden uncia ezüstöt mely belföldön termeltetik, azt a kincstári pinczékben tartani és jegyeket kibocsátani rá a piaczi érték alapján, bármely kívánt összeg erejéig, én megtenném azokat törvényes pénznek, úgy hogy az egész világon foroghassanak s az arannyal egyenlő jők legyenek, és az arannyal párin álljanak.»

«De azt a másikat rendszabályt, melyet oly sokat vitatnak és oly nagy ékesszólással, mely versenyre szólít minket az egész világgal az ezüst szabad verése tekintetében, nem óhajtom, ebből a pénzverdék számára nem kérek. Mindaddig, a míg pénzünket a világ legműveltebb népeivel a legmagasabb értékben tarthatjuk fönn, kész vagyok karöltve járni azokkal az urakkal, hogy mindent megtegyünk a mit tenni lehet az ércz-

rudakra vagy vert pénzre alapított papír pénzjegyek mennyiségének növelésére, mert az ezüstöt, ép úgy mint az aranyat, arra a célra adta a mindenható, hogy pénz gyanánt szolgáljon. De az arany és az ezüst változtak az idők kezdetétől, néha föl, néha lemenve, s változnak most naponként a világ piaczaiban. Ha tudunk oly rendszabályt találni, mely úgy az aranyat mint az ezüstöt pénz gyanánt fogja megtartani és egymással szemben szilárd értékben biztosítani, rá szavazok; ha nem, egyszerűen a honi ezüst javára adom szavazatomat.»

A május 19-diki ülésen Dolf senátor a nemzetközi bi-metalлизм létesítése érdekében s állítólag a köztársasági elnök megbízásából beszélt.

Ő a szabad pénzverést azzal a kijelentéssel ellenezte, hogy az meg fogja akasztani az arany pénz verését és nagy mennyiségben külföldre fogja kiszorítani az aranyat a kereskedelmi mérleg kiegyenlítése és ezüst-vásárlás végett. A demokraták közül három senátor kivételével valamennyi a szabad pénzverést pártolta, s így négy szavazattal többségben volt e párt a senátusban.

A helyzet ekkor úgy állott, hogy a szabad ezüst pénzverést óhajtó senátorok megegyeztek a demokrata senátorokkal, hogy a szabad ezüstpénz-verést együttesen meg fogják szavazni. De egyidejűleg az a hír jött Philadelphiába Washingtonból, hogy az elnök vétóval fog élni a free coinage billlel szemben és hogy helyeslését csak az oly törvény nyerheti ki, melyet a köztársasági párt többsége szavaz meg.

Mialatt az ezüst-bill tárgyalása a senátusban így oly hosszúra nyúlt, hogy utoljára is a házszabályok azon pontját kellett alkalmazni a vita megrövidítése végett, hogy senki öt percznél tovább ne beszéljen és előzetes kérdések se kerülhessenek szőnyegre, azalatt a házban a köztársasági párt-bizottság január ötödikén újra kísérletet tett egy ezüst-bill szövegének megállapítása iránt. Az értekezleten 80 tag volt jelen és nagyon eltérő nézetek nyilvánítottak. S ekkor történt, hogy Mac Kinley a köztársasági párt vezére és a forgalmi bizottság elnöke egy compromissum-billt ajánlott, mely szerint 4.500,000 uncia ezüst lesz havonként vásárlandó s az érte kiadott jegyek *legal tendert* fognak képezni úgy magán, mint közadósságok fizetésére és vert pénzzel vagy ezüst rudakkal lesznek beváltandók; s az ezüstpénz-verés szabad lesz, mihelyt

az ezüst az aranyhoz viszonyítva el fogja érni az 1 : 16 arányt. Ez elfogadtatott. Kísérlet történt annak kimondására, hogy a pártgyűlés határozata kötelezővé tétessék a párt-tagokra. De mikor az értekezlet szétment, a tagok nem tudták biztosan, hogy kötelező-e a határozat. Tény, hogy a házban is többsége lett volna az ezüst free coinage-nek, ha a kérdés szavazásra kerülhet és nem kell az elnök veto-jogától félni, mely erre az ülésszakra lehetetlenné tette volna bárminő ezüst-bill meghozatalát. A tagokra az ezüst szabad pénzverés érdekében kívülről is történtek sürgetések. Így május 31-én a Free coinage convention Carsonban (Nevada), fölkérte a kongresszusi tagokat, hogy pártolják a korlátlan ezüstpénz-verést.

A köztársasági pártülésből kikerült Mac Kinley-féle bill a demokraták közül is 30 tagnak a helyeslésével találkozott; de kísérletek történtek, megváltoztatni e billnek a jegyek beváltására vonatkozó pontját, még pedig úgy, hogy az ezüst rudakkal való beváltás piaczi érték szerint elmaradjon, de a köztársasági párt ülésén 45 szavazat 29 ellen megtartotta a szöveget.

A senátus azonban nem volt hajlandó a jegyeknek rúd-ezüsttel való beváltását elfogadni. Így a köztársasági párt mégis csak kénytelen volt azt elejteni. S ekkor a senátus kész volt a javaslatot elfogadni. Ez történt június 7-én. A senátus elé Shermann senátor terjeszté a javaslatot. A javaslat fölött most ismét hosszú vita folyt. A részletes tárgyalásnál a június 17-ki ülésen az első szakasz úgy módosított, hogy kimondatott, miszerint a pénzegységet a dollár képezi, mely vagy $412\frac{1}{2}$ szemer ezüsből vagy $25\frac{8}{10}$ szemer aranyból áll; és hogy ez az ércpénz *legal tender* és a pénzverés szabad. A jegyeknek ezüst rudakkal való beváltását 57 szavazattal hét ellenében törölte a senátus. Hasonlóan eltöröltetett az a pont is, mely tíz évre akarta korlátozni a törvény érvényét. A javaslatot a senátus 42 szavazattal 25 ellenében fogadta el. S a javaslat át lett téve a pénzverési bizottsághoz. E miatt megint nagy vita támadt a képviselőházban. Követelték, hogy az elnök kérje vissza a javaslatot a bizottságtól és tegye a ház asztalára. Minthogy pedig az elnök nincs fölhatalmazva bizottságoctól törvényjavaslatokat visszakérni, igen sajátságos helyzet támadt.

Conger, a pénzverési bizottság előadója, június 24-dikén azt a kijelentést tette, hogy a bizottság nem veheti egy hamar

tárgyalás alá a törvényjavaslatot. Ez annyira fölbőszíté az ezüst-pártot, hogy obstructióval fenyegetett, míg a javaslat, tárgyalás alá nem kerül. Ezért Conger rögtön összehívta a bizottságot és ez azt határozta, hogy a szenátori módosítások elvetését fogja a háznak javasolni. Egyidejűleg a házszabályok bizottsága is előterjesztést tett a bill tárgyában, a senátus módosításait ajánlva tárgyalásra. Ez határozatba menvén, a tárgyalás megkezdődött. Az első módosítást, mely az ezüst szabad pénzverését mondja ki, a ház elvetette 152 szavazattal 135 ellen. A módosítások elvettétvén, a bill a pénzverési bizottság javaslata értelmében a ház és a senátus vegyes bizottságához tétetett át. A vegyes bizottság a ház határozatával egyértelmű javaslatot tett, hogy el kell ejteni az ezüst pénzjegyeknek ezüst rudakkal való beváltását és havonként 4.500,000 uncia ezüstöt kell vásárolni.

Így aztán a senátus és a kongresszus alsóháza is egyértelműleg végleg elfogadta június 30-án a következő szöveget.

1. A pénzügyminiszter ezennel utasíttatik, hogy időről időre rúdezüstöt négy és fél millió uncia összegben vagy a mi ez összegből kínáltni fog neki, vásároljon piaczi értéken, mely azonban egy dollárt $371\frac{1}{4}$ szemerért meg nem haladhat és hogy fizetésül ilyen vásárlásokért kincstári jegyeket egy dollártól 1000 dollárig menő tételekben adjon ki; és az e határozatok kivitelére szükséges eszközök a pénzügyminiszter rendelkezésére bocsáttatnak.

2. Az ily módon kiadandó kincstári jegyek legyenek kívánatra ércpénzben beválthatók és ha beváltattak, legyenek újra kibocsáthatók, de legyen a forgalomban levő jegyek összege mindenkor teljesen fődözve az érettök vett ezüst rudak értéke, illetőleg az ezüst rudakból kivert standard ezüst dollárok által; az ilyen kincstári jegyek képezzenek törvényes fizetési eszközt minden állami és magános adósság fizetésére; fogadtassanak el azok fizetésül minden nyilvános pénztárnál, vám, adó és mindennemű nyilvános adózás fejében és azután legyenek ismét újból kiadhatók, és az ily jegyek, ha nemzeti bankok birtokában vannak, tekintessenek a törvényes jegytartalék része gyanánt. Az ily kincstári jegyek birtokosai kívánására váltsa be azokat a pénzügyminiszter az általa teendő intézkedés mellett, belátása szerint, arannyal vagy ezüsttel,

minthogy az Egyesült-Államoknak az a határozott politikája, hogy ezt a két nemes fémet kölcsönös egyenértékben a fönnálló vagy esetleg egy későbbi törvény által meghatározandó arány szerint föntartja.

3. Az e határozmányok szerint vásárolt ezüst rudakból veressen a pénzügyminiszter 1891 július 1-ig havonként két millió uncia ezüstöt ezüst dollárokká, e határidőn túl a veretés csak a szükséghez képest a kincstári jegyek beváltása céljából lesz folytatandó; a veretésből netalán eredő nyereség az állami kincstárba szolgáltatandó be.

4. A bevásárlandó rúdezüst a pénzverde megfelelő rendeleteinek van alávetve.

5. A Bland acta (1878 február 28-diki törvény) kényszerű veretéséről szóló határozmányai eltöröltetnek.

6. Az e törvény elfogadásakor a nemzeti bankok javára a kincstárban nemzeti bankjegyek beváltására letéteményezett összegek átutalandók a kincstár fő pénztári álladéka-hoz, melyből a pénzügyminiszter azon bankjegyek beváltását eszközölje, melyek a forgalomból kivonandók, illetőleg megsemmisítendők. E határozat azonban nem vonatkozik az 1874 június 20-diki törvény harmadik szakaszában előirt depotra a nemzeti bankok jegyforgalmának öt százaléka erejéig, mely összeg az Egyesült-Államok kamattalan adósságakép jövőre is, mint eddig, az állam-adósságok havi kimutatásába fölveendő.

7. E törvény elfogadásától számított 30 nap múlva léptetendő életbe.

Minthogy az ezüstpénz-verési törvényt július 13-dikán fogadta el a kongresszus és írta alá a köztársasági elnök, e törvény 1890 augusztus 13-dikán lépett életbe. De a pénzügyminiszter már a törvény életbe léptetése előtt kibocsátott egy körrendeletet arról, hogy mikép történjenek a vásárlások az új törvény alapján: E szerint «a kincstár elfogad ajánlásokat ezüst-eladásról 10,000 uncianál nem kevesebb ezüstre nézve az eladó által megszabott ár kitételével és az ezüst valamennyi pénzverdéjébe díjmentesen szállítandó be. Az ajánlatokat minden hétfőn, szerdán és pénteken délelőtt kell benyújtani. A kormánynak joga van visszavetni minden ajánlatot. A megvásárolt ezüst az ajánlat elfogadásától számított tíz nap alatt adandó át. A fizetés váltóval történik, mely kincstári jegyekkel fizettetik ki. 1200 uncianál súlyosabb ezüst rudak nem fogad-

tatnak el. Kivert ezüst pénz nem fogadtatik el, kivéven a forgalomból kiment és megcsonkított egyesült-állami pénzeket.»

Megjegyzendő, hogy az Egyesült-Államokban az ezüstnek 1000° finomságúnak kell lenni. Azaz föltették, hogy minden ezüst, mely New-Yorkban megvétetik vagy eladatik, egészen tiszta. Angolországban az ezüst finomsági tartalma 925, a continensen csak 900. Ebből az következik, hogy az amerikai ezüstjegyzés londoni ezüst-jegyzésre átszámítva, mindig valamivel magasabb jegyzést ad, miután a londoni ezüst-uncia hét százalékkal kevesebb ezüstöt tartalmaz, mint a newyorki. Az a határ, a melyen fölül a kincstár ezüstöt nem vásárolhat, vagyis 371¹/₄ szemer, egy dollártól mintegy 58¹/₄ pencenek felel meg aranyban és az ezüstnek az aranyhoz való ára 1:16 arányt eredményez; míg az európai bimetallisták az 1:15¹/₂ arány elérésére törekcszenek.

Már az első ezüst-vásárlások 113 centre szöktették föl a newyorki jegyzés szerint az ezüst árát és csakhamar föl is ment az ezüst ára 54¹/₂-re, de azután visszaesés következett be, mert a speculatio mesterségesen drágította meg az ezüstöt és ez reactiót szült.

Kétségtelen azonban és ezt a *Times* is mindjárt megmondta, mikor a Silver Coinage Act elfogadtattott, hogy további emelkedés egész addig a határig, a meddig a kincstár vásárlásokat tehet, valószínűnek látszik, mert a kincstár az ezüst-eladók kényétől függ. S így kénytelen lesz a kincstár mindig magasabb áron vásárolni. E lap azonban azt hiszi, hogy az ezüst-termelés a magasabb árjegyzés következtében nagyon emelkedni fog. Az ezüst-depressio alatt is tetemes emelkedés volt, habár ingadozásokkal, mert a New-Yorkban megjelenő *Commercial and Financial Chronicle* szerint a föld kerekcségén 1878-ban 73.362,000 uncia ezüstöt termeltek, 1883-ban 110.072,000 unciát és 1889-ben 125,898 ezer unciát. S a *Times* azt következteti, hogy az ezüst-kínálat növekedése következtében a hirtelen ár hanyatlás csak az által lesz elkerülhető, hogy az Egyesült-Államok az arany helyett az ezüst pénzt fogják valuta gyanánt elfogadni. Az ezüst-pártnak — mint láttuk — már most is ez a kívánsága s egy-két év múlva határozott többsége lesz és kényszeríteni fogja a kormányt, hogy módosítsa a törvényt kívánságukhoz képest. *)

*) A *Times* 1890. augusztus 13. vezércikke, erre vonatkozó-

Az ezüstnek az amerikai ezüstpénz-verési törvény hatása alatt megkezdett rohamos emelkedését, mondhatjuk, az a körülmény szakította félbe főképp, hogy úgy Oroszország, mint Ausztria-Magyarország az aranyértéket készülnek a papír, illetőleg az ezüstérték helyett elfogadni. Oroszországra nézve ez a föladat csaknem legyőzhetetlen akadályokba ütközik: el sem képzelhető, hogy honnan vehessen Oroszország annyi aranyat, a mennyi a száz milliót meghaladó lakosságának elégséges.

S monarchiánkban is sok nehézségbe ütközik az arany pénzforgalomra való átmenetel; de azok nem legyőzhetetlenek, mert nekünk az arany pénzre jóformán csak a külkereskedelemben van szükségünk, a belforgalomban ezüst pénz és arannyal s ezüsttel beváltható pénzjegyek is foroghatnak. Ránk nézve minden esetre haladás lesz az, ha így megtörténhetik az aranyértékre való átmenetel. S az amerikai ezüstpénzverési törvény kihatása Magyarországra abban mutatkozik főképp, hogy az ezüst megdrágításával megváltoztatta pénzünk értékét, növelvén azt már eddig is mintegy tíz százalékkal s most még attól lehet tartani, hogy ez az emelkedés tovább fog tartani a hitelezők javára és az adósok kárára. Miért is általánosan elismerik, hogy égetővé vált a valuta rendezése.

MUDRONY PÁL.

lag ezt mondja . . . «we are inclined to think that the discarded medium of exchange will be gold, in others words, that the United States will eventually adopt silver as its standard. We are all the more disposed to think, this will be the final result of the Act that comes into force to day, because the adoption of a silver standard is exactly what the silver party wish to force upon the Government, and because they will in another year or two have the power to make the law conform to their disire.»

NÉHÁNY SZÓ A TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT FÖLADATÁRÓL, TEKINTETTEL SILEX BÍRÁLATÁRA.

A *Budapesti Szemle* folyó évi novemberi száma *Silex* aláírással kritikát közöl, mely Daday Jenőnek a királyi magyar Természettudományi Társulat megbízásából, a magyarországi Myriopodákról írt monographiáját bírálva, egyben *kemény szemrehányást tesz a kiadó társulatnak, a melynek állattani bizottsága a zoológia modern irányját nem érti s értéktelen rendszertani leíró munkákra ad megbízást.*

A bírálat e részéhez legyen szabad röviden hozzászólanom.

Félreértés kikerülése végett mindenek előtt meg kell jegyez-nem, hogy abban teljesen egyetértek *Silex*szel, hogy valamely állat-csoport *teljes* monographiájától méltán megkívánhatjuk azt, hogy a chablonszerű rendszertani leírásokon, meg a lelhelyek följegyzésén kívül a rendszernek — de nem a fajok rendszeres leírásának — basisát tevő anatómiát és embryológiát, meg a szűkebb értelemben vett biológiát is programmjába vegye: szóval, hogy a munka tárgyát tevő állatcsoportot a bűvárkodás minden mai nap ismert iránya szerint lehetőleg teljesen dolgozza föl. Ilyen korszakot befejező s új korszakot nyitó teljes monographia azonban, a mely ha nem is azt a *Silex* hangsúlyozta *absolut jót*, — mert hiszen ezt az emberi törekvés csak megközelítheti, de elérni soha sem fogja — hanem a munka keltének idejében lehetséges legjobbat nyújtja, az egész világirodalomban is vajmi kevés van s ezek is az alsóbb rendű állatoknak csak igen kis csoportjaira szorítkoznak. — A Természettudományi Társulatnak ily nagyszabású monographiát még nem volt módjában kiadni, de ez nem rajta múlt.

Lehetséges, hogy Tömösváry, a ki évek hosszú során át fárads-

hatatlan szorgalommal és lelkesedéssel tanulmányozta a magyarországi Myriopodákat s gyûjtötte az adatokat, évek múlva talán ily nagyszabású monographiával ajándékozta volna meg a magyar irodalmat. Tömösváry azonban, még mielőtt munkájának kidolgozásához foghatott volna, elhúnyt s korai halála azt a kötelezettséget rôtta a Természettudományi Társulatra, hogy legalább azt az anyagot, a melyet Tömösváry az ő támogatásával gyûjtött s a mely Magyarország Myriopoda-faunájának sokkal gazdagabb és részletesebb képét adja, mint Latzelnek az egész Osztrák-Magyar birodalom Myriopodáiról idôközben megjelent szintén csak rendszertani munkája. A dolgok ilyenétén állása mellett a Természettudományi Társulat csak helyesen cselekedett, midôn a nagyszabású monographia tervérôl lemondott s a munka végzésére vállalkozót azzal bízta meg, hogy az anatómiát és embryológiát, mint a melyeknek kidolgozása kétség kívül évekre terjedô speciális tanulmányok végzését kívánta volna, lehetőleg mellözve, írja meg Tömösváry hagyatéka alapján Magyarország Myriopodáinak rendszertani monographiáját.

De vajon az ilyen csupán rendszertani leírásokat nyújtó munkák kiadása szükséges-e egyáltalában a tudomány mai állásán, s szükséges-e különösen a mi hazai viszonyaink között?

A kérdés elsô felére a nagy kulturnemzetek legújabb zoológiai irodalmára vetett futólagos pillantás is igenlô feleletet ad.

Olyan rendszertani leíró munkák, a milyent a Természettudományi Társulat megbízása kíván, évrôl-évre nagy számmal jelennek meg, s ha jók, örömmel üdvözöltetnek. Az ez irányban dolgozó szakférfiak névsorának végigfutása pedig arról is meggyôzhet mindenkit, hogy egészen modern színvonalon álló zoológusok sem tartják méltóságukalattinak pontos rendszertani leírásokat közölni. Ilyen leírásokra szükség volt, van és lesz is mindig. Mert bármely tudományos szempontból tanulmányoz valaki valamely állatot, vagy állatcsoportot, az elsô fôadata mindig az marad, hogy tisztába jöjjön azzal s számot tudjon adni arról, hogy voltaképen miféle állattal vagy állatokkal van dolga. Ezt pedig csakis a jó rendszertani leírásokból tudhatja meg, a melyeket a modern zoológus is ép oly kevésbé nélkülözhet, mint a nyelvész a szótárt. Különbén közfelfogás szeint oly rendszertani monographia, a mely csak a keltének idejében ismert alakok ismertető jegyeinek leírására szorítkozik, épen nem a *teteje a háznak* — a minek *Silex* mondja, — hanem az illetô állatcsoport ismeretének ABC-je. S úgy vélem, hogy *Silex* nagyon túllô a czélon, midôn azt állítja, hogy az ilyen rendszertani monographiát (fôltéve természe-

tesen, hogy jók a leírásai) «*semmire se lehet használni másra, mint újból való szétszedésre; arra, a mire lehet különben is a zsindelet meg a gerendát?*» — Nem lehetetlen, hogy a Myriopodáknak behatőbb anatómiai és embryológiai tanulmányozása, a mely természetesen nem szorítkozhatik a magyarországiakra, a ma használt s ismereteink jelen állásán kielégítőnek vélt rendszert némileg, vagy talán éppen lényegesen meg fogja változtatni; ez azonban a magyarországi Myriopodák jelenleg ismert fajainak leírását csak annyiban fogja alterálni, a mennyiben egyes fajleírások az új rendszerben esetleg más helyre fognak jutni; de, ha különben jók voltak, hasznavehetőek maradnak ezentúl is. A Myriopodák rendszerének esetleg szükségessé váló reformálása csak azt eredményezné, a mit a madarak rendszerének tényleg szükségessé vált gyökeres reformálása. Vagy talán a madarak régi jó leírását az új rendszer keretén belől nem lehet többé használni? A kőfali fecske (*Cypselus apus* L.) régi leírása például talán elvetendő azért, mert e madarat ma már senki sem osztja be többé a *Hirundo*-nembe, sőt a tulajdonképi fecskékkel még csak egyazon rendbe sem?

A főntebb fölvetett kérdés másik felére szintén csak határozott igennel felelhetünk.

A magyar zoológusokra, a tudományoknak modern irányban való művelésén kívül, még az a föladat is vár, hogy a haza faunáját, mely Nyugat-Európáéhoz képest nagyon tökéletlenül ismert, kikütsassák és ismertessék.

Ne nézzük keleti indolentiával azt, hogy állatokkal kereskedő külföldi czégek *commis-voyageurei* fölfedező expeditiókat rendezzenek hazánkba, mint akár Bokharába vagy Kamerunba s ne várjuk azt, hogy külföldiek ismertessék meg velünk érdekes faunánkat, hanem tegyük meg mi is kötelességünket — ezt várja tőlünk a külföld s ezt várja a nemzeti becsület.

Ezt a munkát azok, a kiknek magasabb hivatottság érzete mellett még erejük, tehetségök és módjuk is van arra, hogy a tudományt modern irányban műveljék és előbbre vigyék, végezni nem fogják; de kötelességök ennek a munkának a végzését teljes erejükkel elősegíteni s esetleg a kutatások irányára befolyjni. Erre a munkára első sorban a központi nemzeti múzeumnak, meg a vidéken részint egyes iskolákon belől, részint ezektől függetlenül alakuló múzeumoknak tisztviselői, gyűjteményi őrei vannak hivatva. De bármily buzgóságot fejtsenek is ki, a munka nagyságához képest, ezek sem elégségesek.

Ha a mi kulturális állapotunkat a művelt külföldével összehasonlítjuk, nem arra az eredményre jutunk, hogy nálunk nincsenek szaktudósok (az igaz, hogy kicsiny a számuk), hanem arra, hogy nincsenek, vagy legalább elenyészô kis számmal vannak tudománykedvelôk, dilettansok. Nem azokat a szûk látkörû gyûjtôket értem, a kik bogarakkal, csigákkal, madarakkal úgy csere-berélnek, mint a gyermekek használt levélbélyegekkal, hanem azokat, a kik szellemmel, rendszeresen, tervszerûen tanulmányozzák a természeti tárgyakat s gyûjtéseiknek, megfigyeléseiknek eredményét vagy magok tudják földolgozni, vagy a szaktudós számára engedik át, a tudományos törekvéseket pártolják, esetleg bôkezûen elősegítik. Angliában az ilyen dilettansok sorából váltak ki a Lubbockok, Wallace-ok, Darwinok. Akadnak egész családok, a melyek versenyezve tanulmányozzák a természet nyitott könyvének egy-egy lapját. Az ilyen tudománykedvelô családokból sarjadzott a tudománynak nem egy fölkent bajnoka; egy stettini nagykereskedô a Soll és Haben rovatát lezárva, entomológiai tanulmányokkal tölti üres óráit, s fia az atyai házban beszívott nemes tudományszeretettôl lelkesítve, komoly zoológiai tanulmányok után, vagyonának kockáztatásával megvalósít egy kalandosnak látszó tervet s fölállítja a legtökéletesebben berendezett zoológiai laboratóriumot, a nápolyi stazione zoologicát. — Ennek a lelkes dilettans-seregnek oroszlánrésze van abban, hogy Európa nyugati részének faunáját aránylag oly tökéletesen ismerjük s ennek köszönünk nem egy nagy horderejû tudományos fölfedezést.

Az ilyen nemesebb anyagból gyûrt dilettansok azok, a kik nálunk, fájdalom, csaknem teljesen hiányzanak. Nekünk több szaktudóson kívül ily tudománykedvelôkre van szükségünk, a kik a tudomány fejlesztésében, habár talán csak szûkebb határok között is, részt vesznek. Mert a tudomány művelése nem a czéhbeli szaktudós monopoliuma: a tudomány közös kincs, olyan, mint a nap, édes mindnyájunké. Majd ha lesznek nekünk is ily lelkes dilettansaink, akkor majd ezeknek a szaktudósokkal való együttmûködése megismerteti velünk részleteiben is faunánkat. — A Természettudományi Társulat a természettudományok népszerűsítésével ennek a hasznos, sôt bizonyos problémák megoldására egyenesen nélkülözhetetlen tudománykedvelôknek nevelésén fáradozik. E nemes és kulturánk fejlődésére nagy fontosságú törekvést pedig hathatósan segíti elő, ha oly rendszertani monographiákat ad ki, melyeket a tudománykedvelôk is használhatnak s a melyeknek alapján magok is tehetnek megfigyeléseket s hozzájárulhatnak, habár talán csak egy-egy kôdarabbal

is, mely még a szaktudós mesterkezének idomítására szorúl, a tudomány épületéhez. Ilyen jó és hasznavehető rendszertani munkák kiadása pedig a tudomány modern színvonalán álló munkák megjelenését nálunk sem fogja megakadályozni, s a ki ilyen jó munkát (ha mindjárt nem is «*absolut jó*») tud írni, annak, hála Isten, nálunk sincs szüksége valami nagy «*nagy önfeláldozásra*», hanem igen is, nálunk épen úgy, mint mindenütt «*a tudományért való lelkesedésre*».*)

Z. Z.

*) Silex bírálatát illetőleg magától Daday Jenő úrtól is vettünk néhány észrevételt, de a hely szűke miatt kénytelen voltunk e közlemény kiadását a jövő számra halasztani.

Szerk.

É R T E S I T Ó.

Oroszország története, eredetétől kezdve 1848-ig. Irta Rambaud Alfréd. A francia akadémiától megkoszorúzott munka. Négy térképpel. Fordította Laukó Albert. Első kötet. Buda-Pest, 1890. 8-adr. 432 l. Második kötet. Buda-Pest, 1890. 8-adr. 446 l. (A Magyar tudományos Akadémia könyvkiadó-vállalata. Új folyam. II. és III. kötet.)

Rambaud Alfréd ünnepelt francia történetíró. Egy ízben, Ferry alatt, a cultusminiszterium elnöki osztályának főnöke volt, s ma a faculté des lettres tanára. Még fiatal ember: 48 éves. Úgy látszik, hogy a kitünő francia történelmi intézetek valamelyikében nevedett, s nem tartjuk valószínűtlennek, hogy az ecole d'Athènes tagja volt: legalább az a körülmény, hogy első nagy munkája, *Constantin Porphyrogenete*, (1870) a keleti történettel foglalkozik, arra mutat. Ebben egy egész fejezetet szentel a magyaroknak. Idézeteiből látjuk, hogy a nem-magyar nyelven megjelent forrásokat ismeri s fölhasználta.

De nem ezzel, a hiányai mellett is értékes munkával tűnt föl, hanem azzal a két kötettel, melyet a francia civilizációról írt, s azokkal, melyeknek tárgyát a különböző francia-német háborúk teszik. Még nagyobb hatást tettek azok a munkái, melyek az oroszországi viszonyokat tárgyalják: az orosz és francia aristocratiáról a forradalom alatt, s az orosz eposról. Több évet töltött keleten s az ekkor a helyszínén s levéltárakban gyűjtött adatait kiegészítette a francia levéltárakban tett kutatásokkal. Ezeknek a helyszíni tanulmányainak s kutatásainak eredménye *Oroszország Története* s ennek köszönhetjük utolsó, a folyó évben megjelent nagy munkáját is,

mely a francia külügyminiszterium által kiadott *Recueil des instructions*ban jelent meg: s az orosz udvarhoz küldött francia követeknek adott utasítások gyűjteménye.

Természetes volt, hogy mikor Duruy a maga nagy, egyetemes történetét kiadni megkezdte, Rambaudra gondolt, hogy e vállalat számára Oroszország történetét megírja. Alkalmasabb embert nem igen találhatott volna a francia írók közt.

Ez a munka nemcsak a russophil francziákat elégíti ki, öszintén leplezetlenül bevallott orosz sympathiáival, hanem erős benyomást gyakorol mindenkire, ki egy szépen és jól írt munkában gyönyörködik. Hiszen erős sympathia vagy mély gyűlölet nélkül alig hagyhat munka komolyabb nyomokat az olvasóban. Tacitus fölháborodása hazája zsarnokai ellen az igazságtalanság határáig ment — mégis *Annales*einek nem egy lapját ma sem olvashatja senki megindulás nélkül, s a legutolsó volnék, ki kárhóztatnék egy íróat azért, mert szeretettel és ragaszkodással dolgozta föl a tárgyat, melyet tolla alá vett.

Ez a vonás Rambaudnak minden munkáján meglátszik. Legkivált ezen. Azt a föladatot, mit maga elé tűzött, emberül megoldotta. Képet akart adni a rettenetes orosz birodalom megalakulásáról, emelkedéséről, változatos sorsáról, hatalma fokozatos nevedezéséről, be akarta mutatni mindazokat a tényezőket, a melyek ezer év folyása alatt mai nagyságáig emelték — s ez sikerült is neki. Bámulatos ügyességgel egységet tudott behozni ebbe a kuszált, zavaros történetbe s az ő művészi alkotásában ennek az ezer évnek története úgy tűnik föl, mint egy nagy czélnak: az orosz egység, világhatalom és orthodoxia megalkotásának szolgálja. Pedig mindent felölelt amit a mai történetírás megkíván: műveltség, tudomány, államszerkezet olyan átlátszóan vannak tárgyalva, mint a politika, diplomacia s hadászat, s épen oly behatóan festi a milieut is.

Munkájának ezen oeconomiája hozta magával, hogy mennél közelebb jön a legújabb történetekhez, annál több tért szentel az eseményeknek. A szervezkedés és vajudás phasisai a munkának egy negyed részét teszik, a másik negyed rész, a megalakulás, berendezkedés, egy félszázadot ölel fel: a többi a modern Oroszorszáágé. Ennek a helyes beosztásnak lehet tulajdonítani, hogy rajza folytonosan élénkebbé, leírása vonzóbbá lesz, nem lankad, hanem emelkedik, s az olvasó figyelmét, érdeklődését mind végig le tudja kötni. Aztán a virtuositás egy nemével úgy tudta beosztani, helyesebben oly ügyesen tudta összeolvasztani a politikai eseményeket és kultu-

rai viszonyokat, hogy azok nemcsak illusztrálják egymást, hanem egy képpé is olvadnak össze.

Bizonynyal mindenkit jobban érdekel a Katalin, Miklós és Sándorok Oroszországja, mint a Vladimiré, Jaroszláv és Ivánoké, de azért amazok korát még sem fogjuk helyesen megérthetni, ha az előzményekbe nincs bepillantásunk. Az első nyolczadfél századnak története bevezetés az egészhez s ha már mélyrehatóbb események és kiemelkedőbb jellemek plastikai kidomborítása itt is megragadja az olvasót, még jobban le fogja kötni figyelmét mind az, mit e munkában Nagy Péter trónra-jutása óta talál. S ha azon idők zavaros és egymásnak ellentmondó történeti és mondai adatait úgy össze tudta egyeztetni, hogy azok egy szerves kapcsolatban álló képpé kristályodtak: az újabb idők rendkívül gazdag forrásanyagán is uralkodott. Nagy eruditióval és apparatussal dolgozott, s annak a rendkívül bő történeti anyagnak, mely akkora óriási téren oszlik meg, nemcsak forma tekintetében volt ura, hanem azt irányilag is valódi művészettel dolgozta föl. Megérdemelte a francia akadémia koszorúját.

De Rambaud nemcsak arra törekedett, hogy munkája a francia közönség előtt élvezhető olvasmány legyen, hanem hogy azt előtte átlátszóvá s könnyen fölfoghatóvá is tegye. Ezt ő francia és orosz történetparalelláival akarta elérni. Pl. egyik előző fejezetének címe: *Az oroszok Chlodvigja és Nagy Károlya*. Jó. A francia olvasót rávezeti a gondolatra, hogy Szent Wladimir és Nagy Jaroszláv körülbelül ugyanazon időben éltek és olyan formán működtek, mint azok a frankok, kiknek neve a fejezet élén áll. S ezt a párhuzamot ő tervszerűleg keresztül vezeti egész munkáján, sőt néha még olyan áron is, hogy a párhuzam Franciaország hátrányára üt ki (pl. 93. l.) s annyira gondosan, hogy alig van oly kiváló egyén vagy olyan behatóbb esemény, kinek és melynek «simile»-jét meg ne találná a francia történetben. A történet népszerűsítésének ezt az épen nem megszokott módját Rambaud öntudatosan alkalmazta könyvében: a francziák legjobban a francia történetet tudják, s egy-egy ismert névnek egy-egy köztudatban élő eseménynek fölemlitése jobb képet ad a francia olvasónak a korról, az emberről, mint valamely száraz chronologiai szám.

Aztán ennek a következetesen keresztül vitt rendszernek Rambaud nagyon jó hasznát vette. Hiszen neki nem is volt más célja, mint Oroszország történetét a francia közönség ízléséhez alkalmazva írni meg: az orosz történeti forrásoknak alapos és beható

ismeretét, az orosz szellemnek és világnak tüzetes tanulmányozását, az ő rendkívül gazdag anyag-ismeretét, mind azt e céljának elérésére használta föl, mely végeredményében aztán az orosz történetet s az orosz vallást mint egy csodálatra méltó ideált — az autokrátiának ideálját — mutatja be a francia közönségnek. Pedig ezt az eredményt nem is keresi ő azon áron, hogy a tényeket meghamsítaná: az ő művészete részint abban áll, hogyan csoportosítja az eseményeket, részint abban a mit elhallgat, de leginkább a színezésben.

Mind ezért azonban Rambaud-t nem igen érheti gáncs, s nekem sem jutott volna eszembe, akár ismertetést, akár bírálatot írni róla, ha nem jelenik meg egyszerű magyar fordításban (mert az a 3—4 jegyzet, melylyel egy-egy adata rectificáltatik vagy pótoltatik, nem jöhet számba) minden tájékoztató bevezetés nélkül. Bizonyynyal óhajtható lett volna ott, a hol francia párhuzamok fordulnak elő, a magyar olvasót legalább jegyzetben magyar párhuzamokkal tájékoztatni (egy pár helyt meg is történt, de csak kivételesen s ritkán), mely azért sem lett volna nehéz, mert kivált az első századokban Magyar- és Oroszország közt igen élénk volt az érintkezés, melyekre Rambaud munkája oecónomiájához képest csak utal, egy-egy röviden oda vetett mondattal.

Nincs is szándékomban ezzel a melleleg oda vetett megjegyzéssel indokolni fölszólalásomat. Oly kiváló írói egyéniséggel szemben, mint Rambaud, ez tekintetbe sem jöhet.

Rambaud művét attól a szemponttól, melyből a magyar irodalom tekintette Oroszország történetét, nagy és fontos — mondhatni áthidalhatatlan elvi ellentét választja el, s én mint a régi írói iskolának híve, kötelességemnek tartottam ezt a régi talán elavult, de tudtomra még eddigelé sehol meg nem czáfolt álláspontot röviden jelezni — ha úgy tetszik «konstatálni».

Ez az elvi ellentét a byzantinismus fölfogásában áll.

Hogy Rambaud Fallmereyer munkáit ne ismerné, el sem lehet képzelni. Bizonyynyal jól tudja ő, hogyan különbözteti ez meg egymástól a byzantinismust és a cæsarismust. De ő e két kormányforma közt nem akar semmi különbséget sem ismerni. *Constantin Porphyrogenete* előszavában azt kívánja, hogy «l'empire byzantin doit être jugée comme un état de moyen age», melynek a despotismus életfeltétele volt. Nehéz e tételt ily mereven föllállítva megvédelmezni. Byzancz despotismusa a Sardanapál despotismusának folytatása s a byzantinismus Konstantinápoly bukása után Moszkvába költözött: a cæsarismus pedig századokkal elébb nyugaton vert gyökeret. Vaj-

jon a Napoleonok s Romanowok absolutismusa közt nincs semmi különbség? Cæsarismusból és ꝥatholicismusból nihilismus aligha kelt volna ki, s ezzel a kommunismust nem lehet párhuzamba tenni. Hiába von szerző párhuzamot Rettenetes Iván és VIII. Henrik, II. Fülöp, Medicis Katalin, s III. Iván és XI. Lajos közt — vérengző zsarnok és jó uralkodó lehet az absolutismus minden formájában, de ez nem dönti meg a tételt, hogy a két kormányforma: egyfelől a cæsarismus s ꝥatholicismus, másfelől a byzantinismus és orthodoxyia másként hatnak a nemzeti lét fejlesztésére. Igen, fontos tényezők az égalji és földrajzi viszonyok is — de a vallás és kormányforma mellett csak másodrendűek.

A mit *Constantin* előszavában kimondott, azt alkalmazza Rambaud Oroszország történetében. E munkáját bizonyos tekintetben s legkivált bizonyos részeiben a czárok byzantinismusa apologiájának lehet nevezni. Könyvének iránya a keleti despotismust Oroszországra nézve úgy tüntetni föl, mint a helyzetből és viszonyokból folyó kényszerűséget, mely a vadság és zsarnokság minden kitérését igazolja, megmagyarázza, vagy legalább menti. Például ő a fényes nowgorodi köztársaság bukásának okát abban találja meg, hogy ennek alkotmánya a lengyeléhez hasonlított. (123. l.) Ily fölfogás nálunk aligha verhet gyökeret azok után, miket Eötvöstől a *XIX. század uralkodó eszméiben* (I. I. k. 141. l.) olvastunk, ki e nagy munkáját annak indokolásával kezdi, hogy miért zárta ki ő elmékedései keretéből Oroszországot?

S hogy más példát is idézzünk: az orosz autokratia mellett a «szabadság és tanulás ösztönző erejétől megfosztott» (281. l.) orosz orthodoxyiának is ápolgatója Rambaud. Ha Szalay Magyarország emelkedésének egyik alapját nyugoti egyházba térésünkben találja föl: Rambaud úgy hiszi, hogy Oroszországnak az orthodoxyia elfogadása vált javára, mely ezt a «reformatiói harczok borzasztó válságaitól megkímélte» s egyszersmind kárpótlásul is szolgált azért a «hosszú versengésért» (csak?) melybe Lengyelországgal a vallás-különbség sodorta, s javára vált ott, a hol érdeke a német telepekkel, lovagokkal összeütközésbe hozá.

Hogy Rambaud a német reformatiónak nem barátja, az érthető. Kevésbé indokolt az, hogy a keleti egyházat bizonyos tekintetben a római fölé helyezi. Az orthodoxyiában szerinte «nem követelték az egyház túlsúlyát az állam fölött (nem, mert a czár sok tekintetben pápa is): de ha nem követelték, honnan magyarázza ki azt, mit utóbb pár lappal maga idéz, hogy «Kazár Leót halálos betegség

sújtotta a miatt, mert a patriarcha engedélye nélkül tette föl a koronát?»

Hát legyen mind ez az ő akaratja szerint. De sem mi, sem nyugaton senki nem fogja neki elhinni, hogy «Oroszország parlamenti élete Rettenetes Ivánnal kezdődik». (348. l.) Mintha parlamenti (nehogy a francia törvényszékre gondoljon valaki) életről, vallásszabadságról, vagy törvény előtti egyenlőségről komolyan lehetne szó Oroszországban, s a parlamentnek föllállítása nem válnék végzetszerűvé a czarismusra s orthodoxyára!

Engedje meg az olvasó, hogy épen ebből az incidensből én is vethessek föl egy kérdést. Tolstói és Kemény századunknak legkiemelkedőbb romancier-ei közé tartoznak. Vajon ha Rambaud, Kemény pályáját is oly behatóan tanulmányozta volna, mint a Tolstóiét: lehetők tartaná-e, hogy a nyugoti absolutismus alatt Tolstói megírja *Kathekismusát* s a *Que fairet* s vajon Kemény a byzanci absolutismus alatt ment maradt volna-e Tolstói aberratióitól? Nem tudom — de arról meg vagyok győződve, hogy csak olyan rendszer mint a byzantinismus, tesz érthetővé olyan meghasonlást, mint a Tolstóié.

Igaz! jogában állt neki a byzantinismust mint kormányformát munkájában mellőzni, de vajon, ha egyébert nem, a félreértések kikerüléseért is nem lett volna-e helyes álláspontját indokolni, vagy legalább körvonalozni?

Pedig hányszor nem kínálkozott, mondhatni csaknem kézzel foghatólag az alkalom? Nem maga mondja-e: nem volt-e Iván czár bizonyos tekintetben Nabukadnezár, Fáraó, Asverus, vagy Dávid czárnak örököse, miután Oroszország a hatodik nagy hatalom, melyről az apokalypsis megemlékszik? (243. l.) Nem nála olvassuk-e, hogy Konstantinápoly bukása után «Moszkva lőn az orthodox világ anyavárosa, Konstantinápoly örököse»? (206. l.) s viszont «Moszkva következett Byzanczra, mint ez következett Rómára»? (224. l.) Mind e helyeken saját szempontjából a következést az uralom átszálása érdekében magyarázza.

Úgy hiszem, helyesebb az 50-es évek magyar történetíróinak, Szalaynak, Keménynek, Eötvösnek, Csengerynek, Trefortnak fölfogása, kik az absolutismusnak két eltérő államformáját, a caesarismust s byzantinismust, megkülönböztetik, mint a Rambaud-é, ki ez utóbbiról tudomást sem vesz. Ki vonná kétségbe, hogy a keresztyén-ség megszilárdítása Oroszországban szolgálat volt a civilizációnak, de ha igaz az, mit Eötvös mond, hogy «az egyház mint institutio a

nemzetiség befolyásán kívül áll», lehet-e igaza annak a történetírónak, ki azt vallja, hogy Oroszországnak olyan vallásra volt szüksége, mely nemzetiségi institutio legyen? Csak ilyen theoria mellett lehet megbélyegezni a kardvitézeket azért, mert a letteknek, csudoknak, finneknek «a keresztyénség ürügye alatt nem hoztak egyebet, mint nemzeti függetlenségöknek romlását s a szolgaságot» (131. s 134. l.) s természetesen és helyesnek találni, hogy még vadabbul bánjak el ugyane lettekkel, csudokkal, finnekkel, s a nowgorodiakat — pedig ezek is szlávok voltak — «hitzegő» névvel bélyegezni meg s árulónak nevezni azért, mert a köztársaság szabadságáért fegyvert mérték ragadni. (210. l.)

De hát valóban nem «hoztak» volna-e Konstantinápolyból a moszkvai fejedelmek egyebet «absolutistikus eszméknél»? (158. l.) s «a mongol uralkodás pusztító hatása fojtotta-e el a politikai szabadság minden csíráját»? (160. l.) Különös! Különös! Mielőtt a byzantinismus erőre kapott Oroszországban, «az éjszaki emberek olyan szervezetet hoztak be oda, mely emlékeztetett a germanokéra». (135. l.) Körülbelül abban az időben hozták be az északi emberek a german szervezetet Oroszországba, mikor a magyar szent királyok Magyarországra. A nyugoti egyház fölvétele mellett Magyarországon ez a szervezet megmaradt, fejlődött. A byzantinismus behozatala azonban — Rambaud a bizonyosság rá — a nyugoti eszméket már a tatár invasio előtt megtörte Oroszországban: a tatár invasio az utolsó kenetet adta rá. Az állandó ellentét, mely a byzanci közjog s a latin institutio közt létezett hosszú küzdelmek forrása volt, mely egyszerre semmisítette meg, vagy alapjában megrázkódtatta a szláv nemzeti jogokat s a római eszmék térfoglalását.

Ha Rambaud a magyar történelmet bővebb tanulmánya tárgyává teszi, analog példát itt is találhatott volna. Az a néhány lap, melyet Rambaud a tatár invasionak szentel, nagyjában képét adja a magyarországi török invasionak. A hódoltság olyan forma, mint az arany horda, s a meghódolt czárok viszonya is hasonlít az erdélyi fejedelmek s még inkább az oláh vajdák viszonyához a hódítókkal szemben. Csakhogy amott jarlikk-nak nevezik, azt a mit emitt athnáménak neveznek. Még föltünőbb az adózás hasonlata. De a czárok hódoltságában csak úgy, mint suzeraine birtokaikban, nem veszett ki a byzantinismus; épen úgy, mint a magyar hódoltságban s Erdélyben, föntartották magokat a nyugati eszmék. Amint ott a tatár s itt a török igát lerázták, ott folytatták, hol a hódítás előtt voltak, egyik

helyen a byzantinizmus, másik helyen a nyugati eszmék befolyása alatt, folytatva az újraépítés munkáját.

Hanem aztán a moszkvai és magyarországi hódoltság közt nincs is más hasonlat, vagy ha úgy tetszik: analogia, mint az, mi a török és tatár szervezet és uralom fönjelzett hasonlatosságából szükségkép következett. «A moszkvai fejedelmeké az érdem, — mondja Rambaud — hogy megalkották azt az élő magvat, melyből a nagy Oroszország lett.» (173. l.) Ennek a fejedelemségnek dynastiája «politikus és kitartó, okos és könyörtelen, sötét és íjesztő fejedelmeivel» alkotta meg az egységét, mint a «Capet-k a francia monarchia egységét.» Hanem siet is aztán hozzátenni, hogy a két országban a kivitel eszközei különbözők voltak. «Oroszországban — mondja — nem találjuk meg VI. Lajos rokonszenves alakját, nem IX. Lajost, a lovagkor mintaképét, a királyság eszméjének e legnemesebb megtestesülését». S azután festi, semmit sem szépítve, a muszka egység megalkotóit. Elmondja, hogy eszközeik fondorlat, romlottság, lélekvásárlás, a khán előtt való meghunyászkodás, az egyenlő rangúak iránt való hitszegés, árulás és gyilkosság voltak, — adószedői és rendőrei a khánnak. (174. l.) S mikor aztán ezeknek a rettenetes dolgoknak részletezésére tér át s kimutatja, hogy a két martyr, a tveri Mihály és a rettenetes szemű Dimitri vérében teremvén meg a szent Oroszország s elbeszéli, hogy egy keresztyén fejedelem a tatárok parancsából üldözi rokonát s hogy egy metropolita kiátkozza a keresztyéneket, hogy a khán iránti engedelmességre kényszerítse őket: önkénytelenül is fölveti az ember a kérdést: hogy a kivitel eszközeinek különbözősége nyugaton és keleten, hogy a byzantinizmus és caesarizmus mégis csak egymástól különböző s egymással össze nem téveszthető formái az absolutizmusnak? s hogy a Konstantinápolyból hozott absolutistikus eszmék mégis másformák voltak, mint a Rómából nyugatra importáltak.

A tatár invasio kiváló alakjáról: Nevszky Sándorról megkapó képet rajzol Rambaud. De mintha ő is Nevszky nimbusának hatása alatt állt volna, jellemének egyenletlenségét nem tudta úgy megoldani, mint a Rettenetes Ivánét. Könyvének kétségkívül egyik legszebb, legragyogóbb lapja a valódi orosz hős uralkodásának festése. Megtalálta a lélektani kulcsot ez ellentétekből alkotott ember jelleméhez. Rajza épen oly igaz, mint a mily szép. Ránk nézve pedig azért bír az kiváló érdekkal, mert méltánylással és elismeréssel adózik Iván nagy kortársának s ellenfelének: Báthory Istvánnak. Azonban e szép rajz végsoraiban egy odavetett jegyzetben kirí a russophil.

«Iván — mondja — megtizedelvén, megaláztatván, megrémítvén az aristokrátiát, legalább lehetetlenné tette halála utánra is annak a személyi anarchiának megerősödését, mely Lengyelországban előbb meggyöngítette a királyságot, azután tönkre tette a nemzetet.» (273. lap.) Anarchia és aristokratia Iván után is volt Oroszországban, s Lengyelországot sem — legalább nem egyedül — ez tette tönkre, habár annyiban igazat kell neki adni, hogy a «belső bajok» elősegítették «a külső ellenségnek: a muszkának föülkerekedését». (350. l.) Ő maga is utal arra egy helyen, hogy a későbbi zavarok a jezsuiták működésére vezethetők vissza: a lithvániai és ukrainai viszonyok is hozzájárultak ahhoz — pedig bármit mond is Rambaud — például 164. l. a lithvánokról mint idegenekről tesz említést — Lithvániához és Ukrániához az unio előtt csak annyi joga volt Lengyelországnak, mint Oroszországnak, s az általa fölhozott «belső» bajoknál komolyabb volt az a belső baj, mely orosz befolyás alatt itt keletkezett: a nemesi anarchiának is ez a föld nyújtotta a későbbi táplálékot a későbbi küzdelmekben.

«Az ukrainaiak — mondja Rambaud — mintegy katonai határ-őrséget képeztek s Lengyelországnak igazi bástyául szolgáltak a tatárok és törökök ellen.» De nem mondja Rambaud, hogy ezt a határ-őrségi szervezetet Báthory Istvánnak köszönték s ez a szervezet egészen azonos volt a magyar véghelyek szervezetével. Gyöngye királyok alatt, jezsuita befolyás következtében, válságossá vált Lengyelországra nézve, mert a vallásüldözés a kozákokat gyakori fölkelésekre bírta, melyek közt legveszedelmesebb a Chmielniczki Bogdáné volt. Mikor IV. Ulászló meghalt, I. Rákóczi György lépéseket tett a lengyel korona elnyerésére: nemcsak a lithvániai protestánsok, hanem egy csomó katolikus lengyel főúr is támogatta jelöltségét, — de támogatta Chmielniczki is, ki fegyveres erő élén akart a királyválasztó gyűlésen megjelenni. Mire 1648 november 17-én írt levele s követsége Erdélybe ért, már Rákóczy meg volt halva. Királylyá János Kázmért választották, — ezzel a jezsuita befolyás győzött. Épen ezért nem tette le Chmielniczki a fegyvert s azon volt, hogy Ukrainából önálló királyságot csináljon s az új trónt valamelyik európai dynastiának, leginkább a Rákócziaknak szánta. A vallás-közösség daczára is legutoljára gondolt Oroszországra s csak öt évi küzdelem után 1654-ben fordult az orosz czárhoz, a ki pedig természetes szövetségese volt s kitől semmi érdek, semmi tekintet sem választotta el. Azért ily későn; mert tisztában volt azzal, hogy ha a vallás-

üldözéstől mentek is lesznek Oroszország részéről, — de csak politikai szabadságuk árán.

Erről pedig ők nem akartak lemondani, s ennek oltalmazására sokszor fegyverhez is kelle nyúlniok. Igaz, nem akartak szokni az engedelmességhez s nem az olyan «szabályszerű kormányzathoz», milyent Oroszország adott nekik (374. l.), és sok vérnek kellett addig folynia, míg a Don lecsendesedett. Csak örökre igaz marad a «Væ victis!» s a legyőzött nemzeteknek, a kihalt nemzetiségeknek ritkán akad igazságos történetírója. Rambaud — kegyetlenül bánik velök. A sok vér folyt el egy század alatt s a «kellemetlen szomszédok» megsemmisítését 1775-ben (II. k. 111. l.) teljesen indokoltnak találja. De mikor ugyanezek a kozákok a lengyeleknek voltak «kellemetlen szomszédai» s ezek akarták őket a szabályszerű kormányzathoz szoktatni, bezzeg másként ítél Rambaud.

A lengyel anarchia egy idős a lengyel állammal s minthogy ez az anarchia permanens volt s olyan rendezett viszonyok megte-remtését, mint az orosz autokratia, lehetetlenné tette, ez a szerencsétlen ország prædestinálva volt arra, hogy az orosz autokratia által megnyerje a rendezett viszonyokat, csak úgy, mint a novgorodi köztársaság is megnyerte. Buknia kellett, hogy Oroszország hatalmát megnövelje (273. l.), már csak azért is; mert a két szláv hatalom szemben állása «nagy hasznára vált a német fajnak». Attól elkezdve, a hol Lengyelországról először van szó könyvében, a végzetes föl-osztásig előkészíti az olvasót arra, hogy ránézve más végső megoldás nem volt lehetséges, mint a beolvadás a szláv testvérbe. Ez volt az ő fátuma, s minden, mi ezt föltartóztatta, Rambaud szemében leg-alább is hiba. Oroszország jogainak megsértését látja már abban is, hogy Lithvánia egy korona alá került Lengyelországgal, mennyivel inkább abban, hogy utóbb ezzel egyesült! Hiszen ha egy lengyel király vissza akarta szerezni az elvesztett várakat: «álnokul cselekedett» (238. l.) s ha szemét Oroszországra vetette: «árulást cselekedett» (231. l.); de ha az orosz hódít, ha a császár akarja megszerezni a lengyel trónt, — az más.

Végre is a francia olvasó eléggé el van készítve arra, hogy Lengyelország bukását közömbösen fogadja. Az a néhány száraz lap, mely az első fölosztás leírásának van szentelve, e tény egész odiumát Nagy Frigyesre hárítja, — Katalin ártatlan volt abban. Már szájal-mat is alig fog érezni az olvasó a szerencsétlen ország iránt, midőn ez megkísérli lerázni igáját 1831-ben s harmincz évvel utóbb újabb erőfeszítést tesz függetlensége kivívására. Mindannak a rokonszenv-

nek, melyet a francia nemzet érzett azokért, kik annyi hősiséget tanúsítottak az egyenetlen harcokban, csak hogy nemzeti existenciájukat föntarthassák, ki kell veszni az új nemzedék emlékezetéből, nehogy a francia-orosz entente-cordiale harmoniáját valami kellemtelen viszhang a múltból megzavarja.

Nem vonom kétségbe, hogy akkor, midőn Rambaud e munkáját írta, távolról sem gondolt az orosz-francia szövetségre, s hiszem és vallom, hogy ő a történeti objectivitásra törekedett. A baj az, hogy a történeti objectivitás, úgy, a mint keresztül vitte, igazságtalan, — az nem más, mint a siker igazolása. Boldogult atyám Lengyelország háromszori föloltásáról tanulmányt írt, melynek élére Lucanus ezen mondását írta: «*Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni*».

Lucanusnak igaza van. Soha sem fogjuk megdöbbenés nélkül olvasni Rambaud rideg szavait, hogy «Lengyelország fanatismusával és romlottságával megérdemelte az 1772-iki szerencsétlenséget» (II. k. 144. l.): ennek igazságtalanságát még az 1793-iki szerencsétlenségnek rokonszenvesebb rajza sem enyhíti, — hisz ennek útját amaz egyengette. És olvasva az 1831-iki forradalomról írt lapokat, melyeken annak hibáit oly élesen emeli ki s fényes napjait oly elmosódottan vázolja, lehetetlen volt az *Élő szobor* feljajdulására nem gondolnom:

Ha van jog földön, égben irgalom,
Reám és kínaimra nézzetek!

És azon hideg lapok olvasása után önkénytelenül kezembe vettem az idősb Szász Károlynak az 1831-iki esztendő történeteit:

«Két kútfeje van az elszánt bátorságnak, egyik a fölvetett czél elérhetésének reménysége, másik a kétségbeesés. A lengyel revolutio ereje e két — bár ellenkezőnek látszó — okfőn egyesülve alapult» . . .

«A kétségbeesés tehát, de mint a lengyel Lafayette, Kosciuszónak barátja, az ősz Niemcevitze kifejezte, az a nemes kétségbeesés, mely a gyalázat megtérő útját nem levő útnak tekinti, volt egész titka annak a közönséges enthusiasmusnak, mely a milliókat koczkáztató Czartoryskit és a semmit sem veszthető napszámost, az öregeket, kik a szabadságot csak emlékeiben, s az ifjakat, kik csak reménységben ismerték, a független nemzetiség kivívásának lelkesítő érzésében egyesítette s a bámuló Európának oly jelenést mutatott, melyhez ha hasonlót keresni akarunk, a história lapjain vissza kell fordítani az ó idők magasabb szellemű népeire.»

Szász Károly rajzának ez alap gondolata aligha közelebb nem áll az igazsághoz, mint a Rambaudé, ki a bukást itt is a nemzeti meghasonlásra vezeti vissza.

Attól, ki ily mostohán bánt el a lengyel szabadságharczokkal, nem lehet zokon venni, ha Magyarország szabadságharczáért sem érez rokonszenvet. Daczára, hogy az orosz interventio fordulópontot képez ennek történetében, összesen húsz sorral bánik el vele. S minő zavaros és igazságtalan húsz sorral! --- Miklós czár «megragadta azt a pillanatot, mikor a magyar fölkelést megingatta a horvátok ellenforradalma, hogy engedjen az ifjú császár meghívásának.» Ime, hogy vannak itt az 1848 és 1849-iki események összezavarva! S minő fontosságot nyer a kudarczczal végződött horvát támadás! Paskievits «a magyar-lengyel sereget több ponton legyőzte; elfoglalta egész Erdélyt és Görgey fővezért a világosi téren fegyverletételre kényszerítette». Hát nem tudja-e Rambaud, hogy két külön orosz interventio volt: egy 1848-ban s egy 1849-ben? s hogy az első kudarczczal végződött s a másodiknak is mekkora erőfeszítésre volt szüksége, míg Paskievits azt jelentheté, hogy: «Magyarország felséged lábainál fekszik»? Hiszen elég jelentékeny irodalom keletkezett magában Oroszországban is az orosz hadjáratról, s e hivatalos és nem hivatalos munkákhoz bizonynyal Rambaud is hozzájuthatott volna. csak úgy, mint a *Vasárnapi Újság*, mely sokat bemutatott azok közül. De hát csakugyan nem lett volna több jelentékenysége ennek a forradalomnak, mely egész Európa érdeklődését felkölté s hosszas időn át ébren tartá, mint a mennyit Rambaud annak Oroszország történetében tulajdonít? s annak a fényes hadjáratnak, melyet Görgey végig küzdött annyi dicsőséggel és eredménnyel, s melyről az orosz munkák is annyi elismeréssel szólnak, nem lehetett volna-e méltányosabb, igazabb képét adni?

Szerencsére Rambaud nem mindig és nem mindenben ilyen elfogúlt, mint e helyen s az arányokat is jobban megtartá munkája többi részében. Egy olyan nagy korszakot és nagy tért felölelő munkában, mint az övé, kisebb gyarlóságokat s elfogultsági hibákat elnézhetni.

Szilágyi Sándor.

Schmidt Sándor: A drágakövek. Két kötet. (A Természettudományi könyvkiadó-vállalat XL. és XLI. kötete.) Buda-Pest, 1890.

A külföld irodalma e tekintetben is szerfölött gazdag. Alig van év, melyben, a tudományos értekezések nagy halmazáról nem is szólva, külön munka ne jelelnék meg a drágakövekről, majd tisztán tudományos, majd pedig érdekkeltő, ismeretterjesztő irányban.

Nekünk eddig nem volt olyan munkánk magyar nyelven, a melyből a drágakövek iránt érdeklődő közönség magát némi tekintetben is tájékozhatta volna. Az ásványtanok a drágakövekről csak mint ásványokról szólnak leginkább, nem pedig úgy, a hogy a nagy közönséget érdeklik, mint az ékszerek anyagáról.

Ez indította a Természettudományi Társulatot arra, hogy szerzőt, mint az ásványtan kiváló bűváráát fölkérje: írna a Természettudományi könyvkiadó-vállalat számára a drágakövekről olyan munkát, mely a nagyobb közönségre is érdekes és tanulságos legyen.

A kettős föladatot szerző akként oldotta meg, hogy a kitűzött tárgyról két kötetes munkát írt: az elsőben «az érdekeset, a másodikban pedig a tanulságosat» nyújtva.

Előszavában kijelenti szerző, hogy az újabb vívmányokat is, a hol csak lehetett, fölhasználta, s minthogy a magyar közönségnek írta művét, az ő kívánalmait a maga nyelvén és a maga eszejárása szerint kívánta kielégíteni.

Dicséretes cél, dicséretes törekvés! Valóban erre kellene minden magyar szaktudósnak törekedni: a tudomány vívmányait átgyúrni, a magyar ember eszejárásához, nyelvéhez mérten.

Ebből a szempontból, különösen pedig a nyelv szempontjából, akarunk egy-két észrevételt tenni az előttünk fekvő munkára.

Szerző a drágakövek aranyba, ezüstbe foglalását keretelésnek nevezi: fenekes keretelés, à jour keretelés. Nem helyeselhetjük, hogy a mikor valaki azzal a szándékkal fog tollat, hogy «a magyar közönség kívánalmait a maga nyelvén elégítse ki», a réges rég óta élő, mindenkitől megértett és szélteben használt magyar szó helyett ilyen ízléstelenséget akar a műnyelvbe iktatni. Már a *Peer-Codex*-ben megvan: «kynek testet foglaltak aran'ban ees ezwstben»; Páriz-Pápainál: «A smaragdot aranyba foglalják» stb. A mai magyar tudós pedig: «keretel».

És ha még valami bugátista tenné ezt, inkább meg lehetne neki bocsátani. De Schmidt Sándortól, a ki az ékszerészt, csupa palaeológiából, ékesség-úrúsnak, az előszót előljáró beszédnek, a kirakatot mutató ablaknak, a jellemzést címerezésnek nevezi, igazán különös.

Szerző más különben annyira orthologus, hogy még a kiírt-hatatlan *tömeg* és a kifogástalan *alak* szó sem kell neki. Amaz nála *massza*, emez pedig *forma*; sőt még az *amorphot*, ezt a tősgyökeres nemzetközi műszót is, bevallott elve ellenére, magyarosítani és *formátlannak* akarja nevezni, mikor a «formátlan» szó már rég le van egészen más értelemre foglalva.

Úgy látszik, akkor is az orthologia iránti hódolatát akarja kifejezni, mikor a fecskékő, sárkánykő, békakő stb. megszokott összetételek ellenére, következetesen macska szeme, tigris szeme, kigyó szeme, fecske köve, tokaí hiúz köve, hold köve, holló köve stb. szétválasztásokkal él. Ha igaza volna, akkor a népnek ökor szeme madárról, ökor farka kóróról, szamári kenyere taplórról, szarka lába virágról, király dinnyéje tuskérről kellene beszélnie.

Szintén az archaismus helytelen hajhászásai közé sorozom szerzőnek azt a szokását is, hogy a borsókő, kolbászkő, porgyöngy helyett borsós kő, kolbászos kő, poros gyöngy szókkal él. A nép az apró sötét porsónak, az aprón hulló havat porhónak, Páriz-Pápai az apró gyöngyöt kásagyöngynek, nem pedig poros sónak, hónak, vagy kásás gyöngynek nevezi.

Úgy látszik, hogy a -lag -leg képzőt ki szeretné irtani nyelvünk-ből. Legalább erre mutat, hogy a látszólag, gyakorlatilag, eredetileg, optikailag stb. helyett következetesen látszatosant, gyakorlatiant, eredetient és optikaíant ír. Vajon miért?

A korallnak minden nyelven korall a neve, s így nevezi ma minden művelt magyar is. De mivel a régi magyar irodalomban többnyire kláris, kaláris és koláris néven fordul elő (noha a korall is megvan már a XVII. század elején is), szerző elleneszegül a nemzetközi műnyelvnek, a mai közszokásnak, és váltig erőltetni akarja a divatja múlt, ócska klárist, ha nem csalódom, a konyha latinságnak nem is magyaros hangzású lapis collarisát.

Helyes elv, már gr. Teleki József 1817-ben szabatosan kifejezte s melegen ajánlotta is, hogy az idegen szókat nemzetiesítsük meg a részben is, hogy a magyar képzők és ragok hozzájuk illesztésére alkalmasabbakká váljanak, de óvakodjunk, nehogy az idegen törzsszókat nevétségesen megkorcsosítsuk. Szerző is követi ezt az eljá-

rást, de az idegen törzset néha ugyancsak megkorcsosítja. Így például azt az ágas-eres achátot, a mit a nemzetközi műnyelv dendritikus achatnak nevez, denderes achatra magyarosítja, mintha *dender* lenne a görög törzsszó. E szerint az *ars metrica*: meteres művészet lenne.

Helyesírására is van egy pár észrevétel.

A briliántot, már a jó Gvadányi ideje óta minden magyar ember briliántnak ejti és írja. Szerző azt akarja, hogy brilliantnak ejtsük és írjuk. Vajon miért?

A topázt *z*-vel írja, minden írónk, minden szótárunk; így írja a francia, a latin, a görög, a régi termőhely neve után. Szerzőnek egyszerre csak eszébe jut topas-nak írni. Miért? Mert a német így írja? Ez csak nem elegendő ok. És mit erőlteti a nálunk teljesen ismeretlen sapphírt, mikor azt a francia sem írja így, s mikor már az egész magyar irodalom réges rég óta zafirnak írja.

Jelentéktelen emberek különökdéseit hallgatással mellőzheti a kritika. De az olyan kiváló szakíró és lelkiismeretes bűvár, a minő Schmidt Sándor, nem esik ebbe a kategóriába. Neki tanítványai vannak és, adja Isten, hogy iskolája is legyen. Őt és netáni követőit ideje korán figyelmeztetni kell, hogy a különökdésnek, önkénykedésnek már a magyar tudományos műnyelvben is lejárt az ideje.

Nagyszigethi Kálmán.

Bonghi Andrásyról. (Un Uomo di Stato Fortunato. Nuova Antologia 1890. június 1, július 16 s augusztus 16.)

Bonghi, a hírneves olasz publicista s volt közoktatásügyi miniszter, a *Nuova Antologia* nemrég megjelent három füzetében Andrassy Gyula életének történetével foglalkozik *Egy szerencsés államférfiú* című cikksorozatban. A magyar olvasó részéről különös elismerést érdemel az a meleg rokonszenv, melylyel Bonghi legújabb történetünket tárgyalja. Mert tanulmányában ép annyit foglalkozik legújabb történetünkkel, mint magával Andrassyval. Értesültségének biztossága változó, forrásainak megbízhatósága szerint. A legkevésbé sikerült Andrassy ifjúságának rajza. Itt a szerző valami föltűnést hajhászó könyvből vett át néhány kétes hitelű s oda nem illő adomákat s megjegyzéseket.

De azután higgadtan és világosan beszéli el az 1848-tól 1867-ig terjedő korszak eseményeit. A szabadságszerető olasz, ki-

nek hazája ugyanazon rendszerek és emberek uralmát sínylette, mint Magyarország, könnyen érthető érdeklődéssel fejtegeti a magyarok fegyveres és békés harcát, alkotmányokért. Különösen kivívja tiszteletét az a nyugodt, türelmes s önérzetes erély, melylyel Deák küzdött az ország régi jogaiért.

«Mi latin népek» — jegyzi meg Bonghi — «bámuljuk a germánok, angolok s magyarok türelmét politikai intézményeik megérlelésében. Mint képesek azok érdekében évről évre megújítani követeléseiket a kormánynyal szemben, míg végre érvényesíthetik akarataikat.» Igen dicséri Andrásst azért, hogy a jogfolytonosság «népies» és «advari» fölfogásának összeütközésében mint aristokrata a népies fölfogást segítette diadalra. Különben Bonghi az 1867-diki évnél kezdi bővebben tárgyalni Andrassy szereplését. Lapokat idéz Andrassynak 1869-diki sátoraljaújhelyi beszédéből. E kitűnő beszéd a közösügyi intézmények czélszerűségét fejtegeti s nevetségessé teszi az akkori közjogi ellenzék azon vádját, hogy az 1848-diki állapot nincs egészen helyre állítva.

Igaz, hogy nincs egészen helyeállítva, jegyzi meg erre a szónok. Erdélyt nem dúlja polgárháború, Horvátország nem ellenségeink táborra többé s így tovább.

— E beszédből, — mondja Bonghi, — kitűnnek a szónok jeles sajátságai, az érvek nagy világossága s gyakorlati ereje, a rábeszélés képessége, a hasonlatok élénksége s helyenként a szónoki hév föllendülése.

Különben Andrassy magyarországi szereplésével nem foglalkozik hosszasan Bonghi. Inkább érdeklí annak fejtegetése, hogy minő része volt Andrassynak a monarchia ügyeinek elintézésében a Hohenwart-válság s a francia-német háború alkalmával. Itt egészen Kónyi Manónak németül is megjelent *Beust és Andrassy* című dolgozatát követi.

Kiemeli Andrassy előrelátását következetes s világos politikáját, mely annyira elütött Beust magatartásától. A tanulmány azon végződik, hogy Andrassy átveszi a külügyminiszteriumot. Valóban nem azért végzi itt Bonghi, mintha kicsinyelné Andrassy külügyminiszteri pályáját. Szerinte Andrassy szellemének bélyegét nyomta a mai Európára. A mai Európát — így végzi Bonghi — Bismarck után leginkább neki köszönhetjük.

Árva vára. Történelmi tanulmány. Irta ifjabb Kubinyi Miklós. Második, javított kiadás. Buda-Pest. Franklin-Társulat, 1890.

Örvendetes dolog, hogy helytörténeti monographia nálunk második kiadást is érhet. Talán része van ebben annak is, hogy a szerző ügyesen oldotta meg föladatát. Nem akarta a kelletén túl megtönni könyvét történelmi anyaggal, pedig elhíhetjük neki, hogy megtízszerezhetette volna a munka terjedelmét. Hanem elég röviden kiemeli mind azt a várnak történetéből, mi nem csak a szakembert érdekli. S így olvasmányának sem érdektelen a csinosan kiállított, s képekkel s facsimilékkel is díszített kis könyv, melynek történelmi értékét már elismerték a szakkörök.

A XVI. század közepén Thurzó Ferencznek adományozta Ferdinánd Árva várát. Thurzóval új korszaka kezdődik az árvai vár történetének. Az előbbi birtokosok adományai nagyobbrészt ideiglenesek voltak, s azért ők csak a legszükségesebb beruházásokra gondoltak, de Thurzó nem kímélte a költséget Árva vára megerősítésére és csinosítására.

Thurzó nyitrai püspök volt, majd a protestáns hitre tért s nőül vette Kosztká Borbálát, kinek atyja oly sokat versengett s porölt Szedliczkyvel Árva birtokáért. Thurzónak a várban töltött vidám napjait csak azon aggály háborította, hogy utódok nélkül fog meghalni. Már öszülni kezdett, midőn gyermektelen neje meghalt. Ekkor újra megházasodott s nőül vette Zrínyi Katalint, a szigetvári hős legidősebb leányát. Ettől négy leánya s két fia született, kik közül György oly híressé vált. 1574-ben meghalt Thurzó Ferencz, miután Abaffy Jánost «tiszttartónak és úrképett» hagyta Árva várában s két fia számára gyámokat nevezett ki.

Zrínyi Katalin nagy özvegysége második évében férjhez ment Forgách Imréhez. Abaffy ekkor féltette a Thurzó árvák érdekeit s fölszólítására Thurzó Elek és Szaniszló, szepesi grófok, mint gyámok elfoglalták Árvát, ellátták azt őrséggel és az anyjok hatalmában lévő árvák kiadatása iránt a királyhoz folyamodtak.

A viszály annyira elmérgesedett, hogy 1579 október negyedikén bezárták Árva kapuit Zrínyi Katalin előtt, ki testvéreivel, rokonaival s fiával a várba akart menni. Ebből pör lett, míg végre az udvar fölmentette Thurzó Szaniszlót a gyámság alól s az árvák javainak kezelését egy kamarai tanácsosra bízta. Az ifjabb testvér,

Ferencz, korán elhalt, s György lett az örökös már 17 éves korában. Thurzó György nádor országos szereplése ismeretes, de pályájának rajzát a szerző néhány hozzá s tőle írt levél közlésével teszi érdekesebbé. Hisz ismeretes az a *Gróf Thurzó György levelei* című gyűjtemény, melyet szerző 1876-ban tett közzé.

A Thurzók kihaltával a Thököly-család történetében szerepel Árva vára. Ismerjük ifjabb Thököly István szép halálát az ostromlott várban. 1709-ben ostromolták utoljára Árvát, ekkor foglalták el azt a császáriak Rákóczi katonáitól.

De az érdeket a vár történelme iránt főtartja már a birtokosok azon közössége is, mely Thurzó György végrendeletében leli magyarázatát. A nádor fia korán elhalt s így hét leányára s ezek utódaira szállott az árvai uradalom.

A végrendelet értelmében a birtokosok egy igazgatót választanak, ki örökségöknek gondját viseli. 1626 július ötödikén választották meg az első igazgatót, gróf Illésházy Gáspárt, s 1862-ben választották meg a tizenkettedik igazgatót, gróf Zichy Edmundot, ki most gondját viseli Thurzó örökségének s kinek buzdítására adta ki a szerző ez ép oly hasznos, mint érdekes kis könyvet.

